Telugu Classics – Popular Edition Series

పారిజాతాపహరణము

(నంది తిమ్మనార్య కృతము)

శ్రీ నాగపూడి కుప్పుస్వామయ్య

రచియించిన

పరిమళోల్లాసమను వ్యాఖ్యానముతోఁ గూడినది

ప్రచురణ

ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి

కళాభవన్, సైఫాబాద్, హైదరాబాద్-500 004

Telugu Classics – Popular Edition Series

పారిజాతాపహరణము

(నంది తిమ్మనార్య కృతము)

శ్రీ నాగపూడి కుప్పుస్వామయ్య

రచియించిన

పరిమళోల్లాసమను వ్యాఖ్యానముతో సహితము

ప్రచురణ
ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి
కళాభవన్, సైఫాబాద్, హైదరాబాద్-500 004.

ప్రథమ ముద్రణ
పింగళ 1978
ప్రతులు 1000

వెల : రూ. 15.00

Paper used for the printing of this book was made available by the Government of India at concessional rate.

ముద్రణ.
తరణి ప్రెస్,
సికింద్రాబాదు-500 003.

తొలిపలుకు

ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్యఅకాడమీ తెలుగుభాషలోని ప్రాచీన సాహిత్యము అందరికి అందుబాటులో నుండునట్లుగా ముద్రించి ప్రకటింప వలెనని నిశ్చయించినది. తెలుగుభాషలోని పూర్వగ్రంథసముదాయము ఈనాడు పాఠకులకు సక్రమముగా సరసమైన ధరకు లభ్యమగుటలేదు. ఈ లోటును దీర్చి ప్రాచీన గ్రంథసంచయమును విడివిడిగా ప్రకటించుటకు సాహిత్యఅకాడమీ తీర్మానించినది.

కీ శే నాగపూడి కుప్పుస్వామయ్యగారు నంది తిమ్మన రచించిన పారిజాతాపహరణమునకు పరిమళోల్లాసమను చక్కని వ్యాఖ్య వ్రాసియు న్నారు. అదినిజముగా పారిజాతమునకు పరిమళము నంటిదే. 1929లో మొదట అచ్చయిన ఈప్రసిద్ధ వ్యాఖ్యానము నేడందరికిని అందుబాటులో లేదు

కుప్పుస్వామయ్యగారి మనుమలు శ్రీ ఎన్ రామనాథఅయ్యర్ వారి తాతగారి గ్రంథమును అకాడమీపక్షాన ముద్రించి ప్రకటించుటకు అంగీ కరించినారు. శ్రీ అయ్యర్ గారికి అకాడమీ పక్షాన ధన్యవాదములు.

హైదరాబాద్

26-1-78

దేవులపల్లి రామానుజరావు

కార్యదర్శి.

శ్రీరస్తు

శ్రీగణాధిపతయే నమః

శ్రీశారదాంబాయై నమః

పారిజాతాపహరణ
మహాకావ్య వ్యాఖ్యానమగు

పరిమళోల్లాసమునకుఁ

పీఠిక

శ్రీకాంతామణికిన్ సురద్రుసుమముం
బ్రేమంబుతో నియ్య న
స్తోకామర్షముఁ జెంది మానసమునన్
శోకించుసత్యాసతిన్
నాకానీతముఁ బారిజాతనగముం
దా నిచ్చి యూరార్చు నా
శ్రీకృష్ణున్ మునివంద్యుఁ బుణ్యచరితున్
సేవింతు నశ్రాంతమున్.

క. ప్రతిపదవిన్యాసచమ
త్కృతియుతమై సరసవచనమృదుసంశ్లేషాం
చితమై భావోదయం
చితమై యీకావ్యరమణి చెలువారుఁ గడున్. 2

తే. సరసకవిమానసాహ్లాదకరమృదూక్తి
భరణమై నీరసగ్రంథపరనమృదిత
మోదసహృదయహృదయసంభూతతాప
హరణమై పారిజాతాపహరణ మమరు. 3

క. వలికపురపుఁ బలుకులు పలు
కులఁ దేనియ లొలుకఁ దెలుపుకులుకులు దొలఁకం
బలుకువెలఁది కఱపిన చిలు
కలపలుకులు నందితిమ్మకవివరు పలుకుల్ 4

సీ. కొమరారు పారిజాతమహీరుహావతంస
కుసుమాళి వలపులఁ గొల్లవెట్టి
పలుకుఁదొయ్యలిముద్దు లొలుకు విపంచికా
కలరవంబులతోడఁ జెలిమిచేసి
శారదాచరణాంబుజ స్ఫురన్మంజీర
మృదురవంబులతోడ మేలమాడి
యమరాలయంబున నరుదారు నమృతంబు
తియ్యదనంబుతో వియ్యమంది

తే. సౌరభములు గుబాళింప సరససుభగ
కోమలతయు శ్రావ్యతయును గొమరు మిగుల
మధురరసములు చిప్పిల మంజుసరణి
నందితిమ్మనపల్కు లానంద మొసఁగు, 6

సీ. సురలలో హరిరూప హరునిచందంబున
నగములలో మేరునగముమాడ్కి
గ్రహములలోన సారసమిత్రుకైవడిఁ
దారలలో సుధాధాముపగిది
నదులలో జాహ్నవీనదియొప్పిదంబునఁ
గవులలో వాల్మీకికవివరుపున
రసముల శృంగారరసము విధంబున
వర్ణంబులను శుక్లవర్ణముగతి,

తే. నిలుచు నవతారములలోనఁ గృష్ణులీలఁ
దరులలోఁ బారిజాతంబు కరణి భక్త
గణములో నారదునిపోల్కిఁ గావ్యసమితి
నాంధ్రమునఁ బారిజాతాపహరణ మలరు. 6

సీ. ఏ మహీనాథుండు భూమీశమణిమౌళి
నీరాజితాంఘ్రిపంకేరుహుండు
ఏ పండితవతంసుఁ డిలలోని పండిత
వ్రాతంబునకుఁ బారిజాతనగము
ఏకవీశ్వరుఁ డిద్ధపాకోద్యదాముక్త
మాల్యదా కావ్యనిర్మాణ చణుఁడు
ఏ వంద్యచరితుండు శ్రీవేంకటేశ్వర
పాదారవిందైకభజనరతుఁడు,

తే. ఏరసికలోకవర్యుఁడు పారిజాత
హరణముఖ సత్కృతిస్వామియై విశాల
శాశ్వతయశంబుచేఁ గ్రాలు జగతినట్టి
కృష్ణరాయని గీర్తింతు నెనఁగు పేర్మి 7

క. వాసిగ నీ కావ్యమునకు
వ్రాసితి నా నేర్పుకొలఁది వ్యాఖ్యానంబున్
భాసిలు నిలం బరిమళో
ల్లాసం బను పేర రసికులకు ముద మొదవన్. 8

క. తెలిసిన వానిని వ్రాసితిఁ
దెలిసినవని తలఁచి వ్రాసితిం దెలియక నా
తెలియమిఁ బొలసిన నలుసులఁ
దెలిపెదరని తలఁతు లెస్స తెలిసినవారిన్. 9

ఆంధ్రకవితాపారంగతు లగు నన్నయ తిక్కన యెఱ్ఱాప్రెగ్గడ భాస్కరుఁడు బమ్మెరపోతన మున్నగు కవినాథులు తొలుత నీభాషయందు జనులకు నుత్తమధర్మంబులు బోధించు పురాణాదులు లేమిం జేసి భారతరామాయణభాగవతములను సంస్కృతభాషయందుండి యాంధ్రీకరించి లోకోత్తర కీర్తినిలయులై యాంధ్రలోకంబునకుఁ బరమోపకారంబు చేసి యున్నారు. వారిలో నన్నయ, తిక్కన యెఱ్ఱాప్రెగ్గడ యను మువ్వురుదేవతలలో హరి హర హిరణ్యగర్భు లనియెడు మూర్తిత్రయముం బోలెఁ గవిత్రయం బనం బరఁగుచు నద్దేవతలు సకలప్రపంచంబున కాధారులై వెలయుకరణి నాంధ్రభాషా ప్రపంచంబునకు జీవాధారులై వెలయుచున్నవారు. తద్రచితము లగు భారత హరివంశగ్రంథములే యాంధ్రభాష కూఁతగొమ్మలై యలరారెడు.

ఆమ్మహాగ్రంథములు పురాణేతిహాసము లైనను తత్కర్తలు సంస్కృతమునందు వాల్మీకివ్యాసులచందంబున నందందు సందర్భములు పొసఁగినచోటులఁ గేవలానంద సంధాయకంబులగు వర్ణనాదులను మనోహరంబుగాఁ జేసియేయున్నారు. పిదపఁ గొండొక కాలమునకుఁ గ్రమంబున మహీపాలురకుఁ గావ్యశైలియందభిరుచి యొదవఁ దద్రంజనార్థము వారికాలంబున నుండిన యాంధ్రకవినాథులగు శ్రీనాథాదు లెఱ్ఱాప్రెగ్గడవిరచిత మగు లక్ష్మీనృసింహపురాణముమాదిరిని భీమేశ్వరపురాణము కాశీఖండము లోనగు పురాణకథలను గావ్యరీతిని రచియించుటయ కాక శృంగారనైషధము భోజరాజీయము మొదలగు కేవలకావ్యములను వ్రాసిరి

పదంపడి సంస్కృతాంధ్రములందు విశేషపాండిత్యంబు గలిగి మహీశ్వరుఁ డయ్యుఁ గవీశ్వరుఁడై సుకవిజాతంబునకుఁ బారిజాతమహీజాతంబై యాంధ్రభోజుండనఁ గీర్తి గాంచిన కృష్ణదేవరాయ మహారాజుకాలంబునఁ గేవలకావ్యశైలిని గ్రంథములు రచియించుట యన్నరనాథునకుఁ బ్రీతికరంబను తలంపునఁ గవీశ్వరులు ప్రబంధములను రచియింపఁ దొడంగిరి ఆద్యకావ్యము అల్లసాని పెద్దనార్యకృతమగు మనుచరిత్రము నంది తిమ్మనార్య విరచితంబగు పారిజాతాపహరణము మున్నగునవి. కృష్ణరాయఁడు మహాకవి యగుటచేఁ దానును నాముక్తమాల్యదయను మహాకావ్యమును రచియించెను.*

---

*ఆముక్తమాల్యద కృష్ణరాయవిరచితము కానోప దనియు దాని నల్లసాని పెద్దనార్యుఁడో యొండొక మహాకవియో వ్రాసియుండ నోపు ననియుఁ బండితులలో నొక వాదము బహుకాలమునుండి నెగడుచున్నది. ఐ ని యక్కావ్యమునఁ గృష్ణరాయ కృత మనియే చెప్పఁబడియుండుటచేఁ దద్రచితము కాదని వాదించువారలే తమవాదమును

ధూర్జటి కాళహస్తిమాహాత్మ్యమును వ్రాసెను. అనంతర మచిరకాలంబుననే రామరాజభూషణుఁడు వసుచరిత్రమును బింగళిసూరన కళాపూర్ణోదయము ప్రభావతీప్రద్యుమ్నము మొదలగు నుత్తమకావ్యములను రచించి పొగడ్తఁగాంచిరి. వారికిఁ దిమ్మట కవిపుంగవులు గతానుగతికులై యిమ్మార్గముననే సంచరించుచుఁ బ్రాయికముగఁ గేవలప్రబంధములనే వ్రాయుచువచ్చిరి. వానింగూర్చి యిచ్చట ముచ్చటించుట యనవసరము.

ఇప్పటికి నాంధ్రభాషయందుఁ బెక్కులు ప్రబంధము లుత్పత్తిల్లినను వానిలోఁ బ్రధానము లనియు నుత్తమోత్తమకావ్యము లనియుఁ బండితు లొక్కరీతిని బేర్కొనునవి మనుచరిత్రము, వసుచరిత్రమాముక్తమాల్యద, పారిజాతాపహరణము, శృంగారనైషధ మను నీయేనుకావ్యములు. ఇవియే తెనుఁగునఁ బంచమహాకావ్యము లనంబడు. కొందఱు శృంగార నైషధమునకు మాఱుగఁ గాశీఖండమును గొందఱు పాండురంగ మాహాత్మ్యమును మఱికొందఱు రాఘవపాండవీయమును నెన్నుదురు. కాని మొదటి నాలుగుమహాకావ్యములను గూర్చి పండితులలో నభిప్రాయభేదము లేదు.

పారిజాతాపహరణమహాకావ్యమును వ్రాసిన నంది తిమ్మన జీవితాదులు నించుక వివరించెద. విపులముగఁ దెలిసికొనఁగోరువా రాంధ్రకవులచరిత్రమువలన నెఱుంగనగు. కృష్ణదేవరాయలు క్రీస్తుశకము 1509 వ సంవత్సరము మొదలు 1530 వ సంవత్సరము వఱకు రాజ్యముచేసెను గావున నంది తిమ్మకవి యాకాలమున జీవించి యుండె

సోపపత్తికంబుగా సిద్ధాంతీకరింపవలసి యుండును. మనుచరిత్రశైలిని దీనిశైలిని బోల్చి పరికింప నీశైలులందుఁ బాలభేదములు గన్పట్టుటచే నిది పెద్దనార్యకృతము కానోపదని నిర్ణయముగఁ జెప్పవచ్చును. కృష్ణరాయ లాముక్తమాల్యదయం దనేక గ్రంథములు తాను రచించినట్లు చెప్పికొనియున్నాఁడు. అతఁడు కవి గానిచోఁ దా నన్ని గ్రంథములు రచించినటు లసత్యము వచియించునా. 'కవితాశ్రీభోజుఁడు,' 'కర్ణకుండలితరసాఖండ కవితాన్య,' 'విద్యాకేళనభోజ,' 'భోజక్ష్మాపతివిద్యాపరిపాక' యని యల్లసాని పెద్దకవీంద్రుండును, 'కవితాప్రావీణ్యఫణీశ' యని నందితిమ్మకవీశ్వరుండును కృష్ణదేవరాయ మహీనాథుని వినుతించియున్నారు. కావున నతఁడు గొప్పకవి యనుటకు సందియము లేదు. రచనాతారతమ్యముచే నాముక్తమాల్యద పెద్దనార్యవిరచితము గాదని స్పష్టమగుటచేతను నితఁ డెవరును దానిని రచించినట్లు ప్రవాదము లేనికారణంబునను కృష్ణరాయఁడు కవితానిర్మాణవిచక్షణుఁ డని పెద్దనార్యతిమ్మనార్యులు నుడివియుండుటచేతను నాగ్రంథమును దాను రచించినట్లు చెప్పికొని యుండుటచేతను నాముక్తమాల్యదను కృష్ణరాయఁడే రచియించె ననుట తెల్లము. ఈవిషయమును నిచ్చట విపులముగఁ జర్చించుట యకాండతాండవము.

ననియు నీ కావ్యమును 1616-1620 సంవత్సరముల నడుమ రచియించి యుండనోపు ననియుఁ జరిత్రకారులు వ్రాసియున్నారు

ఇతఁ డార్వేలనియోగిబ్రాహ్మణుఁడు కౌశికగోత్రుఁడు అపస్తంబసూత్రుఁడు సింగామాత్యునకును తిమ్మాంబకును బుత్రుఁడు మలయమారుత కవీంద్రునకు మేనల్లుఁడు శివభక్తుఁడు. ఈవిషయములను గవియే చెప్పియున్నాఁడు.

సీ. కౌశికగోత్రవిఖ్యాతుఁ డాపస్తంబసూత్రుఁ డార్వేలపవిత్రకులుఁడు
నందిసింగామాత్యునకును తిమ్మాంబకుఁ దనయుండు సకలవిద్యావివేక
చతురుఁడు మలయమారుతకవీంద్రునకు మేనల్లుండు కృష్ణరాయక్షితీశ
కరుణాసమాలబ్ధఘనచతురంతయానమహాగ్రహారసన్మానయుతుఁడు

తే. తిమ్మయార్యుండు శివపరాధీనమతి యఘోరశిష్యుండు పారిజాత
హరణ మనుకావ్య మొనరించె నంధ్రభాష నాదివాకరతారాసుధాకరముగ

పారిజాతాపహరణము 5-100.

నందితిమ్మకవికి ముక్కుతిమ్మనయని యొకనామాంతరము సుప్రసిద్ధమై వాడుకలోనున్నది దానికిఁ గారణ మక్కవివరుఁడు చక్కనివనితామణిముక్కును వర్ణించి

శా. నానాసూనవితానవాసనల నానందించుసారంగ మే
లా నన్నొల్లదటంచు గంధఫలి బల్కాకం దపంబంది యో
షానాసాకృతిఁ బూని సర్వసుమనస్సౌరభ్యసంవాసియై
పూనెం బ్రేక్షణమాలికామధుకరీపుంజంబు లిర్వంకలన్

అనుపద్యమును జెప్పఁగా దానిచమత్కారముంగాంచి రామరాజభూషణుఁడు తన వసుచరిత్రమునందుఁ జేర్చుకొనెననియు దీనిచే ముక్కుతిమ్మనయను పేరుగలిగె ననియు నొక ప్రవాదము గలదు కాని యది విశ్వాసార్హముగాదు. పైపద్యముశైలివలననే యది నందితిమ్మనది కాదనియు రామరాజభూషణకృతమే యనియుఁ దెల్లం బయ్యెడు. ముక్కుపొరుగుగా నుండుటచే నీ పేరు గలిగెనని కొందఱందురు ఇదియే నిజము గానోపునని తోఁచెడు. కారణ మెయ్యదియైనను నిక్కవిచంద్రునకు ముక్కుతిమ్మన యనుప్రసిద్ధనామము గలుగుట నిక్కము 'ముక్కుతిమ్మనార్యుముద్దుపల్కు' అను ప్రాచీన పండితపరంపరాగతవచనమే దీనికి నిదర్శనము

ఇటులే యితఁడు పారిజాతాపహరణమును రచియించుట కొకకారణము పెద్దలనాఁటినుండి వినవచ్చెడు కృష్ణదేవరాయ లొకరేయి యంతిపురమున నిజకాంత యగు తిరుమలదేవితో నేకాంతంబున నుండుతఱి నాసతి యతని దెసం గొండొకప్రణయాపరాధము గావింపగా నమ్మహీపతి కుపితుండై లేచి చని యమ్మగువమొగంబుఁ జూడకుండె

ననియు వారినిరువురిం గలుపుటకై తదీయమిత్రుఁడును గవీశ్వరుండును బెద్దవాఁడునునగు నందితిమ్మనయిమ్మహాకావ్యమును రచియించి యతనికిం వినిపింపఁ బ్రథమాశ్వాసాంతమునఁ గల 'పాటలగంధి...' 'జలజాతాసన...' 'కోపనపదహతి. .' 'ననుభవదీయ...' అను నీపద్యంబులను విని కృష్ణరాయలు కోపంబు విడనాడి తనసతిం జేరిసుఖంబుండెననియుఁ జెప్పుదురు

ఆంధ్రపంచమహాకావ్యములలో మనుచరిత్రము, వసుచరిత్ర, మాముక్తమాల్యద, శృంగారనైషధ, మను నీ నాలుగింటికిఁ బండితులు వ్యాఖ్యానములు వ్రాసి ప్రకటించియున్నారు రాఘవ పాండవీయము పంచకావ్యములలో నొకటి యని యెన్నంబడినను దానికిని ప్రాచీన పండిత వ్యాఖ్యానము గలదు కాని యెల్లవారును నాంధ్రపంచమహాకావ్యములలో నొకటి యని యంగీకరించుచుఁ బఠించుచున్న పారిజాతాపహరణమునకేలొకో యింతదాఁక నెవ్వరును వ్యాఖ్యానము వ్రాయఁదలంపరైరి ఇది సుబోధమని తలంచి వ్రాయరైరనినచో సామాన్యముగా నర్థములు వీడని ప్రకరణము లింకెన్నియో కలవు. ఎవరును దీనికి వ్యాఖ్యానము వ్రాయమికిఁ గారణము నన్ను ధన్యుఁజేయవలయు నను తలంపునఁగాఁబోలు నని తలంచుచున్నాను

పిన్నటనాఁటనుండి పారిజాతాపహరణ కావ్యముపై నాకు మక్కువ యెక్కువ ఇమ్మహాకావ్యంబును జదువఁ జదువ దీనిపై నా కభిరుచి నానాఁట మిక్కుటమగుచు నచ్చెను దీనికిఁ బండితోత్తము లెవ్వరైనను వ్యాఖ్యానము చేయుదురొకో యని పెద్దకాలము తద్దయు నిరీక్షించుచుంటిఁ గాని యెవ్వరును జేయరైరి అంతట దీనికి వ్యాఖ్యానము వ్రాయుతలంపు క్రమంబున నా మనంబునఁ బొటమరించి చిగురించుచుండె ఇట్లు కతిపయకాలంబుననుడు మదీయ మిత్రులగు పలువుర ప్రేరణంబున నల్పజ్ఞుండనగు నే నిప్పనికిఁ గడంగుట తగదని యెదలోఁ దలంపక సాహసంబున నీ వ్యాఖ్యానము వ్రాయఁబూని కొండొక కాలంబునకుఁ బూర్తిగావించితి

ఈ గ్రంథమునకు ముద్రితాదర్శములు నాలుగేను గలవు కాని వానిలో నుత్తమంబులని నామదికిఁదోఁచినవి రెండు ఒకటి పల్లూరు జమీందారువా రగు శ్రీ మన్నాగమహీశ్వరునిచే ననేకాంధ్ర గ్రంథములను దొలుదొల్త బహుళవ్యయ ప్రయాసములతో నచ్చువేయించి యాంధ్రలోకంబున కుపకారంబు చేసిన వావిళ్ల రామస్వామి శాస్త్రుల ముద్రాక్షరశాలలో దుర్మతి (1861) సంవత్సరమునం దచ్చు వేయింపఁబడినది. ఇది యనేకాంధ్రగ్రంథపరిశీలనము చేసి శబ్దరత్నాకర మను నకారాది నిఘంటువును రచించి యాంధ్ర జనులకు మహోపకృతి గావించిన బహుజనపురి సీతారామాచార్యులవారు పఠించుచుండిన పుస్తకము. దీనియందు వారు గావించిన సవరణలందందుఁగలవు మఱి యొకటి మదీయ మిత్రులును బండితోత్తము లని పొగడ్తగాంచినవారును మహా

పాధ్యాయ కళాప్రపూర్ణ బిరుదాంచితులును నగు వేదము వేంకటరాయ శాస్త్రులవారి గ్రంథమున ననేకములగు సవరణలు గావించి స్వకీయ ముద్రాక్షరశాలలో ముద్రింపించినది. ఈ రెండాదర్శములలోను నపపాఠము లనేకములు గానంబడుటచే నింకను బ్రాచీన తాళపత్ర లిఖిత గ్రంథములు సంపాదింపఁ బ్రయత్నించితిం గాని యెక్కడను నొక్కటియుఁ జిక్కదయ్యె.

కావునఁ బై కనిన రెండాదర్శములే నాకాధారము లయ్యెను. ఈ రెంటియందును దప్పులని తోఁచినవానిని నాబుద్ధికి సమంజసమనియుఁ గవిహృదయంబనియు స్ఫురించిన తెఱంగున సాహసించి సవరించితి. ఉన్న పాఠములకుఁ గవిహృదయం బెఱింగి యర్థ వివరణము చేయుట యటులుండఁగా నపపాఠములు కానంబడినపుడు సాధుపాఠ నిర్ణయంబు సేయుటయందు గోచరించు కష్టం బింతయని చెప్పవలయునే

అప్పగిది నేమ గవిహృదయ నిర్ధారణముచేసి కావించిన సవరణలను గొన్నింటిని బండితాఖండలులును గీర్తిశేషులును నగు వేదము వేంకటరాయశాస్త్రులకును మఱి కొందఱు విద్వాంసులకును జూప వారెల్లరు నాసవరణలను సమీచీనంబులని యామోదించిరి. ఈ సవరణలను (అ) గుఱుతుగల యనుబంధములోఁ దెలిపియున్నాను. ఇంకను బై కనిన యాదర్శములు రెంటను బాఠభేదములు గానంబడినపుడు నామనంబునకు లెస్సయని తోఁచిన పాఠములను స్వీకరించితి వీనిని (ఆ) గురుతుగల యనుబంధములో సూచించి యున్నాఁడను. వీనిలోను నా చేసిన సవరణలు కొన్ని గలవు సంస్కృత వ్యాకరణ శాస్త్ర సాధ్యమగు పదములు గొన్నింటికి సూత్రసహితముగా రూపనిష్పత్తులు వివరించి వానిని (ఇ) గుఱుతుగల యనుబంధములోఁ దెలిపినాఁడను వాని నాయాపద్యముల వ్యాఖ్యానములలోనే లిఖింపరాదా యని కొందఱడిగిరి కాని యవి సామాన్య జనులకు నిరుపయోగములై పానకములోఁ బుడకలవలెఁ గ్లేశకరంబులై యుండునని తలఁచి యచ్చటచ్చట వివరింపక వానిని దెలియఁగోరు వారికై ప్రత్యేకముగా వ్రాసితి

ఈ వ్యాఖ్యానమునందుఁ జేర్చుకొనఁదగు నంశములను (ఈ) గుఱుతు గల యనుబంధములో వివరించితి

ఈ వ్యాఖ్యానము వ్రాయుటయందు నే నవలంబించిన నియమములను వివరించెద.

1. సామాన్యముగా సులభమగు పద్యములకు వ్యాఖ్యానము వ్రాయకయే సుగమ మని వదలితి (చూ 1-46-1-51.)

2. పద్యములలోను గద్యములలోను సులభము లని నాకుఁ దోఁచిన పదముల కర్థములు వ్రాయనైతి. సమాసముల కర్థము వ్రాయునపుడు వానియందలి సులభ పద

ములకును నర్థము వ్రాయవలసి వచ్చుటచే వ్రాసితి. అతనికిన్ - ఆ నారద మహర్షికి, చని - పోయి, ఇచ్చి - ఒసఁగి, అప్పుడు - ఆ సమయంబున, మగడు - పెనిమిటి, అంభోజేక్షణలు - స్త్రీలు; ఇట్టిపదముల కర్థములు వ్రాయుట వ్యర్థమని నా తలంపు

3 ప్రాయికముగా నన్వయక్రమముననే యర్థ వివరణము గావించుచు మూలము నందలి కఠిన పదములకు సులభ పదములతోనే యర్థములు వ్రాసితిని.

4 వర్ణనలు మొదలగు కఠినములగు పట్టులలోఁ బ్రతిపదార్థములును దాత్పర్యములును విపులముగా వివరించితి.

5 ఎందేని పద్యములలో విశేషాంశములు వక్తవ్యములని నాకుఁ దోఁచినవాని నాయా పద్యముల వ్యాఖ్యానముల కడపట వ్రాసితిని అట్టి పట్టులలో (వి) యను గుఱుతు పెట్టఁబడియున్నది.

6 పెక్కుచోటుల నా చేసిన యర్థములకు నిఘంటు ప్రమాణములను నితర గ్రంథ ప్రమాణములను నుదాహరించితి.

7 ఆయా చోటుల నలంకారములను ధ్వనులు మున్నగువానిని సూచించితింగాని వాని లక్షణములను విద్యార్థు లలంకార శాస్త్రము వలన నెఱుంగఁ గలరను తలంపున లిఖింపక విడిచితి.

8. ఆయా వృత్తములకు ఛందోలక్షణములు సంగ్రహముగా వివరించితి.

9 అనేక స్థలములలో సంస్కృత గ్రంథములలో నుండి ప్రమాణవచనముల నుదాహరించి యున్నాను. వానికిని దెలుఁగున దాత్పర్యములు వ్రాసినచో సులభముగాఁ దెలియునని కొందఱు నుడివిరి కాని గ్రంథవిస్తర భయంబుచే వ్రాయనైతి. వానిని జిజ్ఞాసువు లించుక ప్రయత్నముతోఁ దెలిసికొనఁగలరు. ఇక్కాలంబునఁ దెలుఁగుచదువు వారికి సంస్కృత భాషాజ్ఞాన మావశ్యకముగాదని కొందరు దానిదెస ననాదరంబు సేయుదురు. వారి మాటలతో నేమికాని యాంధ్రగ్రంథ పరిజ్ఞానంబునకు సంస్కృతభాషాజ్ఞాన మత్యంతావశ్యకమని యాగ్రంథములను జదువు వారికిని గవిత్వము చేయువారికిని దప్పక గోచరించును. అనేక విషయములు సంస్కృత గ్రంథములలో నున్నవి కాని తెలుఁగు భాషయందు లేవు. కావున వ్యాఖ్యానము సేయునపుడు సంస్కృతగ్రంథముల నుండి ప్రమాణ వాక్యముల నుదాహరింపవలసియే యుండును. అవి ధారణార్హములై యుండును.

10 సంస్కృత షష్ఠీతత్పురుష సమాసముల కర్థములు వ్రాయునపుడు కర్మార్థమున వచ్చిన షష్ఠీవిభక్తులకుఁ దెలుఁగున నావిభక్తులతో నర్థము వ్రాసినచోఁ జదువుటకు సొంపుగా నుండదను తలంపున నట్టితావులలోఁ దఱుచుగా ద్వితీయా విభక్తులతోనే యర్థము వ్రాసితి.

ఉదాహరణము:-

తరసాస్వాదన (1-29) - మాంసము యొక్క తినుటయందు - అని వ్రాసినఁ జదువుటకు లెస్సగా నుండదను తలంపున మాంసమును దినుటయందు-అని లిఖించితి.

పణాదాన (1-95) - పందెపు సొమ్మును గ్రహించుటయందు,
కుంభిత్రాణ (2-56) - ఏనుఁగును రక్షించుటయందు,
పృథుకస్వాపక్రియా (2-65) - బిడ్డలను నిద్రపుచ్చు కార్యమునందలి,
జగత్త్రయీనిర్మితి (8-38) - ముల్లోకములను సృజించు కార్యమునందు;

దైత్యవిధ్వంసన (9-41) - రాక్షసులను జంపుటయందు,
కొన్నియెడల షష్ఠీ విభక్తితోనే యర్థము వ్రాసితి
బలీంద్ర నిర్బంధన (2-59)- బలిచక్రవర్తియొక్క చెఱఁబెట్టు కార్యమునందు;
ప్రసూనాసవార్పణ (9-44) - పుష్ప మద్యము యొక్క అర్పించుటవలన,
ఈ నియంబులు కొన్ని యెడలఁ దప్పియునుండవచ్చును

మహాపండిత సార్వభౌముండును వ్యాఖ్యాన చక్రవర్తియునగు మల్లినాథసూరి కాళిదాస విరచితములగు రఘువంశము, కుమారసంభవము, మేఘసందేశము, (మాఘ కావ్య మనఁబడు) శిశుపాలవధము, (భారవికృతం బగు) కిరాతార్జునీయము, (శ్రీ హర్ష కృత మగు) నైషధము అనుసీ మహాకావ్యములకు వ్యాఖ్యానములు వ్రాసి లోకులకుఁ బరమోపకారము చేసియున్నాఁడు గదా. మల్లినాథుని మాడ్కి నిరంకుశముగా వ్యాఖ్యానము వ్రాయఁ దదీయపాదరజంబును బోలని నాఁబోఁటి వానికిఁ దరమా అయినను నప్పండితోత్తముఁ డవలంబించిన పద్ధతిని నేననుసరింపఁ బూనితినని మాత్రము వాక్రువ్వఁగలను అతని వ్యాఖ్యానములలో నుండి పెక్కు లుదాహృత వచనంబులు నేను గైకొని మదీయ వ్యాఖ్యానములోఁ జేర్చితి

అతఁడు సులభపదములకును గొన్ని చోటుల నర్థములువ్రాసెను. కొన్ని సులభ పదములకుఁ గఠిన పదములతో నర్థములు వ్రాసెను వీని కుదాహరణములు కొన్ని చూపెద.

కుమారః-బాలకః (రఘువంశము 4-37)	అంతం-అవసానం (మేఘసందేశము 2-55)
సురాః-దేవాః (,, 10-85)	కంపనేన-అవధూననేన (,, 6-80)
ముదం-ఆనందం (మాఘకావ్యము 6-72)	గురోః-పురోధసః (కుమారసంభవము 7-81)
శక్తైః-శక్త్రైః (కిరాతార్జునీయము5-42)	మౌనస్య-వాగ్యమవ్రతస్య (నైషధము8-30)
కృతైః-నిర్మితైః (,, 8-1)	కంఠం-గ్రీవాం (,, ,,)

ఇట్లు వ్రాసియునికి న్యూనతయని నేను వచియింపను. వ్యాఖ్యానము వ్రాయుధోరణిలో నిట్టివి లిఖింపఁబడుట సహజము ఇట్టివి మదీయవ్యాఖ్యానమునందును గల వని యెఱింగి మల్లినాథసూరిని శరణు సొచ్చితి

ఈ కావ్యమునందలి కథను సంగ్రహముగా వివరించెద

శ్రీకృష్ణుఁడొకనాఁడు రుక్మిణీదేవిగృహంబున నుండఁగా నారదమహర్షి యచ్చటికి వచ్చి వారిచేఁ బూజితుఁడై యొక పారిజాతపుష్పమును గృష్ణున కిచ్చెను అతఁడు రుక్మిణియింట నున్న కారణంబున దాని నద్దేవికిచ్చెను దీని నెఱింగి సత్యభామ యీసుఁజెంది మగనిపైఁగోపించి దుఃఖించుచుండఁగాఁ గృష్ణుఁడామె ననునయించి యొక పుష్పమునకై నీవు వగవనేల పారిజాతవృక్షమునే నీయింటికిఁ దెచ్చి నాటించెద నని చెప్పఁగా సత్యభామ సంతసించి కాంతునికి మజ్జనాద్యుపచారములు సేయఁదొడంగె. అచ్చటికి నారదుండును వచ్చె నందఱును భుజించినపదంపడి నారదునితోఁ గృష్ణుఁడు నరకాసురుం డపహరించినకుండలముల నదితి కిచ్చుటకై నేను మీ వెంటనే యమరావతికి వత్తునని యింద్రునితోఁ జెప్పుమని వీడ్కొలిపె

అమ్మఱునాఁడు కృష్ణుఁడు సత్యభామసహితుండై గరుత్మంతు నెక్కి యమరావతికిఁబోయి దేవేంద్రుని మన్ననలు వడసి సతీయుతుండై నందనోద్యానంబునకుఁ జని కొంతసేపు విహరించి యారేయి కడపి మఱునాఁడుద్యానవనంబునకుఁబోయి పారిజాత వృక్షమును బెల్లగించి గరుత్మంతునిపైఁ బెట్టెను. వనపాలకు లావృత్తాంతము నింద్రునితోఁ జెప్పఁగా నతఁడు తన సేనలతో వచ్చి కృష్ణునితో యుద్ధముచేసి యోడి యతనికి శరణాగతుండై యావృక్షంబును నీవు భూమికిఁ గొనిపోయి నీ యిచ్చకు వచ్చినంతకాలము పెట్టుకొనియుండు మని చెప్పెనఁ గృష్ణుఁడు దానిందెచ్చి సత్యభామ యింట నాటించెను

మఱియు నారదుండు వారికడకువచ్చి సత్యభామతోఁబుణ్యకవ్రతమును జేయు మని బోధింప నద్దేవి యా వ్రతము నాచరించి వ్రతాంగముగా నాకల్పవృక్షమును దన భర్తతోఁగూడఁజేర్చి నారదునికే దానమిచ్చి మఱల నమ్మహామునివరునివలనఁగైకొని సకలసుఖంబు లనుభవించెను.

ఈ యుపాఖ్యానము సంస్కృతహరివంశమునందు 129 మొదలు 140 వఱకుఁ బదియునెమిదియధ్యాయములలో విపులముగాఁ జెప్పఁబడియున్నది. ఆ కథనే కైకొని నందితిమ్మకవి పారిజాతాపహరణమహాకావ్యమును వ్రాసెను. మూలగ్రంథములోని చాలాభాగముల ననుసరించియే యీకవివరుఁడు వ్రాసినను బెక్కుచోటులలోఁ గథలను మార్చియు సంక్షేపముచేసియు బొత్తిగా వదలియు లేనివర్ణనాదులను విస్తరించి

పెంచియు భేదములు గావించెను అతఁడేల యటులొనర్చెనని యడుగుట యసంగతము. పురాణకథను నితివృత్తముగా గైకొని చమత్కృతికిని రసపుష్టికిని వలయునటులు స్వతంత్రతతోఁ గావ్యములు రచియించుటయే యుత్తమకవుల సంప్రదాయము. కుమారసంభవము, శిశుపాలవధము మొదలగు మహాకావ్యము లీపద్ధతినే రచింపఁబడినవి ప్రాయికముగా మహాకవులుత్తమ పురుషుల చరిత్రములనే తమకావ్యముల కితివృత్తములుగాఁ గైకొందురు. మనకవి పురుషోత్తముఁడగు కృష్ణునిచరిత్రమును గైకొనియె దీనికిఁ గారణ మేమనఁగాఁ గావ్యనిర్మాణమునకు ముఖ్యప్రయోజనము సహృదయుల హృదయంబులం దానందంబుఁ బొందించుటయే యైనను భగవంతుని చారిత్రము నైనచోఁ బారలౌకిక సుఖాపాదనంబు నగు ననుటయే భగవత్స్మరణ సహితంబుగా నానందంబు ననుభవించుటకంటె శ్రేయం బొండు గలదే

సంస్కృత హరివంశమును నందితిమ్మకవి తనకావ్యములో ననుసరించిన పట్టులను (ఉ) గుఱుతుగల యనుబంధములోఁ దెలిపియున్నాను. ఈ గ్రంథములలోఁ గల కథాభేదముల గొన్నిటిని (ఊ) గుర్తుగల యనుబంధములో సూచించినాఁడను.

ఇంక నీ ప్రబంధము నందలి గుణవిశేషంబులం బ్రదర్శించెద

అలంకారములు కావ్యశోభాకరము లగుధర్మము లగుటచే నంది తిమ్మనయు నీ మహాకావ్యంబున శబ్దార్థాలంకారములను బ్రయోగించి దానికి మెఱుఁగు పెట్టి యున్నాఁడు శబ్దచిత్రములగు ఛేకము–వృత్త్యనుప్రాసము–యమకము–గుణితక్రమము పాదభ్రమకము–మొదలగువాని కుదాహరణము లెత్తి చూపవలసియుండదు అర్థాలంకారముల నాయాపద్యముల వ్యాఖ్యానములందుఁ గొన్నింటిని సూచించియున్నాఁడను. వీనిలో నుత్ప్రేక్షలును రూపకములును స్వభావోక్తులును నీకావ్యమునందు మెండు ఉపమలు నందందుఁ గలవు అతిశయోక్తు లల్పములు ద్వితీయాశ్వాసమందలి యంధకారవర్ణనము (2-84), నక్షత్రవర్ణనము (2-87), చంద్రోదయ పూర్వభావికిరణ వర్ణనము (2-89), చంద్రాస్తమయ వర్ణనము (2-69) వీనిలో నొక్కొక్కపాదమునం దొకొక యుత్ప్రేక్ష గలదు. ఈ యాశ్వాసమునం దితరపద్యములు ప్రాయికముగా రూపకోత్ప్రేక్షాలంకృతములై చెన్నారు అట్టులే తృతీయచతుర్థాశ్వాసములలోను బెక్కు పద్యములు గానంబడు

"శ్లేషప్రాయ ముదీచ్యేషు ప్రతీచ్యే ష్వర్థమాత్రకమ్,
ఉత్ప్రేక్షాదాక్షిణాత్యేషు గౌడేష్వక్షరడంబరః"

అని హర్షచరితమున బాణుఁడు నుడివినట్లు దాక్షిణాత్యు లుత్ప్రేక్షాప్రియులనుట తెల్లము

మనోహరములగు రూపకాలంకారముల కుదాహరణము లొకకొన్నిచూపెద 'అమరులతోనపుట్టిక...' (2-41), 'వినవయ్యెం గృకవాకుకూజితములు...' (2-65), 'వనజశ్రీధన...' (4-47), 'మొగుడు(దమ్ముల(దిక్కు..... .' (4-49), 'భోజన కన్యా సరిద్రాజహంసము......' (5-105)

ఇందు(గన్పట్టు స్వభావోక్తులలో(బరమరమణీయము లని నామదికిఁ దోఁచినవానింగొన్నిటి నిచటఁ బ్రదర్శింతు. నారదమహర్షి వర్ణనంబును (1-44), కృష్ణస్వామి స్నానవర్ణనంబును (2-9...19), చంద్రికావర్ణనంబును (2-58), సిద్ధకిన్నర విద్యాధరాది వర్ణనంబును (2-89...96), భ్రమరవిహారవర్ణనంబును (3-51), మధ్యాహ్నకాల వర్ణనంబును (4-20...28), గమనీయము లగు స్వభావోక్తులఁ గొమరారుచుఁ జదువరులడెందంబుల నానందకందళితంబులు గావించు.

ఇఁక *స్త్రీ పురుష గుణవర్ణనము* లీకావ్యమునఁ గడురసవంతములై యాప్రకరణములఁ జదువునపుడు మనము ప్రత్యక్షముగా వానిసమక్షమున నుండి వారిచర్యలం జూచుచున్నట్టులే తోఁపఁజేయుచు నిర్భరానందపరవశులం గావించు ప్రథమాశ్వాసమందు నారదమహర్షి పారిజాతకుసుమమును వర్ణించుచు రుక్మిణీదేవిని భూషించి సత్యభామను దూషించుటయు నిది విని సత్యభామ కోపావిష్టచిత్తయై తనపరిభవంబునకుఁ గుందుచుఁ బరిపరివిధంబులఁ బరితపించుటయు గృష్ణుఁ డాదేవిని బ్రేమరసార్ద్రము లగు సులలిత వచనంబుల ననునయించుటయుఁ దత్కాలంబున జరిగిన తదుభయులసరస వ్యాపార సంభాషణాదులును నారదుఁడు సత్యభామను నుతించుటయుఁ గృష్ణుఁడు పారిజాత వృక్షమును బెకలించి గరుడునిపైఁ బెట్టినపు డాక్షేపించిన నందనవనపాలకులతో సత్యభామ చెప్పిన గర్వోక్తులునుఁ బుణ్యకవ్రతాచరణ సమయంబున ధర్మజాదులు నుడివినహాస్యవచనములును మనుజగుణ స్వభావానురోధంబులై మనోహరంబులై యొప్పారు నివి ముందు విస్తరించి తెలుపంబడు

ఈ కావ్యము శృంగార రసప్రధాన మైనది. కావ్యమంతయు శృంగార రస పూరితంబై యుండుటచే దాని కుదాహరణము లెత్తిచూపుట యనావశ్యకము. అయినను నతిమనోజ్ఞము లగు కొన్నిపట్టులఁ దెలిపెద చకోరవిలాసవర్ణనము (2-49), చంద్రికావర్ణనము (2-59), మేరుపర్వతవర్ణనము (2-88), శ్రీకృష్ణుం గాంచునప్పటి సురసుందరీ విభ్రమములవర్ణనము (3-11...21), వైజయంతవర్ణనము (3-41), నందనోద్యానవర్ణనము (3-44...57), పారిజాతనగవర్ణనము (4-9...10), జలక్రీడావర్ణనము (4-29...38), మున్నగునవి కేవల కోమల శృంగార రసవిలసితంబులై లలితంబులై సహృదయ హృదయంగమంబులై డెందంబుల నమదానందతుందిలంబులు గావించు.

వీర రౌద్ర భయానక బీభత్సప్రముఖము లగు నితరరసములును నిందుఁ బ్రస్తావ వశంబున వర్ణింపఁబడియున్నను నవి యిందు మెత్తఁబడినవని చెప్పవలసియున్నది ఆ పట్టులలోను శృంగారరసము తలసూపుచుండును పట్టఁదలంచె నేని...(4-72), సుర వీరుఁ దాకఁడు .. (4-78), చుక్కలరాణివాసముల .. (5-10), గిరితటము... (5-15), అలనాఁటినన్ను...(5-27), ఈ పద్యములలో వీరరౌద్రరసములు శృంగార రసముచే మఱుఁగుపడినవి అమరవిభునిసమరం బొకరోరాహనంబై ముదావహంబై క్రాలెడు కరుణరసమున కీ కావ్యమునఁ బ్రసక్తిలేదు అద్భుతరసవర్ణనమును లేదనియే చెప్పందగు హాస్యరసవర్ణనము 'వనితయొకర్తు. .(8-19), 'బలిదనుజేంద్రు... (5-81), 'మేళవించినది సుమ్మీ...' (5-86), వీనియందుఁ గాంచునది

శాంతరసమున భక్తిరసము చేరును నారదమునికృత కృష్ణస్తుతి (1-49-60) (5-92 ..99), వైతాళికోద్గీత కృష్ణప్రబోధనము (2-56-57), అదితికృత దశావ తారస్తవము (3-27, .37), కృష్ణదివ్యచరిత్రాత్మకస్తుతి (దండకము 3-88), ఇవి చదువునపు డేమానవుని మానసము భగవద్భక్తిరసాందోళితము గాకుండును ఏసుందరి డెందము భగవత్పాదారవింద భజనపరాయణము గాకుండును. ఇందలి భక్తిరసము శృంగారరసమున కంగముగాఁ దద్రసపోషకమై చెలువారు

ఇందు వృత్తులలోఁ గైశికివృత్తియు రీతులలో వైదర్భీరీతియుఁ బ్రధానములు. ఇది లలితమగు ద్రాక్షాపాకమున నొప్పారును వీని కుదాహరణము లందుందుఁ గాంచునది

పారిజాతాపహరణ కావ్యమునందలి వైశిష్ట్యములం గొన్నిటిని ప్రదర్శించెద

1 ఒక విషయమును వర్ణింపఁ బ్రసక్తి కలిగినపుడు దాని నాపట్టున వర్ణించుట సరస మగుంగాని దాని కించుకసంబంధము గల యెల్లవిషయములను ననుస్యూతముగా నప్రాసంగికముగా వర్ణించుట యౌచిత్యమునకు సుదూరము ఒక పట్టణము గలదని చెప్పెడిచోట నందలి బ్రాహ్మణాదిజాతులను వనితలను వేశ్యలను పుష్పలావికలను వప్రపరిఖాదులను భటగజతురగస్యందనాదులను వరుస దప్పక గతానుగతికముగా వర్ణించుట యాంధ్రకవుల యాచారమై యున్నది వాని నతిశయోక్తులతోనే వర్ణింతురు

"సీ॥ అచటివిప్రులు మెచ్చ రఖిలవిద్యాప్రౌఢి ముది మదిదప్పిన మొదటివేల్పు
నచటిరాజులు బంటు నంపి భార్గవునైన లింకానఁ బిలిపింతు రంకమునకు
నచటి మేటికిరాటు లలకాధిపనైన మునుసంచి మొదలిచ్చి మనుప దక్షు
లరటి నాలవజాతి హలముఖాత్తవిభూతి నాదిభిక్షువు భైక్షమైన మాన్పు

తే. నచటి వెలయాండ్రు రంభాదులైన నరయఁ
గాసెకొంగున వారించి కడపఁగలరు
నాట్యరేఖా కళాధురంధరనిరూఢి
నచటఁ బుట్టిన చిగురుఁగొమ్మైనఁ జేవ."

—అని మనుచరిత్రము ఆ 1

వసుచరిత్రము—కళాపూర్ణోదయము—ప్రభావతీప్రద్యుమ్నము—ఆముక్తమాల్యద-కవికర్ణరసాయనము మున్నగు గొప్పకావ్యములలో నిట్టివే యీవర్ణనలు కానంబడుచున్నవి. ఈ వర్ణనలు పాపరాజకృతోత్తర రామాయణము రసికజనమనోభిరామము మొదలగు నాధునిక కావ్యములం దత్యుక్తులగు నతిశయోక్తులతో విరాజిల్లుచున్నవి నంది తిమ్మకవి తనకావ్యమునందిట్టి వర్ణనలు గావింపఁడయ్యె

(2) సామాన్యముగాఁ గవులు తమ కావ్యములలో నాయికలను వర్ణించుచో నాపాదతలమస్తక మంగములను రతిక్రీడలను విచ్చలవిడిం బచ్చిగా వర్ణింతురు ఇదియు నౌచితికిఁ గరంబు దూహ్యం బనియే సహృదయులు దలంతురు. పారిజాతాపహరణంబున వనితావయవ రతిక్రీడాదివర్ణనములు గానరావు రుక్మిణీ సత్యభామల సౌందర్యమును వర్ణింపఁ బ్రసక్తి యుండియుఁ గవి వర్ణింపక యౌచిత్య పరిపాలనంబు చేసె. శ్రీకృష్ణుని శయనాగారంబును హంసతూలికాతల్పంబును నీ కవివర్యుఁడు పెల్లుగా వర్ణించి యచ్చట నతనికి సత్యభామకును గుసుమశరలీలలు జరిగెనని వర్ణింప నవసరము ప్రసక్తమయ్యును వర్ణింపక 'శయనాగారంబున వినోదకేళిందేలి నిద్రాముద్రితనేత్రుఁడై శయనించె'నని నయంబుగ నింతయే చెప్పి వదలెను (1–59) ఇప్పగిదినే వైజయంత వర్ణనమును దిమ్మకవి విపులముగాఁజేసి యందారాత్రి సత్యభామతో 'మనోభూరాజ్య సౌఖ్యనిద్రాపారీణత నుండె'నని సులలితముగాఁ జెప్పి వదలెను ఈ చందంబున నౌచిత్యంబుఁ బాటించినకవులు పెక్కండ్రు లేరని నిక్కముగా వక్కాణింపవచ్చును

అయినను నీకావ్యమునందు 'వలిజక్కవల పెక్కువలు దక్కువగ నిక్కు చనుదోయి కాకవింతదాయ దోఁచె'నని 1-60 లో నొక్కచోఁ గుచవర్ణనము గన్పట్టెడు ఇది పారిజాతకుసుమధారణంబుచే రుక్మిణీదేవికిఁ గలిగిన శోభాతిశయమును వర్ణించు ప్రస్తావంబునఁ గావింపఁబడినది స్తనవర్ణనమును వాల్మీకివ్యాసాది ప్రాచీనమహాకవులు గావించియుండుటయేకాక మహర్షి ప్రోక్తములగు దేవీస్తోత్రములందును గానంబడియెడుఁ గాన నిది యనుచితం బనందగదు. 'కులాచల స్పర్ధికుచనమన్మధ్యామ్', 'కూలంకషకుచ శిఖరామ్', అని దుర్వాసోమహర్షి ప్రోక్తమగు లలితాస్తవరత్నమునందును, 'కామేశ్వర ప్రేమరత్నమణి ప్రతిపణస్తనీ', నాభ్యాలవాలరోమాళి లతాఫలకుచద్వయా'యని

లలితాసహస్రనామస్తోత్రమునందును జూపట్టుచున్నవి. ఇంకను జెక్కుటుదాహరణములు చూపవచ్చు

ఈ కావ్యమునందు 1-56 'ఆళిసిలాంఛ...' 4-18 'వదలిన నీవిబంధముల... అను నీ రెండు పద్యములయందు రతిప్రస్తావంబు గావింపఁబడియున్నది

వీనింగూర్చి—

'రతిశ్రమ స్వేదవినాశహేతు, ర్నవోదఖారానయనేచ హేతుః
నమారుతస్స్యా ద్యది చారుగాత్రి, నమేఘుకాలో మమ వల్లభ స్స్యాత్'
'ఏవం విధేషు ప్రియసంగమేషు, రతావసానే యదుపైతివాయుః
రతిశ్రమస్వేదహర స్సుగంధిః స్తతః పరం కిం సుఖ మస్తి లోకే'
'ఉమా స్తనద్వంద్వ సమర్పితానన, స్తయాసమాశ్లిష్యనిపీడితాధరః
ఖడ్గాంబు విశ్లేషిత చంద్రశేఖర, స్తాంచాపివీక్షన్ బహుశ స్తదా శివః'

అని హరివంశమునందు వ్యాసుఁడు వర్ణించియుండుటచేఁ దిమ్మకవియుఁ బైకనిన చొప్పున వర్ణించుట యనుచితము కాదని సమాధానము చెప్పనగుంగాని మఱియెచ్చోటను నిట్టి రతిప్రస్తావమే లేని యీ కావ్యమున నివియు లేకుండిన లెస్సగా నుండు నని చెప్పవలసియుండు పరికింపఁగా నివియు రతిక్రీడావర్ణనములు కావు వీనిలో మొదటి పద్యమునందు రత్యుత్సాహజనకం బగుననియు రెండవ దానియందు రతిక్రీడానంతర కాలీననారీశరీర పరిదృశ్యమాన లక్షణంబులును గవి వర్ణించెను గాని కేవల రతిక్రీడా వర్ణనంబుల నెంతమాత్రమును జేయఁడయ్యె. అట్టి యసహ్యము లగు శృంగార వర్ణనము లాంధ్ర మహాకావ్యములలోఁ బ్రాయికముగా నన్నిటియందును గాంచనగు.

'సహసానఖంపచ......' మనుచరిత్రము (8-118),
'నెలఁతగుత్తపుగుబ్బ......' వసుచరిత్రము (6-91),
'బెరు కెఱుంగని......' కళాపూర్ణోదయము (8-88),
'మఱియుఁ గపోలచుంబున......' ప్రభావతీప్రద్యుమ్నము (5-44)
'కరతలందంద......' కుమారసంభవము (9-848)
'తెమలించి కురులొయ్య......' ఉత్తర హరివంశము (5-195),

ఇట్టి వెన్నేనియుఁ గలవు

ఇట్టి వర్ణనలు పారిజాతాపహరణములో లేమి గొప్ప సుగుణము.

(3) సాధారణముగాఁ గావ్యములలో స్త్రీవిరహమును వర్ణించునపుడు విరహిణి చంద్రమన్మథమారుతాద్యుపాలంభనము సేయునట్లు కవులు వర్ణింతురు

'త్రిపురసంహార మొనరించునపుడు హరుఁడు
బండిగల్లుగ నీమేను గండిఁ జేసె
నదియు సెలవాటి తెగటాఱవైతి చంద్ర
యకట రోహిణివలనిపథ్యమునఁ జేసి' —అని మనుచరిత్రము-ఆ. 3

ఇట్టియుపాలంభనములు స్వభావవిరుద్ధము లయ్యు రసపుష్టికని వీనిని వర్ణించినను నొకటి రెండున్న జాలుఁగాని పెక్కుపద్యములు వ్రాసిన నవి వెగటు పుట్టించు. ఈ కావ్యమునం దట్టియుపాలంభనములకుఁ గవి ప్రసక్తి గలిగించుకొనఁడయ్యె.

(4) ఇందలి సంస్కృతపదములు సుప్రసిద్ధ గీర్వాణ మహాకవులు వాడిన ప్రశస్త శబ్దములుగాని కేవలనిఘంటుమాత్రగోచరములగు నప్రసిద్ధశబ్దములు గావు. శ్రుతికటువులగు పదము లిందులేవు.

(5) ఆంధ్రపదములు జాత్యములును లోకవ్యవహార సిద్ధములై తద్దయు ముద్దులు గురియుచుండు. ఔ తెమ్మి, అమ్మ యేమనిచెప్పుదు, ఎంతకులేదు, మల్లోకముఁదాన యేలుగతి, కన్నులు గప్పుకొనంగ, వారు నన్నుం దలయెత్తి చూడఁగా, సన్నులఁజాయలం బలుకనైతునె, ప్రాణము లెంత తీపొకో, ఇంతగా నోచితి, పూసలలో దారంబు మాడ్కి, అనఁగి పెనఁగి, కలసి మెలసి, కూడిమాడి, దీనిచంద మొకయించుక చూచెద, పలుకులఁ దేనె లుట్టిపడ, కల్లఁదనంబు, నీవు పుట్టఁగాఁబుట్టినది, మాయలు నీకువెన్నతోఁ బెట్టినవి ఇట్టి చమత్కార జనకములగు మధురరసములు గురియు జాతీయసములు సరసుల మానసంబులఁ గరఁగించునని చెప్పవలయును.

(6) ఈకావ్యమునందందు ధ్వనులు గోచరించుచున్నను కృతిపతిస్తుతులగు నాశ్వాసాద్యంతపద్యములలోను గావ్యవర్ణితాంశములను సూచించు ధ్వనులు గోచరించుచునికి రసజ్ఞుల కానందకరమై యొప్పారు. ధ్వనిప్రాచుర్యవిలసితమగుటచే నిది యుత్తమ కావ్యము.

ఇంక మనుజగుణవర్ణనముంగూర్చి యుపన్యసించెద.

ఇక్కావ్యంబునఁ బాత్రగుణములను రసము లొలుక ముద్దులు గులుక స్వభావానుసారంబుగాఁ దేటమాటలతోను రమణీయములగు జాతీయములతోను సంధి తిమ్మకవి యందముగా వర్ణించియున్నాఁడు అవి చదువునప్పుడు చదువరులు నా పాత్రగణముతోఁ బ్రత్యక్షముగాఁ గలసి మెలసి యున్నట్లు తలంచుచు నాయాభావంబులను జెందుచు నానందింతురు

పారిజాతాపహరణకావ్యంబున వర్ణింపఁబడినవారలు నారదుఁడు, కృష్ణుఁడు, సత్యభామ, రుక్మిణి, దేవేంద్రుఁడు నను నేవురు. వీరిలోఁ బ్రధానులు నారదుఁడును సత్యభామయుఁ గృష్ణుఁడును వీరల గుణంబుల నెప్పగిదిని గవి వర్ణించుచుఁ జదువరులకుఁ జవులొదవించునో యించుక యరయుదము.

నారదుఁడు

ఈ కావ్యమందలి కథకు మూలకందము నారదమహాముని. రుక్మిణీదేవి గృహంబునఁ గృష్ణుఁడున్న సమయమున నమ్మునిచంద్రుఁ డందుల కరుదెంచి యొక పారిజాత కుసుమంబు నొసంగుటయే యీ కథకు బీజావాపమయ్యెను. అతఁడన్నలినాక్షుని సన్నిధికి రాకున్నను వచ్చినను బూవు నొసంగకున్నను నిచ్చినను రెండుపూల నిచ్చినను నతఁడు తెచ్చిన దొకపూవేయైనచో దానిం గృష్ణుం డేకాంతచెంతను లేక యేకాంతమున నున్నపు డిచ్చినన బారిజాతాపహరణవృత్తాంతమునకుఁ బ్రసక్తియే యొనరియుండదు. ఆంధ్రలోకంబున కిమ్మహాకావ్యంబును లభించియుండదు. ఈవిషయంబున నారదుని యుద్దేశములు నాలుగు 'చక్కనిదాననంచు నెలజవ్వనినంచు జగంబులోనఁ దేరెక్కినదాననంచుఁ బతి యెంతయు నా కనురక్తుఁడంచుఁ దా నిక్కుచు విఱ్ఱవీఁగుచుఁ గొంతల గణింప' కున్న సత్యభామ కించుక యహంభావశాంతి యొదవించుట ముఖ్యోద్దేశము. ఇది కృష్ణునికిని హృదయకుహరాంతరముల నొక్కింత సమ్మతమేయై యుండనోపు. ఈ దంపతులకుఁ బ్రణయకలహము గలిగించి వేడుక చూచి సంతసించుటయు నింద్రుని కించుక పరాభవము గలిగించుటయు రుక్మిణీదేవికిని నత్యల్పముగాఁ బ్రాభవహాని యొదవించుటయు గలహాశనుఁడగు నమ్మునినాథునికి బెఱతలంపులు గానోపు

పారిజాతకుసుమం బొకటిని నారదుఁడు కృష్ణున కిచ్చిన దానిని సత్యభామకు బంపుదునా రుక్మిణి కిత్తునా యని తనమనంబున నూగియాడుచుండ రుక్మిణి కిమ్మని నారదుఁడు కన్నుసన్న చేసి దాని నిప్పించె. సత్యభామ కసూయవొడముట కిదియే చాలదా ఆయసూయ పొనుంగుపడక యగ్గలం బగుటకై నారదుఁ డా కుసుమము నుద్దేశించి రుక్మిణితో నిది పారిజాతప్రసూనంబు నరులకు ధరియింప నరిది సూవె పౌలోమి పార్వతి పద్మపద్మజురాణియును ననుదినంబు శిరంబునఁ దాల్తురనియుఁ బరిమళము సెడదు నుద్రదనియుఁ గోరినవాని వాఞ్ఛ నొడఁగూర్చుననియుఁ బొగడెను. అంతియకాక యీపుష్పమును గృష్ణుఁ డితరసతుల కియ్యక నీకిచ్చుటచే నతనికి నీవే యత్యంతప్రేమపాత్రమవగుట తెల్లమయ్యెననియు నింతట నీసవతులందఱును నీకు విధేయురాండ్రై నీరణసార సయుగ్మములాశ్రయింపఁగలరనియు నీ కాంతుఁడు నీమాట జవదాఁటక వశంవదుఁడై యుండఁగలఁడనియు నద్దేవిని భూషించెను. ఇంతమాత్రమును జాలదనియు నింకను ముది

దిటవుగాఁబడవలయుననియు నెంచి సత్యభామ పేరెత్తి యామె యిందాఁక కన్నుమిన్ను గానక విఱ్ఱవీఁగుచు సవతులను సరకుసేయకుండెనే రుక్మిణీ యిప్పటి నీమహిమ సూచినటోటు లామెతో విన్నవింప నామెప్రాభవం బంతయు నంతమై డెందంబునఁ గుంద కుండునే యని సత్యభామను దూషించెను 'నీమహిమ సూచినటోటులు విన్నవించిన' నని నారదుఁడు చెప్పవలయునే అట్లు చెప్పకున్నను టోటులు విన్నవింపక మిన్నకుందురా అయినను నొకవేళ చెప్పకతప్పదురో యనియుఁ జెప్పకున్నఁ దా నెంచినకార్యము తప్పు ననియుఁ దలఁచి యట్లు హెచ్చరికచేసెను. అంత నక్కాంతమానసంబున మానానలంబు దరికొని మండఁదొడంగె తన తలంచినపని నెఱవేఱె ఇఁక జరుగవలసిన పనులకై యాదంపతులను వదలి తాఁ బ్రద్యుమ్ననిసేవలు గైకొనుచు మున్నిటికిఁ జని మాధ్యందిన కృత్యము లాచరించుచుండె

ఇక్కడ సత్యభామ హృదయంబున రవుల్కొనియెరియు కోపాగ్నిం జల్లార్పఁ గృష్ణునికి భగీరథప్రయత్నము సేయవలసివచ్చెను తుదకు నెన్నియో పాటులు పడి యెట్లాకో యామెకు మనశ్శాంతి యొదవించె వారు సమాధానపడినతోడనే నారదుఁడ చ్చటఁ బ్రత్యక్షుఁడై యొక చిన్నముడిపెట్టె వారితోడ భుజియించి కూర్చుండి సత్యభా మను జూచి 'పతి నీపై విహరింపఁగా జనము సంభావింపఁగా బంధుసంతతి నిన్నుం గొనియాడఁగా సవతికాంత లూచివర్జింపఁగా నతులప్రాభవైభవోన్నతులప్రోవై నీవు వ ర్తించుచున్నదానవే యని యామెను గొంతపైనుంచి పొగడి 'యనికైన నీపతినిన్నుఁబాసి చనునో' యని పలికి పారిజాతమహీరుహాహరణమునకై సురపురంబున కరుగునపుడు కృష్ణుఁ డామెనుం దోడ్కొని చనునట్లు పురికొల్పి కృష్ణునిసందేశమును నింద్రునితోఁ జెప్ప నరిగెను. ఆమ్మహాముని సమయోచితకార్యసమాచరణనైపుణ్యం బగణ్యంబు. ఇంతటితో నైనను నీప్రకరణమున నారదునిపని తుదముట్టినదికాదు మురవైరి బలవైరితో నాలంబుచేసి యతని నోడించుటయు నితనికి సంతోషావహమే కృష్ణుఁడు పారిజాతవృ క్షమును ద్వారకాపురికిఁ దెచ్చి సత్యభామాగృహంబున నాటించినపదంపడి వెండియు నిమ్మునిసత్తముఁడు వారి చెంగటికి విజయంచేసెను ఇంకను నతనికిఁ గృత్యమొండు గలదు అమ్మహర్షి సత్యభామంగని 'హేమనిభగాత్రి నీభాగ్య మేమి చెప్పతిష్ఠభూజంబు నీపెట్టుఁజెట్టు చేసి సవతులన కాదు త్రిభువనేశ్వరి యనంగఁ బొలుచు పౌలోమి గెలి చితి వలఘుమహిమ' నని కీర్తించి యంతటితోఁ బోక 'యతులితతావకీన మహిమాతిశ యోచిత మైనపుణ్యకవ్రతమొనరింపఁగావలయు' నని తద్విధానంబుఁ దెలిపి యావ్రతం బా సతీమణిచేఁ జేయించె తద్వ్రతాంగంబునుగా నప్పారిజాతనగంబును గృష్ణసహితం బుగా సత్యభామ దాన బొసంగఁ దాను గైకొని కృష్ణునిపైఁ దనకర్తృతఁ గలిగిన స్వామి భావంబును నెఱపుచు వేడ్కసేయఁదలఁచి తనవీణాద్యుపకరణముల నతనిచే మోయించి

పొమ్మ పొమ్మని యతండొక కొంత పోవఁ బోవ రమ్మ రమ్మని మరలఁ జేరంగఁ బిలిచి వినోదంబులు సలిపి కృతార్థుఁడయ్యె.

నారదుఁడు. దేవర్షి శ్రేష్ఠుఁడు సాక్షాద్బ్రహ్మమానసపుత్త్రుఁడు సంతత విష్ణుభజనైకశీలుఁ డగు పరమభాగవతోత్తముఁడు అట్టిమహనీయుఁడు కలహప్రియుండెట్లయ్యెనో యని యందఱకును సందియంబు గలుగనోపు నిక్కముగ నమ్మహర్షిసత్తముఁ డితరులకుఁ గావలయునని కలహములఁ బొసఁగించి వేడుకఁ జూచువాఁడుకాఁడు. అయినను జనులకుఁ గర్మవశంబున నేయేఫలంబులు సంప్రాప్తములు కాఁగలవో వానిం బడయుటకనురూపము లగుకార్యములం బ్రవర్తింపఁజేయునటు లా మునీంద్రుఁడు జనులకుత్సాహంబుఁ గల్పించు నని యెఱుంగునది. అట్లు చేయుట కలహంబుల పగిదిం గానంబడును కాని యది లోకోపకారార్థ మనియే యెన్నందగు

దేవేంద్రుఁడు.

దేవేంద్రుని గుణముల నరయుదము. ఇతఁడు శుష్కప్రతాపోక్తులు వచియించువాఁడు. పారిజాతవృక్షమును భగవంతుఁడగు శ్రీకృష్ణుఁడు పెకలించికొని పోవఁబూనుట యెఱింగి 'రౌద్రాకారుఁడై పేర్చి యేమేమీ కృష్ణుఁడు మందులోఁ బలె నెతానింద్రుమోత్పాటనంబిమై నిచ్చటఁ జూపవచ్చె నిదిమేలే తార్క్ష్యుఁడైన నమ్మదీయామోఘాశనిపాతమిట్టిదని యాహా తెల్పఁడాయెం జూమీ' యని వీరాలాపంబులు పలికి నిజసతియగు శచీదేవింజూచి నీవింతమాత్రన విన్నంబడనేల యిదె సత్యభామగర్వమును పారిజాతభూమిజంబును విడిపించివచ్చి నీకు మనఃప్రియంబు గావింతు నని వనితాసమక్షంబున నుత్తరకుమారప్రతాపములు వచియించె కాని కృష్ణునితో యుద్ధముచేయునప్పు డీశూరత్వము లెందుఁ బోయెనో తనవజ్రాయుధమును గమలనాభుం డొడిసిపట్టుకొనఁగా నింద్రుఁడు భయకంపితుఁడై సిగ్గువాడమ నద్దేవదేవుని చరణంబులఁ బ్రాలి నమస్కరించియే నపరాధిని గావుమా యని వేడుకొనియె. అట్టినచోఁ దలయు నట్టకున్నఁ గాళ్లను బట్టుకొనుట యితనిగుణము. కృష్ణుఁడు పారిజాతద్రుమంబును బుచ్చుకొనకుమని దాని నియ్యఁబూనిన నింద్రుఁడు 'సొమ్మన నెద్ది యేననఁగ సొమ్మునకెవ్వఁడు గర్త నీవు నీసొమ్మఖిలప్రపంచమును' నని వేదాంతోపన్యాసముచేసి నీవు ధరణియందుండునందాఁక నీ భూరుహమును నుంచుకొనుమని మహోదారకరణిం బలికె ఇతఁడు సమయానుగుణంబుగాఁ బ్రవర్తించుచు నే గాలికాచాప యెత్తువాఁడనుట కివి నిదర్శనములు

రుక్మిణి

రుక్మిణీదేవి దెసను నారీజనసహజగుణంబు లొకకొన్ని చూపట్టెడు వానిలో నసూయయు గర్వమును బ్రధానములు సవతులందఱిలోను సత్యభామపై నిద్దేవిమనంబున

నీసు సందడించుచునేయుండెను. సత్యభామకును రుక్మిణిపై నసూయ నిరంతరము హృదంతరమున నెలకొనియుండె దీనిని సకారణంబుగ మనోహరంబుగా మనకవి

'కులమును రూపము న్మగనికూరిమియుం గల దానవంచు నీ
వల నల రుక్మిణీరమణి వాసిఁ దెలంగఁగ సత్యభామయుం
గులమును రూపము న్మగనికూరిమి యుం గలదాన నంచు నా
వలఁ బదరింపఁగా రవరవల్పొడమె న్మది వారి కెంతయున్'

—అని వర్ణించెను.

రుక్మిణి కెట్లు ప్రాభవహాని వాటిల్లెనో కనుగొందము. 'వెలఁదులు పదియారు వేవురలో నెన్న సరిలేదు సౌభాగ్యగరిమ నీకు'ననియు నీ వీకుసుమంబు దాల్చుటచే 'సవతులు వచ్చి నీచరణసారసయుగ్మము లాశ్రయింతు'రనియు మునీంద్రుఁడు తన్ను వినుతింప వీనుల విందుగా విని మనంబునఁ బొంగుచుండిన రుక్మిణి యిపుడు పారిజాత ద్రుమంబునే నాకంబునుండి తెచ్చి కృష్ణుఁడు తన పెరటిచెట్టుగా నాటింప నపరిమిత ప్రమోదరసంబునఁ దేలియాడు సత్య విభవముగాంచి మనంబున నీసుచెందకున్నె అంతియకాక సత్యభామ చేయు పుణ్యకవ్రతముఁ గనుఁగొనుటకై సవతుల నందఱ నామంత్రింపఁ దానువచ్చుట కిష్టములేకున్నను 'సతులు పదారువేవురును సంగడిరా వదనాంబుజంబులం గృతకవికాసమచ్చుపడ రాఁ దగవౌ నని కనులరాగమణి శిబికాధిరూఢయై' వచ్చెను అత్తన్వి యుదాత్తచిత్త యగుటంజేసి తనయాంతరంగిక భావంబును వెలుపటికిఁ గానరానీయక గాంభీర్యంబున సందతిపందంబున వచ్చిన ట్లితరులకుఁ దోఁపఁ జేసెఁగాని మనంబున నా మహిమ యిట్లయ్యెనే యనుమనస్తాపంబు సందడించుచునేయుండె ఇది నారీజనంబులకు నైజగుణము

సత్యభామ

సత్యభామ గుణాతిశయంబుల వివరింతము ఈ కావ్యమునఁ గథానాయిక సత్యభామ ఆ రమణీమణి గుణములను గార్యములను నీకవికులతిలకుఁ డెంతయు మనోజ్ఞముగా వర్ణించి లోకంబున స్త్రీల స్వభావగుణంబులను మధురముగాఁ జిత్రించి యున్నాఁడు పారిజాతకుసుమంబును దన కియ్యక తనమగఁడు తనసవతియగు రుక్మిణి కిచ్చిన మానవతియగు నమ్మానిని సైరించునా అద్దేవిబోటి సంభ్రమంబునఁ గనుగవ నెఱసంజవాడముఁగా వచ్చి యేమో మహాపద సంభవించినటు 'లమ్మా యేమని చెప్పుదు' నన్నపుడే యన్నెలఁత గుండియ ఝల్లనియె కుసుమవృత్తాంతము విన్నంతన తనమనంబున నగ్గి దరికొనుడు దిగ్గనలేచి యిట్లు పలవించె ఆహా నాప్రాణమైన మగఁ డిట్లయిన నామనం బెరియదే అవ్విరి నవ్వనజాక్షుఁడు తనకుఁ బ్రియంబు గల్గునెడ కర్ప్రాణచేసినఁ జేయుఁగాక న న్నామునినాథుఁడు తూలనాడనేల. కలహమే కల్యాణమని జగంబుల

వెంట మెలఁగెడు మానినికి నన్ను దూఱుట సహజమగుంగాని నాపతి వలదని యతనిని వారింపవలదా. తరుణుల తగులములు నమ్మఁదగదని పురుషులందురుగాని నిజముగాఁ బురుషులే శఠదంభచలచిత్తులు కావున వారిని నమ్మఁబోలునే అని పలవిపలవి వెండియు శోకం బగ్గలం బగుడుఁ దన కిప్పుడు వాటిల్లిన యవమానమును దొల్లిటి మేలిమియుం దలంచి

'ఇన్నిదినంబులు న్సవతు లిందఱిలోఁ గడు గారవంబునం
గన్నియ నన్ను వల్లభుఁడు గన్నులఁ గప్పుకొనంగనుండి యా
వన్నెయు వాసియుం దఱిఁగి వారు నన్నుం దల లెత్తిచూడఁగా
సన్నలఁ జాయలం బలుకసైఁతునె ప్రాణము లెంతలేపోకో'

యనియు నిట్టిమాటలు చెవుల న్వినఁబడియుఁ 'బ్రాణము దాల్చెదమేన నింతగా నోచితి నింక నెట్టివి కనుంగొనన నెమ్మెయియున్నదానొ' యనియుఁ బలవించె మునుపటి తన విభవంబులం దలంచుకొని నామగఁడు కలలోను నామాట జవదాఁటవెఱచునే యేపదార్థంబును నాకొసంగక యొరులకియ్యఁడే యనియు నాతో నతఁడు సలిపిన వేడుక పనులన్నియు రుక్మిణిమాయలకుఁ జిక్కి మఱచెనో మగఁ డింతులకు ధనమిచ్చి పుచ్చుకొన్న నోర్వవచ్చుఁగాని చనవిచ్చి పుచ్చుకొన్న నోర్వవచ్చునే యనియుఁ బరిపరివిధంబులఁ బరితపించి కోపగృహంబునకుఁ జని మాసినచీర కట్టుకొని సొమ్ములూడ్చి పాఱవైచి తలకుఁ బట్టువెట్టి మంచముపై మేను వైచి 'గాఢమనోజనిషాదవేదన'చేఁ బొరలుచు 'మనకపుఁ బాముకాటుగతి నుచ్చరమన్విస మగ్గలింపఁగ వెడవెడఁ గన్నుమూయుచుఁ గనువిచ్చుచు నగుచుఁ దలయూఁచుచుఁ బాన్పుపైఁ బడుచు నుసురంచు లేచుచు' నిప్పగిదిం జెప్పరాని దుర్భరసంతాపానలంబునఁ గ్రాఁగుచుండె 'తనకుఁ బ్రియంబు గల్గునెడ కర్జుఁ జేసినఁ జేసెఁగాక' యని రుక్మిణిపేరుం జెప్పనొల్లక యిట్లు చెప్పుటచే నప్పడఁతి కెంతటి యసూయ యుండెనో తెలియఁదగు

కృష్ణుండు వచ్చి త న్నెన్నియోవిధంబుల మృదువచనంబుల నుపలాలించియుఁ బ్రసన్నురాలుగాకున్న నత్తరుణి చరణంబుల వ్రాలి నమస్కరింప మానక్రోధావేశంబున నతనిశిరంబును వామపాదంబునం దన్నె. 'రతిచక్రేప్రవృత్తేతు నాస్తి శాస్త్రం న చక్రమః' అను ప్రాక్తనసహృదయోక్తిచందంబున నట్టి సమయంబుల నంబుజాక్షులు మర్యాదలు పాటింతురే పాదాహతిం బొరసి నరసిజాక్షుఁ డన్నలినాక్షితో నింకను సులలితవచనంబుల నాప్రాణమా ప్రణయకోపంబున నీవు తన్నినది నాకు మన్ననయ మెత్తనిచిగురుం బోలుచెన్నగునీపదము నొచ్చెనో యని చింతిల్లెద నింకనైనను గోపం బుజ్జగింపవే యని బుజ్జగించె అప్పలుకులు ములుకులై యాశీవిషవిషంబుకంటె హెచ్చుగ నమ్మచ్చెకంటి మానసంబు నేర్చదొడంగె అంత నాయింతిమిన్న 'మే యలదోఁపనిక్కి పీడినకచము

లను బల్కుచు వెడఁదోపుచుఁ బైచెఱంగు గ్రక్కునఁ జనుదోయిఁ జేర్చుచు జంకెన నెఱి చూపుచూచి యీ చందంబున మగనిం బరుసములాడెను ఈ నయగారపుఁ బ్రియము లీపసలీ మొగమిచ్చుమాటలేల నిను నమ్మియుండిన ఫలంబిది తోడనెకల్గె ననుం జెనకి యాఁడి వెట్టిన నీయానసుమీ. పసులకాపరి భావజమర్మకర్మము లెఱుంగునే ఇంక నిన్ను నమ్మను ఈ బొంకులు భవత్ప్రియాంగనయగు రుక్మిణికి రుచించుఁగాని మాకు రుచింపవు నీవు పుట్టఁగానే కల్లదనంబులు పుట్టె మాయలునీకు వెన్నతోఁ బెట్టినవి. నేను బేలతనంబున నిన్ను నమ్మి నా గుట్టును దేఱమును బోఁగొట్టుకొంటిని. మునివల్లభుండు నీ ప్రాణవల్లభను బొగడఁగా విని యుల్లసిల్లినవీనుల మా చవిగానిమాటలను వినవలసి వచ్చెనే ఇఁక నీశమంతకరత్నమును నెవ్వతె ధరింప నోచియున్నదో ఈ రైవతకాద్రి కేళి యేవనితకుఁ బ్రాపించునో. ఈ వసంతారామ కర్పూరకదళికాగారవసతి యేసుదతికిఁ దక్కునో ఇఁక నన్నియు దిగనాడి యే నెందేనియుఁ జనుదాన అని కావలసినంత వర్డించె న న్నెవ్వతిఁగాఁ జూచితివని మగని నదల్చె అంత నక్కాంత దగ్గుత్తికచే మాటలాడఁజాలక క్రౌంచివుళులు మెక్కి యెలుంగురాల్పదఁ గోయిలచాన క్రోల్చినవిన్న నువున ముద్దుముద్దుగా నేడ్చె అప్పు డప్పద్మాక్షుఁడు తగినమంత్రము వేయఁ గలఁకదేఱ యత్తరుణి ప్రసన్నచిత్తయయ్యె. నెలంతుక లలంతులం బెనువంతం బొరయుటయు నల తులన యూఱడుటయు స్వభావగుణంబులు.

సత్యభామ కోపముశమింపఁగానే దానిని సించుకయు మనంబున గణింపక మగనికి మజ్జనాద్యుపచారములు సలుపఁగడంగి తన యుదాత్తగుణంబుఁ జూపెను. మగనికుపచారాదులు సేయుటయే కాక తనయింటి కప్పు డరుదెంచిన నారదమహర్షికి నతఁడంతకు మున్ను తన్ను నిందించినది మదిం దలఁపక యుదారభావంబున నాతిథేయ సత్కృతు లొనరించి భోజనాదివిధులు గావించి ప్రసన్నచిత్తయై యతనిచరణంబులకు నమస్కరించి తదీయాశీర్వాదంబులఁ గైకొనియె సామాన్యముగాఁ దొయ్యలు లిట్లు చేయుట యరుదు

మహిళలకు సహజగుణంబగు తాలిమితేమి సత్యభామయందును గన్పట్టుచున్నది కృష్ణుఁడు తనదేవేరితో దేవేంద్రుని నందనోద్యానమునందలి వైభవములను వర్ణించి చెప్పుచుండఁగా దాని నర్ధాంగీకారముగా వినుచు నావరవర్ణిని యావర్ణన లెంతసేపటికిని ముగియకున్న నన్నలినాక్షుంజూచి ప్రాణేశ్వరా యేల తామసంబుచేసెదవు ఈ పారిజాతమహీజాతమును గ్రక్కునఁ బెల్లగించి మదీయభవన ప్రాంగణంబున నాటించి నీప్రతిన నెఱవేర్పుమాయని త్వరమాణయై పురికొలిపె తరుణుల కొకవస్తువుపై మనసు పోయెనేని యద్ది చేపడునందాఁక వారికి నిద్దుర పట్టదుకదా.

ఆయ్యుత్తమాంగన యుదాత్తగుణోత్తరయయ్యు నహంకార మా రనుణికి వెన్నతోఁ బెట్టిన దగుటచే నా గుణ మామెను వదలక యప్పుడప్పుడు తలసూపుచునే యుండెను. పారిజాతవృక్షమును బెల్లగించికొని పోవఁబూనిన కృష్ణుని వనపాలకు లభిక్షేపింప నతఁడేమో వచింపఁబూన నతనిం గరసంజ్ఞను మాన్పి తానే వారితో గర్వోక్తులు పలికినచందముం గనుఁడు

'వినుఁడు సురేశ్వరు వనపాలకులు వార్ధిఁ బొడమిన యీ దివ్యభూరుహమున
కింద్రాణి యెవ్వతె యింద్రుండు నెవ్వఁడు తోడియిందిరను గౌస్తుభ మెవ్వఁ
డధిపుఁడై ధరియించె నతఁడె చేకొనఁగాక తెకతేర యిదియేమి యొకరిసొమ్మె
యిదె నాదువిభునిచే నీవదాన్యనగంబు ,నాడియించుకొని యేగుచున్నదానఁ
బలుకు లేటికిఁ దా వీరపత్నియేని మీశచీదేవి తనదు ప్రాణేశుఁడైన
మఘవు నిటఁ బంపి సత్యభామావిధేయు, వలన మరలంగఁ గొనుటె పో వాసితనము

ఔరా సత్యభామగర్వోక్తులు ఆమె చేసిన హేతువాదము లెంత యుక్తి యుక్తములుగా నున్నవో, వారిధియందుఁ బొడమిన పారిజాతనగంబున కింద్రుఁడు నింద్రాణియు నెట్లుపుధిలైరి దానితోఁ బుట్టిన లక్ష్మీదేవియుఁ గౌస్తుభమణియు నేప్రభువునకుఁ దక్కెనో యతనికే యీవృక్షమును దక్కవలయునని యుక్తులు నుడివి వాదించె మదీయ విభునిచే దీనిని నపహరించికొని యరుగుచున్న దానఁగానఁ నేను వీరపత్ని నగుదును. మీ శచీదేవి వీరపత్ని యగునేని తనవిభు నిటకుఁబంపి మరల దానిని నావిభునివలనఁ గొని పోవఁదగును అని యొదలెఱుంగని యహంభావముతోఁ బలికె ఓహో! నేనేమయి పాటున 'నావిభునివలన' నని పైవాక్యమున వ్రాసితి ఆ ప్రౌఢాంగన చెప్పినది 'సత్యభామావిధేయువలన' ననియే ఈమాటలో నెంతగర్వము కానవచ్చుచున్నది తాను చెప్పినట్లాడువాఁడని భావము నిక్కముగాఁ గృష్ణుఁడమ్మహాదేవి చెప్పినట్లంతయు నాడుచుండెను గావున సత్యభామావిధేయుఁడని తనమగనిని దాఁ జెప్పినది యొప్పె యగుంగాని తప్పుగాదు

మఱియు నొంటొక సందర్భమున సత్యభామాసముచితకార్యసమాచరణంబున నయ్యంబుజానన వినయంబున గర్వప్రాభవంబులు గోచరించెడు. పుణ్యకవ్రతపరిసమాప్తి యయిన పిదప నామదవతి కనకపాత్రములం గల్పనగము క్రొవ్విరులను నించి రుక్మిణీ ప్రభృతులగు పదియాఱువేవురు ,సవతులకు వాయనము లిచ్చునప్పుడును, నామెదెస గర్వభావమును రుక్మిణియొక్క హృదయతాపంబును సూక్ష్మదృష్టులకుఁ దప్పక గోచరించు.

ఇది యంతయు నిట్టులుండ సత్యభామ కొక పెనుమనఃక్షోభ కారణము మహానుభావుఁడగు నారదునిచేఁ గలిగె. వ్రతవిధానమంతయు గ్రమముదప్పకయు నేకొఱం

తయు లేకయు లెస్సగా జరిగినది. అమ్మహోత్సవముఁ జూడవచ్చినవా రెల్లరు మృష్టాన్న భోజనాద్యుపచారగౌరవము నొవరసి సంతసిల్లిరి సత్యభామ మనోరథము లన్నియు నీడేరెను కాని మొదటికి మోసము వచ్చినది ఈపుణ్యకవ్రతమును సాకల్యంబుగాఁ జేసిన యెడ 'ధనకనకవస్తుసమితియుఁ దనయసమృద్ధియును గల్గి తాఘుంటలియును మనమున నలుగొలతెలుఁగక యర్తరసులభైకసుఖము లందుదు' రని నారదుఁడు సత్యభామతో వ్రతాచరణమునకు ఫలంబుగా మున్నె చెప్పియుండెఁ గదా. ఇపుడేమైనది. సత్యభామ పరమోత్సాహ రోహలితాంతరంగయై మహావిభవంబున నమ్మహా వ్రతమును సాకల్యంబుగా ననుష్ఠించి యాగమోక్తంబు గావునఁ దనప్రాణేశ్వరునిం బారిజాతవృక్షముతోఁ జేర్చి కట్టి నారదునికి ధారాపూర్వముగా దానమిచ్చెను నారదుఁడు కృష్ణునిం దనకింకరునిగాఁ గైకొని నిజస్వామిభావము ననుష్ఠించుచుండఁ గాంచి సత్యభామ యుల్లంబుడిల్లవడియె ఇఁక నేమున్నది పారిజాతవృక్షమున కాశపడి ప్రాణేశ్వరుని మునివరుని కొసంగి యమ్మగువ వగవఁదొడంగె ఇఁక మదీయభర్త యొరులయధీనమైనపు డీకల్పవృక్షము నాకేల ఈవ్రతము నాచరించుట కిదియా ఫలము. నారదుఁడొక్కొక్కటియా నాకుఁ దెచ్చిపెట్టుచున్నాఁడు దైవమా యేమిసేయుదు అని మనంబున నుత్తలంపడఁ జొచ్చె. అప్పు డయ్యువిద సవతు లొండొరుల మొగంబులు సూచుచు నిది యేమి యన్యాయము. ఇక్కలికి కొక్కతెకా కృష్ణుఁడు మగఁడు. మనకును మగఁడుంగాఁడా మన మగనిని దానము చేయుటకు దీని కధికార మేమిగలదు ఈ దాన మెట్లుచెల్లునో చూతము. అని గుజగుజలు వోవుచుండి రేమో దీని నంతయుఁ గాంచి నారదుఁడు మందహాసాంచితవదనుఁడై సత్యభామతో నిదిగో నీమనోహరుని నిచ్చెదం జేకొనుమని చెప్పె అప్పలుకు లమృతంపుసోనలై యాచానపీచులంటుకుటయు నపరిమిత ప్రమోదభరితాననయై యాత్మభూషణవితానము లన్నియు నత్తపసికి నిష్క్రయంబుగా నిచ్చి తనప్రాణవల్లభుం గైకొనియె అప్పటి కప్పంకజాక్షి మనంబు కుదుటపడియె నారదుఁడు భగవంతుండగు కృష్ణునిఁ బెక్కుగతుల వినుతించి యరిగినపిమ్మటనే యమ్మించుఁబోఁడి గట్టెక్కెఁ గదా యని నిరవధికానందభరితచిత్త యయ్యె. తక్కిన యింతులందఱును దెందంబుల నమందానందంబుఁ జెందిరి.

శ్రీకృష్ణుఁడు

భగవంతుండగు కృష్ణుఁడు సాక్షాద్విష్ణువే యని యెఱుంగనివారు గలరే అతఁడు దుష్టనిగ్రహశిష్టపరిపాలనంబునకును ధర్మసంస్థానమునకును భూలోకమున లీలామానుషవిగ్రహుఁడై యవతరించె, మనుజుండై పుట్టినకతంబున నతండు మనుజుల ధర్మంబులను నాచారంబులను ననుష్ఠించె కావుననే మహర్షి పుంగవుం డగు నారదుఁడు

తనయొద్దకు వచ్చిన సతిని కెదురుగవచ్చి రుక్మిణీయుక్తుండై నమ స్కృతులొనర్చి
యాతిథ్యంబులు సలిపి మీరాకచే నేను కృతార్థుఁడనైతి నని సాగౌరవంబుగా నుపచార
వచనంబులు పలికె సత్యభామాగృహంబున భోజనశాల కరుగునపుడు నారదుఁడు ము
న్నుగా నడువఁ గృష్ణుఁడు సత్యభామసహితుఁడై యతనిపిఱుంద నడిచె (2-17) తల్లి
యగు నదితికి సతీయుతంబుగా నమస్కారంబుగావించె ఇట్లు కృష్ణుఁడు పూజ్యులదెస
మనుజు లాచరింపవలసినవిధానంబులను స్వానుష్ఠానంబుచే లోకుల కెఱింగించె

పారిజాతపుష్పంబును దాను రుక్మిణి కిచ్చుట యెఱింగి సత్యభామ కోపావిల
చిత్తయై యుత్తలపడుచుండఁగాఁ గృష్ణుఁడు సునమ్ముతో నిమ్మగువకుఁ గొండొక గర్వ
శాంతి కావలసినదేయని తలఁచియుండునని మున్నే నుడివితిఁగదా. కావుననే యీలలి
తాంగిచందమొకయించుక చూచెద నంచు ధూర్తగోపాలుఁ డాదేవిపిఱుందనుండి యొక
లోలలోచన వీచుచుండిన వనను దాఁ బుచ్చుకొని వీచుచుఁ బారిజాతకుసుమవాసనం బ్రక
టించె. ఇది యాసుదతి నెక్కసక్కెము చేయుటయేకదా ఇఁక నారదమునీంద్రుఁ తనచేఁ
జేయించినపని తనకును సమ్మతంబగుటకు సందియము కలదే దీనిం గాంచి యాచంచ
లాక్షికిఁగోపశోకంబులు ద్విగుణితంబై తనతో నాటోటి మాటలాడకుండుటయుఁ నా
నేమియు నెఱుంగని నిరపరాధికరణి నారమణితో నయగారపుఁబలుకులు పలుకఁదొడంగె
కృష్ణుఁడు తప్పుడు చెప్పినమాటలు నంది తిమ్మకవిచంద్రుఁడు చెప్పినయొప్పిదంబున
మనము చెప్పలేము కావున నమ్మహాకవి వలననే యా పలుకుల నాలింతము.

ఇందునిభాస్య మైఁ దొడవులేల ధరింపవు మన్నగావులీ
వెందును మానలేవు తెలు పేటికిఁ గట్టితి వీటికారుచు
ల్కెందలిరాకుమోవిఁ దులకింపఁగఁజేయక యున్కి యేమి నీ
చందము వింతయయ్యెడు నిజంబుగ నా కెఱుఁగంగఁ జెప్పుమా

మన మరయఁదలంచి యొకమార్గము వన్నితొ నవ్వుటాలకో
నను వెఱపించెదో యకట నాయెడ నిక్కము తప్పు కల్గెనో
వనజదళాయతాక్షి పగవాఁడనె నన్నిటు లేల చూడ వా
క్కనిమిషమైన నీవు దయఁ గన్గొనకుండిన నిల్వనేర్తునే

ఇవియా కుపితురాలగు సత్యభామను నుపలాలించుమాటలు ఇవి కడుపు మం
డించుమాటలని కృష్ణునికిఁ దెలియదా తెలిసి యాచేడియ నేడ్పించి వేడుక చూడవలయు
ననియే కృష్ణుం డిప్పగిదిం బుల్లకుట్టుమాటలు చెప్పెనని యొప్పుకొనఁదగు ఇప్పలుకు

లప్పరఁటి కురిసినపుండుల నుప్పు వెట్టినయట్టులును గసగసమండు నగ్గిలో నేయివోసినట్టును నైయా దేవిమనంబును మఱియు దహింపఁ జొచ్చె.

అదియు నెఱుంగని వాఁడపోలెఁ గమలనయనుఁడు వెండియుఁ గాపట్యంబు వహించి

పలుకులఁ దేనె లుట్టిపడఁ బల్కవు నేఁడిది యేమి నాలుగ
న్నుల నునుసిగ్గు నూల్కొనఁ గనుంగొనవేల యురస్థ్సలంబుఁ జ
న్నుల నెదురొత్తి ముద్దుఁగొన నన్నుం బిగికౌఁగిటఁ జేర్పవేటికే
చిలుకలకొల్కి యెవ్వ రెదచేసిరి నీకిటు లేల చింతిలన్

ఇదియుఁ జాలదని శపథవచనంబులు నుడువఁ బూని

మనమున మాటలం గ్రియల నున్నన లీనొకదాఁడ నెట్టికా
మినులకు గారవంబు మెఱమెచ్చులకై పచరింతుఁగాని పా
యని యనురక్తి నీయెడ యగ్గలమై కనుపట్టునాకు నీ
పనిచినపంపు సేయుటయెఁ బ్రాభవ మౌటది నీ వెఱుంగవే

అనిపలికి యాభామినికిఁ గోపోద్రేకంబున వేఱుమఱుంగులు హెచ్చు కావించెఁ. పాపము-సత్యభామను గృష్ణుఁ డీలీలఁ గరుణమాలి గేలిసేయుటం జూడ సత్యభామ దె. మనకు జాలి యొదయకుండునే పుష్పముం దనకొసంగక రుక్మిణి కొసఁగుటచేఁ గలిగిన యవమానమునైన నమ్మానవతి సైరింపనోపుంగాని ప్రాణపదమైనతనమగఁడే పైకనిన చందంబునఁ దన్నవమానించినదియకాక యిప్పుడు తన్ననునయించువానిపగిదిఁ దేనియ పూసిన విసపు ములుకులం బోని పలుకులు చెప్పి నొప్పించుటను సైరింపఁ జాలునే

అంతటఁ గపటనటనాపరుఁ డగు కృష్ణుఁ డొండొకయుపాయంబు మనంబున నిశ్చయించి దీనివలన నేమి కలుగునో చూతమని దానిఁ బ్రయోగించె. అది చదువరు లెఱుంగుదురు కదా. అతుల కుటిలకుంతలచరణంబులపైఁ దనశిరంబుసోఁక సాఁగిలఁబడి కృష్ణుఁడు నమస్కరించెఁగాని దానివలనఁ జింతితార్థసిద్ధి లేకపోవుటయేకాక నిజశిరంబు తదీయవామపాదాహతిం జెందెనను విషమఫలంబును బొడమె. దానికి రసికశిఖామణి యగుకృష్ణుఁడు వెనుదీయక నతినిపుణంబుగా

నను భవదీయదాసుని మనంబున నెయ్యపుఁగిన్కఁ బూని తాఁ
చినయది నాకు మన్ననయ చెల్వగునీపదపల్లవంబు మ
త్తనుపులకాగ్రకంటకవితానముఁ దాఁకిన నొచ్చునంచు నే
ననియెద సల్కమానవుగదా యిఁకనైన నరాళకుంతలా,

అని పలికె ఇంత మాత్రమున నాభామినికిఁ గ్రోధశాంతి యొదవునే వ్యాధికిఁ దగిన మందు నిచ్చినఁగదా రోగము కుదురును ఇందాఁకను గృష్ణుఁడు పన్నిన యన్నియుపాయంబులును విఫలంబులయ్యె సత్యభామ మగనిం బరుసము లాడఁదొడఁగి తనకడుపులోఁ గ్రిక్కిఁటిసిన వెక్కసం బగు నుచ్చరంపువిసమును వెడలఁగ్రక్కెను అతనినిఁ గసిదీఱ యథేష్టముగా నుపాలంభించెను అంతట గద్గదంబుచే మాటలాడ శక్యము గాక యెలుఁగెత్తి యేడ్వఁదొడంగెను

ఇఁక గృష్ణుఁడు మిన్నకున్నఁగార్యము తప్పునని యెంచి రోగనిదానంబు ననుసరించి యుచితౌషధప్రయోగము చేసెను అటు లేడ్చుచున్నయన్నాతిని వనజాక్షుఁడు దననిండుఁగౌఁగిటం జేరిచి బుజ్జగించి యామె నునఁజెక్కులజాఱు కన్నీరు కరంబునం దుడిచి నెయ్యముఁదియ్యము దోఁప నాప్రేయసీ యొకపుష్పంబునకై యేలయిట్లు పరితపించెదవు నామాట వినుము ఇంద్రునితో యుద్ధముచేసియైనను బారిజాతవృక్షమునే తెచ్చి నీయింటిపెరటిచెట్టుగా నాటింతు నిఁక నూఱడిల్లుమా యన యీమంత్రమువేసె రోగము ప్రశాంతం బయ్యె. కృష్ణుఁడు పూనినకార్యమును సాధించి వైదగ్ధ్యంబునఁ జెన్ను మీఱె.

కృష్ణుఁడు రసికశిఖామణి యని నుడివితిమికదా అతఁ డమరావతికిఁ బోయినప్పుడు వీథిని వచ్చుచుండఁగా నచ్చటియచ్చరలేమ లతనిం గాంచునప్పుడును వారితో సురతరంగిణియందు జలకేళి సలుపునపుడును దన రసికత్వంబును దేటపఱిచె

దేవేంద్రుఁడు తన్నెదిరించి యుద్ధముసేయ నతనిని దదీయసేనలతో జయించి యతని వజ్రాయుధము నవలీలం బట్టుకొనిన సిగ్గును భయంబును జెంది పురందరుండు కృష్ణునికి మ్రొక్కి యేనపరాధిం గావుమాయని వేఁడిన గోవిందుఁడు కృపాళుఁడై నీపారిజాతతరువు నిచ్చెదఁ గైకొనుమని పలికి నిజనిరుపమనిరవధికనిర్వ్యాజకరుణారసంబును శరణాగతవత్సరత్వంబును దెల్లంబుచేసె.

నారదమహామునీంద్రుండు కృష్ణుని సపారిజాతంబుగా దానముగొనిన నతనికిఁ గృష్ణుఁడు వశంవదుఁడగుటంజేసి యతఁడు పీఠాద్యుపకరణంబులఁ దనపైఁ బెట్టి మోయించిన వానిని సంతసంబునఁ జేకొని యతఁడు పొమ్ము పొమ్మని శాసించిన నాక కొంత పోయిపోయి రమ్మురమ్మని చెప్పిన మరలఁజేరంగవచ్చి తన కింకరత్వంబును నెఱవేర్చురీతిని నిజభక్తపరాధీనత్వముం బ్రకటించె

ఇటు లాభగవంతుని లీలావినోదంబులవలనఁ దదీయమాహాత్మ్యంబు దేటపడునట్లు కవిశిరోమణి యగు నందితిమ్మన యమ్మహాత్ముని చరితంబును నిపుణముగాఁ జదువరులకుఁ జవు లొదవించునటుల వర్ణించియునికి కరంబును సంస్తవనీయంబు

ఇందుఁ బుణ్యకవ్రతసమాచరణకథ యప్రసక్తమని కొంద అందురు, కాని యది సరికాదు. పారిజాతతరులబ్ధిచే సత్యభామ కోనరిన యుత్తమఫలంబులను నిరూపింపకున్న నది కవిదెసఁ గొఱంతయగు. పారిజాతమహీజాతమాహాత్మ్యం బందఱికిని దెలుపవలసి యుండు తాఁ గోరినవస్తువు చిక్కెఁగదాయని సత్యభామయుల్లంబున నుబ్బునఁ దేలి యాడక యాయనర్ఘ్యవస్తువునే దానముచేయుట శ్రేయస్కరంబని యామె కెఱింగింప వలసియున్నది వ్రతాచరణము శుభప్రదంబని జను లెఱుంగవలయు రుక్మిణీదేవి కించుక ప్రాభవహాని కావలసి యున్నది కృష్ణుని భక్తపరాధీనత్వంబు దేటపడవలసి యున్నది ఇటు లీకథను వివరించుటకుఁ బ్రయోజనము లున్నకారణంబున నిది యప్రసక్తమనంజనదు సంస్కృత హరివంశమునం దీకథ యింకను విపులముగా నున్నది

ఈ కావ్యమును రచియించుటయందు నందితిమ్మన మాఘకవికృతశిశుపాలవధ మహాకావ్యమును గొన్ని పట్టుల ననుసరించి యున్నాఁడు నారదునివర్ణన మగు 'సరిగమ పదనిస...' అనుపద్యమును శిశుపాలవధకావ్యమందలి

'రణద్భిరాఘట్టనయానభస్వతః, పృథగ్విభిన్నశ్రుతిమండలైః స్వరైః
స్ఫుటీభవద్గ్రాను విశేష మూర్ఛనా, నువేక్షమాణం మహతీం మహుర్ముహుః'

అనుశ్లోకముతోఁ బోల్చిచూడనగు శిశుపాలవధమునందు దేవీసహచరుఁడై కృష్ణుఁడు యాత్రవెడలెను పారిజాతాపహరణమునందును సత్యభానుసహితుండై సురపురంబున కేగెను.

ఇట్టికావ్యరత్నమును రచియించి తనకంకితము గావించిన నందితిమ్మనకుఁ బ్రబంధకర్తల నందఱిలోను గృష్ణరాయఁడుత్తమస్థానము నొసఁగి సంభావింపక మనుచరిత్ర రచయితయగు నల్లసాని పెద్దనను నధికునిఁగా గ్రహించి యతని కాంధ్రకవితాపితామహుఁడను బిరుదమిచ్చి కవిగండపెండేరమును నతనిపాదమునందుఁదొడిగి మనుచరిత్రం బందుకొని పురంబేగింపఁబల్లకిఁ దాఁజేతఁ బట్టి యెత్తి యెదురైనచోఁ దనమదకరీంద్రము నిల్పి దేయూఁతయిచ్చి యెక్కించుకొని యుక్కరణిం దెక్కు తెలుంగుల నక్కవినాథుని గారవించెఁగాని సరసమసృణవచనరచనాధౌరేయుఁ డగు నందితిమ్మనకుఁ జతురంత యానమహాగ్రహారదానమాత్రసంభావనలు గావించి

ఈ రెండుకావ్యములను నిష్పక్షపాతబుద్ధితో సహృదయులు పోల్చి చూతురేని యెల్లవిధంబులను మనుచరిత్రకంటెను బారిజాతాపహరణమహాకావ్యము కరంబు రసవంత మని గోచరించుమ. అందు వస్త్వైక్యము లేదు కథానాయకుఁడగు స్వారోచిషమనువు గ్రంథాంతిను భాగముననే మనకుఁ గన్పడుచున్నాఁడు. వరూథినీప్రవరాఖ్యుల

యుపాఖ్యానము రసవంతమని పలువురు నుతింతురు కాని యది రసాభాసపూరితము. వరూథినీగంధర్వులసమాగమము నీతికి బాహిరము మృగయావర్ణన మప్రసక్తము. అరుణాస్పదపురవర్ణనమున బ్రాహ్మణాదివర్ణనము లతిశయోక్తులతో నిండియున్నవి అచ్చటచ్చటఁ గొన్నిపద్యములుదక్కఁ దక్కినవన్నియుఁ గఠినపాకమునఁ గూర్పఁబడినవి భక్తిరసవర్ణన మల్పము.*

'నవోఽర్థో జాతిరగ్రామ్యా శ్లేషోఽక్లిష్టఃస్ఫుటోరసః
వికటాక్షరబంధశ్చ కృత్స్న మేకత్ర దుష్కరమ్'

అను బాణోక్తితోఁ జెప్పఁబడిన గుణంబు లన్నియుఁ బారిజాతాపహరణకావ్యము నందుఁ గలవు గాని మనుచరిత్రమునందుఁ గన్పట్టవు మనుచరిత్రము పారిజాతాపహరణముతో నేచందమునను సరిరాదని నిస్సంశయముగాఁ గంఠోక్తిగాఁ జెప్పవచ్చును ఏవిషయంబునఁ బరికించినను నీరెంటిలోఁ బారిజాతాపహరణమునకే యగ్రస్థానము నొసంగఁదగియున్నది మనుచరిత్రమును గృష్ణదేవరాయల కంకితముసేయక పెద్దనార్యుఁ డొరుల కంకితము చేసియుండెనేని యేతత్కావ్యద్వయ తారతమ్యవిచారంబున కిచ్చటఁ బ్రసక్తియే యొనరియుండదు ఆంధ్రభోజుండగు కృష్ణరాయలే యీరెండు కావ్యములకుఁ గృతిపతిత్వము నంగీకరించి యగ్రసమ్మానార్హుండగు నంది తిమ్మనను బెద్దనకంటెఁ దక్కువగా బహూకరించుట రసికశిఖామణియుఁ బండితుండును కవితా ప్రావీణ్యధురీణుండును నగు కృష్ణరాయని దెస న్యూనతయని చెప్పవలసియున్నది దీనికిఁ గారణము లేవియో తెలియరావు. ఏమియున్నను గేవల మేతదుభయకావ్యతారతమ్య మాత్రపరిశీలనము చేయునెడ నంది తిమ్మనకవనంబుపైఁగృష్ణరాయలకు గౌరవాధిక్యము తప్పకయుండఁ దగు ననియుఁ బెద్దనకంటెఁ దిమ్మనకే యెక్కువ సమ్మానాదులు చేసియుండవలయు ననియు నట్లొనర్పమి యతనిదెసఁ గొఱంత యనియు విబుధవర్యులకు దోఁపకమానదు

ఇమ్మహాకవీశ్వరుని వచనంబులు నవ్యశిరీషకుసుమకోమలంబులు మకరందరసాసారమధురంబులు సకలజనమనోమోదసంధాయికసరసగుణాలంకార విరాజితంబులు, సహృదయహృదయంగమలలితభావగాంభీర్యసురుచిరంబులు అమృతంపు సోనలు

* దీనియందలి గుణాగుణములను శ్రీయుతు లగు కాశీభట్ల బ్రహ్మయ్యశాస్త్రిగా రాంధ్రసాహిత్యపరిషత్పత్రికయందలి దశమసంపుటమునందు విపులముగా సయుక్తికముగాఁ జర్చించి విమర్శించియున్నారు వారి యభిప్రాయములతో నేను బూర్ణముగా నేకీభవించెద

తేనియ తేటలు ఈ కావ్యమును జదువఁ జదువఁ జవు లూరుచు వెండియుఁ జదువఁ దలంపు గలుగుఁ గాని తనివి యొదవదు.

ఇటు లీ యుత్తమకావ్యమును నిర్మించి రసికుల కమందానందంబు సమకూర్చు నంది తిమ్మకవినాథుని కవితాప్రావీణ్యంబు నెంత వినుతించినం బోలదే. ఆంధ్రకావ్యములలోఁ బారిజాతాపహరణ మగ్రస్థానమును వహించి నిచ్చలు నిరుపమానంబై నెగడుఁ గాక

ఈ వ్యాఖ్యానమును దొలుదొల్తఁ బ్రకటింపఁబూని కడపపురంబున శ్రీ వేంకటేశ్వరాలయంబున 6-2-1928 తేదిని నొక మహాసభం జేర్చి నాదెస ననూనప్రేమాదరంబులు నెఱపి నన్ను గారవించిన మన్మిత్రులు శ్రీయుతులగు ఆనమంచి శేషాద్రిశర్మ గారు, విరూరు పిచ్చయ్యగారు, కుడుడి గుండురావుగారు, కౌకూరు శ్రీనివాసరావుగారు వీరికిని నమ్మహాసభయం దగ్రాసనాధిపత్యంబు వహించి నన్ను లహూకరించిన మన్మిత్రులు గవిసార్వభౌమ బిరుదాంచితులు శ్రీపాద కృష్ణమూర్తి శాస్త్రిగారికిని నీ వ్యాఖ్యానముంగూర్చి నాకుఁ బలుదెఱంగులఁ దోడ్పాటు గావించిన మదీయ మిత్రుల కెల్లరకును గృతజ్ఞతాతరంగిత హృదయుండనై ధన్యవాదంబులు గావించుచున్నాఁడ

శ్రీ కృష్ణాయ నమః.

నాగపూడి - కుప్పుస్వామయ్య.

అనుబంధములు

(అ) ఈ వ్యాఖ్యానమునందు నేను గావించిన సవరణలు.

(ఆ) నే నంగీకరించిన పాఠములు.

(ఇ) సంస్కృతవ్యాకరణ సాధ్యశబ్దముల రూపనిష్పత్తులు.

(ఈ) నందితిమ్మన సంస్కృతహరివంశము ననుసరించిన పట్టులు

(ఉ) సంస్కృతహరివంశమునకును పారిజాతాపహరణమునకును గల కథాభేదములు.

(ఊ) వాఖ్యానమున నుదాహరింపఁబడిన గ్రంథముల నామములు (సంస్కృతము)

(ఎ) గ్రంథనామములు పేర్కొనఁబడని ప్రమాణములు (సంస్కృతము)

(ఏ) తెలుగు గ్రంథముల నామములు.

(ఐ) పద్యానుక్రమణిక.

(అ)

ఈ కావ్యమునందు నేను గావించిన సవరణలు

ఉన్న పాఠము — సవరణ

1- 28 వరభట—పరభట
1- 42 వాసిఁ బెనంగఁగ—జెలంగఁగ
1- 95 పరస్పరావేల్లనములు—పరస్పరా[న్వేషణములు
1-102 కోపోద్యోగమున—కోపోద్వేగమున
1-110 నల్గడలు నారసి—నల్గడలుఁ గన్గొని
"— " బాష్పకళికా—బాష్పకణికా
1-126 నడికింపకు—నుడికింపకు
1-184 తొగల—తొగుల
1-108 హృదయారంగన్న్యయాచార—రజ్య[న్న్యయాచార
1-140 రణపీక్షిత—రణవిక్షత
2- 15 క్షోభవిభ్రమ—విశ్రమ
"— " సమయనిర్గత—నిర్గమ
2- 86 నెపంబున—నెవంబున
2- 89 నేలపురుటింటి—నెలపురుటింటి
2- 69 తొరమె(న్వేగురుఁ జుక్క) - తొలి[చెన్
2- 55 ఫణితులు—భణితులు

ఉన్న పాఠము — సవరణ

2- 65 స్వాపక్రియాడోలికల్—క్రియాలో[లికల్
2- 79 ధారుణి—ధారిణి
2- 85 యామికీకృత—కృతి
3- 88 నాకికృదేవతా—నాకికృవేదేవతా
" శౌండీర్య / శౌండర్య }—శౌండీరు
3- 41 (యనుకామినీ) ధూమోద్గీర్ణ—ధూమోర్ణా
4- 17 వృత్తి నరుగన్—వృత్తిఁ దిరుగన్
4- 40 రాక్షసాలితిలకాంచద్ధీధితిన్—రాక్షసాసిలతికాంచద్ధీధితిన్
5- 8 నిర్ఘరౌధ—నిర్ఝరౌధ
5 64 నాత్మకీయంత్రైన
5- 70 విడంబిత / విడంబిక }—విడంబక
5- 95 శ్రీవరవరపదహృత—శ్రీవరవర[వరహృత
5- 96 జనికర్మికర్షణా—జనివర్మికర్షణా
5-104 గోమేధిక—గోమేదక

(ఊ)

నే నంగీకరించిన పాఠములు,

(సీ) గుఱుతు గలవి సీతారామాచార్యులు కావించిన సవరణలు

(వే) ,, వేంకటరాయశాస్త్రిలు కావించిన సవరణలు.

(*) ,, నేను గావించిన సవరణలు. తక్కినవి ప్రాచీన పుస్తకము లోని పాఠములు

ఉన్నపాఠము	సవరణ
*1- 2 ఔదల—ఔఁదల	
*1- 7 కాంచెదుర్వసున్—కాంచెఁ దుర్వసున్	
1- 10 వంతలు—ప్రంతలు	
*1- 26 గాధాధఃకరణ—గాథాధఃకరణ	
1- 35 నృపవల్లభు—జనవల్లభు	
1- 56 వెసఁ ఱిందు—వెదచిందు	
1- 85 ముళ్లమాటలుకలహమె—మాటలుఁ గలహమె	
1- 93 తొలుజన్మము—తొలిజన్మము	
1- 94 కూడియాడి—కూడిమాడి	
1- 95 చంద్రికావళీ—చంద్రికావళి	
*1-104 తత్తరంబు—తత్తఱంబు	
1-110 బుగిడింపన్—బురుడింపన్ (సీ)	
*1-113 పదఁబెట్టుచు / వడినెట్టుచు	పడిఁగట్టుచు
1-120 పాటలకాంత—పాటలకాంతి	
1-122 గగుర్పొడవఁగ—పొదవఁగ (సీ)	
1-140 లేపకృత—లేపకృతి	
2- 11 వెలిం బొరయ—బొలయ	
2- 19 గురుకరింప—గులకరింప	
2- 20 చేతులకుఁదార్చు / చేతులకువార్చె	చేతులను దేర్చె (సీ)
*2-36 కజ్జలముల్నచ—కజ్జలవన్నవ	
2-42 గొలపండి—గెలపండి	
2-43 గ్రుచ్చుచో—గూర్చుచో	

ఉన్నపాటము	సవరణ
2-50 కాతిపువ్వులు—జాజిపువ్వులు (వే)	
2-52 జలపూఁత—జలపోఁత	
,, గప్పరంపుఁగొప్పెల—గుప్పెల	
* ,, నవయవఁబుల పై—నపయవంబులతో	
2- 59 వోకాడి—వోనాడి	
2- 60 తైకొనె—తైకొన	
2- 61 మందలాంత—మందలాంక (వే)	
2- 75 అఁటంచు—అటంచు	
2- 80 పసిడికాముల—కామల	
2- 86 యామరుత్కృధరము—యామరుత్కృధరము	
2- 96 బచ్చికతిడి—బచ్చికఁదెండి (వే)	
2-100 చొల్లి—చోఅ	
*3- 3 అంతకమున్న—అంతకుమున్న	
3- 5 తత్కృశలంబె—తత్కృశలంబు	
3- 18 గనుఁగొనుడుం—గనుఁగొనచుం	
3- 19 మౌక్తికాశలన్—మౌక్తికావళుల్	
3- 31 పికిలి—పెకలి	
*3- 32 మానరోరి—మానురోరి	
3- 51 పరువంబుగాఁగ—పరువంబుగాక	
3- 56 గమియఁగా-గమవఁగా (సీ)	
3- 61 మరువ్వ్రతా—మరుద్వ్రథా	
4- 10 గవుంగిటం—గవుంగిలం (వే)	
4- 16 జలములు తారతారక—జలముల దారదారక (సీ)	

4- 16 ప్రేంకనమునకు-ప్రేంకనము
నన (వే)

4- 17 కందుకాహతి-కర్తికాహృతి (వే)

4-20 శీధురసమన్-శీధురసముత్

4-36 చీకుబంకల-తిర్యగ్బంధల (సి)

4-44 కిన్నరద్వయంబు-ద్వయములు (వే)

4-49 తీరెంద-తీతెంద (సి)

4-56 కుసుమకోమలి-కుసుమకోమల (వే)

4-64 సంధిత్సా-సందిత్సా

4-66 (గణయ)కంకణ-కంపణ

4-72 బట్టకపట్టుగ-బట్టుగ(బట్టుగా

5- 7 యసురాంగములన్-యసురాంగక
[ముల్

5-19 శిథిలితానువిద్ధులగు-శిథిలతానువిద్ధు
|లగు

5-17 నిశామన్యంబు-నిశమన్యంబు (వే)

5-20 నానగ డ-నానగేడి

5-28 బోరనం-బోరునం

5 35 ద్వాదశాత్మప్రఖరతకరౌపమ్యమై-
ద్వాదశాత్మప్రకదఖరకరౌపమ్యమై

5-91 గేలశతపత్ర-గేలిశతపత్ర

*5-97 గ్రగ్గులకాంద్రైరి-గగ్గులకాద్రైరి

5-94 మునివర్య-మునివార

5-90 దాత్రీణ్ణాచిర-రాత్రీనాంచిత (వే)

,, ఖామితాక్ష-ఖామితాక్షి

(ఇ)

సంస్కృత వ్యాకరణ సాధ్యశబ్దములు, వానికి సూత్రసహిత రూపనిష్పత్తి వివరణము —

1. దర్పణాత్ (1-12)

ఆచారార్థే క్విబంతా చ్ఛతృప్రత్యయః—

సర్వప్రాతిపదికేభ్యః క్విబ్వా వక్తవ్యః —అని వార్తికము

2. సుభగంభావుక (1-25)

(సూత్రమ్) కర్తరిభువః ఖిష్ణుచ్ ఖుకఞౌ (3-2-57)

ఆఢ్యాదిషుచ్వ్యర్థేష్వచ్వ్యంతేషు భవతేరేతౌ స్తః। -అనాఢ్యఆఢ్యోభవతీతి

ఆఢ్యంభవిష్ణుః-ఆఢ్యంభావుకః-సుభగంభావుక। (అత్రఖుకఞ్)

3. కూలముద్రుజ (1-28)

(సూ) ఉదికూలే రుజివహోః (3-2-31)

ఉత్పూర్వాభ్యాంరుజివహిభ్యాం కూలే కర్మణ్యుపపదేఖశ్స్యాత్-కూల

ముద్రుజతీతి కూల ముద్రుజః-(కూల ముద్వహ।)

(సూ) అరుర్ద్విషదజన్తస్యముమ్ (6-3-67) ఇతిముమాగమః

4. అముష్యాయణ (1-28)

(సూ) అలుగుత్తరపదే (6-3-1)

(సూ) షష్ఠ్యా ఆక్రోశే (6-3-21)

(వా) అముష్యాయణా ముష్యపుత్రికా ముష్యకులికేతిచ।

అముష్యాపత్యం-అముష్యాయణః-నడాదిత్వాత్ఫక్.

5. నేదిష్ఠ (1-29)

(సూ) అతిశాయినేతమబిష్ఠనౌ (5-3-55)

(సూ) అంతికబాఢయోర్నేదసాధౌ (5-3-63)

6. తుందపరిమృజ (1-29)

(సూ) తుందశోకయోః పరిమృజాపనుదోః (3-2-5)

తుందశోకయోః కర్మణో రుపపదయో రాభ్యాంకస్స్యాత్-అలస్యసు

ఘాహరణయో రితివక్తవ్యం - తుందంపరిమార్ష్టితి తుందపరిమృతో౽లసః
(శోకాపన దః - సుఖస్యాహర్తా)

7 విస్మరమర (1-80)

(సూ) సృఘస్యద్యఃక్మరచ్ (3-2-160)

స్మరః - ఘస్మరః - అదకరః

8 జనతా (1-82)

(సూ) తస్యసమూహః (4-2-37)

(సూ) గ్రామజనబంధుసహాయేభ్య స్తల్ (4-2-40)

గ్రామతా - జనతా - బంధుతా - సహాయతా (సమూహార్థేతల్)

9. వర్ధిష్ణు (1-88)

(సూ) అలంకృఞ్ నిరాకృఞ్ ప్రజనోత్పచోత్పతోన్మదరుచ్యపత్రప వృతువృ ధు సహచర ఇష్ణుచ్ (3-2-136)

అలంకరిష్ణుః.. .... .వర్తిష్ణుః........వర్ధిష్ణుః

10 విశ్వజనీన (1-48)

(సూ) ఆత్మన్విశ్వజనభోగో త్తరపదాత్ఖః (5-1-9)

(సూ) ఆతాధానౌఖే (6-4--169)

ఏతాభ్యోప్రకృత్యాస్త్రః - ఆత్మనేహిత మాత్మనీనం-విశ్వస్మైజనాయ హితం

విశ్వజనీనం - అధ్వనేహితం - అధ్వనీనం.

11. వశంవద (1-55)

(సూ) ప్రియవ శేవదఃఖచ్ (3-2-38)

(సూ) అరుర్ద్విషదజ న్తస్య ముమ్ (6-3-67) ఇతి ముమాగమః

12. తావకీన (1-67)

(సూ) యుష్మదస్మదోరన్యతరస్యాంఖఞ్చ (4-3-1)

(సూ) తస్మిన్నణిచయుష్మాకా (4-3-2)

యౌష్మాకీణః - యౌష్మాకః - ఆస్మాకీనః - ఆస్మాకః

(సూ) తవకమమకా వేకవచనే (4-3-3)

ఏకార్థవాచినోర్యుష్మదస్మదో స్తవకమమకౌ స్తః - ఖఞ్యణిద - తావకీనః

తావకః, మామకీనః - మామకః

13 అతిథేయ (2-17)

(సూ) పథ్యతిథివసతిస్వపతేర్ఢఞ్ (4-4-104)
పథిసాధు - పాథేయం, అతిథౌసాధు - అతిథేయం,
వసనం - వసతిః - తత్రసాధు - వాసతేయీ - రాత్రిః,
స్వాపతేయం - ధనం.

14. అపలితం కరణ (2-34)

(సూ) ఆఢ్యసుభగస్థూలపలితనగ్నాంధప్రియేషు చ్వ్యర్థేష్వచ్వౌ కృఞఃకరణేఖ్యున్ (3-2-56)
ఆఢ్యంకరణ-సుభగంకరణ-పలితంకరణ-అంధంకరణ.

15. అసూర్యంపశ్య (2-69)

(సూ) అసూర్యలలాటయో ర్దృశితపోః (4-2-36)
అసూర్యమిత్యసమర్థసమాసః దృశి నానఞస్సంబంధాత్-
సూర్యం నపశ్యం తీత్యసూర్యంపశ్యా రాజదారః-
లలాటంతపః—సూర్యః

16, పశ్యతోహర (2-72)

(సూ) అలు గుత్తరపదే (6-3-1)
(సూ) షష్ఠీ చానాదరే (2-3-38)
(వా) వాగ్దిక్పశ్యద్భ్యో యుక్తిదండహరేషు
వాచోయుక్తిః - దిశోదండః - పశ్యతోహరః - (పశ్యంతంజనమనాదృత్య హరతీ త్యర్థః)

17. పాథేయ (2-90)

13-అతిథేయ శబ్దవత్.

18. అధ్వనీన (2-93)

10-విశ్వజనీన శబ్దవత్

19 అష్టాపద (3-41)

(సూ) అష్టనస్సంజ్ఞాయాం (6-3-125); ఇతి దీర్ఘః
అష్టసు లోహేషుపదం ప్రతిష్ఠాయస్యేతి.

20. వాసతేయీ (3-41)

1 3 అతిథేయశబ్దవత్

21 ప్రవాశత్పద (3-41)

1 దర్పణాత్ రూపవత్

22. శర్కరిల (9-60)

(సూ) దేశేలుబిలచౌచ (5-2-105)

చాదణ్ మతుప్చ-సికతాస్సంత్యస్మిన్దేశే సికతా,-సికతిలః-

సైకతః-సికతావాన్-ఏవం శర్కరేత్యాది

23. సర్వాంగీణ (4-87)

(సూ) తత్సర్వాదేః పథ్యంగకర్మపత్రపత్రం వ్యాప్నోతి (5-2-7)

సర్వాదేఃపథ్యాద్యంతాత్ ద్వితీయాంతా త్ఖస్స్యాత్

సర్వపథాన్వ్యాప్నోతి-సర్వపథీనః-సర్వాంగీణః-సర్వకర్మీణః

సర్వపత్రీణః-సర్వపాత్రీణః

24. పాణింధమ (4-90)

(సూ) ఉగ్రంపశ్యేరమ్మదపాణింధమాశ్చ (3-2-37)

ఏతే నిపాత్యంతే-పాణయోధ్మాయం తేస్మిన్నితి పాణింధ

మోఽధ్వా-అంధకారాద్యావృత ఇత్యర్థః-తత్రహి సర్పాద్యప

నోదనాయపాణయశ్శబ్ద్యంతే

25. భిదేళిమ (4-90)

(సూ) తవ్యత్తవ్యానీయరః (3-1-96)

ధాతో రేతే ప్రత్యయాస్స్యుః

(వా) కేళిమర ఉపసంఖ్యానం

పచేళిమామాషాః-పక్తవ్యాః, భిదేళిమా స్సరళాః-భేత్తవ్యాః

కర్మణిప్రత్యయః.

26. నిశంమన్య (5-17)

(సూ) ఆత్మమానే ఖశ్చ (3-2-83)

స్వకర్మకేమననేవర్తమానాన్మన్యతేః సుపి ఖశ్స్యాత్-చాణ్ణినిః-

అనిశాం నిశామతి మన్యతే.

27. ఘస్మర (5-22)

7. విస్మృమరశబ్దవత్

28 పతయాళు (5–35)

(సూ) స్పృహిగృహిపతిదయి నిద్రా తంద్రాశ్రద్ధాభ్య ఆళుచ్ (3-2-158)
అచ్యాత్త్రయశ్చురాదా వదంతాః, స్పృహయాళుః-
పతయాళుః-దయాళుః-నిద్రాళుః-తంద్రాళుః-శ్రద్ధాళుః

29 ఆత్మనీన (5–64)

10 విశ్వజనీనశబ్దవత్

30 భంజిత (5–98)

నివృత్తప్రేషణాద్భంజధాతోర్ణిజంతాత్కర్మణి క్తప్రత్యయః,

31 వర్తిష్ణు (5–105)

9. వర్ధిష్ణుశబ్దవత్

32. ఏకచ్ఛత్రిత (5-107)

ఏకచ్ఛత్రం-ఇత్యస్మాత్కరోత్యర్థేతత్కరోతి తదాచష్టే ఇతిణిచ్-
తస్మాత్కర్మణి క్తప్రత్యయః.

(ఠ-౬)

నందితిమ్మన పారిజాతాపహరణంబున సంస్కృతహరివంశము ననుసరించినపట్టులు —

పారిజాతాపహరణము.   హరివంశములోని శ్లోకములు

1-57-సీ-జలజాక్షియిది . .. ...ఉమాదేవవరస్యేష్టాహిమాచలసుతాసతీ
ధారయేదీశ్వరీనిత్యం పుష్పాణ్యేతానిసుప్రభే
అదితిశ్చసపౌలోమీమహేంద్రసురతారణీ
షోడశస్త్రీసహస్రాణాంమధ్యేఖల్వద్యవర్తసే
అద్యేష్టాం వాసుదేవస్య వేద్మిత్వాంభోజనందిని
ప్రకాశమద్యసౌభాగ్యమనివార్యం యశశ్చతే
అద్యాహమవగచ్ఛామి సర్వథా సర్వశోభనే
ఆత్మాద్వితీయఃకృష్ణస్యభోజేత్వమితిభామిని
త్రైలోక్యరత్న సర్వస్వమద దద్యత్రవాచ్యుతః
అలంకృతంపుష్పమేతత్సంసర్గాత్తవసర్వథా
స్రవత్యపితథాగంధాసీప్సితాన్ప్రీతివర్ధనాన్.
—అధ్యాయము 124.

1-59 క. పరిమళము సెడదు .....అమ్లాన మేత త్సతతం పుష్పంభవతి కామిని. „
1-61 చ అడిగినయంతలో .....బుభుక్షావాపిపాసావా గ్లానిర్వ్యాప్యథవా జరా
దేవవద్ధారయంత్యాస్తే స్వచ్ఛందేనభవిష్యతి „
1-62 చ కువలయపత్రనేత్ర... ..సపత్న్యస్తేగుణోపేతే సర్వాః సర్వేశ్వరప్రియే
అవమానావసేకేనత్వయాసిక్తాద్యభామిని. „
1-63 క నెలకొనివేసవి. ....శీతోష్ణేచేప్సితేదేవి పుష్పమేతత్ప్రయచ్ఛతి „
1-66 ఉ చక్కనిదానసంచు. .అద్యసాత్రాజితీదేవి జ్ఞాస్య త్యవరవర్తినీ
సౌభాగ్యాభ్యాంసదావేత్త్రియాత్మానంసుభగాసతీ „
1-67 క. ధరియించిన ....పూర్ణేసంవత్సరేదేవిపుష్పమేతత్తవాంతికాత్
నివర్త్స్యతే తరువరం సమయేన ప్రయాస్యతి. „
1-68 తే. అనుచు............ తచ్ఛ్రుత్వాసు నిఖిలం ప్రేష్యాభిః స్త్రీస్వభావతః
ప్రకాశీకృతమేవాసీ ద్విష్ణోరంతఃపురే తదా. „
1-69 ఉ అందఱలోన....... .అర్హేతిపుత్త్రిమాతేతి త్యేష్టేతిచసహాగతాః
ప్రాయేణప్రవదంతిస్మ హృష్టాదామోదరస్త్రియః. „

1-70 తే వారిలోపల. .. రూపయౌవనసంపన్నా సౌభాగ్యేనచ గర్వితా ,,
1-82 చ. అనవిని .... జ్రగాహరోహాకులితేనచేతసా
వహ్నౌ శ్లాఘా[శ్రిత?]వర్ధితాననా
1-84 చ అతులమహా. ..... యత్పారిజాతకుసుమంద త్తవాన్నారద స్తవ
తత్కిలేష్టజనేద త్తం త్వయాహంపరివంచితా
స్తోతవ్యాయదితావత్సా నారదేనతవాగ్రతః
దుర్భగోఽయం జన స్త్రత్రకిమర్థమనుకల్పితః
—అధ్యాయము. 123
1-96 క. అని వగల మిగుల .. దందహ్యమానా జ్వలనేనవర్ధతా
సేర్ష్యాసము త్థేనగత ప్రభేవ
క్రోధాన్వితా క్రోధగృహం వివిక్తం
వివేశతారేవ ఘనం సతోయమ్
—అ. 124.
1-99 ఉ మానినచీర...... ..బద్ధ్వాలలాటేహిమచంద్రశుభ్రం
దుకూలపట్టంప్రియరోషచిహ్నం
పర్యంతదేశం సరసేనదేవీ
విలేపసాతోలోహితచందనేన
దీర్ఘోపధానిశయనేఽపనీయ
విభూషణాన్యేకనిబద్ధవేణీ ,,
1-101 చ వెడవెడకన్ను.. .సంస్మృత్యసంస్మృత్య శిరస్సరోషం
ప్రకంపమానాసముపోపవిష్టా
ప్రేష్యామధ్యగతాం క్రోధా
న్నిశ్వసంతీం ముహుర్ముహుః
పునరుత్థాయశయనాత్పతందేచ పునః పునః
—అ 125
1-107 క. అని యనుమానించుచు భీతభీతస్సశనకైర్విశేశ యదునందనః
అవకుంఠ్యయదావక్త్రి ముపధానేన్యవేశయత్. ,,
1-108 ఉ కొందఱు,....... .. ప్రేష్యాజనంసంజ్ఞయాథనాభ్యేయాస్మితిసంజ్ఞపన్
1-109 ఉ. ఈలలితాంగి.. .. గ్రహాయవ్యజనంచైవ స్థిత్వాసపరిపార్శ్వకః
శనై రవాసృజద్వాతం ఐహోసశనకైరివ ,,

1-110 ఉ అంతటఁబారిజాత ...సపారిజాతస్య పుష్పస్య సంస్పర్శేనాను వాసితః
లభారభగవాన్ గంధం దివ్యం మానుషదుర్లభమ్
అత్యద్భుతత మంగంధం జిఘ్రిత్వా విస్మయాన్వితా
అపాన్నృణోన్ముఖంసత్యా కిమేతదితిచాబ్రవీత్ ॥

1-111 క తలవాంచిమగడ తస్యాః స్రుస్రావనేత్రాభ్యాం వారి ప్రణయకోపజం
కుశేశయపలాశాభ్యా మవశ్యాయజలం యథా ॥

1-116 ఉ ఇందునిభాస్య ... .కిసర్థం కొంకుమంవాసో మహారజనమేవద
నానుగృహాసిసుశ్రోణి శుక్లంవాసోను గృహ్యతే
వాస స్యేతేతవాభీష్టే మహారజనకొంకుమే
దేవాభిగమనా దూర్ధ్వం శుక్లం నేష్టం హితేప్రియే
కించానాభరణం గాత్రం సుగాత్రితవకథ్యతామ్॥

1-117 చ. పలుకులఁ దేనెలు ...కిమునాభాష సేమాద్య ముఖేనోత్పలగంధినా
ఆర్ద్రాక్షాపిహి తావన్మాం కిమర్థంన నిరీక్షసే. ॥

1-118 చ మనముల ....త్వదీయోహంయథాదేవి భ్యాతో జగతికింకరః
నా జ్ఞాపయసిమాం కిం త్వంపురేవ వరవర్ణిని
మనసా కర్మణావాచా వత్వా మభిచరామ్యహం
స్నేహశ్చ బహుమానశ్చద్రావ్యత్వతేఽ న్యాసునా స్త్రిమే

1-125 ఉ ఈనయగార.... ...వాఙ్మాత్రమివ పశ్యామి మాధుర్యం సంప్రయుజ్యతే
మయి స్నేహశ్చకృతక స్తవాన్యత్ర నకృత్రిమః. ॥

1-127 ఉ గట్టివచేతులుం. ... ప్రతంచాప్యథవాశ్రావ్యం దృష్టః స్నేహఫలోదయః
నాహంత్వాంశిత వంధూ త్రమజ్ఞాసిష మరిందమ
అద్యజ్ఞాతో సితత్వక్ష క్చపలోజన వంచకః.
—అ 126.

1-128 చ మునిపతివచ్చి . తాపసౌషీత్సమక్షంతే ప్రియాంస కిలనారదః
తదశ్రౌషీచ్చహృష్టస్త్వం ప్రియాయాస్సం స్తవంకిల ॥

1-129 క మానంబె తొడవు.. మానార్థం జీవ్యతేలోకే సద్భిరిత్యుక్తవానసి
తదేవంసతినేచ్ఛామ జీవితుం మానవర్జితా. ॥

1-130 తే. తనదుకోదండ.... యదద్రాక్షిద్ధిమాంశ్వ్రసూర్పహాహూమానేవ నందినీ
అవజ్ఞాతాత్వయాద్రాక్షిన్నూనం దౌర్భాగ్యకర్శితామ్

1-131 సీ. ఉవిదయెవ్వతె .....వసంతకుసుమైశ్చిత్రం సదారైవతకం గిరిం
ప్రియాభూత్వా ప్రియాభూతా కథంద్రక్ష్యా మ్యహం
జలక్రీడాంతవాంకస్థా దేవకృత్వామహోదధౌ ప్రునః
కథందౌర్భాగ్యమాపన్నా పశ్యేయమపి సాగరమ్ ॥

1-133 ఉ. ఈసునఁ బుట్టి......ఇతీద ముక్త్వాపునరేవశోభనా
మయోచితోయం నయనోద్భవసంతీ
గ్రహాయపీతం హరివాససశ్శుభా
పటాంత మాధాయ ముఖే శుచిస్మితా

— అ 125.

1-134 ఉ. అరమణిలలామ.. . సమత్పత్యజలంతత్ర పతితం వదనాంబుజాత్
ప్రతిజగ్రాహపద్మాక్షః కరాభ్యామపి సత్వరః ॥

1-135 ఉ ఓ లలితేంద్రనీల .. పారిజాతస్యపుష్పాణి యదీచ్ఛస్యతి కోపనే
తదాదాతాస్మిసుశ్రోణి సత్యమేతద్బ్రవీమితే

— అ 126

1-136 తే వామలోచన.... . స్వర్గాదిహానయిత్వాచ పారిజాతంద్రుమేశ్వరం
గృహే తేస్థాపయిష్యామి యావత్కాలంత్వమిచ్ఛసి

2-16 క చనుదెంచె .. ..అభ్యాజగామసస్నాత్వా మునిశ్రేష్ఠో మహోదధౌ. ॥

5-46 మ లెరసెన్మేన } .... .. వృక్షోత్తమంపశ్యతాంవై వృద్ధానాం నాగమల్లరా
5-47 క వినసేర్చిరి } .. ....యేంధాస్సపక్షుష స్సర్వే సంబభువుః క్షణాదివ
విరోగారోగిణశ్చాసన్ ఘ్రాత్వా గంధం వనస్పతేః

— అ 134.

5-52 సి విరివిగా. ....మనీషితేనసతరు రత్నోభవతి భారత
మహత్త్వాద్వాసుదేవస్యత దద్భుత మభూన్మహత్
కదాచిద్ద్వారకాం సర్వాం ప్రచ్ఛాదయతి భారత
కదాచిద్ధస్తహార్యస్తు భవత్యంగష్ఠ సన్నిభః. ॥

5-89 క. సత్యముగ.......... భోః కేశవమదీయస్త్వమద్భర్తాసిసత్యయా
సత్వంమామనుగచ్ఛస్వకురుష్వ యద్బ్రవీమ్యహమ్.

— అ. 135

XIII

౬-౪౪ (సీ మేళవించినది అనుపద్యములోని)

తే-పొమ్ము పొమ్మని . ప్రథమఃకల్ప ఇత్యేవ మబ్రవీన్మధుసూదనః
వ్రజంతమనువవ్రాజ నారదంచ జనార్దనః
పరిహాసాన్ బహువిధాన్ కృత్వామునివర స్తతః
తిష్ఠస్వగచ్ఛామీత్యుక్త్వా పరిహాస విచక్షణః
అపనీయతతఃకంఠా త్పుష్పదామైన మబ్రవీత్ ॥

(ఉ)

సంస్కృత హరివంశమునకును బారిజాతాపహరణమునకును గల కథాభేదములు.

(1) సత్యభామను ననునయించుతఱిఁ గృష్ణుఁడద్దేవితో రుక్మిణి దగ్గఱ నే నపు డుండుటచే దాక్షిణ్యంబునఁ బారిజాతకుసుమంబును నామె కిచ్చితి నిది యొకటే నేను నీకుఁ గావించిన యపరాధము దీనిని క్షమింపవే యని వేఁడుకొనెనని సంస్కృత హరి వంశమున నుండగా, నంది తిమ్మకవి తన కావ్యంబునఁ గృష్ణుఁడు సత్యభామ చరణంబు లకుఁ బ్రణమిల్లెననియు నా కోమలాంగి తదీయశిరంబులు వామపాదంబునఁ దొలఁగం ద్రోచెననియు వ్రాసెను

(2) సత్యభామ నేను దపంబుసేయఁబోయెదను, నీకు నాపైఁ బశ్చాత్తాపము గలదేని దీని కనుజ్ఞయిమ్ము, భర్త యనుమతిలేక తనంతట సతిచేయు తపోవ్రతములు నిష్ఫలములు గాన నీ యనుమతిఁ గోరెదనని కృష్ణునడిగినట్లు హరివంశమున నున్నది తెలుఁగున నిట్లు లేదు

(3) నారదుఁడు సత్యాకృష్ణులను వీడుకొని యరుగునపు డమ్మునీంద్రునితోఁ గృష్ణుఁడు నీవు సురేంద్రునొద్దకుఁబోయి పారిజాత వృక్షమును నేఁగోరితినని చెప్పి దానిని నాకుఁ డిచ్చునట్లు సమ్మతింపఁజేయుమనియు నతఁడియ్యనినాఁ డతనియురంబును నా గదతో మోఁదుదుననియుఁ జెప్పుమనఁగా నతఁడప్పగిదిం జెప్పియు నప్పురందరుఁ డొప్పుకొనకున్న నారదునిచే దాని నెఱింగి కృష్ణుఁడు స్వర్గమునకుఁబోయి యింద్రునితో యుద్ధముచేసి యా వృక్షమును దెచ్చెనని హరివంశమున నున్నది. మన కావ్యమునందుఁ గృష్ణుఁడు నారదునితో నే నదితికుండలముల నద్దేవికిచ్చుటకై సురపురంబునకు వచ్చెద నని యింద్రునితోఁ జెప్పుమని చెప్పినట్లున్నది.

(4) కృష్ణుఁ డమరావతికిఁబోవునపుడు సత్యభామను దోడ్కొనిపోయినట్లును నింద్రునిచే సత్కృతుఁడైనట్లును నందితిమ్మన చెప్పెను. హరివంశములో నిట్లు కానంబడదు కృష్ణుఁడు పరమేశ్వరుఁగూర్చి తపం బొనర్చి పారిజాతహరణంబునకై వరంబు వడసినట్లు హరివంశమున నున్నయంశము తెలుఁగున లేదు

(5) ఇంద్రోపేంద్రుల యుద్ధమును గాంచి లోకములు భీతిఁజెంద బ్రహ్మప్రచో దితులై యదితియుఁ గశ్యపుఁడును వారి సమరంబును వారించి రనియు నదితియే పారిజాతవృక్షమును ద్వారకకుఁ దీసికొనిపొమ్మని యనుమతినొసంగఁ గృష్ణుఁడు దానిం దీసికొనిపోయెననియు హరివంశమున నున్నది. తెలుఁగున వ్యత్యస్తముగానున్నది.

(6) నారదుఁడు కృష్ణుని సత్యభామవలన దానము గొని యతనితో మేలంపు మాటలాడి పదంపడి ఏడిపింపఁ గృష్ణుఁడు నారదునిదెసఁ బ్రసన్నుఁడై వరముఁ గోరుమని చెప్పిన నమ్మునిచంద్రుఁడు నీసాలోక్యము నిమ్ము నేనయోనిజుఁడగునట్లును దేవతలలో నేను బ్రాహ్మణుండ నగునట్లును వరమిమ్మని కోరిన భగవంతుం డవ్వరంబుల నొసఁగెనని హరివంశమునందున్నది పుణ్యకోత్పత్తిక్రమంబు దానిలో నతివిస్తృతముగా నున్నది. మన కావ్యమున నివి లేవు

(7) నంది తిమ్మన తనకావ్యమునందు సాయంప్రాతస్సమయచంద్రసూర్యోదయాస్తమయాది వర్ణనమున గృష్ణుఁ డమరావతికి సత్యభామాసహితుఁడుగా నరుగుచో మేరునగసిద్ధసాధ్యవిద్యాధరాదిఖచరగణవర్ణనంబును నాకపురీవర్ణంబును వైజయంత వర్ణనంబును దశావతారస్తుతియుఁ గృష్ణచరితాత్మకస్తవంబును, నందనారామవిహారవినోద జలక్రీడాదివర్ణనంబులును రసపోషణంబుకొఱకై కావించెను అవి హరివంశమునఁ గన్పట్టవు

(8) నారదుఁడు కృష్ణుని వినుతించిన చిత్రరచనాత్మకస్తవము మూలమునందు లేదు

ఇట్టిభేదము లింకను గలవు దీనికిఁ గారణము నందితిమ్మన తాను సంస్కృత హరివంశమునందలి పారిజాతాపహరణకథ నాంధ్రీకరింపఁ బూనక యాయితివృత్తమును గైకొని స్వతంత్రముగాఁ గావ్యమును నిర్మింపఁ గడఁగుటయే. కావున నీ రెంటికిని గల పోలికలను గ్రహింపవలయుఁగాని భేదములను బరికించుట తగదు

(ఊ౩)

ఈ వ్యాఖ్యానమున నుదాహరింపఁబడిన గ్రంథములు --(సంస్కృతము)

గ్రంథనామము	పుట సంఖ్య	ఆశ్వాస సంఖ్య	పద్య సంఖ్య	గ్రంథనామము	పుట సంఖ్య	ఆశ్వాస సంఖ్య	పద్య సంఖ్య
అంగిరస్స్మృతి	912	5	59	అమరకోశము	154	2	88
అనర్ఘరాఘవము	161	2	91		155	2	80
అమరుకము	69	1	121		156	2	,,
అమరకోశము	9	1	9		156	2	,,
	11	1	12		,,	,,	,,
	16	1	19		,,	,,	,,
	22	1	26		157	2	88
	24	1	29		,,	,,	,,
	26	1	92		,,	,,	,,
	62	1	109		,,	,,	,,
	75	1	185		161	2	91
	81	2	1		,,	,,	,,
	82	2	2		169	2	92
	89	2	8		165	2	94
	90	2	20		168	2	99
	104	2	42		172	2	106
	114	2	51		,,	,,	,,
	125	2	59		175	8	1
	127	2	55		178	9	8
	129	2	59		180	8	11
	137	2	68		186	8	21
	138	2	68		191	8	29
	141	2	71		,,	8	80
	146	2	79		201	9	98
	146	2	82		,,	,,	,,
	148	2	85		209	9	98
	150	2	86		204	8	98
	150	2	87		207	9	98
	152	2	88		,,	,,	,,

ఈ వ్యాఖ్యానమున నుదాహరింపబడిన గ్రంథములు - (సంస్కృతము)

గ్రంథనామము	పుట సంఖ్య	ఆశ్వాస సంఖ్య	పద్య సంఖ్య	గ్రంథనామము	పుట సంఖ్య	ఆశ్వాస సంఖ్య	పద్య సంఖ్య
అమరకోశము	,,	,,	,,	అమరకోశము	,,	,,	,,
	214	3	41		305	5	48
	214	3	41		313	5	61
	216	3	41		350	5	105
	217	3	41	ఆశ్చర్యచూడామణి	214	3	41
	230	3	50	ఆశ్వలాయనస్మృతి	32	1	44
	,,	,,	,,		308	5	56
	,,	3	60	ఐతరేయోపనిషత్తు	327	5	87
	235	4	6	కేనోపనిషత్తు	311	5	50
	249	4	30		327	5	87
	264	4	41	కవికల్పలత	109	2	47
	267	4	47		271	4	77
	269	4	49	కామసూత్రము (వాత్స్యా			
	266	4	66	యనకృతము)	67	1	121
	267	4	,,	,, జయమంగళుని			
	267	4	67	వ్యాఖ్యానము	,,	,,	,,
	268	5	69	కాశీఖండము	198	2	68
	279	4	79		308	5	56
	,,	4	80	కావ్యచంద్రిక	7	1	6
	,,	,,	,,	కావ్యప్రకాశిక	334	5	87
	276	4	86	కావ్యాదర్శము	33	1	44
	283	5	6		61	1	109
	284	5	9		115	2	52
	291	5	14		119	2	59
	292	5	18		120	2	59
	294	5	23		,,	,,	,,
	296	5	25		334	5	87
	297	5	30	కాళిదాసుని దేవీస్తవము	97	2	35
	300	5	35	కిరాతార్జునీయము	334	5	87
	300	5	36	కుమారసంభవము	69	1	123

ఈ వ్యాఖ్యానమున నుదాహరింపఁబడిన గ్రంథములు — (సంస్కృతము)

గ్రంథనామము	పుటసంఖ్య	సంపుటసంఖ్య	పంక్తిసంఖ్య	గ్రంథనామము	పుటసంఖ్య	సంపుటసంఖ్య	పంక్తిసంఖ్య
కుమారసంభవము	70	1	128	నారాయణీయము	928	5	8
	90	2	20	నిమిత్తనిదానము	48	1	78
	120	2	58	నీతిసారము	891	5	87
	160	2	90	నైషధము	158	2	88
	161	2	91	పద్మపురాణము	198	8	87
	190	9	27	పరాశరస్మృతి	812	5	50
కృష్ణకర్ణామృతము	206	9	38	పాతంజలమహాభాష్యము	854	5	109
కేనోపనిషత్తు	825	5	87	ప్రతాపరుద్రీయము	246	4	22
కౌషీతకిబ్రాహ్మణోపనిషత్తు	811	5	59	బృహదారణ్యకోపనిషత్తు	811	5	59
	911	5	87		825	5	87
ఛాందోగ్యోపనిషత్తు	911	5	58		"	"	"
	"	"	"		"	"	"
	325	5	87		926	5	87
	926	5	87	భగవద్గీత	140	2	70
తత్త్వరత్నాకరము	128	2	58		810	5	50
	124	2	59		826	5	87
తైత్తిరీయోపనిషత్తు	911	5	58		"	"	"
	817	5	87		"	"	"
	"	"	"		926	5	87
త్రికాండశేషము	4	1	2		"	"	"
	216	9	41		"	"	"
దశరూపకము	64	1	114		927	5	87
దక్షస్మృతి	308	5	86		927	5	87
ద్విరూపాదికోశము	148	2	86		980	5	87
ధ్వన్యాలోకము	8	1	1		940	5	94
	986	5	87		944	5	97
నలోదయము	161	2	91	భట్టికావ్యము	950	5	105
నారదసంగీతశాస్త్రము	159	2	89	భరతశాస్త్రము	169	2	92
	206	8	98	భవిష్యత్పురాణము	297	5	80
నారాయణీయము	297	5	90	భాగవతము	86	1	49

ఈ వ్యాఖ్యానమున నుదాహరింపఁబడిన గ్రంథములు —(సంస్కృతము)

గ్రంథనామము	సంచిక సంఖ్య	సంపుటి సంఖ్య	పుట సంఖ్య
భాగవతము	206	3	88
	881	6	87
	"	"	"
	847	5	101
భాగురి	76	1	188
భామతి (వాచస్పతిమిశ్ర)	910	6	50
భామినీవిలాసము	201	8	98
భారతము	161	2	91
	188	3	24
	216	8	88
	810	6	59
	912	6	59
	"	"	"
	828	5	87
	847	6	101
భావప్రకాశము	14	1	18
	20	1	42
బృహత్సంహిత	162	2	91
మనుస్మృతి	94	1	45
మనోరమ	47	1	70
మాండూక్యోపనిషత్కారిక (గౌడపాదీయము)	811	5	59
మాఘకావ్యము	97	2	96
	109	2	47
	119	5	58
	221	8	45
	995	5	87
మార్కండేయపురాణము	808	5	58
ముండకోపనిషత్తు	811	5	59

గ్రంథనామము	సంచిక సంఖ్య	సంపుటి సంఖ్య	పుట సంఖ్య
	828	5	87
ముద్రారాక్షసము	209	5	21
మహాభారతమార్తాండము	278	4	70
మృగచర్మీయము	164	2	98
మేఘసందేశము	104	8	84
యాదవనిఘంటువు	149	2	86
	160	2	90
యాస్కునినిరుక్తము	810	5	59
రఘువంశము	70	1	129
	120	2	59
	158	2	88
	160	2	100
	184	3	17
	205	3	88
	218	3	41
	240	4	29
రత్నశాస్త్రము	88	2	8
రసార్ణవసుధాకరము	80	1	42
	89	1	59
	41	1	56
	42	1	56
	"	"	"
	48	1	56
	65	1	117
	68	1	121
	184	3	18
	910	5	74
	921	5	78
రాజపుత్రీయము	164	2	99
రామాయణము	60	1	82

ఈ వ్యాఖ్యానమున నుదాహరింపఁబడిన గ్రంథములు —(సంస్కృతము)

గ్రంథనామము	పుట సంఖ్య	సంపుట సంఖ్య	వ్యాస సంఖ్య	గ్రంథనామము	పుట సంఖ్య	సంపుట సంఖ్య	వ్యాస సంఖ్య
రామాయణము	57	1	98	శ్వేతాశ్వతరోపనిషత్తు	326	5	87
	68	1	121		326	5	87
	187	3	21		"	"	"
	222	3	46		"	"	"
లలితాసహస్రనామస్తోత్రము	202	3	98		328	5	87
వసిష్ఠస్మృతి	310	5	59	సరస్వతీకంఠాభరణము	7	1	6
విశ్వనిఘంటువు	110	2	48		20	1	40
	215	3	41	సంగీతచూడామణి	212	3	41
విష్ణుపురాణము	297	5	90	సాహిత్యదర్పణము	8	1	1
	346	5	100		64	1	110
వేదము	131	2	60		184	3	18
	132	2	60	సారస్వతాలంకారము	354	5	109
	161	2	91	సౌందర్యలహరి	110	2	59
	188	3	21	స్కాందపురాణము	308	5	66
	201	3	38	హయశీర్ష పాంచరాత్రము	290	5	19
	281	3	61	హరివంశము	37	1	49
	259	4	49		44	1	58
	312	5	69		285	5	80
(మంత్రివర్ణము)	327	5	87		287	5	90
శాకుంతలము	69	1	121		288	5	80
	166	2	95		307	5	56
శారదాతిలకము	91	1	44		330	5	87
శారీరకమీమాంసాసూత్రము	325	5	87	హర్షచరిత - పీఠిక			
శాశ్వతనిఘంటువు	156	2	88	హలాయుధనిఘంటువు	218	3	41
శబ్దార్థచింతామణి	312	5	59	హఠయోగప్రదీపిక	202	3	98

'ఠ' గుర్తుగల వ్యాఖ్యానానుబంధములోని ప్రమాణములు.

కవికల్పలత	110	2	58	రసార్ణవసుధాకరము	125	5	58
కాదంబరి	256	4	46	"	"	"	"
మానసోల్లాసము	10	1	12	సరస్వతీకంఠాభరణము	68	1	101
యాదవనిఘంటువు	162	2	92	సాహిత్యదర్పణము	74	1	189

(౨)

గ్రంథనామములు పేర్కొనఁబడని ప్రమాణములు —(సంస్కృతము)

గ్రంథనామము	పుట—సంఖ్య	ప్రకరణ సంఖ్య	శ్లోక సంఖ్య	గ్రంథనామము	పుట సంఖ్య	ప్రకరణ సంఖ్య	శ్లోక సంఖ్య
	2	1	1		163	2	93
	12	1	19		165	2	94
	21	1	24		173	3	7
	"	"	"		181	3	12
	29	1	27		182	3	13
	30	1	42		183	3	15
	31	1	44		184	3	17
	"	"	"		186	3	21
	32	"	"		188	3	24
	35	1	48		225	3	61
	39	1	53		236	4	9
	41	1	56		272	4	73
	46	1	67		300	5	50
	60	1	106		312	5	60
	62	1	109		315	5	69
	67	1	121		316	5	67
	68	1	121		317	5	70
	76	1	137		324	5	86
	97	2	35		329	5	87
	119	2	50		333	5	93
	123	2	53		343	5	96
	130	2	59		345	5	98
	140	2	70		346	5	100
	"	"	"		347	5	101

అనుబంధములోనివి

	10	1	12		74	1	33
	32	1	44		"	"	"
	60	1	112		157	2	83

(ఏ)

తెలుఁగు గ్రంథములు:—

గ్రంథనామము	సంచిక సంఖ్య	సంపుట సంఖ్య	పుట సంఖ్య	గ్రంథనామము	సంచిక సంఖ్య	సంపుట సంఖ్య	పుట సంఖ్య
అప్పకవియము	42	1	56	భారతము	100	2	88
	840	5	94		107	2	45
	841	5	95		118	2	58
ఆంధ్రనామసంగ్రహము	272	4	78		144	2	77
కామకళానిధి	175	8	1		"	"	"
కాశీఖండము	206	8	38		155	2	88
కావ్యాలంకారచూడామణి	18	1	21		204	8	88
	29	1	48		208	9	88
	41	1	56		228	8	56
	42	1	56		264	4	89
	147	2	84		287	4	66
	187	8	22		298	5	20
కావ్యాలంకారసంగ్రహము	7	1	6		808	5	42
	181	8	12	భాస్కరరామాయణము	898	5	87
	"	"	"		"	"	"
	229	8	48	భోజరాజీయము	112	2	49
ప్రబంధసంబంధనిబం				రత్నశాస్త్రము	21	1	21
ధన గ్రంథము	840	5	94	వసుచరిత్రము	887	5	92
భాగవతము	84	2	9		"	"	"
	290	8	59	వాసిష్ఠరామాయణము	56	1	96
	887	5	92	విక్రమార్కచరిత్రము	112	2	40
భారతము	19	1	28	శృంగారనైషధము	98	2	86
	35	1	47	సీతారామాంజనేయ సంవా			
	"	"	"	దము	887	5	92
	58	1	101	హరివంశము	4	1	2

శ్రీరస్తు
శ్రీ గణాధిపతయే నమః
శ్రీ శారదాంబాయై నమః

పారిజాతాపహరణము

పరిమళోల్లాసనామకవ్యాఖ్యానసహితము

ప్రథమాశ్వాసము

దేవతాస్తుతి

శ్రీమదికిం బ్రియం బెసఁగఁ జేర్చినయుయ్యెలలీల వైజయం
తీమిళితాచ్ఛకౌస్తుభము నిద్దపుఁగాంతిఁ దనర్చి యాత్మవ
క్షోమణివేదిఁ బొల్పెసఁగఁ బాడ్కులపండువు సేయువేంకట
స్వామి కృతార్థుఁ జేయు నరసక్షితినాథునికృష్ణరాయనిన్. 1

అవతారిక

క. ద్విరదవదను శరజుని నజ,
హరిహర వాణీ రమాంబికాదిత్యుల మ
ద్గురువుల నిరతముఁ గొలిచెదఁ,
బరను సుఖావాప్తిఁ గోరి భావమునందున్

ఆంధ్రకవికులతిలకుం డగు ముక్కుతిమ్మనార్యుఁ డను నామాంతరము గల నందితిమ్మకవి సత్కావ్యరచన యనేకశ్రేయస్సాధన మను తలంపున లీలామానుషావతారుండైన శ్రీకృష్ణస్వామి నిజదేవియగు సత్యభామకుఁ బ్రీతిసేయుటకై స్వర్గలోకమునుండి పారిజాతమును దెచ్చిన చరిత్రను మహాభారతాంతర్గత హరివంశమునను భాగవతమునను నిరూపింపఁబడిన దానిం దెనుఁగు ప్రబంధముగా రచియింపఁబూని యక్కావ్యమున

కాంధ్రభోజుఁ డగు శ్రీకృష్ణరాయనరపతిం గృతిపతింగా నేర్పఱిచి గ్రంథాదియం దాశీర్వాదముగాని యిష్టదేవతానమస్కారముగాని వస్తునిర్దేశముగాని చేయవలయునను విద్వత్కవిసంప్రదాయనియమముచేఁ గృతినాథుండగు కృష్ణరాయమహీనాథుని నాలు పద్యములచే నిష్టదేవతానుతిపురస్సరంబుగ నాశీర్వదించెను అందిది మొదటిపద్యము

ఇయ్యది గ్రంథాదిపద్య మగుటంజేసి లక్ష్మీవాచకమైన శ్రీశబ్దమును బద్యాదియందుఁ గవి ప్రయోగించెను దేవతావాచకశబ్దములును భద్రాదివాచకశబ్దములును గ్రంథాదియందుఁ బ్రయోగింపఁబడినచో వర్ణగణాదిశుద్ధి యని యభియుక్తసమ్మతమగుటచే శ్రీశబ్దము దేవతాభద్రాద్యుభయవాచకము గావునఁ బ్రాయికముగాఁ గవులు దీనినే గ్రంథాదిని బ్రయోగింతురు చంద్రదేవతాకమైన భగణము ప్రథమప్రయుక్తము గావునఁ గవికిని, గృతిపతికిని, జదువువారికిని, వినువారికిని, శుభావహమును కీర్తికరమును నగు

(వ్యాఖ్యానము) శ్రీ-లక్ష్మీదేవి, ఉయ్యెలలీలన్-ఉయ్యెలవలె, వైజయంతీమిళిత-విష్ణుదేవుని వనమాలతోఁ గూడిన, అచ్ఛ-దోషరహితమగు, కౌస్తుభము-విష్ణుదేవుఁడు వక్షంబున ధరించుమణి, నిద్దపుగాంతిన్-మనోజ్ఞ మగు కాంతితో, (నిద్దము-స్నిగ్ధశబ్దభవము), తనర్చి-ఒప్పి ఆత్మవక్షోమణివేదిన్-తన యురంబనెడు మణినిర్మితంబగు తిన్నెమీఁద (విష్ణుదేవునియురము మణివలె మెఱయుటచే మణివేదికిఁ బోల్పఁబడియె).

శ్రీవేంకటస్వామియురంబు మణిఖచితంబగుతిన్నెచందంబున నున్నదనియు, నా తిన్నియపై వనమాలానిబద్ధం బగు కౌస్తుభమణి లక్ష్మీదేవిమనంబున కింపు సంపాదింప నమర్చిన యుయ్యెలవలె నున్నదనియు భావము లక్ష్మీదేవి విష్ణుదేవుని వక్షంబున వసించుట ప్రసిద్ధము. కౌస్తుభమణిని మణివేదియందుంచుట సరసము పండువు-పండుగ, (కొన్నియెడల నాంధ్రపదములలో గకారమునకు వకారము వచ్చును పగలు-పవలు; తీఁగియ-తీవియ, ఈగి-ఈవి, ఇత్యాదులు) వేంకటస్వామి-వేం-పాపములను, కట-దహించువాఁడు

"సర్వపాపాని వేం ప్రాహుః కట స్తద్దాహ ఉచ్యతే
సర్వపాపదహో యస్మాత్తస్మాద్వేంకటనామవాన్."

"కలౌ వేంకటనాయకః" అను నార్యోక్తిచే నీ కలియుగమున వేంకటేశ్వరుఁడు సర్వపాపనివారకుఁడై సర్వాభీష్టప్రదుండగుటచే సర్వజనోపాస్యుఁడై వెలయునని యెఱుంగునది నరసక్షితినాథుని కృష్ణరాయనిన్-నరసమహీపాలుని సుతుఁ డగు కృష్ణరాయమహారాజు నని భావము ఇట్లు తండ్రిపేరును షష్ఠీవిశేషణముగాఁ గూర్చి నుడువుట యాంధ్రకవీశ్వరుల సంప్రదాయము ఇట షష్ఠీవిభక్తికి జన్యజనకభావము వివక్షితము.

అభ్యుదయార్థము గ్రంథాదిని నిష్టదేవతానుతి పురస్సరముగఁ గృతినాయకుని నాశీర్వదించుటయు మహాకవిసంప్రదాయము

(విశేషము) ఈ మహాకావ్యమును రచించిన ముక్కుతిమ్మన యని ప్రసిద్ధిఁ గాంచిన నందితిమ్మన యాశ్వాసాంతగద్యమున "శ్రీమదుమామహేశ్వర వరప్రసాదలబ్ధ సారసారస్వతాభినంది" యని చెప్పికొనియుండుటచే శివభక్తుఁడుగాఁ గానంబడు చున్నను, కృష్ణరాయమహారాజునకుఁ దిరుపతిమహీధరంబుపై భక్తానుగ్రహార్థము దివ్యమంగళరూపుఁడై వేంచేసియుండు శ్రీవేంకటేశ్వరుం డిష్టదేవతకావునఁ దొలుత నద్దేవుని వినుతించె నని యెఱుంగునది

"శ్రీమదికిం బ్రియం బెసఁగఁ జేర్చిన యుయ్యెలలీల" అనుటచేఁ గవి యీ కావ్యమునందు వర్ణ్యమాన మగు సత్యభామాప్రీత్యర్థ పారిజాతాపహరణరూపమైన యితి వృత్తమును వ్యంగ్యమర్యాదచే సూచించె నని సహృదయులమానసంబులకు గోచరంబగు ధ్వనిప్రధానంబగు కావ్య ముత్తమంబని యాలంకారికమతము

"కావ్యస్యాత్మా ధ్వని రీతి బుధై ర్యస్సమామ్నాతపూర్వః"

అని నుడివి ధ్వనిలక్షణమును

"యత్రార్థశ్శబ్దోవా తమర్థ ముపసర్జనీకృతస్వార్థౌ
వ్యఙ్క్తః కావ్యవిశేష స్సధ్వనిరితి సూరిభిః కథితః"

అని ధ్వన్యాలోకమున నానందవర్ధనాచార్యుఁడు చెప్పియున్నాఁడు.

అలంకారములు — వైజయంతీమిళితకౌస్తుభమును శ్రీదేవికై యమర్పఁబడిన యుయ్యెలగా నుత్ప్రేక్షించుటచే వస్తూత్ప్రేక్ష. ఆత్మవక్షోమణి వేది యనుచో రూపకము కావ్యార్థసూచనంబుచే ముద్రాలంకారము వీనికిఁ బరస్పరాంగాంగిభావాదులు లేమింజేసి సంసృష్టి

"మిథోఽనపేక్షయా తేషాం స్థితిస్సంసృష్టిరుచ్యతే" అని సాహిత్యదర్పణము. ఇది యుత్పలమాలావృత్తము ప్రతిపాదమును భరనభభరలగ గణములును బదియవ యక్షరము యతిస్థానంబును గలది

మ. బాలుఁడుల్ గోఁగిట గ్రుచ్చియెత్తి తలఁబ్రాలోయించునవ్వేళ నోఁ
దల గంగం దననీడఁ దాన కని మౌగ్ధ్యం బొప్ప వేలోక్య లో
య్యలియంచు న్మది నెంచుపార్వతియసూయావాప్తికి న్నవ్వుక్రొ
న్నెలపూఁదాలుపు కృష్ణరాయనికి సంధించు న్మహైశ్వర్యముల్ 2

ఈపద్యమునఁ బార్వతీపరమేశ్వరవివాహవర్ణనరూపమగు శివస్తుతి చేయఁబడినది

(వ్యా) పొలఁతుల్-చెలికత్తెలగు స్త్రీలు, కౌఁగిటన్-కౌఁగిలికొఱకను రీతి యొప్ప చతుర్థీవిభక్తిరూపము, కౌఁగిలిచేయనని యర్థము, గ్రుచ్చి-చేర్చి (చిక్కఁబట్టి), పార్వతీదేవి లజ్జాభరంబున వడిఁపైఁ దలఁబ్రాలు పోయుటకై స్వయముగా లేవకుండుటయు సిగ్గుచేత వెనుదీయుటయుం గని చెలికత్తెలా దేవిని కౌఁగిటఁ జిక్కఁబట్టి యెత్తిరని భావము. ఇది నవవధూలక్షణము. తలఁబ్రాలు-తలపైఁబోసెడు ప్రాలు, అనఁగా బియ్యము. పెండ్లిసమయమున నవవధూవరులు తోడోరుల శిరంబులపై మంగళార్థము బియ్యమును బెక్కుమాఱులు పోసికొనుట యాంధ్రదేశపుజనుల కాచారమైయున్నది. ఇది ద్రావిడులలోఁ గానఁబడదు. ఔఁదలగంగన్-నడితలయందలిగంగానదియందు "ఔఁదల" యనుపదము సార్థబిందుకము "ఔఁదలఁ జదలేటి లేఁదరఁగలు దాలుఁదగు చందమామ నుయ్యాల లూఁప" అని యెఱ్ఱాప్రెగ్గడ హరివంశము, మౌగ్ధ్యంబు-మూఢత్వము (అజ్ఞత్వమని భావము), సౌందర్యమని యర్థాంతరము, "ముగ్ధస్సుందరమూఢయోః" అని త్రికాండశేషము, క్రొన్నెలపూఁబాలువు-బాలచంద్రధరుఁ డగు శివుఁడు

పరమశివుని మౌళియందలి గంగానదియందుఁ బ్రతిఫలించినతనబింబమును గాంచి పార్వతి యన్యాంగన యని భ్రమించుటచే భ్రాంతిమదలంకారము

(వి) పార్వతీదేవిని పొలఁతులు కౌఁగిటం బొదివి తలఁబ్రాలు పోయించునెడ శివజటాజూటమధ్యస్థ నిర్మలమందాకినీసలిలంబులం బ్రతిఫలించిన తన ప్రతిబింబమును గాంచి మఱియొక కాంతామణి యను భ్రాంతిచేఁ బార్వతి యసూయపడుటం గని నవ్వు పరమేశ్వరుఁ డని వర్ణించుసందర్భమునఁ గవి తనకావ్యమునందుఁ జెప్పఁబోవు పై కథాభాగము నిట్లు సూచించెను. ఎట్లన, రుక్మిణీదేవి గృహమునందు శ్రీకృష్ణుఁ డుండునెడ నారదుఁడువచ్చి తెచ్చియిచ్చిన పారిజాతపుష్పమును గృష్ణుఁడు దా నచ్చటనున్న కారణమునను నారదప్రేరణమునను రుక్మిణికియ్యఁగాఁ దద్వృత్తాంతము విని తనపై హరికిఁ బ్రేమ లేదని సత్యభామ యసూయపడుట మున్నగు కథాసందర్భము లింపు సహృదయహృదయగోచరంబు లగు

క్రొన్నెలపూఁబాలు పనుటచేఁ బారిజాతకుసుమధారణమును ధ్వనిత మగు

ఈవృత్తము మత్తేభవిక్రీడితము-సభరనమయవగణంబులును బదునాలుగవయక్షరము యతిస్థానమును గలది

మ. తనదంతాగ్రముచేతఁ దీక్ష్ణమతి, యుద్యత్కుంభయుగ్మంబుచే
త నితాంతోన్నతి, దానస్ఫురణ నుత్సాహంబు, శుండాముఖం

బున దీర్ఘాయువు, నిచ్చుఁగావుత గుణాంభోరాశికిం గృష్ణరా
యనికి న్వారణరాజవక్త్రుఁడు కృపాయత్తైకచిత్తాబ్జుఁడై 3

ఈపద్యమున గణాధిపతిస్తుతి చేయఁబడినది

(వ్యా) వారణరాజవక్త్రుఁడు-ఏనుఁగుమిన్న మోముగల గణేశ్వరుఁడు, దానవిస్ఫురణ—దానము-ఏనుఁగు చెక్కిలినుండి పొడము మదజలము, ఉత్సాహంబు-పాలనశక్తి, బలము (ప్రభుమంత్రోత్సాహము లను శక్తులు మూఁడు), శుండా-తొండము

(వి) తనదంతాగ్రముచేఁ దీక్ష్ణమతి నిచ్చుఁగావుత మని చెప్పుటచే దంతాగ్రము తీక్ష్ణముగానున్న దనియు ధ్వని స్ఫురించెడు ఇట్లే కుంభయుగ్మ మున్నతముగా నున్న దనియు దానవిస్ఫురణ ముత్సాహకలితముగా నున్న దనియు శుండాముఖము దీర్ఘంబుగ నున్న దనియు ధ్వనుల నూహించునది

ఇది కవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలవస్తుధ్వని

ఇటఁ దీక్ష్ణమత్యాదిదానయోగ్యతావిశిష్టత్వద్యోతక విశేషణములచే గణాధిపతి వర్ణింపఁబడియుండుటచేఁ బరికరాలంకారము వారణరాజవక్త్రుఁడగు విఘ్నేశ్వరుఁడు తనదంతాగ్రములు తీక్ష్ణములు గావున బుద్ధితీక్ష్ణత్వమును, కుంభము లున్నతములు గావున నత్యంతోన్నతిని, దానవిస్ఫూర్తి యుత్సాహతాకమ్యముగాన నుత్సాహమును, తొండ మతి దీర్ఘముగావున దీర్ఘాయువును, నిట్లు నిజావయవరూపసౌష్ఠవంబుల కనురూపము లగు గుణాదులను కృష్ణరాయనికొసంగుఁ గాక యని చెప్పుట చమత్కారము

చ సరసపుటల్కఁ దీర్చుతఱి శార్ఙ్గ సుదర్శన నందక కాబ్జ సం
భరణగుదాత్త నెన్నడుముపైఁ గటిపై జడపై గళంబుపై
హరిసలుపేలుఁ బైకొన సుధాంబుధి నిచ్చలు సొలఁబాడు నిం
దిర కృపఁ జూచుఁగాత నరదేవశిఖామణిఁ గృష్ణరాయనిన్ 4

ఈపద్యమున లక్ష్మీస్తుతి చేయఁబడినది

(వ్యా) సరసపుటల్క-ప్రణయకలహము, శార్ఙ్గ-విష్ణుదేవుని వింటిఁ పేరు సుదర్శన-అతని చక్రము, నందక-అతని ఖడ్గము, అబ్జము-శంఖము, పైకొనఁ-చేరఁగా,

విష్ణువు లక్ష్మీదేవికిఁ బొడమినప్రణయకలహముం దీర్చుటకై యద్దేవి ననునయింప శార్ఙ్గమును ధరించిన యొక హస్తమును నద్దేవినడుముమీఁదను, సుదర్శనమును ధరించిన చేతిని కటిప్రదేశంబుమీఁదను, నందకమును ధరించినకరంబును జడమీఁదను, శంఖమును ధరించిన కేలును నద్దేవిమెడమీఁదను చేర్చి యామెను సంతసింపఁజేసెనని భావము

శార్ఙసుదర్శనాదులు గల హస్తంబులఁ గ్రమముగా నడుము కటి మొదలగు స్థానములయందుంచెనని చెప్పుటచే నిది క్రమాలంకారము దీనికే యథాసంఖ్యాలంకార మనియుఁ బేరు.

(వి) ఇట నడు మతిసూక్ష్మమై పిడికిటఁ బట్టఁదగియుండుటచే వింటం బోలి యున్నదనియుఁ, గటిప్రదేశము చక్రమువలె నున్నదనియు, జఠ కత్తిబంధఁబుననున్న దనియు, గళము శంఖముపగిది నున్నదనియు, నుపమానములు స్ఫురించెడుఁ గావున నిది శబ్దశక్తిమూలాలంకారధ్వని.

ఇది చంపకమాలావృత్తము నజభజజజరగణంబులును బదునొకండవ యక్షరము యతిస్థానమును గలది.

చ తనమృదుగీతికాపరిణతధ్వనివైఖరిఁ బల్కు మంచు మిం
చినరహిఁ జేతివీణియకుఁ జెక్కులు గీఁటుచు నేర్పు చున్నదో
యన నఖరాంకురంబుల నయమ్మునఁ దంత్రులు మీటి గాన మిం
పొనరఁగఁ జేయువాణి ప్రతిభోన్నతుఁ జేయుతఁ గృష్ణరాయనిన్ ౫

ఈపద్యమున సరస్వతీస్తవము చేయఁబడినది.

(వ్యా) పరిణత-పక్వమైన (అనఁగా నుత్కృష్టమైనదనుట), వైఖరి-విధము, వీణియ-వీణ రూపాంతరము 'వీణె' కొన్నిశబ్దములతో 'నియ'కు మాఱుగా నెత్వంబు వచ్చును. తీవియ-తీవె, కన్నియ-కన్నె, ముత్తియము-ముత్తెము గీఁటుచున్-తాఁకు చున్ (దువ్వుచు నని భావము), నఖర-నఖము

తనకంఠస్వరమునకు సాటిగాఁబలుకుమని వీణెకుఁ జెప్పుచున్నదో యనునట్లు వ్రేళులచేఁ దంత్రులను మీటుచున్నదని చెప్పుటవలనఁ గంఠస్వరమున కుపమానమైన వీణా నాదమునకు సరస్వతీకంఠస్వరము నుపమానముగాఁగల్పించుటచేత నుపమేయ మైన వాణీ కంఠస్వరమున కుత్కర్షాతిశయము చెప్పఁబడినది

అలంకారము—ప్రతీపభేదము 'నేర్పుచున్నదో' యనునెడ నుత్ప్రేక్ష, వీనికి సంసృష్టి

కృతినాయక వంశానువర్ణనము

చ వలిమలయల్లుఁడు తలవాఁక ధరించినపూవుగుత్తి వే
ల్పులగమిజీవగఱ్ఱ యుడివోవనిచల్వల ఠుంకి వెన్నెల
ల్లోఁలచినపాదు పాల్కడలి ముద్దులపట్టి నృసింహకృష్ణరా
యలఁ గరుణారసంబు నినుపారెడిచూపులఁ జూచుఁగావుతన్. ౬

ఈపద్యంబునఁ జంద్రస్తుతి చేయఁబడినది

(వ్యా) వలిమల-హిమాచలము, అల్లువాఁడు-అల్లుఁడు, తలవాఁక-తల మీఁద నుండునదియందు (గంగానదియం దని భావము), జీవగఱ్ఱ-ప్రాణాధారము.

ఈసమాసము సంస్కృతాంధ్ర పదమిశ్రితము గావున నసాధువైనను మహాకవి ప్రయుక్తమగుటచే నిది "ప్రాణగొడ్డము'' మన్నగువానిరీతి ననింద్యగ్రామ్య మనియు గ్రాహ్యమనియుఁ దెలియవలయు. అయినను నిట్టిసమాసములను గవులు క్రొత్తగాఁ గల్పించి కబ్బంబులందుఁ గూర్పఁదగదు

ఉడివోవని-ఉడిగిపోవని-తగ్గని, చల్వలతెంకి-శైత్యములకు స్థానము, నినుపారెడు-విస్తరింపఁజేయు,

(వి) (1)కృష్ణరాయనికి వంశకర్తయైన చంద్రునికిఁ జెప్పఁబడిన విశేషములచే నట్టిగుణములు కృష్ణరాయనికిఁ గల వనుధ్వని స్ఫురించెడు ఎట్లనగా-మహేశ్వరుఁడు శిరస్సున ధరించిన వాఁడనుటచే సజ్జనశ్లాఘనీయుఁడనియు, దేవతలకుఁ బ్రాణాధారుఁ డనుటచేఁ బూజ్యులకు జీవనాధారభూతుఁ డనియు, నుడివోవని చల్వలతెంకి యనుటచే నెడతెగని శాంత్యాదిసద్గుణములకు నివాసస్థానమైనవాఁ డనియును, వెన్నెలల్మొలచిన పాదనుటచేఁ నెల్లవారికి నాహ్లాదము గావించు సౌజన్య సౌశీల్య సౌమనస్యాదిసుగుణము లతనియందే యంకురింపఁ బ్రసిద్ధిఁగాంచినవాఁ డనియు, క్షీరసాగరసంజనితుఁ డనుటచే నుత్తమకులప్రసూతుఁ డనియు ధ్వను లూహ్యంబులు

ఇందుఁ గావ్యగుణము ప్రసాదము దీనికి లక్షణము:—

"యత్తు ప్రాకట్య మర్థస్య ప్రసాదస్సోఽభిధీయతే" అని సరస్వతీకంఠాభరణము

"వ్యక్తార్థపద మగ్రామ్యః ప్రసాదః పరికీర్తితః'' అని కావ్యచంద్రిక

''ప్రసిద్ధపదంబుల నలఘూక్తి ప్రసాద మయ్యెనది యెట్లన్నఁ'' అని కావ్యాలంకారసంగ్రహము.

(2) చంద్రస్తుతి నే నెఱిఁగినంతకు నే యితరకవులును జేయరైరి కృష్ణదేవరాయఁడు చంద్రవంశసంజాతుఁడని చెప్పఁబూని కవి తదవతరణార్థము చంద్రుని వినుతించెనని యూహించునది

(3) ఇక్కడ నాంధ్రకవిసంప్రదాయానుసార మగు సంస్కృతాంధ్రకవిస్తుతి నేలొకోతిమ్మనార్యుఁడు చేయక విడిచిపెట్టెను 6–7 పద్యముల సంబంధముల బరికించి చూడ నిట గ్రంథపాతంబును లేదని తెలియవచ్చెడు

ఉ ఆయమృతాంశునం దుదయ మయ్యె బుధుం, డతఁ డార్తరతుఁడో
పాయుఁ బురూరవుం గనియె, నాతని కాయువు పుత్త్రుఁడయ్యె, న
య్యాయతశక్తికిన్ నహుషుఁ డాత్మజుఁడై యిలయేలెఁ, దత్సుతుం
డై యలరెన్ యయాతి, యతఁ డాహవదోహలుఁ గాంచెఁ దుర్వసున్.

(వ్యా) ఆహవదోహలుఁడు-యుద్ధమునం దత్యంతోత్సాహము కలవాఁడు, తుర్వసున్-కొంద ఱీ శబ్దమును 'దుర్వసు'నని దాదిగా వ్రాయుచున్నారు తుర్వసు నని తకారాదిగా వ్రాయుటయే సరి యని యెఱుంగునది

క ఉర్వీశమౌళి యగునా,
తుర్వసువంశంబునందు దుష్టారిభుజా
దుర్వారగర్వరేఖా
నిర్వాపకుఁ డీశ్వరాఖ్య నృపతి జనించెన్ ౮

(వ్యా) మౌళి-శిరస్సు, అనఁగా శిరమువలె శ్రేష్ఠుఁడని యర్థము, కిరీట మనియు నర్థము గలదు నిర్వాపకుఁడు-పోఁగొట్టువాఁడు

ఇది కందపద్యము-గగభజసనలగణములలో మూఁడేసి గణములు ప్రథమతృతీయ పాదములకును, నైదేసి గణములు ద్వితీయ చతుర్థ పాదంబులకును నుండవలయు బేసి స్థానమందు జగణము నుండఁదగదు పద్యార్థమునం దాఱవగణము నలజములలో నొకటిగా నుండఁజను ద్వితీయచతుర్థపాదంబులలోఁ జతుర్థగణాద్యక్షరము యతి స్థానము ప్రతి పాదమునందును దొలుతటియక్షరముగురువు గానైనను లఘువుగానైనను నుండవలయుఁ గాని గురులఘువులఁ జేర్పఁదగదు ద్వితీయచతుర్థపాదంబులలోఁ గడపటి యక్షరము గురువుగా నుండవలయు

ఉ తామసవృత్తి లేమి, సతతంబును నుగ్రుఁడు గాఁడు, పౌరుషం
బేమియు వెల్తి గాదు, తన కెందును వైరియటి రాజు లేఁడు, సం
గ్రామములోన నొక్కనరుగానికి వాసి దొలంగఁ డీశ్వర
క్ష్మాపసహిళామనోహరునిసాటియె యీశ్వరుఁ డెన్నిభంగులన్ ౯

ఈపద్యమునం దీశ్వరునికంటె నీశ్వరమహారాజున కుత్కృష్టగుణంబులు కలవని వర్ణింపఁబడియె

(వ్యా) తామసప్రవృత్తిలేదు-ఈశ్వరమహారాజునకుఁ దామసప్రవృత్తి లేదని చెప్పుటచే భగవంతుఁడగు నీశ్వరునకుఁ దామసప్రవృత్తికలదని యూహించవలెను. తామసప్రవృత్తి యనఁ గోపాదిగుణవిశిష్టవర్తనమని రాజుపరముగా నర్థము, తమోగుణవిశిష్టుఁడని శివునిపరముగా నర్థము, సతతంబును నుగ్రుఁడు కాఁడు—ఉగ్రుఁడు-భయంకరుఁడు, అనఁగా శత్రువులపై యుద్ధమునకుఁ బోవునపుడు తప్పఁ దక్కినవేళలయందు నుగ్రుఁడు కాఁడనియు శాంతుఁడనియు భావము, శివుఁడో సతతము నుగ్రుఁడే-ఉగ్రశబ్దవాచ్యుఁడని భావము "ఉగ్రః కపర్దీ శ్రీకంఠః" అని యమరుఁడు, పౌరుషంబేమియు నెత్తిగాదు—పౌరుషము-పరాక్రమము, పుంస్త్వము, ఈశ్వరరాజున కెప్పుడును బరాక్రమము తగ్గినది కాదనియు, శివుఁ డర్ధనారీశ్వరుఁడగుటచే నతనికిఁ బౌరుషము (పుంస్త్వము) తగ్గినదనియు భావము, రాజు—నృపతి-చంద్రుఁడు. ఈశ్వరరాజునకుఁ బైని రాజులేఁడనియనఁగా నతనికంటె నధికుఁ డగురాజులేఁడనియు, శివునికిఁ బైని రాజుగలఁడనియు ననఁగా నతనిశిరంబుపైఁ జంద్రుఁ డుగలఁడనియు భావము, సంగ్రామము-యుద్ధము, నరుఁడు-మనుష్యుఁడు-అర్జునుఁడు, ఈశ్వరరాజు యుద్ధమునం దే నరునివలనను బరాజయము నొందఁడనియు శివుఁ డర్జునుని వలన యుద్ధమున గాసిఁ జెందెననియు భావము

అలంకారము —ఉపమానముకంటె నుపమేయమున కాధిక్యమును జెప్పుటచే వ్యతిరేకము శ్లేషోత్థాపితము

ఉ. రాజులనెత్తుటం బరశురాముఁడు ప్రంతలు సేసె రెండుమూఁ
డేసగరిగా, గణింప నట వెంతటివిస్మయ, మర్థిసీసుహృ
త్తేజుఁడు కందుకూరికడఁ దిమ్మయమంత్రి వశ్యుచే జనించె సూర
రాజి బెడందకోట యవనాశ్వికరక్తనదీసహస్రముల్ 10

ప్రంతలు-('పంతము' అని రూపాంతరము) కాలువలు, ఇక్కడ మడుఁగు లని భావము, రెండుమూఁడు ఇది స్వల్పార్థమును సూచించెడు చులకనమాట, ఇచ్చట నైదని యర్థము, అర్థిసీసుహృత్తేజుఁడు సూర్యునివంటి తేజస్సుఁగలవాఁడు, బెడందకోట యవనాశ్విక-బెడందకోట యను దుర్గమునందలి తురుష్కులైన గుఱ్ఱపురౌతులు

తొల్లి పరశురాముఁడు క్షత్రియుల నిరువదియొక్కమాఱులు చంపి తదీయరక్త ప్రవాహమును ధరణిపైఁ బ్రవహింపఁజేసెనని పురాణకథ గలదు అట్లు పరశురాముని

క్షత్రియసంహారమువలనఁ బొడమిన నెత్తురులు రెండు మూఁడు (అనఁగా నైదు) మడుగులుగా శ్యమంతపంచకమున నేర్పడెననియు నది యాశ్చర్యము కాదనియు నీశ్వరమహారాజుచే నఱకఁబడిన యవనాశ్వికులరక్తము పెక్కువేలనదులుగాఁ బ్రవహించెననియు నిదియే విస్మయావహం బనియు భావము.

అలంకారము, అత్యుక్తి—

క. శాశ్వతవిజయుఁడు తిమ్మయ,
యీశ్వరనృపతికిని గౌరి కెన యగు తత్ప్రా
ణేశ్వరి లక్కాంబికకు,
న్విశ్వాతిగయశుఁడు నరస విభుఁ డుదయించెన్.

(వ్యా) విశ్వాతిగయశుఁడు-ప్రపంచము నతిక్రమించి వ్యాపించినకీర్తి గలవాఁడు. అనఁగా సర్వలోకములయందును వ్యాపించిన కీర్తిగలవాఁడనుట.

సీ. ఎవ్వానివిజయంబు లెఱిఁగించుశాసన
స్తంభంబు లాశాంత శైల వితతు
లెవ్వానియరిగాఁపు లేపారుకాళింగ
యవనాది వివిధ దేశాధినాథు
లెవ్వానినిత్యదానైకవిలాసంబు
లారూఢతరతులాపూరుషంబు
లెవ్వానిచిరకీర్తి యింద్రలోకాంగనా
భోగినీగీతికాభోగపదము
తే. వాఁడు వొగడొందు సర్వసర్వంసహాధి
దేవతాముఖదర్పణాద్విజయనగర
భద్రసింహాసనస్థుఁ డున్నిద్రతేజుఁ
డీశ్వరాధిపు నరసభూమీశ్వరుండు. 12

(వ్యా) ఆశాంతశైలవితతులు-దిగంతములందలిపర్వతముల సమూహములు, అరిగాఁపులు-(కప్పములు కట్టు) సామంతరాజులు; (అరి-కప్పము), తులాపూరుషంబు-తులాపూరుషమను పేరుగల యొకమహాదానము

ఒక పెద్దత్రాసునం దొకవైపున దానముచేయునతఁడు కూర్చుండి మఱియొకవైపునఁ దనకు సరిగాఁ దూఁగునంతటి ధనమును (బంగారు, వెండి మున్నగువానిని) తోసి దానిని సత్పాత్రములకు దానముచేయుటకుఁ దులాపూరుషదానంబని పేరు. ఇది మహాప్రభువులు చేయదగినది తొల్లి మహామహీపతులు చేయుచుండిరి

ఇంద్రలోకాంగనా .. ..పదము—ఇంద్రలోకాంగనా-స్వర్గకామినులు, భోగినీ-నాగలోకకామినులు (వీరియొక్క), గీతికాభోగ-గానాతిశయమునకు ''ఆభోగః పరిపూర్ణతా'' అని యమరుఁడు, పదము-స్థానము.

నరసరాజు దిగంతములవఱకుఁగల సమస్తభూములను జయించుటచే నందలిపర్వతము లితనివిజయంబులఁ దెలుపు శాసనస్తంభంబులై యొప్పుచున్నవనియు, గళింగియవనాది సమస్తదేశాధిపతు లితనికి సామంతరాజులనియు, నితఁడు ప్రతిదినమును దులాపూరుషదానము చేయువాఁడనియు, నితనికీర్తిని సురలోకకామినులును నురగాంగనలును గానముసేయుదురనియు, వరుసగా సీసచరణములు నాలుగింటికిని భావము

సర్వసర్వంసహాధి . సింహాసనస్థుఁడు-సర్వ-సమస్తమైన, సర్వంసహా భూమియొక్క, అధిదేవతా-అధిష్ఠానదేవతయొక్క, ముఖ-వదనమునకు, దర్పణాత్-అద్దమువల నాచరించుచున్న, విజయనగర-విజయనగరరాజ్యమునకు, భద్రసింహాసనస్థుఁడు-పట్టాభిషిక్తుఁడగుమహాప్రభువు అనఁగా సర్వభూమండలమందలి యెల్లయుత్కృష్టవస్తువులును నీవిజయనగరసామ్రాజ్యమునం దలరారుచున్నవని భావము

భద్రాసనము - అభిషేకోపయోగిపీఠవిశేషము

"శస్తం షడంగులోత్సేధం షోడశాంగులవిస్తృతం
ద్విద్వాదశాంగులాయామం క్షీరదారుసముద్భవం
పద్మాంకితం భవేద్భద్రపీఠం స్నపనకర్మణి"

—అని వాస్తుశాస్త్రజ్ఞులు చెప్పుచున్నారు

('ద్వావింశదంగులాయామం' అని పాఠాంతరము)

సింహాసనము -

''రుచిరేణ సువర్ణేన నిర్మితం రత్నరంజితం
అష్టభిస్స్ఫాటికై స్సింహైరూర్ధ్వభిత్తిషువిరాజితం
అధః కాంచన విన్యస్తరత్నవేది త్రయాన్వితం
అస్థానమండపేరాజ్ఞాం సింహాసన మిదంపరం''

—అని మానసోల్లాసము

ఇది సీసపద్యము—నాలుగు పెద్దచరణములును, దిమ్మటఁ దేటగీతియో యాటవెలఁదియో యొకటియు నుండవలయు ఒక్కొక్క పెద్దచరణమునకును నాఱింద్రగణములును, రెండు సూర్యగణములును నుండవలయు ప్రతిపాదమునకుఁ బ్రథమతృతీయగణాద్యక్షరములకును, పంచమసప్తగణాద్యక్షరములకును, యతిఁగూర్పవలయు తేటగీతి నాలుగుపాదములుకలది ప్రతిపాదమునందును, సూర్యగణమొక్కటి, యింద్రగణములు రెండు, మఱల సూర్యగణములు రెండు నుండవలయును. చతుర్థగణాద్యక్షర

మున యతి నుంపవలయును ఆటవెలఁదియు నాలుగుపాదములుకలది ప్రథమ తృతీయ పాదములలో సూర్యగణములు మూఁడు, ఇంద్రగణములు రెండు, ద్వితీయ చతుర్థ పాదములలో నైదు సూర్యగణంబులు నుండవలయు అన్నిటను జతుర్థగణాద్యక్షరము యతిస్థానను ఇమ్మూఁడుపద్యములందును ప్రాసయతి నుంపవచ్చును

అలంకారము – అతిశయోక్తి

సీ. కుంతలేశ్వరుఁడు సిక్కు వడంగ విద్యాపు
రంబు గైకొని నిజప్రాభ నెఱపెఁ
బారసీకునకు దుర్భరమానతవ్వంబుఁ
దొలఁగించె మానవదుర్గసీమఁ
జోళవల్లభునకు సురవధూమధురాధ
రము లిచ్చి మధురాపురంబుఁ గొనియె
శ్రీరంగపట్టణసీమ ఖడ్గనటి
నోడంబు యూపసేంద్రునకుఁ జూపె

తే. నతఁడు నుతికెక్కె రామసేత్వంతరాళ,
కలితషోడశదానవిఖ్యాతయశుఁడు
మండలీకరమేఘ మార్తండబిరుదుఁ,
డశ్వరాధిపు నరసక్షితీశ్వరుండు 13

(వ్యా) కుంతలదేశాధిపతిని జిక్కుపఱచి-కుంతలములను (వెండ్రుకలను) జిక్కు పఱచిన నవి శోభావిహీనంబులై పూర్వస్థితిం బొందుట దుర్లభముకదా, విద్యాపురంబు-విజాపురము, చోళవల్లభునకు సురవధూమధురాధరము లిచ్చి-చోళదేశపురాజును జంపి స్వర్గమునకుఁ బంపి యనుట, షోడశదానవిఖ్యాతయశుఁడు—షోడశదానములు —

"స్వర్ణం రౌప్యం తథా తామ్రం కాంస్యం గావో గజా హయాః,
గృహం భూమి ర్వృషో వస్త్రం శయ్యా క్షేత్ర ముపానహౌ,
దాస్యన్నం సర్వకార్యేషు దానం షోడశికం మతం."
అని ప్రమాణము

క. అనరసమహీమహిళా
జానికిఁ గులసతులు పుణ్యచరితలు తిప్పాం
బా నాగాంబిక లిరువురు,
దానవదమనునకు రమయు ధరయునుబోలెన్. 14

(వ్యా) మహీమహిళాజాని-భూ సతిని భార్యగాఁ గలవాఁడు, రాజు
అలంకారము ఉపమ

క. వారలలోఁ దెప్పాంబకు,
మారుఁడు పరిపంథికంధిమంథాచలమై
వీరనరసింహరాయఁడు,
వారాశి పరీతభూమివలయం బేలెన్ 15

(వ్యా) పరిపంథికంధిమంథాచలమై—పరిపంథి-శత్రువు లనెడు, కంధి-సముద్రమునకు, మంథాచలమై-మంథరపర్వతమై, మంథరపర్వతము సముద్రమును మథించి సంక్షోభము గావించినటుల వీరనరసింహరాయఁడు శత్రువులను హింసించెనని భావము

కృష్ణరాయవర్ణనము

శా. వీరశ్రీనరసింహశౌరి పిదపన్ విశ్వక్షమామండలీ
ధౌరంధర్యమునన్ జనంబు ముద మందన్ నాగమాంబాసుతుం
డారూఢోన్నతిఁ గృష్ణరాయఁడు విభుండై రాజ్యసింహాసనం
బారోహించె విరోధులుం గహనశైలారోహముం జేయఁగన్ 16

(వ్యా) ధౌరంధర్యము-భారవాహిత్వము, కృష్ణరాయఁడు సింహాసనము నారోహింపఁగా నతనిశత్రువులు వనపర్వతంబు నారోహించి రని చెప్పుటచే నిది యక్రమాతిశయోక్త్యలంకారము

ఇది శార్దూలవిక్రీడితవృత్తము-మసజసతతగ గణంబులును, బదుమూఁడవ యక్షరము యతిస్థానమును గలది

సీ. యాదవత్వమున సింహాసనస్థుఁడు గామి
సింహాసనస్థుఁడై చెన్ను మెఱయ
గొల్లయిల్లాండ్రతోఁ గోడిగించుటఁ జేసి
పరకామినీసహోదరతఁ బూనఁ
మఱి జరాసుతునకై మథుర డించుటఁ జేసి
పరవర్గదుర్గము ల్వాలిమిఁ గొనఁగఁ
బారిజాతము నాసపడి పట్టి తెచ్చుట
సౌదార్యమున దాని నడుగువఱుపఁ

తే. గోరి తొల్లి మేనఁదన కైనకొదువ లెల్ల
మాన్పుకొనవచ్చి భువనైకమాన్యలీల
నవతరించిన కృష్ణుఁ డా నన(గ మించె
సరసవిభు కృష్ణరాయ భూనాయకుండు 17

ఈపద్యమున శ్రీకృష్ణుఁడే తనయవతారమునఁ దనకుఁ గల్గిన కొదువలను దీర్చికొనుటకై యిపుడు కృష్ణరాయలుగా నవతరించి యప్పటికొదువలను మాన్పుకొనియెనని వర్ణింపఁబడినది

(వ్యా) కోడిగించుట-పరిహాసాస్పదముగాఁ గ్రీడించుట

కృష్ణావతారమునందు సింహాసనస్థుఁడు కాకుండిన కతంబున నిప్పుడు సింహాసనస్థుఁడయ్యెననియు, నపుడు గొల్లచేడియలతోఁ గ్రీడించుటంజేసి యిప్పుడు పరస్త్రీపరాఙ్ముఖుఁడై యొప్పెననియు, నపుడు జరాసంధునకు మధురాపట్టణంబును విడిచి పరాజితుఁడగుటంజేసి యిపుడు శత్రురాష్ట్రముల జయించి స్వాధీనపఱచుకొనెననియు, నపుడు పారిజాతవృక్షము నాశించి దేవేంద్రునితో యుద్ధముచేసి దానిం దెచ్చుటచే నిపుడొకరి సొమ్మున కాశింపక యెల్లరకును దాను దానములఁ జేసి కీర్తి గాంచెననియు భావము.

అలంకారము —అధికాభేదరూపకము-కావ్యలింగము-వీనికి సంకరము

శా. శ్రీరంగేశ్వర నాభి పంకజ రజ శ్రీ కంటెఁ జోళేంద్ర త
న్వీరాజత్కుచపాళిమంజరులకంటె న్సహ్యభూభృత్తటీ
నీరంధ్రీకృతగైరికద్రవముకంటె న్వన్నె గావించెఁ గా
వేరీతోయముఁ గృష్ణరాయఁ డహితోర్వీనాథరక్తప్రథన్ 18

(వ్యా) పంకజశ్రీ-తమ్మిపుప్పొడుసంపదకు, కుచపాళిమంజరులు- స్తనప్రదేశములం దలంకరించుకొనిన పూగుత్తులు, స్తనప్రదేశములందు విలాసార్థము రాజస్త్రీలు మకరికాపత్రరచనలు కావించుకొనుటచే వారు ధరియించు పూపుగుత్తు లెఱ్ఱనిరంగుల నొప్పారునని తెలియునది, సహ్యభూభృ ...గైరికద్రవము—సహ్యభూభృత్తటి-సహ్యపర్వత ప్రదేశమందలి; నీరంధ్రీకృత-నిబిడమైన, గైరికద్రవము-గిరినుండి జాఱు నెఱ్ఱని ద్రవపదార్థము, ఇది గైరికాదిధాతువనంబడును, లక్షణము "గైరికం రక్తధాతుశ్చ గైరేయం గిరిజంతథా" అని భావప్రకాశము

కృష్ణరాయఁడు శత్రురాజులను జంపి తదీయరక్తమును గావేరీజలంబులం బ్రవహింపఁజేయుటచే నవి శ్రీరంగనాథస్వామి నాభికమలమునందలి పుప్పొడులకంటెను

చోళమహీపాలాంగనకుచప్రదేశములం దలంకృతము లగు పుష్పగుత్తులకంటెను, గావేరీనదికి జన్మస్థాన మగు సహ్యాద్రితటములందలిగైరికద్రవముకంటెను మించినరక్తవర్ణముచే విరాజితంబులై యొప్పారెనని భావము

కృష్ణరాయఁడు శ్రీరంగనాథుని సేవించి సహ్యాచలప్రాంతదేశంబుల జయించి చోళదేశమహీనాథుల రూపుమాపి జితకాశుఁడై చెలువారె నని యెఱుంగునది

అలంకారము.—ఇందు గైరికద్రవాదిసంపర్కముచే మునుపే శోణవర్ణముగా నుండిన కావేరీతోయంబులు శత్రురాజులరక్తములు కలిసిన కారణంబున నధికారుణప్రభాకలితంబు లయ్యెనని చెప్పుటచే ననుగుణాలంకారము

సీ. చక్రవర్తిమహాప్రశస్తి నాఁడును నేఁడు
 చెలఁగి ధర్మక్రమస్థితి ఘటించె
భూభృదుద్ధరణ విస్ఫూర్తి నాఁడును నేఁడు
 గోరక్షణఖ్యాతిఁ గుదురుపఱిచె
సాధుబృందావన సరణి నాఁడును నేఁడు
 వంశానురాగంబు వదలఁడయ్యె
సత్యభామాభోగసక్తి నాఁడును నేఁడు
 నాకల్ప మవని నింపార నిలిపె
తే. నాఁడు నేఁడును యాదవాన్వయమునందు
జనన మందెను వసుదేవమనుజవిభుని
కృష్ణుఁ డనుపేర నరసేంద్రుకృష్ణదేవ
రాయఁ డనుపేర నాదినారాయణుండు 19

ఈపద్యమునం దాదినారాయణుఁడు తొల్లి శ్రీకృష్ణుఁడుగాను, నిప్పుడు కృష్ణదేవరాయలుగాను నవతరించెనని కవి నడివి వారిద్దఱికిఁ గల సాధర్మ్యములను వర్ణించియున్నాఁడు.

(వ్యా) నాఁడును-కృష్ణావతారమందును, చక్రవర్తిమహాప్రశస్తిన్-చక్రాయుధముచేత వర్తించుచుండెనను ఖ్యాతిచేత, ధర్మక్రమస్థితిన్-యుధిష్ఠిరునియొక్క న్యాయస్థితిని, ఘటించెన్-ఒనఁగూర్చెను, నేఁడున్-కృష్ణరాయావతారమందును, చక్రవర్తిమహాప్రశస్తిన్-సార్వభౌముఁడను మహాఖ్యాతితో, ధర్మక్రమస్థితిన్-ధర్మమార్గమునందునికిని·

ఘటించెన్, నాఁడును, భూభృదుద్ధరణవిస్ఫూర్తిన్—భూభృత్-కొండయొక్క(గోవర్ధన గిరియొక్క), ఉద్ధరణ-ఎత్తుటయొక్క (ఉత్ + ధరణ), విస్ఫూర్తిన్-అతిశయముచే, గోరక్షణఖ్యాతిన్-గోపాలుఁ డను ప్రసిద్ధిని, కుదురుపఱిచెన్-ఘటింపఁజేసెను, నేఁడున్—, భూభృదుద్ధరణవిస్ఫూర్తిన్, భూభృత్-రాజులయొక్క(శత్రురాజులయొక్క) ఉద్ధరణ-(ఉత్ + హరణ) సంహరించుటయొక్క, విస్ఫూర్తిన్—, గోరక్షణఖ్యాతిన్-భూపాలనప్రసిద్ధిని, గో-భూమియనుటకుఁ బ్రమాణము "స్వర్గేషు పశువాగ్వజ్రదిఙ్నేత్ర ఘృణిభూజలే" అని యమరుఁడు కుదురపఱిచెన్—; నాఁడును—, సాధుబృందావన సరణిన్—సాధు-రమ్యమైన, బృందావనసరణిన్-బృందావనమార్గమందు(అనఁగాఁ బ్రదేశమందు), వంశానురాగంబున్-వేణువునందలి ప్రేమను (అనఁగా వేణుగానమునందనుట) వదలఁదయ్యెన్-విడువదయ్యె, నేఁడున్—సాధుబృందావన సరణిన్—సాధుబృంద—సజ్జనసమూహములయొక్క, అవనసరణిన్-రక్షించుమార్గమునందు, వంశానురాగంబున్-తనవారియందలి ప్రేమను, వదలఁదయ్యెన్—నాఁడున —, సత్యభామాభోగసక్తిన్-సత్యభామతోడ సుఖమును బడయునాసక్తిచే, ఆకల్పమున్-అప్రసిద్ధమైన పారిజాతవృక్షమును, అవనిన్-భూమియందు, ఇంపారన్—నిలిపెన్-స్థాపించెను, నేఁడున్—, సత్యభామాభోగసక్తిన్—సత్య-యథార్థభాషణమునందును, భామాభోగ-స్త్రీలతోడి భోగమునందును(నిజభార్యలతోననుట), సక్తిన్-ప్రీతిని, ఆకల్పము-కల్పాంతస్థాయిగా, అవనిన్-నిలిపెన్, నాఁడున్—(అనఁగాఁ గృష్ణునికాలమునందును), యాదవాన్వయమునందున్-యాదవులవంశమందు, వసుదేవమహీపతిపుత్రుఁడైన కృష్ణుఁడనుపేర నాదినారాయణుఁ డవతరించె ననియు, నేఁడును యాదవాన్వయముకం డనఁగా యదువునకు సంబంధించిన వంశము (యదువు యయాతికి జ్యేష్ఠకుమారుఁ డనియుఁ దుర్వసునకగ్రజుఁడనియు భారతమువలనఁ దెలియనయ్యెడి) నందాదినారాయణుండు నరసింద్రుని కృష్ణదేవరాయఁ డనుపేర నవతరించె ననియు భావము

అలంకారము —శ్లేషోత్థాపితానుభయాభేదరూపకము

చ అలఘఫణిభోగరత్నములు నాదిగిభోత్కటగండగంధము
లుల్లలఁపునఁ జాటి నవ్వు వసుధాసతి దా భుజకీర్తిమౌక్తిక
చ్ఛలమునఁ గృష్ణరాయనృపచంద్రునిబాహువునందు భూషణో
జ్జ్వలమణుల న్సుగీమదమువాసనయుం గని ధూర్త లంగనల్ 20

(వ్యా) వసుధాసతి-భూదేవి, కృష్ణరాయనృపచంద్రుని బాహువునందున్-బాహువునందుఁ బ్రకాశించుచున్న, భూషణోజ్జ్వలమణులన్-ఆభరణమైన భుజకీర్తియందు

మెఱయుచున్న రత్నములను, మృగీమదమువాసనయును-కస్తూరీపరిమళమును, కని—, అలఫణిభోగరత్నములును-తొల్లి తన్నుఁ దాల్చియుండిన శేషునిపడగలయందలి మణులును, అదిగిభోత్కటగండగంధముల్-తొల్లి తన్ను ధరించిన దిగ్గజములయొక్క యధికమైన చెక్కిళ్ల వాసనలును, తలఁపునఁబాటి-జ్ఞప్తికిరాఁగా, తాను- (ఇది వాక్యాలంకారము), భుజకీర్తి మౌక్తికచ్ఛలమునను-భుజకీర్తియందలి ముత్యము లనెడు వ్యాజముచే (భుజకీర్తి-భుజాభరణము), నవ్వును-పరిహసించును, అంగనల్-స్త్రీలు, ధూర్తలు-దుష్టస్వభావలు

భూమిదేవి యిప్పుడు తనభారమును వహించిన కృష్ణరాయలబాహువునందు ధరింపఁబడిన భుజకీర్తియందలి మణులను గస్తూరివాసనయుం గని పూర్వము తన్ను ధరించియుండిన శేషునిపడగయందలి రత్నములును దిగ్గజములచెక్కిళ్లయందలి వాసనలును దనకు జ్ఞప్తికిరాఁగా (నవి వీనికంటెఁ దద్దయు నికృష్టంబు లను భావంబున) నమ్మహీపతి భుజకీర్తులందలి ముత్యము లనెడు వ్యాజముచే నవ్వె ననియు స్త్రీలు చెడ్డస్వభావముగల వా రనియుఁ దాత్పర్యము.

భూమిని దొల్లి యాదిశేషుఁడును దిగ్గజములును ధరించియుండఁగా నప్పుడు శేషునిఫణాభోగరత్నములును దిగ్గజముల గండస్థలగంధములను దాననుభవించుచు సంతసించుచుండెననియు, నిప్పుడు తన్నుఁ గృష్ణరాయ మహీనాథుఁడు నిజబాహువునందు ధరింపఁగా నందు దరింపఁబడియుండు భూషణమునందలి రత్నములును బూయఁబడియుండు కస్తురియొక్క పరిమళమును ననుభవించుచుఁ దొల్లిటిఫణాభోగరత్నములను మత్తేభగండగంధములను స్మరించి యవి వీనికంటెఁ దద్దయు నికృష్టములని భావించి వానిం బరిహసించెననియు, నాపరిహాసము ముత్తెమువలె ధవళమై యుండుటచే నిచ్చటఁ గృష్ణదేవరాయలు భుజమునందు ధరించిన భుజకీర్తియనెడు భూషణ విశేషమందలి ముత్యములు వసుధాసతి నవ్వువలె నొప్పారె ననియు భావము

ఇచట భూదేవి తొల్లి తాను బ్రీతితో మన్నించుచుండిన శేషునిఫణాభోగరత్నములును దిగ్గజముల గండగంధములును నిప్పుడు తాను వేఱొక నాయకునిఁ జేరి యతనిమణులనువాసనలనుగాంచి సంప్రీతిఁ బొంది పైని జెప్పిన వస్తువులను దిరస్కారభావముతోఁ బరిహసించుటచేత నిది భూదేవికి స్వైరవర్తనముగాను కావున దీనింబట్టిచూడ స్త్రీలు ధూర్త స్వభావ లని విశేషమునుండి సామాన్యమును సమర్థించుటచేఁ గవి యర్థాంతరన్యాసమను నలంకారమును జెప్పెను.

ఇందు నాయిక (భూదేవి) పరకీయ

అలంకారములు —కైతవాపహ్నుతి-స్మృతి-అర్థాంతరన్యాసము

(2)

చ. మునుకొని కొండవీటికడ మూఢత రుద్రుఁడు కృష్ణనందను
న్మనసిజునిన్ జయించె నది మానుషమే నరసేంద్రుకృష్ణరా
యనృపతి కొండవీటికడ నాహవభూమిఁ బ్రతాపరుద్రనం
దనుఁ డగు వీరభద్రుఁ గరుణామతిఁ గాచె జగత్ప్రసిద్ధిగన్. 21

(వ్యా) మునుకొని-పూని; కొండవీటికడన్-కైలాసపర్వత ప్రాంతమునందు, కొండవీడను పట్టణమునకు సమీపమునందు, అని యర్థాంతరము తొల్లిరుద్రుఁడు కృష్ణనందనుఁడగు మన్మథుని జయించె ననుట పరాక్రమవిశేషము గాదు ఇప్పుడు కృష్ణరాయలు ప్రతాపరుద్రనందనుఁడగు వీరభద్రుని జంపక దయతోఁ గాపాడెను తన కుమారుని జంపిన వాని కుమారుని దాను రక్షించుట యుదాత్తగుణముగదా. కావున నిదియే శ్లాఘనీయ మని భావము

ఇందుఁ గృష్ణరాయని ధీరోదాత్త నాయకునిగా వర్ణింపఁబడినది.

లక్షణము.—

క. ధీరుఁడు గంభీరుఁడు సత్కారుణ్యుఁడు నస్వయంకృతస్తుతి నిరహం
కారుఁడు నగు నాయకుఁ డిల, ధీరోదాత్తుండు నాఁగ ధృతిఁ బెంపారున్.

అని కావ్యాలంకారచూడామణి

చ. నెలకొని కృష్ణరాయ ధరణీవిభుఁ డుత్కలభూమిపాలుతోఁ
గలన నెదిర్చి హస్తికరకాండతతుల్ మసకంపుఁబాములై
మలసినచోటఁ గూడిన సమగ్రయశోవసనంబు గప్పి తా
వలవఁగ జేసె భూసతిని వశ్యవిధిజ్ఞుఁడు గాన నేర్పునన్ 22

(వ్యా) కలనన్-యుద్ధమునందు, మసకంపుఁబాములై-రతిక్రీడాపరవశములగు సర్పములై, మసకము-సంభోగేచ్ఛ, మలసినచోటన్-చేరినస్థలమునందు, సమగ్రయశోవసనంబున్-విశాలమైన యశస్సనెడు వస్త్రమును, కప్పి-(భూసతిమీఁదననుట), వశ్యవిధిజ్ఞుఁడుగానన్-వశీకరణవిద్యాప్రవీణుఁ డగుటచేత, భూసతిని వలవఁగజేసె నని యన్వయము లోకమునందుఁ గాముకులగు పురుషులు తాముకోరిన పడఁతిని దమ్ము వలచునట్లొనర్చుటకై యొక ధవళవస్త్రముమీఁద సర్పమిథునములను రమింపఁ జేసియా వస్త్రము నాయంగనపైఁ గప్పిన నప్పడఁతి తనకు వశురాలగునని లోకప్రసిద్ధమగు వశీకరణతంత్రము గలదు దీనిని మసకలాడించుట యందురు

సీ. ఉదయాద్రివేగ నత్యుద్ధతి సాధించె
వినుకొండ మాటమాత్రన హరించెఁ
గూటము ల్చెదరంగఁ గొండవీ డగలించె
బెల్లముకొండ యచ్చెల్లఁ జెఱిచె
దేవరకొండ యుద్వృత్తి భంగము సేసె
జల్లిపల్లె సమగ్రశక్తిఁ గూల్చెఁ
గినుక మీఱుననంత గిరిఁ గ్రిందుపడఁ జేసెఁ
గంబంబుమెట్టు గ్రక్కునఁ గదల్చె
తే. బలనికాయము కాలిమట్టులఁ నడంచుఁ
గటకమును నింక ననుచు నుత్కలమహీశుఁ
డనుదినమ్మును వెఱచు నెవ్వనికి నతఁడు
రాజమాత్రుండె శ్రీకృష్ణరాయవిభుఁడు 23

(వ్యా) వేగన్-వేగమును (ఆటోపమును), వేగ యనుటకు ప్రయోగము—
"ఆ, ధృతరాష్ట్రుం డవినీతి సేసినను సంధింపంగరాదంచు వేఁగ తెగంబారకు".
భారతము, ఉద్యో ఆ. 3.

అత్యుద్ధతిన్-అతిపరాక్రమముతో, అత్యున్నతితో ననుట ఈపదము సాభిప్రాయమై చమత్కారపోషకముగ నుండెడు ఇట్టులే తక్కిన పాగ ములలోను నరయునది. వినుకొండను వినియెడుకొండను, మాటమాత్రన-(మాటచేతనే) జయించె నని చెప్పుట చమత్కారము, కొండవీడు - పర్వతపట్టణమును, కూటముల్ - శృంగములు; చెదరంగన్-కదలునట్లుగా, అగలించెన్-కదల్చెను, బెల్లముకొండ-అను నొకదుర్గమును, అచ్చెల్లఁజెఱిచెన్-స్వరూపనాశనము చేసెననుట, అచ్చుతో బెల్లము చేయఁబడుటచే బెల్లముకొండ యచ్చెల్లఁ జెఱిచెనని చెప్పుట సరసము. అనంతుఁడు (శేషుఁడు) క్రింద నున్నవాఁడు కావున ననంతగిరిని క్రిందుపడఁజేసెనని చెప్పుట చమత్కారము; మెట్టును గదల్చిన శిథిలమై చెడుంగావునఁ గంబముమెట్టును గదల్చెనని చెప్పుటసరసము, మెట్టు-కొండ, కటకమును-కటకమను పేరుగల పట్టణమును, కటకమను నాభరణవిశేష మనియు భావము; కటకము-కడియము; బలనికాయము-(కృష్ణరాయల) సేనాసమూహము, కాలిమట్టులన్-కాలిత్రొక్కుడులచేత, అడంచున్-అణచును, జయించు ననుట, ఉత్కల

మహీశుఁడు-ఉత్కలదేశపు రాజు, కృష్ణరాయలు తన సేనాసమూహముయొక్క పాద సంచారముచేతనే తన రాజధానియగు కటకమను పట్టణమును జయించునని యుత్కల దేశపురాజు కృష్ణరాయలకు భయపడుచుండె ననియుఁ గావున నీతఁడు రాజసామాన్యుఁడు కాఁడనియు భావము.

అలంకారము — పరికరము.

సీ. బాహుసౌధక్రీడఁ బరఁగు పంటవలంతి
తొయ్యలి నిడుదకస్తూరిబొట్టు
వైరి సైన్యాబ్ధిలో వచ్చు గెల్పులనావఁ
గడఁ జేర్చు ప్రాఁకుడుఁగడపుఁ జేయి
యరికుంభికుంభ ముక్తాక్షరాంకిత మగు
జయరమాకన్యక చదువుపలక
శత్రురాజులకు నచ్చరల నాకర్షించు
సమరేంద్రజాలపించంపుఁగుంచె
తే మేను సగము యశోమహేశానకును
శౌర్యరవిఁ గోరి వచ్చిన చాయలేమ
నరసవిభు కృష్ణరాయ భూనాథచంద్రు
చేత ననిలోన మించు కౌక్షేయకంబు 24

యుద్ధమునందు విజృంభించు కృష్ణరాయని హస్తమునందలి కత్తి యిందు వర్ణింపఁబడినది.

(వ్యా) అనిలోనన్-యుద్ధమునందు; మించు-విజృంభించు, కౌక్షేయకంబు-కత్తి బాహుసౌధక్రీడ ....తొయ్యలి—తన బాహువనెడు మేడయందు సంచరించు భూసతియొక్క, నిడుదకస్తూరిబొట్టు-దీర్ఘమైనకస్తూరితిలకము, గెల్పులనావన్-జయమనెడు నావన, కడఁజేర్చు-దరికిఁదీసికొనిపోవు, ప్రాఁకుడుఁగడపుఁజేయి-(నీటియందు) నావను నడపు తెడ్డు శత్రుసేనయను సముద్రమునుండి వచ్చెడు జయమనెడునావను దరికిఁ జేర్చెడు గడవలెఁ గృష్ణరాయనికత్తి యొప్పుచున్నదని భావము.

అరికుంభి. ముక్తాక్షరాంకితమగు—శత్రువుల యేనుఁగుల కుంభములనుండి పుట్టు ముత్యములనెడు నక్షరములే చిహ్నముగాఁగల, జయరమాకన్యక-జయలక్ష్మి యనెడు

పడుచు, చదువుపలక-చదివెడుపలక, నల్లనిపలకమీఁద నక్షరములు వ్రాసి చదువుట యిప్పటికిని పల్లెటూళ్ళ బడులలో వాడుకయైయున్నది

క. జలధరఫణిఫణకీచక, జలచరకరిమస్తకేక్షుశంఖవరాహో
ద్వ్యలదంష్ట్రిశుక్తిజాతంబులు ముత్తెము లొప్పు రత్నముల వివిధములై
—అని రత్నశాస్త్రము

దీనికి సంస్కృతము

"గజేంద్రజీమూతవరాహశంఖ మత్స్యాహిశుక్త్యుద్భవవేణుజాని,
ముక్తాఫలాని ప్రథితాని లోకే తేషాంతు శుక్త్యుద్భవమేవభూరి "

శత్రురాజులకున్ - శత్రురాజులయొద్దకు, అప్సరస్త్రీలను రప్పింపఁజేయయు యుద్ధమనెడు నింద్రజాలసంబంధమగు నెమిలిపింఛపుఁగుచ్చువలెఁ గృష్ణరాయల కత్తి యున్నదని భావము. అనఁగా శత్రువులఁ జంపి దేవలోకమునుండి వచ్చు నప్సరస్త్రీలతో గూడ స్వర్గమునకుఁ బంపు నని భావము.

"అదేశకాలపారోక్ష్యం పరోక్షస్యైవ వస్తునః ।
యత్రౌషధాదిభిస్సోయ మైంద్రజాలవిధిస్మృతః॥" అని ప్రమాణము

యశోమహేశానునకును-తనకీర్తి యనెడు శివునకు, తనయశస్సనెడుశివునకు నతని కత్తి పార్వతివలె నర్ధశరీరమై యున్నదనిభావము యశస్సు ధవళమగుటచే శివునకుఁ బోల్పఁబడియె శౌర్యరవిఁగోరివచ్చిన ఛాయలేమ—తన పరాక్రమమనెడు సూర్యుని చెంతకువచ్చిన ఛాయాదేవివలెఁ గత్తి యొప్పుచున్నదని భావము ఛాయలేమ నలుపు వర్ణముఁ గలది కావునఁ గత్తికిఁ బోల్పబడియె.

అలంకారము —రూపకము లాఖు వీనికి సంసృష్టి—ఉల్లేఖము.

ష ష్ఠ్యం త ము లు

క. ఏవంవిధ గుణఖనికిని
ద్యోవనితా ప్రార్థ్యమానధూర్తారిధరి
త్రీవర సంగతి సుభగం
భావుకరణాముదిత కలహాపారణామునికిన్ 25

(వ్యా) ఏవంవిధ-ఇటువంటి; గుణ-సుగుణములకు, ఖనికిన్-గనియైనవానికిని ద్యోవనితా...మునికిన్—ద్యోవనితా - స్వర్గకామినులచేత, ప్రార్థ్యమాన-కోరఁబడు

చున్న, ధూర్త-దుష్టులగు, అరిధరిత్రీపర-శత్రురాజులయొక్క, సంగతి-కూడికను, సుభ గంభావుక-మనోజ్ఞముగా నగుచున్న, రణ-యుద్ధముచేత, ముదిత-సంతుష్టుఁడైన; కలహ పారణమునికిన్-నారదుఁడు గలవాఁడగు కృష్ణరాయనికి, కృష్ణరాయఁడు కలహప్రియుఁ డగు నారదమహర్షికి సంతోషము గలుగునట్లు తనతో యుద్ధముచేయవచ్చెడు శత్రురాజు లను జంపి స్వర్గమున కంపునని భావము.

కలహపారణమునికిన్-కలహమునే యశనముగాఁగల ముని (నారదుఁడు)

ఈకావ్యమునందుఁ బ్రారంభముననే నారదుఁడు కృష్ణునిపాలికిఁ జనుదెంచి పారి జాతకుసుమం బొక్కటి యొసంగి సత్యభామా కృష్ణులకుఁ గలహము గావించుట వర్ణింపఁబడినది దాని నిక్కడ సూచించుటకై "రణముదితకలహపారణమునికిన్" అని చమత్కారముగఁ జెప్పఁబడియె

అలంకారములు—పర్యాయోక్తి - ముద్రాలంకారము. సూచ్యార్థసూచనము చేయుట ముద్రాలంకారలక్షణము.

క. రాధాతనయాధారిత
గాథాధఃకరణ నిపుణకరణాశయునకున్
మేధావ దసాధారణ
బోధాకరహృదయునకు విబుధసదయునకున్. 20

(వ్యా) రాధాతనయ-కర్ణునియందు ఆధారిత-ఆవహింపఁబడిన, గాథా-కథను (ప్రసిద్ధిని), (అనగా దానముచేయుటయందుఁ గర్ణుఁడు నిరుపమానుఁడను లోకప్రసిద్ధిని) అధఃకరణ-క్రిందుపఱచుటయందు-అనగాఁ దిరస్కరించుటయందు, నిపుణ-సమర్థమైన, కరణ-సాధనమైన, శయునకున్-హస్తముగలవానికి, మేధావత్-ప్రజ్ఞావంతులకు (పండితు లకు మాత్రము), అసాధారణ-విశేషమైన, అనగా ననితరసాధారణమైన, బోధ-జ్ఞానము నకు, ఆకర-స్థానమైన, హృదయునకున్-మనస్సుగలవానికి, మఱియొక యర్థము.—

మేధావత్-ప్రజ్ఞావంతులకును,అ సాధారణ-సామాన్యముగాని,బోధ-జ్ఞానమునకు, ఆకర-స్థానమైనవానికిని, విబుధ-పండితులయెడల, సదయునకున్-దయాళువైనవానికిని; "నిపుణకరసదయునకున్" అని యొక పాఠము గలదు దాని కర్థము—

నిపుణ-సమర్థమైన, కర-హస్తముయొక్క, సత్-శ్రేష్ఠమైన, అయునకున్-శుభా వహవిధి గలవానికి, అనఁగా దానవ్యాపారము గలవాఁడని భావము

—'అయ శ్శుభావహో విధిః' అని యమరుఁడు

క. నాగాంబికా కుమారున
కాగామి గతాధునిక నృపాలభ్య యశః
శ్రీగుంభ హసిత హిమగుది
శాగజ తనుకటజ నైల్య సంభారునకున్. 27

(వ్యా) ఆగామి. .... సంభారునకున్ —ఆగామి-జనింపఁబోవు, గత-చనిపోయిన, అధునిక-ఇప్పుడుండెడు, నృప-రాజులకు, అలభ్య-పొందఁదగని, యశః శ్రీ-కీర్తిసంపదయొక్క, గుంభ-చేరికచేత, హసిత-నవ్వఁబడిన ఇక్కడఁ దెల్లఁగాఁజేయఁబడిన యని భావము, హిమగు-చంద్రునియొక్కయు, దిశాగజ-దిగ్గజములయొక్కయు, తనుకటజ-దేహమునుండియుఁ జెక్కిళ్ల నుండియుఁ బుట్టిన (అనఁగాఁ జందురునియొక్క శరీరమునుండి పుట్టినదియు దిగ్గజముల కటములనుండిపుట్టినదియు నగు), నైల్యసంభారునకున్-నీలకాంతిభరమును గలవానికి అనఁగాఁ గృష్ణరాయనియశస్సు భూతభవిష్యద్వర్తమానప్రభువులయశస్సుకంటె మించినదనియు నీతని యశస్సు చంద్రునిశరీరమునందలి నీలకాంతులను బోఁగొట్టి తెల్లగాఁ జేసినదనియు నీతనియశస్సు స్వర్గపర్యంతమును దిగంతములందును వ్యాపించె ననియు భావము "దానాది ప్రభవా కీర్తిః ప్రతాప ప్రభవం యశః" అని కీర్తియశస్సులకు భేదము అయినను గవులు వీని నభేదముగాఁ బ్రయోగింతురు (హిమగు-మంచుకిరణములు గలవాఁడు)

అలంకారములు:—అతిశయోక్తి-తద్గుణము-అలంకారకృతవస్తుధ్వని.

క. సామర్ష దళిత పరభట
సామజ హయ కులముద్రుజ క్షతజధునీ
కాముకితాఖిలజలధికి
నాముష్యాయణ సుధీ గృహాంగణ నిధికిన్ 28

(వ్యా) సామర్ష . . జలధికిన్—సామర్ష-కోపయుక్తముగా, దళిత-చీల్పఁబడిన, పరభట-శత్రువులయొక్క సేనలు, సామజ-ఏనుగులు, హయ-గుఱ్ఱములు, (వీని యొక్క) కూలముద్రుజ గట్టును బెల్లగించి పడఁద్రోయుటవలని (అనఁగా నిర్మూలము సేయుటవలని), క్షతజధునీ-నెత్తురుటేఱులచేత (సంపూర్ణ రక్తప్రవాహములచేత నని భావము), కాముకిత-కాముకులుగాఁజేయఁబడిన, అఖిలజలధికిన్-అన్ని సముద్రములుగల వానికి అనఁగాఁ గృష్ణరాయలు చంపిన శత్రువుల సేనలు గజములు గుఱ్ఱములు వీని రక్తములచే నేర్పడిన నదులు సమస్తసముద్రములకుఁ బ్రవహించెననియు నది సముద్రుఁ

డు సరిత్ప్రతిగావునఁ గ్రొన్నెత్తురుటేఱులు వచ్చుచో వానిం గామించున ట్రా ప్పెననియు భావము అముష్యాయణ . . .నిధికిన్—అముష్యాయణ-సద్వంశమునందుబుట్టిన; సుధీ-పండితులకు, గృహాంగణనిధికిన్-గృహమధ్యమందలినిధియైనవానికి, అనఁగాఁబరం పరా ప్రసిద్ధులగు పండితులకుఁ గృష్ణరాయలు ముంగిటిపెన్నిధివలె సమస్తసంపత్తరుఁ డై వారిని పోషించు నని భావము 'పరభట' అని ముద్రితగ్రంథములలోఁ బాఠము కానఁ బడుచున్నది అది సమంజసముకాదు

అలంకారములు—అసంబంధాతిశయోక్తి-ఉత్ప్రేక్షగమ్యము-కడపటి పాదమున రూపకము అలంకారకృతాలంకారధ్వని

క కోదండద్రోణునకును
వేదార్థసావన ప్రవీణునకునమి
న్నేదిష్ఠవిమత తరసా
స్వాదనవశ తుందపరిమృజ కృపాణునకుఁ. 29

(వ్యా) కోదండద్రోణునకున్-విలువిద్యయందుద్రోణునకుసమానమైనవాఁడును; సమిన్నేదిష్ఠ. .కృపాణునకున్—సమిత్—యుద్ధమునందు, నేదిష్ఠ-మిక్కిలిసమీపించిన (దగ్గఱిన), విమత-శత్రువులయొక్క, తరస-మాంసమును, ఆస్వాదన-తినుటయందు, 'పిశితం తరసం మాంసం పలలం క్రవ్య మామిషం' అని యమరుఁడు, వశ-అధీనమైనకారణముచేత, అనఁగాలోఁబడుటవలన, తుందపరిమృజ-(కడుపునిండుగఁదిని) కడుపును దడవుచున్న, అలసమైన, కృపాణునకున్-కత్తిగలవానికి అనఁగాఁ గృష్ణరాయనికత్తియుద్ధమునందుఁ దన్ను సమీపించిన శత్రువులను జంపి వారి మాంసములను యథేష్టముగాఁ దినుటచేఁ గడుపుఁ దడవుకొనుచు సోమరియై యుండెనని భావము

తుందపరిమృజ-తుంద-కడుపును, పరిమృజ-తడవువాఁడు (తిండిపోఁతు, సోమరి యని యర్థము)

అలంకారము—పర్యాయోక్తి

క అసుహృదసువవన విసర
గ్రసనరసవ్యసనవశవికసదపిరసనా
ప్రసరణ శయఘణ విలసన
విస్ఫురమర మరువకిత సమరపీఠస్థలికిఁ 30

(వ్యా) అసుహృ . . .. స్థలికిన్—అసుహృత్-శత్రువులయొక్క, అసుపవనవిసర-ప్రాణములనెడు వాయుసమూహములను, గ్రసనరస-ఆస్వాదించు రుచియందలి, వ్యసన-అస . .., వశ-అధీనమై, వికసత్-విచ్చుచున్న, బయలు వెడలుచున్న, అసిరసనా-కత్తియనెడు నాలుకయొక్క, ప్రసరణ-చాఁచుటను గల్గిన, శయఘణ-హస్తమనెడు

పాముపడగయొక్క; విలసన-విలాసముచేత, విస్ఫురమరువకిత-అధికభయంకరముగాఁ జేయఁబడిన, (మరువః-భయానకం), మరువః (పుం) - స్వార్థేకన్-తత్రవృక్షభేదే... స్వల్పపత్రపులస్యాం-జంబీరభేదే-వ్యాఘ్రే రాహౌ-భయాన కేచ-అని తారానాథతర్క వాచస్పతికృత శబ్దస్తోమమహానిధియను నిఘంటువు నందున్నది ఆప్టేగారి సంస్కృత హూణ నిఘంటువునందు మరూవక-(adjective, terrible, formidable, మరూవకః- a kind of plant, a tiger, Rahu, a variety of him; a crane, అని యున్నది. దీనిచే, మరువకః — మరూవకః-అని రెండు రూపములుం గలవని తెలియవచ్చెడు. సమరవీథీస్థలికిన్- యుద్ధరంగము గలవానికి

శత్రువులయొక్క ప్రాణము లనెడు వాయువులను గృష్ణరాయని హస్తమనెడు పాముపడగయందుఁ బ్రకాశించు కత్తియనెడు నాలుక శత్రువులయొక్క ప్రాణములనెడు వాయువుల నధికముగాఁ గ్రోలుటయందు లోలుపమై చాఁచి యిటునటుఁ ద్రిప్పుటచే యుద్ధరంగము మిక్కిలి భయంకరముగాఁ జేయఁబడె నని భావము

అలంకారము'—వృత్త్యను ప్రాసము (శబ్దాలంకారము), సావయవరూపకము

క. వైంధ్యద్వీపగంధనిబ
ద్ధాంధ్యాళి ప్రతిపదోదితాలయవిభవా
వంధ్యప్రబంధ కృతి సం
బంధ్యనుభావునకు బుధితమనుభావునకున్. 31

(వ్యా) వైంధ్యద్విప. .... . బంధ్యనుభావునకున్ — వైంధ్యద్విప-వింధ్యపర్వతభవములగునేనుఁగులయొక్క, గంధ-వాసనలచేత, నిబద్ధ-కలిగింపఁబడిన, ఆంధ్య-గ్రుడ్డితనముగలిగిన, అళి-తుమ్మెదలచేత, ప్రతిపద-సర్వత్ర (సర్వథా అనియు నర్థము), ఉదిత-చెప్పఁబడిన (కీర్తింపఁబడినయనట), ఆలయవిభవ-గృహవైభవముచేత (కలిగినట్టి), అవంధ్య-అధికమైన, ప్రబంధకృతి-కావ్యనిర్మాణమునకుసంబంధి-సంబంధమైన (అనఁగాఁ గవులచేఁ బ్రబంధములందుఁ బొగడఁబడిన), అనుభావునకున్-మహాత్మ్యముగలవానికి.

కృష్ణరాయని గృహవైభవములను వింధ్యోద్భవములగు నేనుఁగుల మదజలములఁ గ్రోలుచు మదాంధములై యున్న తుమ్మెదలు సర్వత్ర కీర్తించునటుల ఝంకారములు చేయుచున్నవనియు నట్టిగృహవైభవముల నలరు నతని మాహాత్మ్యమును గవులు ప్రబంధములందుఁ బొగడుదు రనియు భావము

వైంధ్యద్విప-అని చెప్పుటచేఁ గృష్ణరాయఁడు వింధ్యపర్వతమువఱకుఁగల దేశముల నాక్రమించె నని ధ్వని స్ఫురించెడు ఇక్కడ శబ్దశక్తిమూలధ్వని

బుధితమనుభావునకున్ — బుధిత-తెలిసికొన్న; మను-మంత్రములయొక్క, భావునకున్-అర్థముఁగలవానికి (అనఁగా రహస్యములగు నర్థముల నెఱిఁగినవాఁ డనుట).

క. వనితాజనతాస్మరునకు
ఘనతాపనితారకాళికద్యుచరగవీ
ఘనతాయనకారకస
త్పనితాత్మనితాంతదానపరతంత్రునకున్. ౩౨

(వ్యా) వనితాజనతా-స్త్రీజనసమూహములకు, స్మరునకున్-మన్మథుఁడైనవానికిని (సమూహార్థమునందు "తల్" ప్రత్యయమువచ్చి 'జనతా' యనురూప మేర్పడియె); ఘనతా... .తంత్రునకున్—ఘన-మేఘుఁడు; తాపని-తపనుని (అనఁగా సూర్యుని) కొడుకగు కర్ణుఁడు, "భానుర్హంస సహస్రాంశుస్తపన సవితారవిః" అని యమరుఁడు తారకాళిక-(నక్షత్రములకు మనోహరుఁడగు) చంద్రుఁడు, "క్రమః కామయితాభీకః కమనః కామనోఽభికః" అని యమరుఁడు, ద్యుచరగవీ-కామధేనువుయొక్క, వీరి, ఘనతాయన—ఘన-అధికమగు, తాయన-వృద్ధికి (అనఁగా గొప్పతనమునకు), కారక-హేతువైన, సత్-సత్పురుషులచేత, పనిత-స్తోత్రముచేయఁబడిన, ఆత్మ-తనయొక్క, నితాంత-ఎడతెగని; దాన-ఈవికి, పరతంత్రునకున్-అధీనుఁడైనవానికి, కృష్ణరాయని సంతతదాన మహిమమును సజ్జనులు మేఘుఁడు మొదలగువారియొక్క యీవింబోలి యుండుటచే దాని మాహాత్మ్యమువంటి దని పొగడుదు రనుట

ఈ పద్యమున ద్విప్రాసము

క. పరిపంథి దోర్బలసమి
త్పరివర్ధిష్ణు ప్రతాపదహ నారణికిన్
సరసకళాధోరణికిన్
నరసాధిప కృష్ణరాయనాయకమణికిన్ ౩౩

(వ్యా) పరిపంథి. దహనారణికిన్—పరిపంథి-శత్రువులయొక్క, దోర్బల-బాహుబలమనెడు, సమిత్-సమిధలచేత, పరివర్ధిష్ణు-మిక్కిలి వృద్ధిఁబొందు స్వభావము గల, ప్రతాప-శౌర్యమనెడు, దహన-అగ్నిని బుట్టించు, అరణికిన్-కొయ్య యగువానికి, అనఁగాఁ గృష్ణరాయఁడను నగ్నిమథనదారువునుండి ప్రతాపమనెడు నగ్ని పొడము చున్నదనియు నది శత్రువుల బాహుబల మనెడు సమిధలచే వృద్ధిఁబొందుచున్నదనియు భావము

సరసకళా-రసవంతములైన విద్యలయొక్క, ధోరణికిన్-మార్గముగలవానికి, అట్టి కృష్ణదేవరాయలకు

అలంకారము—రూపకము

కథాప్రారంభము

వ. అభ్యుదయపరంపరాభివృద్ధిగా నాయొనర్పంబూనిన పారిజాతాపహరణం బను మహాప్రబంధమునకుఁ గథాక్రమం బెట్టి దనిన.

(వ్యా) అభ్యుదయ-శ్రేయస్సు; మహాప్రబంధమునకున్-మహాకావ్యమునకు, నగరార్ణవాదులగు పదునెనిమిదివిషయములైనను వానంగొన్ని తక్కువగానైనను వర్ణింపఁబడియుండునది మహాకావ్య మనంబడును

క. జనమేజయ జనవల్లభుఁ
డనుదినమును హరికథాసుధాస్వాదమునం
దనివి సనక వైశంపా
యనముని కిట్లనియెఁ గౌతుకాయత్తమతిన్,

(వ్యా) అనుదినమును-ప్రతిదినమును, సుధాస్వాదము-అమృతపానము

సీ. హరివంశకథలెల్ల నానుపూర్విగ నిట్టు
విని కృతార్థుఁడ నైతి మునివరేణ్య
యా దానవారాతి యమరులఁ బ్రోవంగఁ
బూని యా యదువంశమున జనించి
యతఁడు గ్రన్నన హరి కాధార మగు పారి
జాతంబు పుడమి కేరీతిఁ దెచ్చె
ననుమతి నిచ్చిరో యావేల్పు లొండేని
బలిమిఁ జేకొనియెనో పాడి దొఱఁగి
తే. తెలియ నానతి యిమ్ము నందియము దీఱ
వినఁగ వేడుక యయ్యె సవిస్తరముగ

ననిన నా వ్యాసమునిశిష్యుఁ డతనితోడ
నధిప విను మని పలికె నత్యాదరమున. 36

(వ్యా) అనుపూర్విగన్-ఒకటివెంబడి నొకటిగా (వరుసగా),

ఒంటేని-కాకున్న, పాడి-న్యాయమును, తొఱఁగి-విడిచి.

చ. హరి నరకాసురుం గెలిచి యద్దనుజేంద్రుని యింట నున్న య
చ్చరలకోలంబువారి నెలజవ్వనముం బొలివోనివారిఁ ద
న్వరునిఁగఁ గోరువారి లలనామణులం బదియాఱువేవురం
బరిణయ మయ్యె నారదునిపంపున సౌఖ్యరసైకలోలుఁడై 37

సుగమము.

తే. మఱియు రుక్మిణి సత్య జాంబవతి మిత్ర
వింద భద్ర సుదంత కాళింది లక్ష్
ణ యనఁగా మున్న కల రబ్జనాభునకును
మహిషు లెనమండ్రు సమతాభిమానవతులు. 38

(వ్యా) మహిషులు-పట్టపుదేవులు, ఏకవచనము మహిషి.

ఉ. ఆరమణీలలామముల నందఱఁ గూడి యదూద్వహుండు త
ద్ద్వారవతీపురోపవనవాటికలం గృతకాద్రిసీమల
న్వారిధితీరకుంజసదనంబులఁ గేళితరంగిణీతటీ
కైరవిణీసహాయ మణికల్పిత సౌధముల న్వసించుచున్. 39

(వ్యా) యదూద్వహుండు - యదువంశము నుద్ధరించువాఁడు, కైరవిణీ
సహాయ-చంద్రుఁడు, కైరవిణీసహాయమణి-చంద్రకాంతమణి.

శా. ఏయేవేళల నేసరోజముఖి యేయేలీలలం గోరుఁ దా
నాయావేళల నాసరోజముఖి నాయాలీలలం దేల్చి యే
చాయం జూచినఁ దాన యై మెలఁగుచు న్సౌఖ్యాబ్ధి నోలాడు భో
గాయత్తుం డయి పెక్కురూపముల మాయాకల్పనాచాతురిన్. 4

(వ్యా) ఓలాడుట—ఓలలాడు, రూపాంతరము, తేలియాడు నని యర్థము ఈపద్యంబున సమత యను కావ్యగుణంబును దెలియునది.

"అవైషమ్యం క్రమవతాం సమత్వమితికీర్తితమ్" అని సరస్వతీకంఠాభరణము.

కం. దొరఁకొన్నకొలఁది విడువక, చరణపదార్థములనరక సరిసాగెడు వి
స్ఫురణ యది సమత యనఁ జను, నరయం గుకవులకు నంద దది పరికింపన్:

అని కావ్యాలంకార చూడామణి

క. హరి యిట్లు సతుల నందఱ
సరిగాఁ జూచియును భోజజనపాలసుతం
దరుణీమణి సాత్రాజితి
నిరువుర మన్నించి మిగుల నిచ్చుం జనవుల్. 41

(వ్యా) భోజజనపాలసుత-రుక్మిణి, సాత్రాజిత-సత్యభామ, చనవులు-ప్రేమతోడి స్వాతంత్ర్యములు

చ. కులమును రూపము న్మగనికూరిమియుం గలదాన నంచు నీ
వల నల రుక్మిణీరమణి వాసిఁ జెలంగఁగ సత్యభామయుం
గులమును రూపము న్మగనికూరిమియుం గలదాన నంచు నా
వలఁ బచరింపఁగా రవరవ ల్వొడమె న్మది వారి కెంతయున్ 42

(వ్యా) కులము-సద్వంశజననము, అభిజాత్యమనుట, రూపము—చతుర్విధభూషణములను ననఁగాఁ గర్ణాభరణములగు కుండలములను గంఠాభరణములగుముక్తాహారములను పాదాభరణములగు నందెలను హస్తాభరణము లగు కడియములను ధరింపకున్నను నా సొమ్ములచే నలంకరించుకొన్నవిధముననే ప్రకాశించునట్టి యాకారవిశేషము

"కుండల ముక్తాహార నూపురాంగదాది చతుర్విధభూషణా
భావేపి భూషిత వదవభాసమాన ఆకారవిశేషః."

అని సంస్కృతమున రూపనిరూపణము.

"అవేధ్యారోప్యవిక్షేప్య బంధనీయై రభూషితం
యద్భూషిత మివా భాతి తద్రూప మితి కథ్యతే"

అని భావప్రకాశము.

"అంగాన్య భూషితాన్యేవ ప్రక్షేపాద్యై ర్విభూషణైః
యేన భూషిత వద్భాతి తద్రూప మితి కథ్యతే "

అని రసార్ణవసుధాకరము.

ఈవలఁ-ఒకవైపున, వానిఁజెలంగఁగఁ-ప్రౌఢవముతో నొప్పారఁగా, ఇచ్చటఁ "బెనఁగఁగ" అని యొకపాఠము కానంబడుచున్నది కాని, దానికంటె "చెలం గఁగ" అని యుండుటయే లెస్స। అవలఁ-మఱియొకవైపున, అనఁగా రుక్మిణికడ్డిగా: పచరింపఁగన్-మెలఁగఁగా, రవరవలు-అసూయలు, స్పర్ధలు

ఇందును 'సమత' యనుగుణము

శ్రీకృష్ణునొద్దకు నారదముని వచ్చుట.

ఉ. అంతట నొక్కనాఁడు ధవళాంబుజనేత్రుఁడు వచ్చి రుక్మిణీ
కాంతగృహాంబులోన శశికాంతశిలామయవేదిమీఁద నే
కాంతమునందుఁ గొందఱు మృగాయతనేత్రలు గొల్వ జూద మ
త్యంతవినోదకేలిమెయి నాడుచు నుండఁగ నద్భుతంబుగ. 48

(వ్యా) శశికాంత .. ..వేదిమీఁదన్—చంద్రకాంతమణులచేఁ గల్పింపఁబడిన తిన్నెపై.

సీ. సరిగమపధనిస సంజ్ఞస్వరంబుల
మహతి నభోవాయునిహతి మొరయ
భాగీరథీపయఃపరిపూర్ణమణికమం
డలువు హస్తంబునఁ జెలువు మిగులఁ
బ్రణవమంత్రావృత్తిపావనస్ఫటికాక్ష
వలయంబు కర్ణశష్కులిక వ్రేల
సమరనృత్యోచిత చమరవాలంబును
గఱపాలయు భుజాగ్రమున మెఱయ
తే. దేహకాంతు లకాలచంద్రికల నీన
జడలు మోత్కుదుపల్లవశంక సేయ

గగనముననుండి వచ్చె నాకస్మికముగ
నారివేరంపుఁధపసి దైత్యారికడకు 44

ఈపద్యంబున నారదాగమనము వర్ణింపఁబడినది

(వ్యా) సరిగమపధనిస సంజ్ఞ స్వరంబులకున్-సరిగమపధనియను సంజ్ఞలు గల స్వరములచేత, ఇచ్చటఁ గడపటి 'స'కారము తారషడ్జమని తెలియునది (మధ్యమ షడ్జమని యర్థము)

"సరిగమపధని"యని సప్తస్వరంబులకు సంజ్ఞలు. సప్తస్వరములు-షడ్జము, ఋషభము, గాంధారము, మధ్యమము, పంచమము దైవతము, నిషాదము అనునవి.

"శ్లో॥ శ్రుతిభ్యస్స్యుః స్స్వరాషడ్జ
ర్షభ గాంధారమధ్యమాః,
పంచమో ధైవతాశ్చాథ నిషాద ఇతిసప్తతే
తేషాం సంజ్ఞా సరిగమపధనీత్యపరామతా. అని ప్రమాణము

మహతి—నారదుని వీణకు మహతి యని పేరు.

"విశ్వావసోస్తు బృహతీ తుంబురోస్తు కళావతీ
మహతీ నారదస్య స్యా త్సరస్వత్యాస్తు కచ్ఛపీ" అని ప్రమాణము.

నభోవాయునిహతిన్ — (నారదుండు గగనంబునుండి వచ్చుటవే) ఆకాశవాయువుల తాఁకుడులచేత, మొరయన్-శబ్దింపఁగా, ప్రణవమంత్రా. .. .. .కర్ణశష్కులిక ప్రేలన్—ప్రణవమంత్ర—'ఓం' అను మంత్రముయొక్క, అవృత్తి-పురశ్చరణము చేత, పావన—పవిత్రమైన, స్ఫటికాక్షవలయంబు—స్ఫటికమణినిర్మిత జపమాల,

కర్ణశష్కులికణ—(శష్కులిక-చక్కిలము) - చక్కిలమురూపమును బోలిన కర్ణమునందు.

అక్షశబ్దవ్యుత్పత్తి :—

"ఆదిక్షాంతార్ణయోగిత్వా దక్షమాలేతి కీర్తితా
తద్వర్ణసంఖ్యై ర్మణిభి ర్జపమాలాం ప్రకల్పయేత్". అని శారదాతిలకము.

దీని వివరణము —

"అకారాది లకారాంతం పంచాశన్మణిసూత్రకం
క్షకారం మేరుసంస్థానే లకారాది విలోమతః
వర్గాష్టకవిభేదేన శత మష్టోత్తరం భవేత్
ఏకైకాంతరితం మంత్రం జపా దేవం ఫలప్రదం."

స్ఫటికమణులతో జపించిన మోక్షము కలుగును

'స్ఫాటికో మోక్షదః పరః' 'స్ఫాటికో మోక్షదాయకః' అని ప్రమాణము స్ఫటికాక్షమాలను నారదుఁడు కర్ణమున ధరించెనని చెప్పఁబడి యుండుటచే దానియం దెన్నిమణు లుండెనని విచారింపఁదగు అష్టోత్తరశతసంఖ్య యనినచో నంతటి దీర్ఘ మగు జపమాలను జెవిని దాల్చుట యసంగతము కావున నమ్మునీంద్రుఁడు మోక్షార్థియగు టచే నిర్వదేనుమణులుగల స్ఫాటికజపమాలను ధరించె నని తెలియనగు. దీనికిఁ బ్రమాణము:—

"పంచవింశతిభి ర్మోక్ష స్త్రింశద్భిర్ధనసిద్ధయః
సర్వార్థాస్సప్తవింశత్యా పంచదశ్యాభిచారికం
పంచాశద్భిః కామ్యకర్మ సిద్ధి స్స్యాద్భతు రుత్తరైః
అష్టోత్తరశతై స్సర్వసిద్ధి రత్రైః కృత స్స్రిజా."

కర్ణ మనఁగా నిచ్చటఁ గుడిచెవి యని తెలియనది స్ఫటికాక్షమాలను గుడిచెవియందు ధరించుట యేల యనఁగా దక్షిణశ్రవణమునఁ బ్రణవోపదేశము చేయఁబడును గావునను నందు గంగ వసించునని యైతిహ్యము గలదు గావునను పరమపావనమైనయంగ మగుటచే దానియందు నారదుఁడు జపమాలను ధరించె నని యెఱుంగునది.

"విప్రాణాం దక్షిణే శ్రోత్రే గంగాద్యా స్సరితోఽఖిలాః
వసంతిసతతం పుణ్యాస్తస్మాత్తాం సంస్పృ శేచ్ఛ్రితిం."

అని ఆశ్వలాయనస్మృతిరత్నము.

అగ్నిరాపశ్చ వేదాశ్చ సోమసూర్యానిలాస్తథా
సర్వ ఏవతు విప్రస్య శ్రోత్రేతిష్ఠంతి దక్షిణే.

అనియుకలదు

చమరవాలము—చమరమృగముతోఁక యందలివెండ్రుకలతోఁ జేయఁబడినచామర మని యర్థము,

అకాలచంద్రికలన్—కాలము కానప్పటి వెన్నెలను, కనన్—కల్పింపఁగా; అనఁగా వెన్నెల కాయుటకు సమయము కాకున్నను నారదునిదేహకాంతి ధవళము కావున వెన్నెలవలెఁ గాయు చున్న దని భావము. అరివేరంపుఁదపసి—కలహప్రియుఁడైన ముని, అరివేరము—కలహము

(వి) నారదుఁడు విష్ణుభక్తాగ్రేసరుఁడు, త్రికాలవేది, లోకానుగ్రహతత్పరుఁడు, జితేంద్రియుఁడు, సర్వజ్ఞుఁడు అట్టి మహనీయునిఁ గలహప్రియుఁ డనియుఁ గలహభోజి యనియుఁ జెప్పఁదగునాయని శంక యెల్లరకును గలుగనోపు. నిక్కముగా నమ్మహర్షి సత్రముఁ దితరులకుఁ గావలయునని కలహములఁ బొసఁగించి వేడుకఁ జూచువాఁడుకాఁడు అయినను జనులకుఁ గర్మవశంబున నేయేఫలంబులు సంప్రాప్తములు

కాఁగలవో వానిం బడయుట కనురూపములగు కార్యములం బ్రవర్తింపఁజేయునటు లా మునీంద్రుఁడు జనుల కుత్సాహంబుఁ గల్పించునని యెఱుంగునది అట్లుచేయుట కలహంబులపగిదిఁ గానంబడును. ఇక్కడ నారదమహర్షిని 'అరివేరంపుఁదపసి' యని చెప్పుటచే నితఁడు సత్యభామకును గృష్ణునకును గలహము లొనరించుటకై వచ్చినవాఁడు కావున నీపదం బిక్కడ సాభిప్రాయం బై యున్నది

అలంకారములు—"మహతి నభోవాయునిహతి మొరయున్, అనుచోట సంబంధాతిశయోక్తి-పురుష వ్యాపారములేకయే వీణపలుకుచున్నట్లుచెప్పుటచే విభావనాలంకారము ప్రతీయమానము.

ఇది యలంకారకృతాలంకారధ్వని

ఇచ్చట నారదునివీణ యతిసుకుమారముగా- జేయఁబడిన దని స్ఫురించెడు.

"దేహకాంతు లకాలచంద్రికల నీనన్," అనుచోట నారదాగమనము రుక్మిణీకృష్ణులకును దదితరులకును జంద్రికాప్రసరణమువలెహృదయహ్లాదకరమైయొప్పెననిధ్వని

"మోక్షద్రుపల్లవశంక సేయన్," అనునెడ నుత్ప్రేక్ష, రూపకానుప్రాణితము. ఇట 'శంక'యను పద ముండుటచే నిది భ్రాంతిమదలంకార మనుశంక గలుగవచ్చునుగాని యది భ్రాంతియే.

"మన్యే శంకే ధ్రువం ప్రాయో నూనమిత్యేవ మాదిభిః
ఉత్ప్రేక్షావ్యజ్యతేశబ్దై రివ శబ్దోఽపి తాదృశః"

అని యాచార్యదండికృతకావ్యాదర్శమునఁ బ్రమాణము,

ఇచ్చట నారదమహర్షి జడలను గాంచి యెవరును మోక్షవృక్షపల్లవములని భ్రమపడలేదు కావున నిట నుత్ప్రేక్షయే యని తెలియవలయు

"అరివేరంపుఁదపసి" యనుచోటఁ బరికరాలంకారము

క. వచ్చినమునిపతి కెదురుగ
వచ్చి నమస్కృతు లొనర్చి వనితయుఁ దానుం
బొచ్చెంబు లేనిభక్తి వి
యచ్చరరిపుభేది సలిపె నాతిథ్యంబున్ 45

(వ్యా) పొచ్చెంబులేని—తప్పుకాని, వియచ్చరరిపుభేది—వియచ్చర—ఆకాశమునందు సంచరించువారు (దేవతలు), వియచ్చరరిపు-దేవతలకు శత్రువులు(రాక్ష

సులు), వారిని సంహరించినవాఁడు వియచ్చరరిపుఁడని; పెద్దలు చిన్నవారియొద్దకువచ్చునపుడు వీరిప్రాణములు భయగౌరవములచే శరీరములనుండిలేచి వెడలు ననియు వీరా పెద్దలకుఁ బ్రత్యుత్థాననమస్కారములఁ జేసిన మఱల నాప్రాణములు తమశరీరముల యందే నిలుచు ననియు స్మృతులు నుడువుచున్నవి.

శ్లో॥ ఊర్ధ్వం ప్రాణాహ్యుత్క్రామంతి యూనఃస్థవిర ఆగతే
ప్రత్యుద్గమాభివాదాభ్యాం పునస్తాన్ ప్రతిపద్యతే అని మనుస్మృతి

కృష్ణుఁడు భగవంతుఁడుఁ బరమాత్ముఁడునైనను బ్రకృతమున మనుష్యరూపమున నవతరించుటంజేసి సనాతనుఁడగు నారదమహర్షి కంటెను నెంతయో చిన్నవాఁడు గావునఁ గృష్ణుఁ డార్యధర్మముం బాటించి యాసంయమీంద్రునకుఁ బ్రత్యుత్థాననమస్కారములఁ జేసె నని తెలియునది

తే. అపుడు రుక్మిణి కనుసన్న నబ్జముఖులు
రత్నసింహాసనంబు నారదున కిడిరి
హరియు నమ్మౌనియనుమతి నర్హపీఠ
మున సుఖాసీనుఁడయి కరంబులు మొగిడ్చి 46

సుగమము.

క. సురసంయమివర మీ రిట
కరుదేరఁగ నిప్పు డేఁ గృతార్థుఁడ నయితిన్
నిరతంబు మీరు నాపయిఁ
గరుణ గలిగి యునికి యిది యకారణము సుమీ 47

(వ్యా) నిరతంబు-ఎల్లప్పుడు, ఇది దేశ్యశబ్దము సంస్కృతమైనచో మిక్కిలి యాసక్తిగల దని యర్థము.

ఇది-ఈవిషయము, అనఁగా నాపైఁ గరుణ గలిగియుండుటయను నీవిషయము, అకారణము-నిర్హేతుకము

(వి) భారతమున 'నిరత'మను పదము దేశ్యముగాఁ బ్రయోగింపఁబడియున్నది'

"తరవోజ నిరతంబుగా నేను నీవనుభేద నియమంబు లేకున్కి నిక్కము మనకు
[illegible] నీకు నిష్టుండ నాకు నిష్టుండు మఱి నీ కనిష్టుండ నారుఁ

గరమనిష్టం బట్లు కానమ్ము మనుచు ఘనభుజుల్ భువనోపకారైకమతులు
హరియు నర్జునుఁడుఁ బ్రియములోడఁ దగిలి యన్యోన్యహితభాష లాడుచు
న్నంత"]

ఆరణ్యపర్వము ఆశ్వాసము 1

కం "నిరతము రాక్షసభావముఁ, బొరసియు నీ విట్లు ధర్మబుద్ధి వగుట య
చ్చెరు విది కావున నీకును, దిరముగ నమరత్వమిచ్చితిని గృప వత్సా"

ఆరణ్యపర్వము ఆశ్వా 6.

ఈపట్టులలో 'నిరతము' అనుటకు 'సతతము' అను నర్థముపొసఁగదనియు'నిర్ణయముగా' అనునర్థము చెప్పవచ్చు ననియుఁ దోఁచెడు

క. నాపుడు శౌరికి నిట్లను
నా వేలుపుఁదపసి మర్త్యుఁ డాడెడిరీతిన్
నీవిట్లు పలుక నుచితమె
యే విశ్వజనీనచరిత యెఱుఁగనె నిన్నున్ 48

(వ్యా) విశ్వజనీనచరిత-ప్రపంచమునందలి సర్వజనులకు హితమైన చరిత్రము గలవాఁడా

కావ్యగుణము-సౌశబ్ద్యము

సంస్కార విశేషశాలి శబ్దప్రయోగము సౌశబ్ద్యమనంబడును

"శబ్దశాస్త్రైకవిజ్ఞేయా శ్లాఘ్యసంస్కారశాలితా,
శబ్దానాం విద్యతేయత్ర సౌశబ్ద్యం తత్రకథ్యతే "

—అని లక్షణము

"సుప్తింతిఙాంచవ్యుత్పత్తి స్సౌశబ్ద్యమితీ కథ్యతే"

—అనియుఁ గలదు.

ఈయాశ్వాసమందు 26వ పద్యమునందలి "సుభగంభావుక" యను పదమును 28వ పద్యములోని "కూలముద్రుజ" యను పదమును "నాముష్యాయణ"యను పదమును 29వ పద్యములోని "నేదిష్ఠ" "తుందపరిమృజ" శబ్దములును వ్యాకరణశాస్త్ర సంస్కార విశేషోత్పన్నములు కావున సచ్చటను సౌశబ్ద్యమను గుణమును గాంచనది ఈ శబ్దముల రూపనిష్పత్తిం గుఱించి పీఠికలో విస్తరించి వ్రాయఁబడియున్నది.

నారదుండు శ్రీకృష్ణుని స్తుతించుట

సీ. ప్రామినుకులదొంగఁ జాతాళకుహరంబుఁ
 జొరఁబాఱి చీఱినచోఱ వీవ
తరిగొండ వెన్నుఁపైఁ దాల్చి వేల్పులఁ గూటి
 చవిఁ దేల్చినట్టి కచ్ఛపము వీవ
నీటిలో మునిఁగిన నేలచేడియఁ గొమ్ము
 కొన నుబ్బ నెత్తిన ఘోణి వీవ
మునిమాపు బలుగంబమునఁ బుట్టి బంటు న
 క్కఱఁ గాచినట్టి సింగంబ వీవ

తే. దితిజు మెట్టిన యా పొట్టిదిట్ట వీవ
పుడమి ఱేఁడుల నడఁచిన ప్రోడ వీవ
కడలిఁ గోలకుఁ దెచ్చిన గబ్బి వీవ
యిపుడు ద్వారక వసియించునీవు నీవ 49

ఈపద్యమున విష్ణుదేవుని దశావతారములలోఁ గృష్ణావతారమువఱకుఁ గల యవతారములు ప్రాయికముగా నచ్చతెలుఁగు మాటలతో వర్ణింపబడినవి

(వ్యా) ప్రామినుకులు-ప్రాఁతపలుకులు, అనఁగా వేదములు; దొంగఱ-సోమకాసురుని, చీఱిన-చంపినచో, చోఱవు-మత్స్యవిశేషమవు(మత్స్యావతారము); తరిగొండన్-మందరపర్వతమున, కూటిచవిన్-ఆహారరుచియందు(అనఁగా నమృతపానముఁ జేయించి); తేల్చిన-సంతోషపఱచిన, కచ్ఛపము-తాఁబేలు (కూర్మావతారము), నేలచేడియఱ-భూసతిని, ఘోణి-పంది (వరహావతారము), మునిమాపు—మాపు-రాత్రి, మునిమాపు-రాత్రికిఁబూర్వమైన కాలము; అనగా సాయంకాలము, సింగంబు-సింహము (నృసింహావతారము, దితిజున్-బలిచక్రవర్తిని, మెట్టిన - అణఁచిన, పొట్టిదిట్ట - వామనస్వామి (వామనావతారము); పుడమితేఁడులనడఁచినప్రోడ—(పరశురామావతారము)' కడలిఁ గోలకుఁ దెచ్చిన—సముద్రముపై బాణముఁ బ్రయోగించి యాతనిగర్వము నణఁచిన, గబ్బి—శూరుఁడు (రామావతారము), నీవు నీవ-నీవు సర్వాంతర్యామియగు పరమాత్మవే యని భావము.

అయినను శ్రీకృష్ణుఁడు దశావతారాంతర్భూతుఁడు కాఁడనియు సాక్షాద్భగవంతుఁడే యనియు భాగవతము నుతుపుచున్నది "ఏతేంశాంశకలాః పుంసః కృష్ణస్తు భగవాన్ స్వయమ్" శ్రీభాగవతము స్కంధము. 1 అధ్యా 3. శ్లో 2

ద్వారకవసియించు నీ వనుటచే బలరామావతారమును జెప్పఁబడినది బలరామ కృష్ణు లొక్క యవతారముగానే భావింపఁబడుదురు దీనికిఁ బ్రమాణము —

ఆయుధ ప్రగ్రహౌ వీరౌ తావన్యోన్య మయా వుభౌ
పూర్వజానుజ సంజ్ఞాతు రామగోవిందలక్షణౌ
సమరేఽ ప్రతిరూపౌతౌ విష్ణురేకోద్విధాకృతః
ద్విషత్సు ప్రతికుర్వాణౌ పరాక్రాన్తౌ యథేశ్వరౌ

హరివంశవిష్ణుపర్వము. అధ్యా 17 శ్లో 18

క రక్కసిమగువల యాలువు
మొక్కపఱిచె దీవ పాపములగమి కాలం
ద్రొక్కెదవు నీవ యింటికి
నిక్కముగా నిన్నుఁ బొగడ నేర్తునె కృష్ణా. 50

(వ్యా) రంవి — నీవే, రక్కసిమగువల-రాక్షసస్త్రీలయొక్క, ఆలువుల — పాతివ్రత్యమును; మొక్కపఱచెదవు-చెఱుపఁబోయెదవు (భవిష్యదర్థము), ఈవాక్యము బుద్ధావతారమును నడువుచున్నది, పాపములగమిఁ గాలం ద్రొక్కెదవు— ఇది కల్క్యవతారమును సూచించుచున్నది

క. ద్వారక వైకుంఠపురం
బిరుక్మిణీ లక్ష్మి మీర లిచ్చట నునికిన్
సారెకుఁ గొల్వఁగ వత్తును
గోరికతోఁ గంసహార ముకుంద మురారీ 51

సుగమము.

వ. అని యిట్లు బహుప్రకారంబులం బ్రశంసించి యప్పిరించినందనుం డమందానందంబు డెందంబునం గ్రందుకొన నిజవాసనా బిరుదగాథా కథనవందిబృందాయమానేందిందిరంబును నుచితోపయోగజనితా నందబాష్పసందోహ శంకావహ మకరందబిందుతుందిలంబును నిఖిల మనోరథప్రదానకీర్తిశంకాకరవిశదప్రభానిచుళితంబును నగు పారి

జాతంపుఁ గ్రొన్నన మిన్నేటిపసిండినెత్తమ్మిచిగురుటాకునం బోదివి యిచ్చిన. 52

ఇందుఁ బారిజాతకుసుమము వర్ణింపఁబడినది.

(వ్యా) నిజవాసనా దిందిరంబును—నిజవాసనా-తన పరిమళముయొక్క (అనఁగాఁ బారిజాత కుసుమపుఁ బరిమళముయొక్క), బిరుదగాథా - బిరుదగానము లను (అనఁగాఁ స్తుతిపాఠములను), కథన - చెప్పెడు, వంది బృందాయమాన— వంది బృందమువలె నాచరించుచున్న, వంది - స్తుతి పాఠకుఁడు, బట్టువా తని యర్థము, ఇందిందిరము - తుమ్మెదలు కలది అనఁగాఁ బారిజాతకుసుమ పరి మళముచే నాకర్షింపఁబడి యందలి తేనియం ద్రాగుటకై తుమ్మెదలు మూఁగుచున్న వనియు నవి చేయు ఝుంకారము లాకుసుమరాజు పరిమళమును బొగడుచున్న ట్లుండెననియు భావము. ఉచితోపయోగ.. తుందిలంబును — ఉచితోపయోగ-అర్హ మైన యుపయోగముచేత (నారదుఁ కృష్ణుని కొసంగుటయనెడు సదుపయోగముచేత, జనిత-కలిగిన, అసంవబాష్పసందోహ-ఆనందాశ్రువులగుంపు లనెడు, శంకావహ-సందే హమునుగల్గించు,మకరందబిందు-తేనెబొట్టులచేత, తుందిలంబును-బలిసినదియు,అనఁగా భారముకలిగినదియు, నిఖిలమనోరథ . నిచుళితంబును—నిఖిలమనోరథప్రధాన-ఎల్ల కోరికల నిచ్చుటవలనఁ బొడమిన, కీర్తిశంకాకర-కీర్తి యను సందేహమును గలిగించు; విశదప్రభా—తెల్లని కాఁతులచేత, నిచుళితంబు-కప్పఁబడినది, అనఁగాఁ బారిజాతకు సుమము తెల్లదగుటచే దానిచుట్టును ధవళకాంతు లలమియున్నవనియు నవి యాపుష్ప ము సర్వాభీష్టముల నొసంగుటచేఁ గలిగినకీర్తులో యనునట్లుండెననియు భావము. కీర్తి ధవళ మని యెఱుంగనది కీర్తిని ధవళ మని వర్ణించుట కవిసమయము. కవిసమయము లనఁగాఁ గవు లవలంబించు సంప్రదాయములు, అవి యనేకములు గలవు. కీర్తిని దెలుపు గాను క్రోధము నెఱుపుగాను నాకాశమును నీలముగాను వర్ణించుట, కొన్ని వృక్షములను లతలుగా వర్ణించుట, వసంతమునందే కోయిల లుండుట, మానససరోవరంబున మరాళ ములుండుట, చక్రవాకదంపతులు రాత్రులలో వియోగమును బొందుట, చకోరపక్షులు చంద్రకిరణములనే భుజించుట, చాతకములు వాననీటినే పానము సేయుట, మొదలగు నవి, క్రొన్నన-క్రొత్తపుష్పము, అప్పుడు కోసినపుష్ప మనుట. మిన్నేటి ... చిగురు టాకు—మిన్నేటి-ఆకాశగంగయందలి, పసిండినెత్తమ్మి-బంగారుతామరయొక్క, చిగు రుటాకునఁ-పల్లవమునందు, పొదివి-చుట్టి

అలంకారము—మూఁడుసమాసవాక్యములలో నుత్ప్రేక్ష.

(వి) నారదాగమన పారిజాతకుసుమప్రదానము లీకావ్యమందు వర్ణ్యమానం బగు కథామహీరూపంబునకు బీజావాపం బని యెఱుంగునది

క. వినయంబు విస్మయంబును
మనమునఁ బెనఁగొనఁగ నపుడు మాధవుఁడా క్రొ
న్ననఁ గయికొని భీష్మకనం
దనఁ గనుఁగొని సత్యభామ దలఁపున నిలువన్ 53

(వ్యా) విస్మయంబు-అపూర్వవస్తువును జూచుటచేఁ గలుగు చిత్తవిస్తారము 'అపూర్వదర్శనాచ్చిత్తవిస్తారో విస్మయో మతః' అని లక్షణము
—రసార్ణవసుధాకరము

భీష్మకనందనన్ - రుక్మిణిని, తలఁపున నిలువన్ - జ్ఞప్తికిరాఁగా, స్మరించి.

మ. ఇది భోజాత్మజ కిచ్చినం గినుకతో నేమంచు నూహించునో
మది సాత్రాజితి దాని కే నిపుడు ప్రేమం బంపినన్ దీని నె
ల్లిదముం జేసినజాడ దోఁచునొకొ యా లెమ్మిందు నే నున్కి నె
ల్లదువో యేరికిఁ బంపఁగా ననుచు లీలన్ రుక్మిణీకాంతకున్ 54

(వ్యా) ఎల్లిదము-గేలి, అవమానము, చులకన, ఔ లెమ్ము-సరేకాని, ఇది వితర్కానంతరభావినిశ్చయమును దెలుపును, ఇందు నే నున్కిన్-ఈ రుక్మిణియింట నే నుండుటచే, ఏరికిఁ బంపఁగాఁ జెల్లదు-ఇతరులకెవరికిని బంపుట తగదు, పో-పొమ్ము, అనుట, ఇది నిశ్చయదార్ఢ్యమును దెలుపును, రుక్మిణికాంతకున్—దీనికి మీఁదటిపద్య మందలి 'యిచ్చినన్' అను పదములో నన్వయము కావున నీ రెండు పద్యములలో భావము మిళితమై యుండుటఁజేసి యుగ్మ మనంబడును

"శ్లో॥ ద్వాభ్యాం యుగ్మమితిప్రోక్తం త్రిభిః శ్లోకైర్విశేషకం
కాలాపకం చతుర్భిస్స్యాత్ తదూర్ధ్వం కుళకం స్మృతం"

అని ప్రమాణము

అయినను గొందఱు రెండుశ్లోకములకును గుళకమనియే వక్కాణించియున్నారు.

చ. కనుఁగవఁ జిన్నినవ్వు దొలఁక న్మునినాథుని కన్నుసన్న ని
చ్చినఁ దగ భోజనందనయుఁ జేకొని మౌనికి మ్రొక్కి యవ్విరిం ,

దన నెఱిగొప్పునం జెరివిన న్వలిగుబ్బలిముద్దుపట్టి తేఁ
తనెల ధరించిన ట్లమరెఁ దద్దయు మోహనకాంతిసంపదన్. 55

(వ్యా) మునినాథుని కన్నుసన్నన్-కృష్ణుఁడు స్వయముగానే పారిజాత పుష్పమును రుక్మిణికే యొసంగుటకుఁ దనమనంబున నిశ్చయింపఁగా దన్నిశ్చయచ్యుతి కాకుండునట్లు నారదుఁడును బుష్పమును రుక్మిణీదేవి కిమ్మని నయనసంజ్ఞ చేసి పురి కొల్పె నని భావము.

చెరివినన్-చెక్కుకొనఁగా, వలిగుబ్బలిముద్దుపట్టి-మంచుకొండ యగు హిమవంతుని కూఁతురు, పార్వతి, తేఁతనెలన్-బాలచంద్రుని.

అలంకారము-ఉపమ

సీ. మగమీల నగఁబాలు బెగఁగీలుకొను వాలు
కనుఁగవ కొక వింతకాంతి యొదవె
వలిజక్కవల పెక్కువలు దక్కవగ నిక్కు-
చనుదోయి కొక వింతచాయ దోఁచె
నెలతుమ్మెదలఁడిమ్ము వెలిఁబిమ్ము చెలువమ్ము
గలవేణి కొక వింతనలుపు మీఱె
నల చెందొవలవిందు చెలువెందు వెదచిందు
మొగమున కొక వింతజిగి దొలంకెఁ

తే. చక్కఁదనమున కొక వింతచక్కఁదనము
జవ్వనంబున కొక వింతజవ్వనంబు
విభ్రమంబున కొక వింతవిభ్రమంబు
గలిగె నద్దివ్యకుసుమంబుఁ గొన సతికి 56

ఈ పద్యమునఁ బారిజాతకుసుమధారణమువలన రుక్మిణీదేవికిఁ గలిగిన సౌందర్యాతిశయము వర్ణింపఁబడినది

(వ్యా) మగమీలన్-గండుఁజేపలను, నగఁజాలు-తిరస్కరించు, అనఁగా మిక్కిలి ప్రకాశమానమగు, వాలుకనుఁగవకున్-విశాలమైన నేత్రద్వయమునకు, వింత కాంతి-అపూర్వమగు శోభాతిశయము, వలిజక్కవల-గుండ్రములగు చక్రవాకపక్షుల

యొక్క, ఐక్కవయని రూపాంతరము, పెక్కువలు-అతిశయములను, తక్కువగఁ- క్రిందుపఱచునట్లు, ఎలతుమ్మెదలదిమ్ము-లేఁదేఁటులగర్వమును, వెలిఁజిమ్ము-పోఁగొట్టు, చెందొవలవిందు-చంద్రునియొక్క, చెలువు-అందుమును, ఎంచుఁగా - ఎచ్చటను, వెదచిందు-ప్రసరింపఁజేయువిభ్రమము-విలాసము

కాంతి-మన్మథాప్యాయనోజ్జ్వల మగు శోభ

"రూపయౌవనలావణ్యరూఢిసొబగు. సుందరులకెల్ల రసికులుశోభ యండ్రు
దనరుననోన్యతుల్యగాత్రములయందుఁ, గిరఁగిపెట్టనితొరవయి కానఁబడుచు".
"ఆశోభయ రంజనగుణ, పేశలయై మించుగలిగి జెరసివిద్యా
కౌశలులుకాంతియండ్రు ప్ర, కాశప్రతిభాప్తి నెఱుఁగఁగాఁదగు బుద్ధిన్"

అని కావ్యాలంకారచూడామణి

చక్కఁదనము—సౌందర్యము-అనఁగా నన్నియవయవముల సంధిబంధములు లెస్సగాఁ గూర్పఁబడి యమర్పఁబడియుండుట

''అంగప్రత్యంగకానాం య స్సన్నివేశో యథోచితం
సుశ్లిష్టం సంధిబంధస్స్యా త్తత్సౌందర్య ముదీర్యతే"

—అని రసార్ణవసుధాకరము

జవ్వనంబు—యౌవనము, పదునాఱు సంవత్సరము మొదలుముప్పదిసంవత్స రములవఱకుఁ గల ప్రాయము యౌవన మనఁబడును పదునాఱవ సంవత్సరమువఱకు బాలయనియు ముప్పదియొకటవ సంవత్సరము మొద లేఁబదియేనుసంవత్సరములవఱకుఁ ప్రౌఢ యనియు నంతకుఁ బైని వృద్ధ యనియుఁ జెప్పఁబడును.

"యావత్షోడశసంఖ్య మబ్దముదితా బాలా తతస్త్రింశతం
తావ త్స్యాత్తరుణీతి బాణవిశిఖై స్సంఖ్యాతు యావద్భవేత్
సా ప్రౌఢేత్యభిధీయతే కవివరై ర్వృద్ధా తదూర్ధ్వంస్మృతా
నింద్యాకామకలాకలాపవిధిషు త్యాజ్యాసదాకామిభిః"

—అని ప్రమాణము

"రతివ్యాయామసహనో మత్తేభస్యేవమత్తతా ।
విద్యుతేయువభావోయ స్తద్యౌవనముదాహృతమ్"

—అని యౌవనలక్షణము.

యౌవనము నాలుగువిధములు-అవి యలంకారశాస్త్రములవలనఁ దెలియనగు-గ్రంథవిస్తరభీతిచే నిచ్చట లిఖింపఁబడదయ్యె

విభ్రమము—విలాసము-దీని లక్షణము.

"బిట్టునిజప్రియునంగన, కట్టెదురం జూచి యంగకంబులమీఁదన్
బుట్టించినయొయ్యారము, చిట్టాడుట యది విలాసచిహ్నంబరయన్''
—అని కావ్యాలంకారచూడామణి.

'ప్రియసంప్రాప్తిసమయే భ్రూనేత్రాననకర్మభిః
తాత్కాలికో విశేషోయ స్సవిలాస ఇతీరితః
—అని రసార్ణవసుధాకరము.

ఈ పద్యమున లలితమను ననుభావము వర్ణింపబడినది

లలితలక్షణము —

''విన్యాసభంగిరంగానాం భ్రూవిలాసమనోహరా
సుకుమారాభవేద్యత్ర లలితం తదుదీరితం''
—అని రసార్ణవసుధాకరము

ఇందుఁ గావ్యగుణములు—సమత-ప్రసాదము-మాధుర్యము-సౌకుమార్యము-కాంతి మున్నగునవి సుస్పష్టంబులు.

మఱియు శృంగారరసము-ద్రాక్షాపాకము-కైశికీవృత్తి-వైదర్భీరీతి పీనింగాంచునది

ఇవి ప్రాయికముగా నీ కావ్యమునందంతటను గన్పట్టు. బుద్ధిమంతులందందు గాంచి యానందింతురుగాక.

(వి) శృంగారరసమును గైశికీవృత్తియు సామవేదోద్భవములుగాన గానయుక్తముగాఁ జదువుట కివి యనుకూలములుగా నుండును.

శృంగారరసము సామవేదజన్యమనుటకుఁ బ్రమాణము —

''వరనవస్థాయిభావములలోఁ జెప్పిన రతియె విభావాదిరంజనముల
నయ్యెను శృంగారమందు నీలవర్ణంబు వెన్నుని మొన సామవేదవంశ
వర్యంబు గడుసౌకుమార్యంబు కైశికీవృత్తిని మధురతావిధమునందు
సుప్రసాదాభిధానప్రాణభణితిని విరచింపనొప్పుఁ గవిత్వమునను''
—అని యప్పకవీయము

కైశికీవృత్తి సామవేదభవమనుటకుఁ బ్రమాణము

''భారతీసార్వతీచైవకైశిక్యారభటీతిచ
చతస్రోవృత్తయ స్తాసాముత్పత్తిర్వక్ష్యతే స్ఫుటమ్,

ఋగ్వేదాచ్చ యజుర్వేదా త్సామవేదాదథర్వణః
భారత్యాద్యాః క్రమాజ్జాతా ఇతన్యేతు ప్రత్యక్షతే "

—అని రసార్ణవ సుధాకరము

క. కలకంఠకంఠి యీగతిఁ
బులుఁగడిగిన ముత్తియంపుఁ బోలుపొందంగా
నెలనవ్వొలయఁగఁ బలికెను
జలజాసనుపట్టి కలహసంభ్రమపరుఁడై 57

(వ్యా) కలకంఠకంఠి-కోకిలస్వరమువంటికంఠధ్వని కలది, ఈగతిన్-ఇట్లు పులుగడిగిన ముత్తియము—పులు-మాలిన్యము (అనఁగాదోషము), కడిగినముత్తియము పోఁగొట్టఁబడిన ముత్యము

నారదుఁడు రుక్మిణికిఁ బారిజాతకుసుమ ప్రభావంబు సెప్పుట

సీ. జలజాక్షి యిది పారిజాతప్రసూనంబు
నరులకు ధరియింప నరిది సూవె
పౌలోమి పార్వతి పద్మ పద్మజురాణి
యును శిరంబునఁ దాల్తు రనుదినంబు
హరిబహిఃప్రాణంబ వగుట నేఁ దెలియంగ
వచ్చి నీ కిపు డది యిచ్చెఁ గాన
వెలఁదులు పదియాఱు వేవురలో నెన్న
సరి లేదు సౌభాగ్యగరిమ నీకు
తే. నీవు దాల్చినకతన నీ పూవు నేఁడు
భాగ్యము సహించె నుచితోపభోగ్యవృత్తి
నీప్సితార్థంబు లొడఁగూర్చు నిది లతాంగి
దీనిమహిమంబు చెప్పెదఁ దెలియ వినుము. 58

ఈపద్యము మొదలు అఱువదిమూఁడవపద్యమువఱకుఁ బారిజాతప్రసూనమాహాత్మ్యము వర్ణింపఁబడియె

(వ్యా) అరిది-దుర్లభము, పౌలోమి-శచీదేవి, పద్మ-లక్ష్మి, పద్మజు
రాణి-సరస్వతి, హరిబహిఃప్రాణంబవు—కృష్ణునకు నీవు వెలుపల సంచరించుప్రాణము
వంటిదానవు, అనఁగాఁ బ్రాణసమానురాల వనుట సౌభాగ్యగరిమన్-సౌభాగ్యము-
స్వాధీనభర్తృకత్వము
గంగానదీతీరమునఁ బుట్టినదికావునఁ బారిజాతంబను పేరుగలిగె
"పారేజాతో విష్ణుపద్యాః పారిజాతేతిశబ్ది" అని హరివంశము
ఇందుఁ గావ్యగుణములు-మాధుర్యము-ప్రసాదము-అర్థవ్యక్తి

క. పరిమళము సెడదు వాడదు
పరువము దప్పదు పరాగభరభరితం బై
నిరతము జగదేకసునో
హర మగు నీ కుసుమరాజ మంబుజవదనా 59

(వ్యా) పరువము-ప్రాయము
కావ్యగుణములు—ప్రసాద సౌకుమార్యములు

మ. అళినీలాలక నీవు నీపతి రహస్యక్రీడ వర్తించువే
ళలతాంతాయుధసంగరంబునకు నుల్లాసంబు గల్పించు ను
జ్జ్వలదీపాంకుర మై రతిశ్రమ తనూసంజాతధారాళఘ
ర్మలవంబు ల్దూలఁగింపఁగా సురటియై రంజిల్లు నిచ్ఛాగతిన్. 60

(వ్యా) లతాంతాయుధసంగరంబునకున్-రతిక్రీడకు, ఘర్మలవంబుల్-చెమట
బొట్టులు, సురటి-విసనకఱ్ఱ.
కావ్యగుణము ఔదార్యము.

చ. అడిగినయంతలోన సరసాన్నముల న్సమకూర్చు నాఁకట
న్బడలికఁ జెందనీక యసుఖంబు లడంచు జగత్త్రయంబునం
బడయఁగ రాని సర్వగుణభవ్యము సుమ్మిది దీని దాల్చి యి
ప్పడఁతులలోఁ గనుంగొను మహాత్మమహామహిమానుభావముల్ 61

(వ్యా) అడిగినయంత లోన-అడిగినయప్పుడే.

చ. కువలయపత్రనేత్ర నెఱిఁగొప్పున నీకుసుమంబు దాల్చుటన్
సవతులు వచ్చి నీచరణసారసయుగ్మము నాశ్రయింపఁగా
ధవుఁ డడలేనికూర్మి జవదాఁటక నీ పలు కాదరింపఁగా
నవిరళభోగభాగ్యమహిమాన్విత వై విహరింతు గావుతన్ 62

(వ్యా) అలలేని-అడ్డులేని, జవదాఁటక-హద్దు నతిక్రమింపక.

క. నెలకొని వేసవిఁ జలువయుఁ
జలివేళల నుష్ణగుణము సముచితభంగిం
గలిగించు నీ లతాంతము
కొలఁదులు చెప్పంగ నిచ్చక్రొత్తలు సుమ్మీ. 63

(వ్యా) కొలఁదులు=మహిమలు

క అలరుం బోఁడులలోపల
నలరుం బోఁడుములు నీకు నగ్గల మగుచున్
దలఁ పూ వాడక యుండుము
తలపూవు ధరించి వికచతామరసాక్షీ 64

(వ్యా) పోఁడుములు—సౌభాగ్యములు, అగ్గలము—అతిశయము, తలఁపూవాడక సంకల్పము చలింపక (నిశ్చలురాలై), తలఁపు—ఊవాడక, ఊవాడక—ఊఁగాడక అనుటకు రూపాంతరము, అనఁగా శిరోభూషణముగానుండుట (వనితలో శ్రేష్ఠురాలుగా నుండుట) తగ్గకయనియు అప్పుడరసున్నలేదు ప్రాచీనముద్రిత గ్రంథములలో నిర్బిందుకముగానే యున్నది వికచ—వికసించిన.

శబ్దాలంకారము—యమకము

ఉ ఇన్నిదినంబులు న్నవతు లిందఱిలో నలసత్యభామ క
న్నన్నలఁ ద్రిస్మరున్ హరి వశంవదుఁ డై యన నెందుఁ గాని యో
కన్నియ నీయెడం గలుగుగారవ మెయ్యెడఁ జూచి కాన తే
కున్న ననర్ఘ్యదివ్యకుసుమోత్తమ మేరికి నైన నిచ్చెనే. 65

(వ్యా.) వశంవదుఁడు—వశవర్తి, స్వాధీనుఁ డనుట.

ఉ చక్కనిదాన నంచు నెలజవ్వని నంచు జగంబులోనఁ జే
రెక్కినదాన నంచుఁ బది యెంతయు నా కనురక్తుఁ డంచుఁ దా
నిక్కుచు విఱ్ఱవీఁగుచు గణింపదు కాంతల సత్య యింతకున్
ద్రుక్కక యున్నె నీమహిమ సూచినబోటులు విన్నవించినన్. 66

(వ్యా) గణింపదు-లక్ష్యపెట్టదు, ఇంతకున్-నీ వీకుసుమధారణము చేసిన విషయము తెలిసెనేని, నీమహిమ .. .. విన్నవించినన్, అనిచెప్పుటచే నీయిప్పటి

ప్రాభవము నిచ్చుటఁగనుంగొనినచేడియలు సత్యభామతో నీవృత్తాంతముఁజెప్పవలయునని నారదుడు సూచించె ననుధ్వని స్ఫురియించెడిని.

సత్య—సత్యభామ-'నామైకదేశే నామగ్రహణమ్' అని ప్రమాణము

(వి.) 61-వ పద్యములో నారదుడు "దీనిఁదాల్చి యిప్పడఁతుకలోఁగనుంగొను మపారమహామహిమానుభావముల్'' అనియు నీవిపుసుమముం దాల్పఁగఁజే 62వ పద్యములో ''సవతులు వచ్చి నీచరణసారసయుగ్మము నాశ్రయింతు'' రనియు 64-వ పద్యములో ''అలరుంబోఁడులకోపల నీకుఁబోఁడుము లెగ్గులు గనలరు''ననియు రుక్మిణీదేవితోఁ జెప్పి యాయువతి సవతులకందఱికిని నాసుందరిపైనసూయ కలుగునట్లు చేసినవియుఁగాక 65 వపద్యమునందును నీపద్యమునందును సత్యభామ కత్యంత కోపాసూయాదు లుదయించుటకై యామెపై రత్తి యామెను దూషించి రుక్మిణిని భూషించి వర్ణించె ననియెఱుంగునది.

క ధరియించినమొదలోకవ
త్సరమాత్రము తావకీనధమ్మిల్లములో
నిరువుకొని మగుడ నివ్విరి
తరుణీ యలపారిజాతతరువున కరుగున్ 67

(వ్యా) ధమ్మిల్లము-కొప్పు, ఇరవుకొని-ఉండి

పారిజాతకుసుమవృత్తాంతము విని సత్యభామ కలఁగించుట

తే. అనుచు నారదుఁ డాడినయట్టిపలుకు
లచటివృత్తాంత మంతయు నరసి పోయి
వేఱువేఱన సఖులు దేవేరులకును
విన్నవించిన వారును విన్నవోయి 68

(వ్యా) దేవరులు—మహిషులు.

ఉ. అందఱిలోనఁ బెద్ద మహిమాన్విత రుక్మిణి గానఁ బూవు గో
విందుఁడు దాని కిచ్చెఁ దగవే యని లక్షణ యోర్చె సైచెఁ గా
ళింది శమించె భద్ర యవు లెమ్మని యూఱడిలె న్సుదంత లోఁ
గుందుట మానె జాంబవతి కోప మడంచెను మిత్రవిందయున్ 69

(వ్యా) తగవే—న్యాయమే
కావ్యగుణము—మాధుర్యము

తే. వారిలోపల సౌందర్యవతియు మాన
వతియు మహనీయసౌభాగ్యవతియు నైన
సత్య యంతట నేమొకో శౌరికడకుఁ
బోయి రాదయ్యెఁ జెలి ప్రొద్దు వోయె ననుచు 70

(వ్యా) "మహనీయసౌభాగ్యవతి" అనచోటఁ గర్మధారయసమాసముమీఁద మత్వర్థప్రత్యయము రాదను విధికి "అసుబ్బతః" "సర్వధనీ" త్యాదిమహాభాష్యప్రయోగమున బాహుళకత్వము గావున నీప్రయోగము సాధు వని యెఱుంగునది 'యద్యపిశీలరూపవత్పరోయం" అని మనోరమయందుఁ బ్రయోగము ప్రాశస్త్యార్థద్యోతకముగ మతుప్ప్రత్యయము ప్రయుక్త మనియుఁ జెప్పనగును

మ. తనశృంగారవనంబులో నగరిపొంతం జక్కఁగా దిద్ది తీ
ర్చినపూఁదేనియ యేటికాలువదరిం జెంగల్వపుప్పొళ్ల నిం
చిన చంద్రోపలవేదిపై సరసగోష్ఠి నోప్రటియుం దాను న
వ్వనజాతాయత నేత్ర శౌరిగుణము ల్వాక్రుచ్చి వర్ణించుచున్. 71

(వ్యా) శృంగారవనంబు-'శృంగార' మనఁగా మన్మథోద్భేదమును (మన్మథప్రాదుర్భావమును) బొందినదని యర్థము పొంతన్—సమీపమునందు, "శౌనగిరిపొంతన్" అని పాఠాంతరము.

శృణాతి చరమదశా ప్రాపణేన హినస్తి
కాముకానితి శృంగం మన్మథోద్భేదః (శౄ-
హింసాయాం)-శృంగమృచ్ఛతి ప్రాప్నోతీతి శృంగారః
కావ్యగుణములు—అర్థవ్యక్తి-ప్రసాదము-సౌకుమార్యము

చ. అలికులరావముల్ కిసలయాకుల కోకిలకాకు కాకలీ
కలకలనాదము ల్సెలఁగ గన్మనితమ్మికొలంకు తెమ్మెర
ల్వోలయఁగఁ దొంటిచందమున బుద్ధికి నేమియు నింపుగామికిం
గలగుచు సత్యభామ చెలిఁ గన్గొని యించుక సంశయించుచున్. 72

(వ్యా) కిసలయాకుల . . నాదముల్—కిసలయ-చిగుళ్లయందు, ఆకుల-ఆసక్తమైన, చిగుళ్లఁదినుటయందు వ్యగ్రమయిన యని భావము, కోకిల-కోవెలయొక్క

కాకు—స్వరభేదములతోడి, కాకలీ—అవ్యక్తమధురములగు మృదుధ్వనుల యొక్క కలకలసాదముల్-కలకల మనెడుధ్వనులు

ఇందుఁ బ్రసాదగుణము చూపఁబడెను

చ అకట యదేమియో యెఱుఁగనయ్యెదఁ దొయ్యలి దక్షిణాంసచూ
చుకనయనప్రకంప గుణసూచన లేమియు వల్లగావు సా
రెకు మది జాలి వొంది యొక రీతిఁ దలంకెడుఁ బ్రాణనాథుఁ డొం
డొకచపలాక్షిఁ గూడి నను నొల్లనిచెయ్దము లేమి సేసెనో. 73

(వ్యా) చూచుక—స్తనాగ్రము, వల్లగావు—లెస్సగావు, తలంకెడున్—భయ మగుచున్నది, చెయ్దము-కార్యము, స్త్రీలకు దక్షిణనయన స్తనాగ్ర భుజాగ్రము లదరుట యశుభసూచకమని శకునశాస్త్రము వామభాగంబున నీయంగములు స్ఫురించుట శుభ సూచకములు పురుషున కివి విపరీతంబు లగు

వామభాగస్తు నారీణాం పుంసాం శ్రేష్ఠస్తు దక్షిణః
దానే దేవాదిపూజాయాం స్పందేఽలంకరణేపిచ॥ అని నిమిత్తనిదానము.

క. అని సత్యభామ తనవిధ
మనుఁగుందొయ్యలికిఁ జెప్పు నవసరమునఁ జ
య్యన వచ్చి యొక్క నెచ్చెలి
కనుఁగవ నెఱసంజ వొడముఁగా నిట్లనియెన్. 74

(వ్యా) ఎఱసంజ—ఎఱ్ఱనికాంతి, సంజ-సంధ్యాశబ్దభవము

క అమ్మా యే మని చెప్పుదు
నెమ్మి న్నీవిభుఁడు రుక్మిసతి మణిసౌ
ధమ్మున నుండఁగ సురముని
గ్రమ్మఱ నాకస్మికమ్ముగా నచ్చటికిన్. 75

సుగమము

క. చనుదెంచి యమ్మురారికి
ననఘ మ్మమరైకయోగ్య మతిసౌఖ్యకర
మ్మనితరసులభ మ్మిది యని
కొనియాడుచు నొక్కదివ్యకుసుమ మ్మొసఁగెన్. 76

(వ్యా) అనితరసులభము-ఇతరులకు దుర్లభమైనది.
కావ్యగుణము—శ్లేషము

క. మిన్నంది వేగ గయికొని
కన్నుల నొత్తికొని మ్రొక్కి గారవ మెసఁగన్
వెన్నుఁడు రుక్మిణి కొసఁగెను
నన్నెలఁతయుఁ గొప్పులోన నవ్విరిఁ దాల్చెన్. 77

(వ్యా) మిన్నంది—మిన్ను—ఆకాశము, అంది-తాఁకి; అనఁగా నత్యంత సంతోషముతో నుప్పొంగి.

తే. అంతలోనన యద్భుతం బావహిల్లఁ
గొలఁది యిడరాని యొకవింతచెలువు గలిగి
రాజబింబాస్య రుక్మిణి తేజరిల్లె
సానఁ బట్టిన మకరాంకు శస్త్రమనఁగ. 78

(వ్యా) కొలఁది యిడరాని-అమితమైన, రాజబింబాస్య - చంద్రబింబమువంటి ముఖముగలది, మకరాంకు-మన్మథుని
అలంకారము—ఉత్ప్రేక్ష.

ఉ. ఆకుసుమంబు దాల్చినమహిమంబునఁ దోడికామినీ
లోకము మచ్చరంబు మదిలోనఁ దొలంగి భజించుచుండ న
స్తోకనిజప్రభావములు సూపెడు గద్దియమీఁద నెక్కి ము
ల్లోకముఁ దాన యేలుగతి లోలవిలోచన యేమి చెప్పుదున్. 79

(వ్యా) మచ్చరంబు—మాత్సర్యము, ఈర్ష్య, గద్దియ—ఆసనము; ఇక్కడ సింహాసనము; 'లోలవిలోచన' యను విశేషము । సాభిప్రాయము.

ఉ. ఎంతకు లేఁడు నారదమునీంద్రుఁడు శౌరి వినంగ రుక్మిణీ
కాంత వినంగ నేను వినఁగాఁ బలికెం బతిఁ గూర్చుదాన నా
యంతటివారు లేరని యహంకృతిఁ జెప్పుడు విఱ్ఱవీఁగుచున్
వంతున వచ్చు సత్య గరువం బిఁకఁ జెల్ల దఁటంచు మానినీ. 80

(వ్యా) ఎంతకు లేఁడు—ఎట్టిసాహసకార్యము చేయలేఁడు, అనఁగా నెట్టి గొప్పయకృత్యములనుజేయఁగలవాఁడనుట, నేను వినఁగాఁ—(నీసఖియగు)నేనువినఁగా, అబోటి యన్నును గొప్పగా భావించి చెప్పెనని యెఱుంగునది, వంతునవచ్చు—అతిప్రౌఢిమతో మెలఁగు, గరువము—గర్వము, "మానినీ" యని సత్యభామను సంబోధించుటచే నీవు (మానిని) మానవతి యగుదేని నీయవమానము నెట్లు సహింతువో యూహించికొనుమని భావము. మానము—చిత్తౌన్నత్యము, 'వంతుకువచ్చు' అని యొకపాఠము గలదు; అదియు సాధు వని తెలియునది

క. అరణాభోజనుమతకము
లారుక్మిణినటన లాముఠాంతకుచెయ్వుల్
చేరి కనుంగొనుచో నె
వ్వారికిఁ గోపంబు రాదు వారిజనేత్రా 81

(వ్యా) అరణాభోజను — నారదుని, మతకములు—మాయలు, నటనలు—కుటిలప్రవర్తనలు, చెయ్వుల్—కార్యములు, "ఎవ్వరికిఁ గోపంబు రా" దనుటచే నాకే కోపము వచ్చెనే యింకను నీకుఁ గోపము రాకుండునా యని భావము.

—. సత్యభామ కోపించుట :—

చ. అన విని ప్రేటు వడ్డ యురగాంగనయుంబలె నేయి వోయ భ
గ్గన దరికొన్న భీషణహుతాశనకీల యనంగ లేచి హె
చ్చినకనుదోయికెంపు దనచెక్కులఁ గుంకుమపత్త్రిభంగసం
జనిత నవీనకాంతి వెదచల్లఁగ గద్గదభిన్న కంఠియై. 82

(వ్యా) దరికొన్న—మండుచున్న; హుతాశనకీల—అగ్నిజ్వాల
అలంకారములు—ఉపమ-ఉత్ప్రేక్ష.

"ప్రేటువడ్డయురగాంగన" యని చెప్పుటచే సత్యభామకు మానభంగము గలిగెననియు "భీషణహుతాశనకీల" యని చెప్పుటచె నామెకుఁ గోపావేశము ప్రజ్వలించెననియు నూహించునది

ఇందలియుపమయే రామాయణమునందుఁ గన్పట్టెడు —

"ఇతినరపతిజల్పనాద్ద్విజేంద్రం, కుశికసుతంసుమహాన్వివేశమన్యుః
సుహుత ఇవమఖేఽగ్నిరాజ్యసిక్తః, సముభవదుజ్జ్వలితోమహర్షివహ్నిః"
బాలకాండము-సర్గము, 20

శా. ఏ మేమీ కలహాసనుం డచటికై యేతెంచి యిట్లాడెనా
యామాట ల్చెవి యొగ్గి తా వినియెనా యాగోపికావల్లభుం
డే మే మాడెను రుక్మిణీసతియు నీ విం కేటికి న్దాఁచెదే
నీమోమోటలు మాని నీరజముఖీ నిక్కం బెఱింగింపవే. 83

(వ్యా.) ఏ మేమీ-సంభ్రమంబున ద్విర్భావము, అచటికై-అచటికిన్, షష్ఠ్యర్థమునఁ జతుర్థి వచ్చినది, ఇట్టిప్రయోగము లరుదు, "గోపికావల్లభుం"డనుటచే కృష్ణుఁడు గొల్లయిల్లాండ్ర వల్లభుఁడుగాపున నతనికి క్షత్రియకామినీపతుల కుండఁదగిన యుదాత్తగుణంబు లుండ నేరవని సత్యభామ తలంచెనని యూహించునది, ఈపదము సాభిప్రాయము.
మోమోటలు-దాక్షిణ్యములు, రూపాంతరము-మోమోటము
అలంకారము-పరికరము.

చ. అతుల మహానుభావ మని యవ్విరిఁ దా నొకపెద్ద సేసి య
చ్యుతునకు నిచ్చకం బొదవ సూడిద యిచ్చిన నిచ్చెఁగాక తా
నతఁడు ప్రియంబు గల్గునెడ కర్పణ చేసినఁ జేసెఁగాక యా
మతకరిపెలుపుందపసి మమ్ముఁ దలంపఁగ నేల యచ్చటన్. 84

(వ్యా.) ఒకపెద్దసేసి-ఒకగొప్పవస్తువుగా వర్ణించి, "ఒక" అనుపదమిచట వక్త యొక్క యుపేక్ష్యభావమును సూచించుచున్నది, ఇచ్చకము-ముఖస్తుతిచేఁ గల్గినప్రీతి; సూడిద-కానుక, ఇచ్చెఁగాక-ఇయ్యనిమ్ము, దానివలన నాకేమియుఁ జింతలేదని భావము; ప్రియంబుగల్గునెడన్-ప్రియమైనచోట, అనఁగా రుక్మిణీదేవి కనుట. ఇక్కడ రుక్మిణి యనుపేరును జెప్పక "ప్రియముగల్గునెడ" కని చెప్పుటచే సత్యభామకు సపత్నియగు రుక్మిణిపైఁ బొడమిన యీర్ష్యాతిరేకముచే నామె పేరు నుచ్చరించుట కిష్టములేమి సూచితం బయ్యెడు. ఇది నారీజనసహజమగుగుణము. మతకరి-టక్కులాఁడు, మాయావి; మమ్ముఁదలంపఁగనేల-ఇట "నన్ను" నుటకు "మమ్మ"నిచెప్పియుండుటచే స్వాభిమానాతిశయంబు సూచితంబు.

క. పలుదెఱఁగుముల్లుమాటలఁ
గలహామె కల్యాణ మని జగంబుల వెంటన్
మెలఁగెడుమౌనికి సహజము
వలదని వారింప వలదె వల్లభుఁ డతనిన్. 85

(వ్యా) ముళ్లమాటలు—ముళ్లు-ముడి యనుశబ్దమునకు బహువచనము ద్వేషజనకమని భావము, వెంటన్-చుట్టును

క. ముని యేమి సేయు రుక్మిణిఁ
గొనఁ గారణ మేమి ధూర్తగోపాలుడు సే
సినచెయిద మేమి చెప్పుదు
మన మెఱియదె ప్రాణ మైనమగఁ డిట్లయినన్ 86

(వ్యా) మునియేమిసేయున్-మునివలనఁ దప్పేమియనుట, కొనన్-దూషించుటకు, కొనఁగారణమేమి-దూషింపనేల, ధూర్త-కుటిలుఁడగు, గోపాలుఁడు-కృష్ణుఁడు, ఈపదమును వెనకటిదానివలెనే సాభిప్రాయమని యెఱుంగునది పసులమేపరికి నుత్తమగుణంబు లుండనేర్చునేయని సత్యభామ యభిప్రాయము, ప్రాణమైనమగఁడు-ప్రాణతుల్యుఁడైనపతి

క. పరికింపరు తమజాడలు
తరుణుల తగులములు నమ్మఁదగ దంద్రు మదిన్
శరదంబుదచలచిత్తులు
పురుషులె పో వారి నమ్మఁ బోలునె చెలియా. 87

(వ్యా) తగులములు-చేరికలు, కూరుము లనుట,

ఉ. ఇన్నిదినంబులు న్సవతు లిందఱలోఁ గడుగారవంబునం
గన్నియ నన్ను వల్లభుఁడు గన్నులఁ గప్పుకొనంగ నుండి యా
వన్నెయు వాసియుం దఱిఁగి వారు ననుం దల లెత్తి చూడఁగా
సన్నలఁ జాయలం బలుక సైఁతునె ప్రాణము లెంతతీపొకో. 88

(వ్యా) కన్నులఁ గప్పుకొనంగన్-కన్నులను గప్పుకొనినట్లు పదిలముగాను సులలితముగాను సరయుచుండెననిభావము, వాసి-ప్రాభవము, తలలెత్తిచూడఁగాన్-ఇంతకుఁ బూర్వము సవతులు దన కణఁగియుండిరనియు నిఁకను దన్నుఁ జులకనగాఁ జూతు రనియు భావము, సన్నఁజాయఁబలుకన్-సమక్షమున జాడలతోను బరోక్షమునఁదు ఎచ్చులవిడిగాను నన్ను దూఱఁగా నని భావము, ప్రాణము లెంతతీపొకో-ఇది సాధారణముగా నాఁడువా రాడుమాట.

మ. నా ముగమోటకై వలనినాటకము ల్నటియించి రుక్మిణీ
కామినిమీఁదటం గలుగు గౌరవముం గృపయుం బ్రియంబుఁ దా
నేమియుఁ గానలేక యిట నిన్ని దినంబులు నన్నుఁ దేల్చె నో
తామరసాక్షి మెచ్చవలదా మురదానవభేది కృత్యముల్. 89

(వ్యా) వలని-ఉపాయములగు లేనిపోని యనుట, నాటక ముల్-తంత్రములు
తేల్చెన్-ఉబ్బించెను

ఉ. ఓచెలి శౌరి కిచ్చె నఁట యొక్క లతాంతము దెచ్చి నారదుం
డాచపలాక్షి కిచ్చె నఁట యాతఁడు నవ్విరి యిట్టిమాట లా
హా చెవుల న్వినంబడియుఁ బ్రాణము దాల్చెద మేన నింతగా
నోఁచితి నింక నెట్టివి కనుంగొన నెమ్మెయి నున్నదాననో 90

(వ్యా) ఇంతగానోఁచితిన్-ఇంతపరిభవము గలుగునట్లు నేనునోమునోఁచితిని

క. పూనుకొని మేలుగీళ్లకు
లోనయి విహరించువారి లోక మెఱుఁగదో
యానరకాసురదమనుఁడు
దా నెఱుఁగఁడో భోజకన్య తా నెఱుఁగదో కో. 91

(సుగమము) ఆ నరకాసుర దమనుఁడు - ఈవిశేషణము సాభిప్రాయము.
నేనతని కాసమయంబునఁ జేసినమేలును దలంపఁడయ్యెనే యని ధ్వనిస్ఫురించెను

ఉ ఆసరసీరుహాక్షి నిలయంబునఁ బంకజనాభుఁ డుండుటం
జేసి యొసంగెఁ బో తగవు చేకొని యొక్క లతాంత మింతలో
వాసియు వన్నెయుం దగవు వైభవముం జలము న్వివేకమున్
బోసవతుల్హసించుటకుఁ బో వెఱఁ గయ్యెడు నేమి చెప్పుదున్. 92

(వ్యా) ఒసంగెఁబో-ఇచ్చెఁగదా (ఇయ్యనిమ్ము), ఇదియర్థాంగీకారమును
సూచించును, వివేకముపోన్-తెలివిచెడఁగా, సవతు ల్హసియించుటకున్ - సవతులను
గౌరవింప పోన్-పోవుటకు, వెఱఁ గయ్యెడున్-భయ మగుచున్నది.

క. కలకాల మొక్కగతిఁ బూ
సలతో దారంబుమాడ్కి సతిమదిలోనఁ
మెలఁగెడుపురుషులు గలుగుట
దొలిజన్మమునోముఫలము తోయజనేత్రా. ౯౩

(వ్యా) కలకాలము-ఎల్లప్పుడు పూసలతోదారంబుమాడ్కిన్-సర్వదా యెడఁబాయక చేరియుండుటయని భావము, సతిమదిలోన మెలఁగెడు-సతికి మిక్కిలి యనుకూలముగానుండు

సీ. కలలోన నైన నవ్వుల నైన నామాట
జవదాఁట వెఱచు నో చంద్రవదన
యేపదార్థంబు నాయెదుటఁ బెట్టకమున్న
యెవ్వారి కొసఁగఁడో యిగురుఁబోఁడి
చెలులు నాతో నేమి చెప్పుదురో యని
లంచంబు లిచ్చు నో చంచలాక్షి
తోడిచేడియలు నాతోడివంతులకు రా
సయిరింపఁజాలఁడో సన్నుతాంగి
తే. యరమరలు లేనికూరిమి ననఁగి పెనఁగి
కొదలు దీఱనికోర్కులఁ గూడి మాడి
కపట మెఱుఁగనిమమతలఁ గలసి మెలసి
యున్నవిభుఁ డెట్లు సేయునే యోలతాంగి ౯౪

(వ్యా) వంతులకున్-సమానప్రక్రియలకు, అరమరల-భేదములు, కొదలుదీఱని తృప్తియొదవని, చేయునే-చేసెనే యని సంతాపమును దెలియఁజేయుచున్నది,

అనఁగిపెనఁగి, కలసిమెలసి, కూడిమాడి, ఇవి యించుమించుగా సమానముగునర్థములు గలవి. దేశీయములగు నీజంటలు చమత్కారపోషకములు

సీ కృతకాద్రి కందరా కేళినిగూహన వేళా పరస్పరాన్వేషణములు
పోషిత మాధవీపున్నాగ వరిణయోత్సవకల్పితానేక సంభ్రమములు
చాతురీనిర్మిత ద్యూతపణాదాన కలిత చేలాంచలాకర్షణములు
సాయం సమారంభ చక్రవాకద్వంద్వ విరహావలోకన విభ్రమములు

తే. సాంద్రతర చంద్రికా కేళి చంక్రమణములు
విధుశిలామయ వేదికా విశ్రమములు
ఫలక చిత్రిత నిజరూప భావనములు
మఱచెనో కాక రుక్మిణీ మాయఁ దగిలి. ౧౯

ఈపద్యమునందు సత్యభామ తొల్లి భర్తతోఁగూడఁ దా ననుభవించిన వేడ్కలను స్మరించుకొని యవి యిఁకమీఁద సంభవింపవని దుఃఖించెను రీతి వర్ణింపఁబడినది.

(వ్యా) కృతకాద్రి-విలాసార్థము క్రీడించుటకై కల్పింపఁబడినకొండలయొక్క; కందరా-గుహలయందు; కేళీ-క్రీడార్థము; నిగూహనవేళా-దాఁగియుండినపుడు; పరస్పర-ఒకరొకరియొక్క (అనఁగా నొకరికొకరికి); అన్వేషణములు-వెదకుటలు ఇచటఁ "బరస్పరా వేల్లనములు" అనుపాఠాంతర మన్నిగ్రంథములలోఁ గానంబడుచున్నదిగాని దానికంటెను బరస్పరాన్వేషణము లనుపాఠమే సరసము కావుననిట్లు పాఠమునుసవరించితి. పోషిత ......సంభ్రమములు, పోషిత-పెంపఁబడిన, మాధవీ-బండిగురివెందతీఁగెలయొక్కయు, పున్నాగ-పొన్నచెట్టుయొక్కయు; పరిణయోత్సవ - పెండ్లివేడుకలయందు, కల్పిత-చేయఁబడిన. అనేకసంభ్రమములు-పలుదెఱంగుల వేగిరపాటులు (శీఘ్రముగాఁ జేయఁబడుకార్యము లని భావము); చాతురీ కర్షణములు-చాతురీ-నేర్పుచేత, నిర్జిత-జయింపబడిన; ద్యూత-జూదమునందలి, పణ-పందెపుసొమ్మును, ఆదాన-గ్రహించుటయందు, కలిత-చేయఁబడిన; చేలాంచల-వస్త్రపుఁ గొంగులయొక్క, ఆకర్షణములు-లాఁగుటలు; సాయం విభ్రమములు-సాయంసమారంభ-సాయంకాలముమొదట; చక్రవాకద్వంద్వ-చక్రవాకదంపతులయొక్క, విరహ-ఎడబాటులను, అవలోకిన-చూచుటకై, విభ్రమములు-తిరుగుటలు, సాంద్రతర-అధికమైన, చంద్రికా-వెన్నెలలయందు, కేళీ-విలాసార్థముగ, చంక్రమములు-ఒయ్యారపునడకలును, విధుశిలామయ-చంద్రకాంతమణినిర్మితమైన, వేదిక-తిన్నెల యందు, విశ్రమములు-కూర్చుండుటలును, ఫలకచిత్రిత..
భావనములు—ఫలక-పలకలయందు; చిత్రిత-చిత్తరువుగా వ్రాయఁబడిన, నిజరూప-తమయొక్క బింబములను, భావనములును-చూచుటలును, తాత్పర్యము సుగమము.

ఈపద్యమున నోజస్సనెడు కావ్యగుణము
'ఓజస్సమాసభూయస్త్వ' మని లక్షణము.

క. పతి ప్రాణసదృశబంధువు
పతి దైవం బేడుగడయుఁ బతి సతులకు న

వృత్తియు కడు మేర దప్పిన
గతి కులకాంతలకు వేఱు గలదే చెప్పుమా. ౯౬

(వ్యా) ఏడుగడ-రక్షకుఁడు (తల్లి, తండ్రి, పతి, దాత, విద్య, గురువు, దైవము, వీరలందఱును నరులకు నేడుగడలు) కడ-దిక్కు; ఏడుగడ-సప్తవిధము లయిన దిక్కులు అనఁగా రక్షకులు).

క. గురుఁ డనుదర్శియుఁ దండ్రియుఁ, బురుషుఁడు విద్యయును దైవమును దాతయు నా
వారి నేడుగడయుఁ దానై హరి నన్ రక్షించుఁగాత ననవరతంబున్.

—వాసిష్ఠరామాయణము, ఆ 1

క. ధన మిచ్చి పుచ్చుకొన్నను
మనమున నోర్వంగ వచ్చు మగఁ డింతులకున్
చన విచ్చి పుచ్చుకొన్నను
మన వచ్చునె యింక వేటిమాటలు చెప్పుమా. ౯౭

(వ్యా) చనవు - ప్రేమతోడిస్వాతంత్ర్యము

క. అని వగల మిగులఁ బొగులుచు
జనితామర్షమునఁ గోపసదనంబునకున్
జనియెను లతాంగి హరిచం
దనకోటరమునకు నాగతరుణియుఁ బోలెన్. ౯౮

(వ్యా) పొగులుచున్-శ్రమపడుచు, 'నొగులుచున్' అనిపాఠాంతరము. దాని నిదేయర్థము, జనితామర్షమునన్ - పుట్టినకోపముతో; హరిచందన కోటరమునకున్ - కల్పవృక్షము తొఱ్ఱలోనికి, నాగతరుణియుంబోలెన్ - ఉరగాంగనవలె; కోపసదనంబునకుం జనియెన్ రాజగృహంబులలోఁ గోపము వచ్చినప్పుడుండుటకై ప్రత్యేకముగా నొకగృహము నిర్మింపఁబడి యుండుట ప్రసిద్ధము.

"అథసామర్షితాదేవీ సమ్యక్కృత్వావినిశ్చయం
సంవివేశాబలా భూమౌ నివేశ్య భ్రుకుటీంముఖే
తత శ్చిత్రాణి మాల్యాని దివ్యాన్యాభరణానిచ
అపవిద్ధానికైకేయ్యా తాని భూమిం ప్రపేదిరే

క్రోధాగారే నిపతితా సా బభౌ మలినాంబరా
ఏకవేణీం దృఢం బద్ధ్వా గతసత్త్వేవ కిన్నరీ.
—రామాయణము - అయోధ్యాకాండము, సర్గము 10

ఈ పద్యమునందలి "హరిచందన కోటరమునకు నాగతరుణియుఁబోలెన్" అనుట వలనఁ బారిజాత వృక్షమును దీసికొనివచ్చుటకై నిజభర్తతోడ సత్యభామ యమరావతి కరిగి కడునుత్సాహముతో నందనోద్యానమును బ్రవేశించి పారిజాతవృక్షము దగ్గఱుట ధ్వనిత మయ్యెడి

అలంకారము—ఉపమ

ఉ. మాసినచీర గట్టికొని మౌనముతోడ నిరస్తభూష యై
వాసెనకట్టు గట్టి నిడువాలికగస్తురిపట్టు వెట్టి లో
గాసిలి చీకటింటికడ కంకటిపై జలదాంత చంద్రరే
ఖా సదృశాంగి యై పొరలె గాఢ మనోజవిషాద వేదనన్ 99

(వ్యా) నిరస్తభూష - త్రోసివేయఁబడిన సొమ్ములు గలదై, అనఁగా నాభరణముల నూడ్చిపాఱవైచి, వాసెనకట్టుగట్టి - తలచుట్టును గుడ్డకట్టి, నిడువాలిక - దీర్ఘమైన; కస్తురిబొట్టువెట్టి-(తలనొప్పి మొదలగు రోగముఁ గలదని సూచించుట కనుట), లో గాసిలి-మనసున శ్రమఁజెంది, కంకటి-మంచము, జలదాంత...సదృశాంగియై-మేఘమధ్యమందలి (అనఁగా మేఘాచ్ఛాదితమైన) చంద్రరేఖవలెఁ గన్పట్టుదేహముకలదై

ఈ పద్యమున మగలపై నలుకఁ జెందిన లలనలు సలుపుఁబనులు వర్ణింపఁబడినవి ఇది వారికి స్వాభావికము

చ. బిసరుహపత్త్రలోచనకుఁ బెల్లగు మోహము సంఘటిల్లె వె
క్కసమగు నెవ్వగ న్వొడమెఁ గంపము పుట్టెఁ జెమర్చె మేను మా
నసమున విన్నఁబా టొదవె నాలుఁ గడుం బరితాపవేదనన్
మసకపుఁబాముకాటుగతి మచ్చర మన్విస మగ్గలింపఁగన్ 100

(వ్యా) కంపము పుట్టెన్ - వేపథువను సాత్త్వికభావము జనించెనని తెలియనగు, చెమర్చె మేను-స్వేదమను సాత్త్వికభావము, మసకపుఁబాము - కామమోహితమగుపాము; సాత్త్వికభావములు ముందు వివరింపఁబడును.

చ. వెడవెడ కన్నుమూయుఁ గనువిచ్చు నగుం దలయూఁచుఁ బాన్పుపైఁ
బడు నుసు రంచు లేచుఁ దడఁబాటును దత్తఱనుం జలంబులోఁ
వడఁకఁగఁ గోపవేగమున నగ్గల మైనమనోజబాధలం
బడి మదహస్తిహస్తగత పద్మినియుంబలె సొంపు పెం పఱన్. 101

వెడవెడ - కొంచెము కొంచెముగా;
దీనికిఁ బ్రయోగము—

"వెడవెడ నిద్ర దొంకికను విచ్చుచు పాంథులమీఁద దాడినోఁ
దడఁబడ నొందఁ దారుం దిలుచు దర్పకు పంపు బలంబులోనియ
ట్కాడుకరణిం జెంగెలుక కోకిల భృంగతతుల్ స్వనంబునం
దెడనెడఁ బల్కఁ గూయ సొగియింపఁగ మ్రోయఁగఁ దద్విరావముల్.
—భారతము - ఉద్యోగపర్వము

తడఁబాటు - సంభ్రమము, మదహస్తి .. పద్మిని —మదహస్తి - మదపు టేనుఁగుయొక్క, హస్త - తొండమున దు, గత-చిక్కిన, పద్మినియుంబలెన్-తామర తీఁగవలె; సొంపుపెంపు - సౌందర్యాతిశయము, అఱన్ - దెఱఁగా

అలంకారము - విరహవేదనాతిశయద్యోతనార్థమై యీపశ్చాత్కాలభేదగతకార్యములకు యుగపద్వర్ణనము చేయఁబడినది గాన సముచ్చయము

క. ఈపగిదిఁ బారిజాత
కోపోద్వేగమున వగలఁ గుందుచు ఘనసం
తాపంబు పేర్మి నితర
వ్యాపారము మాని యుండె హరియును నచటన్ 102

(వ్యా) 'కోపోద్యోగమునన్' అని యన్ని ముద్రిత గ్రంథములలోను గానంబడుచున్నను 'కోపోద్వేగమునన్' అని యుండుటయే సరసము గావున నట్లే కవి వ్రాసియుండు నని యూహించి యట్లు సవరించితి కోపోద్వేగమునన్-కోపమువలనఁ గలిగిన తొట్రుపాటుతో

సత్యభామకడకు శ్రీకృష్ణుఁడు వచ్చుట

మ. ముని నా కిచ్చినపువ్వుచందమును నే మున్నాడి యాభోజనం
దన కర్పించినజాడయుం దెలియఁ జెంతం బొంచి వీక్షించి ఘో

యనసా క్రాతిలిబోటి నావలనఁ దా నేమేమి కల్పించెనో
యని ప్రద్యుమ్నుని భూనిదండ నిడి చింతాయత్తచిత్తంబునన్. 103

(వ్యా) మున్నాడి-మొదట (తొలుత), నావలనన్-నామీఁద; ప్రద్యుమ్నునిన్-తనకుమారుని, భూనిదండన్-నారదునియొద్ద, ఇడి-అతనికిఁ బరిచర్యలఁజేయనియమించి.

చ. అరదము నెక్కి కేతనపటాంచల చంచల మైనతాల్మితోఁ
దురగజవంబు మున్గడవఁ ద్రోచి కడంగెడుతత్తఱంబుతోఁ
దిరిగెడు బండికండ్లపగిదిన్ భ్రమియించుమనంబుతోడ నా
హరి ననుదెంచె సత్య సముదంచిత కాంచన సౌధవీథికిన్ 104

ఈ పద్యమునఁ గృష్ణునిరథగమనవేగంబును దదీయమానసోద్వేగంబునువర్ణింపఁబడియె;

(వ్యా) కేతన... .చంచలమైన—ధ్వజపటముయొక్క యంచులవలెఁజలించుచున్న, తాల్మి-ధైర్యము, తురంగజవంబున్—హయవేగమును, మున్గడనఁ ద్రోచి-వెనుకఁబడునట్లుమీఱి, కడంగెడు -దెంగుచున్న, తత్తఱంబుతోన్ - వేగిరపాటుతోను;

అనఁగా నతనిరథము నందలి ధ్వజపట మెంత యధికముగాఁ జలించుచుండెనో యంత పెల్లుగాఁ గృష్ణుని ధైర్యమును జలించుచుండె ననియు హయవేగమునకంటె నతనితత్తఱపాటు హెచ్చుగా నుండెననియుఁ దనరథచక్రముయొక్క యాకు లెంత వేగముగాఁ దిరుగుచుండెనో యంత వేగముగాఁ దనమనంబును దిరుగుచుండె ననియు భావము. దీనిచే నాయరదం బతిశీఘ్రగతిం జనుచుండె నని ధ్వని స్ఫురించెను

అలంకారము—ఉపమ శబ్దశక్తి మూలవస్తుధ్వని

తే వచ్చి యరదంబు డిగ్గి తద్ద్వారసీమ
దారుకుని నుండ నియమించి తాన యొకఁడు
కమలనాభుండు కక్ష్యాంతరములు గడచి
యలబలము లేనినగ రెల్ల నరసి చూచి. 105

(వ్యా) దారుకుఁడు-కృష్ణునిరథచోదకుఁడు, అలబలము -(సేవకులుమొదలగువారి) సందడి, కలకలము.

సీ. కనకపంజరశారికలకుఁ జక్కెర వెట్టి
 చదివింప రేలొకో యతివ లిపుడు
కరతాళగతుల సుందరమయూరంబుల
 నాడింప రేలొకో సకియ లిపుడు
క్రొవ్వాఁడిగోళ్లఁ దంత్రులు మీటి వీణియ
 ల్వలికింప రేలొకో భామ లిపుడు
కలికి రాయంచబోదల నెల్ల నెలయించి
 నడిపింప రేలొకో పడఁతు లిపుడు

తే. ఇన్ని దినములవలె నుండ దేమి నేఁడు
చిన్నఁబోయిన దీమేడ చెన్ను దఱిఁగి
పద్మముఖతోడ నెవ్వరేఁ బారిజాత
పుష్పవృత్తాంత మెఱిఁగింపఁ బోలు నొక్కొ. 106

(వ్యా) కలికి-సొగసైన, రాయంచబోదలన్-రాజహంసపక్షులకొదమలను, ఎలయించి-దేర్చి; మెల్లఁగాఁ (దామును జనుచుఁ) బిలుచుచు నని యర్థము చేయవచ్చు; 'ధాతూనా మనేకార్థత్వాత్' అను ప్రమాణవచనమిచ్చట నూహ్యము.

(వి) ఈపద్యమునందలి వర్ణనమువలన సత్యభామా సఖీజనంబులు విద్యావతులనియు నాట్యవిచక్షణలనియు వీణావాదన ప్రవీణలనియు హంసగామినులనియు ధ్వను లూహ్యంబులు.

హంసగామినీ లక్షణము.—

గజేంద్రగమనా తన్వీ కోకిలాలాపసంయుతా
నితంబే గుర్విణీయాస్యాత్ సాస్మృతా హంసగామినీ॥

క. అని యనుమానించుచు నో
య్యనఁ గోపగృహంబు సేరి యాసత్రాజి
త్తనయ ముసుంగిడి యుండఁగ
ననువు, మెఱయఁ జొచ్చి మాయ యచ్చుపడంగన్ 107

(వ్యా) అనువు-మెఱయన్-ఉపాయముతో, మెలఁపుతో, అచ్చుపడంగన్-స్పష్టపడునట్లుగా (ప్రకటిత మగునట్లు)

ఉ. కొందఱు మంతనంబులను గొందఱు జంకెనవాఁడిచూపులం
గొందఱుఁ జేతిసన్నలఁ దగుల్పడఁ జేయుచుఁ జేరఁ బోయి మ
ధ్యందినభానుమండలకరావళి హావళి వాఁడి యున్నతిఁ
గం దలఁపించునమ్మగువఁ గన్గొని యెంతయు విస్మితాత్ముఁడై. 108

(వ్యా) మంతనంబులు-రహస్యపుఁబలుకుల , మృదూక్తులనట, జంకెన-భయపఱచు; వాఁడిచూపులన్-క్రూరములైన చూపులచేత, తగుల్పడఁజేయుచున్-వశపఱచుకొనుచు, మధ్యందిన.. .. హావళి - మధ్యందిన-మధ్యాహ్నసమయమందలి, భానుమండల-సూర్యబింబముయొక్క,హావళిన్-ఉపద్రవముచేత (బాధచేత), 'హావడి, ఆవళి అని రూపాంతములు.

ఉ. ఈ లలితాంగివంద మొకయించుక చూచెద నంచు ధూర్తగో
పాలుఁడు తాలవృంత మొకభామిని సత్యపిఱుంద నుండి మం
దాలసలీలమై విసర నాదటఁ గైకొని వీచెఁ దద్వపుః
కీలిత పంచసాయక శిఖం దరికొల్పుచు నున్నకైవడిఁ 109

(వ్యా) ఒకయించుక-కొంచెము; 'ఒక' యనుపద మిక్కడ ననిర్దిష్టపూర్వతను జూపును, తాలవృంతము-విసనకఱ్ఱ; మందాలసలీలమై-మృదువుగాను (చిన్నగాను)జమత్కారముగాను; ఆదటన్-ప్రీతితో, తద్వపుః .. ....దరికొల్పుచున్-తద్వపుః-ఆసత్యభామశరీరమునందు, కీలిత-చేరియుండు; పంచసాయకశిఖిన్-మన్మథాగ్నిని; దరికొల్పుచున్-జ్వలింపఁజేయుచు;

అనఁగాఁ గృష్ణుఁడు విసరుటచే సత్యభామాశరీరకలితం బగు మన్మథాగ్ని యెక్కువగా నుండెనని భావము

అలంకారము - ఉత్ప్రేక్ష

(వి) ఇందుఁ 'గైవడిన్' అనేడు నుపమావాచకావ్యయము ప్రయోగింపఁబడియుండుటచే నియ్యది యుపమాలంకారమని కొందఱు భ్రమింతురు కాని 'మన్యేశంకే ధ్రువం ప్రాయోనూనమిత్యేవమాదిభిః, ఉత్ప్రేక్షావ్యజ్యతేశబ్దైరివశబ్దోపి తాదృశః' అనెడు కావ్యాదర్శప్రమాణముచేత నిచట నుపమావాచకావ్యయ మున్నను నౌపమ్యంబు లేమిచే నుత్ప్రేక్ష యనియే యెఱుంగనగు.

పంచసాయకుఁడు - మన్మథుఁడు అరవింద మశోకంచ చూతంచ నవమల్లికా నీలోత్పలంచ పంచైతే పంచబాణస్య సాయకాః. అనియమరుఁడు.

మన్మథునిపంచబాణములు సేయుకార్యము లిట్లు చెప్పఁబడినవి

క కూ డుడిగించు నశోకము వాడించును మల్లెనిరి విపర్ణత సేయుం
జూతఁగఁ జూతము తలఁపులు జోడించును దమ్మి చంపఁజూచున్ గలువల్.
మదనని పంచబాణములు ప్రకారాంతరముగా—
సమ్మోహనోన్మాదనౌచశోషణస్తాపనస్తథా
స్తంభనశ్చేతి కామస్య పంచబాణాః ప్రకీర్తితాః,
అని చెప్పఁబడియున్నది

ఉ. అంతటఁ బారిజాతకుసుమాగత నూతన దివ్యవాసనల్
వింతలు సేయఁ దావి యది విస్మయ మంచు మునుంగు ద్రోచి య
క్కాంతగృహంబు నల్గడలు గన్గొని సంభృతతాలవృంతునిం
గాంతునిఁ జూచి బాష్పకణికా తరళీకృత లోచనాంత యై 110

(వ్యా) బాష్ప.........లోచనాంతయై—బాష్పకణికా - కన్నీటిబొట్లచేత; తరళీకృత-తరుగుపడునట్లు చేయఁబడిన, లోచనాంతయై-కనుఁగొలుకులు కలదియై.

(వ్యా) "బాష్పకళికా"అని యన్నిప్రతులలోను బాఠము కానంబడుచున్నది. 'కళిక' యనఁగా మొగ్గయని యర్థము కావున బాష్పకళికయనఁగా మొగ్గలవంటి బాష్పములని క్లిష్టార్థకల్పనముఁ జేయవలసియుండును కావున "బాష్పకణికా"యనియే కవి వ్రాసియుండనోపు

ఈపద్యంబునఁ దృతీయపాదమందు 'నల్గడలు నారసి' యని యన్నిపుస్తకముల లోను బాఠము కానంబడుచున్నది. అట్లయినచో యతిభంగము. 'కావున నల్గడలు గన్గొని' యని కవి వ్రాసియుండునని యూహించి యట్లు సవరించితిని.

క. తల వాంచి మగుడ మునఁ గిడెఁ
గొలుకుల డిగజాఱి జాలుకొను బాష్పంబుల్
పలుచనిచెక్కుల లవలీ
దళ పతిత మరంద బిందుతతిఁ బురుడింపన్. 111

(వ్యా) కొలుకులన్-కోనేటిసంతతులనుండి, జాలుకొను-ప్రవహించు, పలుచని చెక్కులన్-దుఃఖాతిశయముచేఁ జిక్కినట్టిసొంపు తఱిగిన నని భావము, లవలీ .. ... . తతి—లవలీదళ-తమలపుటాకువంటి యొకానొక యాకునందు, పతిత-పడిన, మరంద బిందులతిన్-తేనెబొట్లగుంపును, పురుడింపన్-పోలఁగా

అలంకారము—ఉపమ

ఉ. ఒక్కొకయింత లేని వికచోత్పలలోచన చిత్తవీథిఁ జ
ల్లార్పఁగ నీలనీరదశుభాంగుఁడు వేచను దంచ నంచు గం
దర్పహుతాశను న్వెలికిఁ దార్చుసఖుండనుబోలె వేఁడి ని
ట్టూర్పు దిశంబుగా నిగిడె నున్నమితావరణాంశుకాంత మై 112

(వ్యా) ఒకయింత-కొంచెము, ఇంత-పరిమాణార్థకము; కందర్పహుతాశనున్-మన్మథుఁ డనునగ్నిని, వెలికిఁదార్చు-బయటికిఁదీయు, ఉన్నమితా.....కాంత మై—ఉన్నమిత-ఎత్తఁబడిన, ఆవరణ-కప్పదగు, అంశుకాంత మై-చీరచెఱఁగు కలదియై.

అనఁగా సత్యభామవేఁడినిట్టూర్పులచేత నామె పైఁటచెఱఁగు పైకెగురుచున్న దనుట

(వి) "నీలనీరద" యనువిశేషణముసాభిప్రాయము, నీలనీరదము-నల్లమేఘము; నల్లనిమేఘము నిప్పును జల్లార్చునుగావున నిక్కడ నీలనీరదశుభాంగుఁ డగుశ్రీకృష్ణుఁడు సత్యహృదయమునందలి మన్మథాగ్నిని జల్లార్పవచ్చుటంగని యగ్నిసఖుండగువాయువు తనమిత్రుని నాపదనుండి తప్పించుటకై యతనిని బయటఁ దీయుచున్నాఁడో యన్నట్లు సత్యభామవేఁడినిట్టూర్పులు చెలఁగెనని భావము

'కందర్ప' శబ్దనిర్వచనము

'కందర్పయామీతి మదాజ్జాతమాత్రో జగారచ
తేన కందర్ప నామానం వంచకార చతుర్ముఖః'-అని

అలంకారములు—ఉత్ప్రేక్ష-పరికరము

అలంకారకృతవస్తుధ్వనియు నూహించునది

చ. వనితకుచద్వయంబుపయి వ్రాసినకుంకుమపత్త్రభంగముల్
జనిత నితాంత ఘర్మకణజాలముచేతఁ గరంగి మెల్ల మె
ల్లన వెలిపట్టుపయ్యెద కెలంకుల జాఱుట యొప్పె మానసం
బున నెలకొన్నక్రోధరసము న్వడిఁ గట్టుచు నున్నకైవడిన్. 113

(వ్యా) కుంకుమపత్త్రభంగము - మకరికాపత్త్రలేఖనము; క్రోధరసమును రక్తముగా జెప్పుట కవిసమయము

అలంకారము—రూపకోత్థాపితోత్ప్రేక్ష.

(క్రోధమును రసముగాఁజెప్పుటచే రూపకము)

కవిసమయములు,—
మాలిన్యంవ్యోమ్ని పాపే యశసిధవళతా వర్ణ్యతే హాసకీర్త్యోః
రక్తౌచ క్రోధరాగౌ సరిదుదధిగతం పంకజేందీవరాది
తోయాధారేఽఖిలేపి ప్రసరతిచ మరాళాదికః పక్షిసంఘో
జ్యోత్స్నా పేయాచకోరై ర్జలధరసమయే మానసం యాంతిహంసాః,
అని సాహిత్యదర్పణము

క. మానవతి యిట్లు మానని
మానక్రోధములచేఁ గుమారిలి చింతా
దీనగతి నుండ మదిలో
నూనినప్రేమమున నంబుజోదరుఁ డనియెన్. 114

(వ్యా) మానక్రోధములచేతన్ - "స్త్రీణామీర్ష్యాకృతః కోపో మానోఽన్యాసంగిని ప్రియే" అని దశరూపకము, కుమారిలి-దుఃఖించి,
మానలక్షణము ముందు విస్తరించి వివరింపఁబడును

శ్రీకృష్ణుఁడు సత్యభామ ననునయించుట.

ఉ. ఇందునిభాస్య మైతొడవు లేల ధరింపవు సన్నగావు లీ
వెందును మాన వేవు తెలు పేటికిఁ గట్టితి వీటి కారుచుల్
కెందలిరాకుమోవిఁ దులకింపఁగఁ జేయక యున్కికు యేమి నీ
చందము వింత యయ్యెడు నిజంబుగ నా కెఱుఁగంగఁ జెప్పుమా 115

ఈపద్యము మొదలు 123 వ పద్యమువఱకు శ్రీకృష్ణుఁడు సత్యభామ ననునయించుప్రకారము వర్ణింపఁబడినది

(వ్యా) సన్న గావులు-సనుపైన (కోమలము లగు) కావిచీరలు; కావి-ఎఱ్ఱని రంగుగల చీర; ఎందును-ఎచటను(ఏసమయమునందు ననుట), మానవేవు-విడువఁజాలవు; వీటికారుచుల్-తాంబూలముయొక్క కాంతులు; తులకింపఁగన్-ప్రకాశింపఁగా,

చ. మన మరయం దలంచి యొకమార్గము వన్నితొ నవ్వటాలకో
నను సెఱపించెదో యకట నాయెడ నిక్కము దప్పు గల్గెనో

వనజదళాయతాక్షి పగవాఁడనె నన్నిటు లేల చూడ వా
క్కనిమిత్తమైన నీవు దయఁ గన్గొనకుండిన నిల్వ నేర్తునే 116

(వ్యా) నవ్వులాట-పరిహాసము, వేడుక.

చ పలుకులఁ దేనె లుట్టిపడఁ బల్కవు నేఁడిది యేమి వాలుఁగ
న్నుల నునుసిగ్గు నూల్కొనఁ గనుంగొన వేల యురఃస్థలంబుఁ జ
న్నుల నదురొత్తి మక్కువ ననుం బిగికౌఁగిటఁ జేర్ప వేటికే
చిలుకలకొల్కి యెవ్వరెడ నేసిరి నీ కిటు లేల చింతలన్ 117

(వ్యా) ఉట్టిపడన్-చిందఁగా, నూల్కొనన్-చేరఁగా, ప్రకాశింపఁగా ననుట. ఎడ సేసిరి-అపకార మొనరించిరి.

(వి) ఈపద్యమువలన సత్యభామ మధురవాణియనియు నుచితలజ్జాభూషితురాలనియు మధ్యమయౌవనస్థయనియు నూహించునది

సర్వాసామపి నారీణాం యౌవనం తు చతుర్విధం ।
అత్రశృంగారయోగ్యత్వం సరసాహ్లాదకారణం ।
ఆద్యద్వితీయయోరేవ నతృతీయచతుర్థయోః ॥

—అని రసార్ణవసుధాకరము

చ. మనముల మాటలం బ్రియల మన్నన లీ వొకనాఁడు నెట్టికా
మినులకు గారవంబు మెఱమెచ్చులకై పచరింతుఁ గాని పా
యని యనురక్తి నీయెడన యగ్గలమై కనుపట్టు నాకు నీ
పనిచిన పంపు సేయుటయు ప్రాభవ మౌటది నీ వెఱుంగవే 118

(వ్యా) ఈన్-ఇయ్యను, మెఱమెచ్చులకై-మిక్కిలి (నన్ను) మెచ్చుకొనుటకై, పచరింతున్-నటింతును, మనఃపూర్వకముగా వారికెపుడు గారవంబుసేయ నని భావము.

మ. పడఁతీ నీమధురాధరామృతము నీబాహాపరీరంభముం
బడయం ధన్యుఁడఁ గాక యుండిన ననుం బాటించి యొక్కింత నీ
నిడువాలుం గడగంటఁ జూడు మనుచు న్నిల్వోపమిం బైచెఱం
గొడియం దే విరిదమ్మిఁ బ్రేయుటకునై యుంకించి జంకించినన్ 119

(వ్యా) నిర్లోపమిన్-నిలుపరేకుండునట్లు చేత(ఓర్వలేక), (కృష్ణుఁడనుక ర్తృపద మధ్యాహార్యము), ఒడియన్-లాగఁగా, జక్కనుండి సత్యభామకృత్యము చెప్పఁబడినది చేవిరిదమ్మిన్-హస్తకమలముతో, వ్రేయుటకునై - కొట్టుటకై (కృష్ణునట), ఉంకించి-ప్రయత్నించి, జంకించినన్-బెదరింపఁగా (సత్యభామయును కర్తృపదమధ్యాహార్యము) ముందటిపద్యముతో నన్వయము

ఉ పాటలగంధి చిత్తమునఁ బాటిలు కోపభరంబు దీర్ప నె
ప్పాటను బాటు గామి మృదుపల్లవ కోమల తత్పదద్వయీ
పాటలకాంతి మౌళిమణిపంక్తికి వన్నియ వెట్ట నా జగ
న్నాటకసూత్రధారి యదునందనుఁ డర్మిలి మ్రొక్కె మ్రొక్కినన్ 120

(వ్యా) పాటిలు-కలిగియున్న, ఎప్పాటను-ఏవిధమునను, పాటుగామిన్-శక్యము కాకుండుటచే, తత్పదద్వయీపాటలకాంతి-సత్యభామపాదయుగళమునందలి యరుణ కాంతులు, మౌళిమణిపంక్తికిన్ - శిరోభూషణమునందలిమణులవరుసకు, వన్నియవెట్టన్-రంగులొదవింపఁగా, అనఁగా సత్యభామపాదములను దనశిరము సోఁకునట్లు నమస్కరించెనని భావము, అర్మిలిన్-ప్రేమతో, జగన్నాటకసూత్రధారి-ప్రపంచమను నాటకమును సూత్రధారునివలె నాడించెడువాఁడు.

శబ్దాలంకారము-ఛేకానుప్రాసము

మ జలజాతాసనవాసవాదిసురపూజాభాజనంబై తన
ర్చు లతాంతాయుధుకన్నతండ్రి శిర మచ్చో వామపాదంబునం
దొలఁగం ద్రోచె లతాంగి యట్ల యగు నాథుల్నేరము ల్సేయఁ జే
రలుకం జెందినయట్టికాంత లుచితవ్యాపారము ల్నేర్తురే 121

(వ్యా) పూజాభాజనలు - పూజకుఁ బాత్రమైనది, దొలఁగంద్రోచెన్ - తన్నెను, "లతాంగి" యనుటచే సత్యభామపాదాహతి కృష్ణున కిబ్బందియైన నొప్పును గలిగింపలేదని తెలియునది ఈవిశేషణము సాభిప్రాయము కృష్ణుఁడే "నను భవదీయదాసుని" అను పద్యమునందు దీనిషయమును జెప్పెను అట్లయగున్-అది యుక్తమే.

అలంకారములు—పరికరము, అర్థాంతరన్యాసము

(వి) ఈప్రకరణమున భగవంతుండగు శ్రీకృష్ణుఁడు తనపదఁబడియడుగులంబడి ప్రణమిల్లినట్లును నపుడా భామిని యతనిశిరంబును వామచరణంబుతోఁ దన్నినట్లును

గవి వర్ణించుట రసభంగమనియు నటు లొనర్చుట కృష్ణునికి గౌరవహానియే యనియుఁ గొందఱు వచియింతురు కాని యది రసికజనానుభవైకవేద్యమనియు గామశాస్త్ర సమ్మతంబనియుఁ దెలియవలయు.

దీనికిఁ బ్రమాణము —

"వర్ధమాన ప్రణయాహినాయికా సపత్నీ నామగ్రహణం తదాశ్రయ మాలాపంవా గోత్రస్ఖలితంవా నమర్షయేత్, నాయకవ్యళీకంచ, తత్రసుభృశః కలహః రుదితమాయాసః శిరోరుహాణా మనక్షోదనం ప్రహణన మాసనాచ్చయనాద్వా మహ్యాంపతనంమాల్యభూష ణావమోక్షో భూమౌశయ్యాచ, తత్ర యుక్తరూపేణ సామ్నా పాదపతనేనవా ప్రసన్న మనాస్తా మనునయ న్నుపక్రమ్య శయన మారోహయేత్"

—అని వాత్స్యాయనమహర్షి ప్రణీత మగు కామసూత్రము.

దీనికి— "క్రోధనశాత్తస్యశిరసి పాదతాడన మపి నదోషాయ సౌభాగ్యచిహ్నం తదితి నాగరకవృద్ధాః—అని జయమంగళుఁడు వ్యాఖ్యానము చేసియున్నాఁడు.

గురుమానముచేఁ గోపించిన నాయికకుఁ బాదప్రణామమే యనునయప్రకారం బనుటకాలంకారిక సమ్మతియుంగలదు దానిని వివరించెద —

మానమనగాఁ బ్రియుఁడపరాధము చేయుటచే నాయికకుఁగలుగు కోపరూప చిత్తక్షోభము

"ప్రియాపరాధావగమాత్సంజాతోమాన ఇష్యతే"

—అని మానలక్షణము.

అది ప్రణయమానమనియు నీర్ష్యామానమనియు రెండు విధములు కారణము లేకయే నాయికానాయకుల ప్రేమకల్పిత కపటనిద్రాదికుటిలవ్యాపారములచేఁ గలుగు కోపము ప్రణయమానము అది స్వయంగ్రాహస్మితావధియై స్వయముగా శమించును ప్రియుని యన్యకాంతాసంగమాదులచేఁ గలుగు కోప మీర్ష్యామానము

"ఈర్ష్యామానస్తు యఃకోపః ప్రియేజ్ఞాతాన్యసంగమే
అభాషణముపాలంభో భర్త్సనం తాడనంతథా
వైముఖ్యమప్రచామర్ష ఇత్యాద్యైరనుభావ్యతే"

— అని యీర్ష్యామానలక్షణము.

అదిలఘుమానమని మధ్యమానమని గురుమానమని మూడువిధములు
అన్యస్త్రీదర్శ నాదిభ్యోలఘుమానఃప్రజాయతే
వాగాద్యలైరసౌమానస్స్వప నేయః ప్రకీర్తితః

మధ్యమానస్త్వథాన్యస్యానామగ్రహణకోభవేత్
ఏషమానోపనేతవ్యస్త్వపథాద్యనువర్తనైః
అన్యాసంగమచిహ్నైర్ద్వైర్గురుమానః ప్రజాయతే
పాదప్రణామానునయైరప నేయోభవేదసౌ

—అనిశెల్లక్షణములు,

మానమనఁగా ప్రియునిచేఁ ప్రేయసికిఁ బాదపతనాదిపూజ చేయుంచునది యని భోజరాజు చెప్పియున్నాఁడు --

'మానపూజాయాం' ఇతిధాతోః స్వార్థికణిజంత
త్వాత్ ణిచ్ ఘఞిచ మాన ఇతిరూపం-సహి
ప్రేయాం సమస్యాః పాదపతనాది పూజాయాం
ప్రయోజయతి

-అని సరస్వతీకంఠాభరణము.

ఇచట వామపాదంబునం దొలఁగంద్రోచెనని కవి వర్ణించుట యనుచితమని కొంద అందరు కాని యిక్కడఁ గవి యధీరాప్రగల్భానాయికనుగా సత్యభామను వర్ణించినాఁడ నియు నిది రసపోషకమే యనియు రసాలంకారమర్మజ్ఞు లంగీకరింతురు
అధీరాప్రగల్భా లక్షణము —

"సతర్జ్యనిష్ఠురంరోషాదధీరాతాడయేద్దృఢం"

— అనిరసార్ణవసుధాకరము,

ఇఁకను మహాకవిప్రయోగములం జూపెద —

దశరథమహామహీపతి నిజసతియగు కైకేయి ననునయింప నద్దేవిపాదంబులకు నమస్కరించినట్లు కేవలమహర్షియుఁ గవిమార్గదర్శియునగు వాల్మీకి వర్ణించియున్నాఁడు

"నజీవితం మేఽస్తి కుతః పునస్సుఖం వినాత్మజే నాత్మవతః కుతో రతిః
మమాహితం దేవి నకర్తుమర్హసి స్పృశామి పాదావపి తే ప్రసీద మే
"సభూమిపాలో విలపన్ననాథవత్ స్త్రియాగృహీతో హృదయేతిమాత్రయా
పపాతదేవ్యాశ్చరణౌ ప్రసారితావుభావసంస్పృశ్యయథాతురస్తథా

—రామాయణము-అయోధ్యాకాండము-సర్గము 12

"ఏవ ముక్త్వాతతో రాజా కైకేయీం సంయతాంజలిః
ప్రసాదయామాస పునః కైకేయీం చేద మబ్రవీత్"

— అయోధ్యాకాండము, సర్గము 13

దశరథుఁడు కౌసల్యకును మ్రొక్కెనని వాల్మీకిమహర్షి చెప్పియున్నాఁడు.—

"దహ్యమాన స్స్వశోకాభ్యాం కౌసల్యా మాహ భూపతిః
వేపమానోఽంజలిం కృత్వా ప్రసాదార్థ మవాఙ్ముఖః
ప్రసాదయే త్వాం కౌసల్యే రచితోఽయం మయాంజలిః
వత్సలా చా నృశంసా చ చత్వం హి నిత్యం పరేష్వసి"
—అయోధ్యా కాండము, సర్గము 62

వృద్ధుండగు దశరథమహారాజే యిట్లు తనభార్యపాదంబులకు నమస్కరింపఁగా లీలామానుషవిగ్రహుండై రసికశిఖామణి యగు కృష్ణుఁ డంతిపురంబున నేకాంతంబునఁ బ్రణయకోపంబును నణంప దనప్రణయినికిఁ బ్రణమిల్లుటయు నత్తఱి నత్తన్వంగిచే నతండు మూర్ధంబునఁ జరణాహతిం జేరయుటయు రసవంతములే యగు

కవిలోకచూడామణియగు కాళిదాసుఁడు శాకుంతలమున దుష్యంతుఁడు శకుంతలకుఁ బ్రణమిల్లినట్లు వర్ణించియున్నాఁడు

"(రాజా) శకుంతలాయాః పాదయోః ప్రణిపత్య—
సుతను హృదయాత్ప్రత్యాదేశవ్యళీకమపైతుతే
కిమపి మనసస్సమ్మోహోమే తదాబలవానభూత్
ప్రబల తమసామేవం ప్రాయాశ్శుభేషు హి వృత్తయః
స్రజమపి శిరస్యంధః క్షిప్తాం ధునోత్యహిశంకయా
(శకుంతలా) ఉత్తిష్ఠతూత్తిష్ఠత్వార్యపుత్రః" —శాకుంతలము-అం-7

అమరుక మహాకవియు నిట్లు వర్ణించియున్నాఁడు—
"పరిమ్లానే మానే ముఖశశిని తస్యాః కరధృతే
మయి క్షీణోపాయే ప్రణిపతనమాత్రైకశరణే
తదా పక్ష్మప్రాంతవ్రజపుటనిరుద్ధేన సహసా
ప్రసాదో బాష్పేణ స్తనతటవిశీర్ణేన కథితః"
"సాలక్తకేన నవపల్లవకోమలేన, పాదేన నూపురవతా మదలాలసేన
యస్తాడ్యతే దయితయా ప్రణయాపరాధాత్, సోంగీకృతో భగవతా మకరధ్వజేన."

ఈ ప్రకరణంబున శాస్త్రపరిజ్ఞాతయు సరసకవితానిర్మాతయు నగు నంది తిమ్మకవీశ్వరుం డిమ్మెయి వర్ణించుట సముచితంబును శృంగారరసపోషకంబును సహృదయ హృదయంగమంబును నై యలరారెడు.

ఇఁక దీనిని విస్తరించి వ్రాయనేల?

క. కోపన పదహతిఁ గుహనా
గోపాలుఁడు గాంచి మెయి గగుర్పొడువఁగ ను
ద్దీపిత మన్మథరాజ్య
ప్రాపితుఁ డై పలికెఁ గూర్మి బయలు పడంగన్ 122

(వ్యా) కోపన-"కోపనా" యను సంస్కృత స్త్రీలింగశబ్దమునకు నిది తత్సమరూపము, కోపముగల యాఁడుదియని యర్థము. దీనికిఁ బ్రయోగము—

శ్లో॥ కయాసి కామిన్ సురతాపరాధాత్ పాదానతః కోపనయా వధూతః
—కుమారసంభవము 3 8

కుహనాగోపాలుఁడు-వంచకుఁ డగు గోపాలుఁడు, గగుర్పొడువఁగన్-రోమాంచముదయింపఁగా, గగురు + పొడువఁగన్

చ. నను భవదీయదాసుని మనంబున నెయ్యపుఁగిన్కఁ బూని తాఁ
చినయది నాకునున్ననయ చెల్వగు నీపదపల్లవంబు మ
త్తను పులకాగ్రకంటకవితానము దాఁకిన నొచ్చు నంచు నే
ననియెద నల్క మానవుగదా యికనైన నరాళకుంతలా 123

ఈ పద్యమునఁ గృష్ణునికాపట్య మతని నయగారవుఁబలుకులచేఁ దెలియవచ్చెడు.

(వ్యా) నెయ్యపుఁగిన్క-ప్రణయకలహము, తాఁచినయది-తన్నుట, ఉన్ననయ-గౌరవమే, మత్తను. . . వితానము—మత్తను-నా శరీరమునం దుదయించిన, పులకాగ్ర-రోమాంచములకొనలనెడు, కంటకవితానము-ముండ్లగంపులు, ఇట సత్యభామచరణాహతిచేఁ గృష్ణునకు రోమాంచమనెడు సాత్త్వికభావ ముదయించెనని భావము, మానవుగదా-మానవే, విడిచిపెట్టుమా ఇది ప్రార్థనార్థకము, అరాళకుంతలా-వంకరలగుముంగురులు గలదానా, ఈపదము సాభిప్రాయము. సత్యభామ కుంతలములు వక్రములుగ నుండునట్టు లామెయుఁ గుటిలస్వభావురా అని కృష్ణుని యభిప్రాయ మని ధ్వనించెడు

(వి) సాత్త్వికభావములు వనితలకే కాక పురుషులకును గలుగు ననుటకు ప్రమాణము :—

"ఆసీద్వరః కంటకితప్రకోష్ఠః స్విన్నాంగుళిః సంవవృతే కుమారీ
తస్మిన్ ద్వయే తత్క్షణ మాత్మవృత్తిః సమం విభక్తేవ మనోభవేన"
అని రఘువంశమునందును,

"రోమోద్గమః ప్రాదురభూదుమాయాః స్విన్నాంగుళిః పుంగవకేతురాసీత్"
అని కుమారసంభవమునందును, గాళిదాసుఁడు వర్ణించియున్నాఁడు

సత్యభామ కృష్ణుని మాఱుట

చ. అన విని మానినీతిలక మప్పుడు మే యతి దోఁప నిక్కి పీ
డిన కచపంక్తిఁ బల్మఱు ముడి న్వెడ దోపుచుఁ జైచెఱంగు గ్ర
క్కునఁ జనుదోయిఁ జేర్చుచు మొగంబున లేఁజెమ రంకురింప జం
కెన నెఱిచూపు చూచి పలికెం జలితాధరపల్లవాగ్రయై 124

మే-మై,మెయి-శరీరము, నిక్కి-కోపావేశముతో నను, కచపంక్తిని బల్మఱు ముడిన్వడ దోఁపుటయుఁ, జైచెఱఁగును జనుదోయిం జేర్చుటయు, సంభ్రమపరవశ లగు నారీజనముల లక్షణములు, చెమ-కొంచెము, జంకెన-బెదిరింపు 'చలితాధరపల్లవాగ్ర'-ఇది కోపసూచకము

ఉ. ఈ నయగారపుం బ్రియము లేపల లేమొగ మిచ్చుమాట లే
లా నిను నమ్మియుండిన ఫలం బిదె తోడనె కల్గె నాకు నీ
యాన సుమీ ననుం జెనకి యాఁటడివెట్టిన నప్పువారలం
గాన వెలుంగునే పసులకాపరి భావజ మర్మకర్మముల్. 125

(వ్యా) నయగారము-పైకి మెత్తనగాఁ గన్పడునది, పసలు-చమత్కారములు, మొగమిచ్చుమాటలు-ముఖస్తుతి పలుకులు, తోడనే - వెంటనే, ఆటడి పెట్టినన్-గేలిచేసిన, పసులకాపరి-పశువుల మేపుకొను గొల్లవాఁడు, మూఢుఁడని భావము, భావజమర్మకర్మముల్-మన్మథుని యొక్క గూఢములగు వ్యాపారములు

ఉ. ఇం కిటు నిన్ను నమ్మి నను నేమిటికిం గెరలించె దంతయుం
బొంకము గాని యీ వలని బొంకులు మాచవిగావు రుక్మిణీ
పంకజపత్త్రినేత్రకును బ్రాణపదంబులు గాని వల్లవీ
కింకర చాలుఁ జాలు నుడికింపకు నింపకు లేనికూరుముల్. 126

(వ్యా) కెరలించెదు-పరిహాసము చేసెదవు, బొంకముగాని-రుచింపని, వలని-కపటమగు, నిరుపయోగమైన, వట్టి, మాచవిగావు-మాకు రుచింపవు, 'మా' యను బహువచనపదము స్వకీయమానాతిశయ భావమును దెల్పును, ప్రాణపదంబులు-ప్రాణతుల్యం

ములు, ప్రియము లగునవి, పల్లవీ కింకర-గొల్లయిల్లాండ్ర సేవకుఁడా, ఉడికింపకు-హింసింపకుము, 'ఉడికింపకు' అనుటకు మాఱుగా నన్ని ముద్రితాదర్శములలోను 'నడికింపకు' అని యున్నదిగాని దీని కర్థము పొసఁగని కారణమున 'నుడికింపకు' అని యుండవచ్చునని యూహించి యట్లు పాఠమును దిద్దినాఁడను, 'నడికింపకు' అనఁగా భయపెట్టకుమని భావము

నాయిక — ప్రౌఢ-ధీరాధీర.

ఉ. గట్టివచేఁతలుం బసలుఁ గల్లదనంబులు నీవు పుట్టఁగాఁ
బుట్టిన వెందు లేని పలుఁబోకలమాయలు నీకు వెన్నతోఁ
బెట్టిన వా ఱెఱింగియును బేలతనంబున నిన్ను నమ్మి నా
గుట్టును దేజము న్మిగులఁ గోల్పడిపోయితి నేమి సేయుదున్ 127

(వ్యా) గట్టివచేఁతలు-(గట్టి+వా గట్టివారుగల) అనఁగా ధూర్తచర్యలు; పలుఁబోకలమాయలు-నానా ప్రకారము లగు టక్కులు, నీకు వెన్నతోఁ బెట్టినవి-నీకు శైశవావస్థయందుఁ దల్లి వెన్న దినిపించునపుడే వీనిని(నానాప్రకారములగు టక్కులను) దినిపించెను, అనఁగాఁ జిన్నప్పటినుండియు స్వభావసిద్ధములు, బేలతనంబునన్-నిష్కాపట్యముచే, గుట్టును-మానమును, తేజము-ప్రాభవము, కోల్పడిపోయితిన్-పోగొట్టుకొంటిని

చ. మునిపతి వచ్చి పూవొసఁగి మోదముతోడ భవత్ప్రియాంగన
న్వినుతి యొనర్పఁగా వినిన వీనుల మాచవిగానిమాటల
న్వినవలసెం గదా యిపుడు నీ విట వచ్చుట పారిజాతవా
సనఁ బ్రకటించి నాకు నకసక్కెము సేయన కాదె చెప్పుమా 128

(వ్యా) "భవత్ప్రియాంగన" ననుటచే సత్యభామకు రుక్మిణిమీఁదఁ గాదమిన యీర్ష్యాతిరేకము స్పష్టమగుచున్నది భవత్ప్రియాంగన-తమయొక్క ప్రేయసి, 'భవత్' అను గౌరవసూచకశబ్దముచే కృష్ణునిమీఁద సత్యభామకుఁగల కోపము సువ్యక్తమయ్యెడు, మాచవిగానిమాటలు-నా నీరసపుఁ బలుకులు, ఎకసక్కెము-పరిహాసము

క. మానంబె తొడవు సతులకు
మానమె ప్రాణాధికంబు మాన మఖిల స

మ్మానములకు మూలం బగు
మానరహిత మయిన బ్రదుకు మానిని కేలా 129

(వ్యా) ప్రోదవు-భూషణము.

తే. తనదు కోడండ్రలోనఁ బెద్దయుఁగ నన్ను
దేవకీదేవి మన్నించు నీవు నాకుఁ
జనవు లిచ్చుటఁ జేసి యాసాధ్విసేవ
సేయఁ బోవంగ నా కింక సిగ్గు గాదె 130

(వ్యా) పెద్దయుఁగన్-పెద్దదానినిగా, 'యున్' అనుపద మిచట వాక్యాలంకారార్థము, సాధ్వి-పతివ్రత.

సీ. ఉవిద యెవ్వతె నోఁచి యున్నదో యీశమం
తకరత్న మింక సొందల ధరింప
నీరైవతకశైలచారుకూటవిటంక
కేలి కిం కెవ్వతె పాలుపడునొ
యెవ్వతె కబ్బునో యీ వసంతారామ
కర్పూరకదళికాగారవసతి
లీల నీమణిసౌధజాలకంబుల నిన్నుఁ
గూడి యెవ్వతె వార్ధిఁ జూడఁ గలదొ
తే. యకట నేఁ బెంపఁ బెరిఁగిన శుక మయూర
శారికాబృంద మెవ్వతెఁ జేరునొక్కొ
నన్ను నాతోడిసవతులు నగక మున్న
పంత మలరంగ నిన్ను మెప్పింతుఁ గాన 131

(వ్యా) శమంతకరత్నము-శమంతక మను పేరుగల మణి, దీనిని కృష్ణుఁడు జాంబవంతుని యొద్దనుండి తెచ్చి సత్యభామ కిచ్చెనని భాగవతము నుడువుచున్నది, ధరింపన్-'నోఁచియున్నదో' యను పదముతో నన్వయము। రైవతకశైల-రైవతక మను పర్వతము యొక్క, చారు-మనోజ్ఞమైన, కూట-శిఖరములయొక్క, విటంక-అగ్రభాగముల యందలి; కేళికిన్-విహారమునకు, పాలుపడునో-పూనుకొనునో (అదృష్టము చేసియున్నదో.) జాలకంబులన్-గవాక్షములయందు, వార్ధి-సముద్రమును, పంతము-

ప్రతిజ్ఞ (మనోనిశ్చయము), ఇఁకను నేను ప్రాణత్యాగము చేయుదానఁ గావునఁ బూర్వోక్తవైభవము లిఁకను నెవ్వతె నీతోఁ గూడి యనుభవింపఁగలదోయని సత్యభామ చెప్పెనని భావము ఇందు నిర్వేదమను వ్యభిచారిభావమును మరణోద్యోగ మను మన్మథావస్థయు వర్ణితములు

క. నను నెవ్వతెఁగాఁ జూచితి
వని యంతర్వ్యాప్త యగుచు నవనతముఖి యై
ఘనతర గద్గదికా ని
స్వనమున మఱి మాటలాడ శక్యము గామిన్ 132

(వ్యా) గద్గదిక-డగ్గుత్తిక, ఇది వైస్వర్యమను సాత్త్విక భావము నరయునది.

ఉ. ఈసునఁ బుట్టి డెందమున హెచ్చిన శోకదవానలంబుచే
గాసిలి యేడ్చెఁ బ్రాణవిభు కట్టెదుటన్ లలితాంగి పంకజ
శ్రీసఖ మైన మోముపయిఁ జేలచెఱం గిడ బాలపల్లవ
గ్రాస కషాయకంఠ కలకంఠ వధూ కలకాకలీధ్వనిన్ 133

(వ్యా) చేలచెఱంగు-పయంటచెంగు; మనుపకుఁ జేల యని ప్రయోగింపఁబడినది. చరిత్రాదులలోఁ జేరినట్లు భావింపవగు బాలపల్లవ... ... ధ్వనిన్ - బాలపల్లవ-లేఁజిగుళ్లను, గ్రాస-తినుటచేత, కషాయకంఠ-రంజనమైన గొంతుగల (అనగా మధుర స్వనయుక్తమైన) కలకంఠవధూ-ఆఁడుకోయిలయొక్క, కలకాకలీధ్వనిన్-అవ్యక్త మధురమైన సూక్ష్మరుతముతో

(వి) ఈ పద్యమును గూర్చియే కృష్ణరాయల సభలోఁ దెనాలి రామకృష్ణకవి యల్లసాని పెద్దన ముక్కు తిమ్మన భట్టుమూర్తి యీ కవిపరేణ్యుల కవితాతారతమ్య ములఁ బరిశీలించుచో ముక్కు తిమ్మన ముద్దుముద్దుగా నేడ్చెనని వాక్రుచ్చినటు లొక్క పుక్కిటి పురాణకథ వినంబడియెడు

ఇందు శోకము వర్ణింపఁబడినను నిది కరుణరసము కానేరదు. కరుణరసమునకు స్థాయిభావము శోకము.

ఇష్టనాశాదనిష్టాప్తేః కరుణాఖ్యోరసోభవేత్
శోకోఽత్రస్థాయిభావస్స్యా చ్ఛోచ్యమాలంబనం మతమ్
-అని సాహిత్యదర్పణము.

ఇచట రతియే స్థాయిభావము -మానముచే దంపతులకుఁ గలిగిన యయోగము పునర్యోగపర్యవసాయికావున నిచట విప్రలంభశృంగారమే రసము అప్రాప్తిర్విప్రలంభ స్స్యాదూనోర్జాతాభిలాషయోః (తత్రహేతవస్సంచ)అయోగో విరహో మానః ప్రవాసస్సాప ఇత్యపి

విప్రలంభ శృంగారము సంభోగశృంగారమునకుఁ బుష్టికరమని యాలంకారికులు నుడివెదరు

నవినావిప్రలభేన సంభోగః పుష్టిమశ్నుతే
కషాయితేహి వస్త్రాదౌ భూయాన్ రాగోవివర్ధతే -అని

ఈ పద్యమునఁ బ్రళయ మను సాత్త్విక భావము

ఉ ఆరమణీలలామ మది నంటిన కోపభరంబు నిల్పఁగా
నేరక నెవ్వగం బొగుల నీరజనాభుఁడు నిండుఁ గౌఁగిటం
జేరిచి బుజ్జగించి నునుఁబెక్కులఁ జాలుకొనంగ జాలు క
న్నీరు కరంనంబు దుడిచి నెయ్యముఁ దియ్యముఁ దోఁప నిట్లనున్
సుగమము

ఉ. ఓ లలితేంద్ర నీలశకలోపమ కైశిక యింతవంత నీ
కేల లతాంతమాత్రమునకేఁ గలుగ న్వినుు నీకు దేవతా
కేలివనంబు సొచ్చి యనికి న్బలసూదనుఁ డెత్తి వచ్చినన్
దీలుపడంగఁ దోలి యిటఁ దెచ్చెద నిచ్చెదఁ బారిజాతమున్ 135

(వ్యా) లలితేంద్రనీలశకలోపమ-మనోజ్ఞము లగు నింద్రనీలమణులు తుని యలకు సమానమగు, కైశిక-వెండ్రుకలముడి గలదానా

'తద్బృందే కైశికం కైశ్యం' అని యమరుఁడు

లతాంత మాత్రమ-మాత్రశబ్దమల్పత్వసౌలభ్యద్యోతకము, అనికిన్-యుద్ధమునకు

బలసూదనుఁడు - ఇంద్రుఁడు, ఎత్తి-ఎదిరించి, దీలుపడంగన్ - భయపడునట్లు, అనికిన్. . .. తోలి—ఈ వాక్యములు కృష్ణునిపై నింద్రుఁడు యుద్ధసన్నద్ధుఁడై వచ్చుటయు నతనిం గృష్ణుఁ డోడించుటయు మున్ముం జరుగఁబోవు వృత్తాంతములను సూచించుచున్నవి

తే చాపలోచన నీ కేలివనములోనఁ
జలువ వెదచల్లు చెంగల్వకొలని కెలన
సరస కర్పూరకదళికాతరులనడుమఁ
బెరటిచెట్టుగ నాటింతుఁ బెంపు గనుము. 136

(వ్యా) వామలోచన- సుందరములగు కన్నులు గలదానా, చెలనన్- పార్శ్వమునందు, తెలుగుశబ్దమున కిది సప్తమ్యేకవచనము

క. అని పలుకు నంబుదశ్యా
మునిగర్జితమధురవాక్యముల సత్యామా
నిని నీపలతికవోలెం
గనుపట్టె సఖీమయూరికలు చెలరేఁగన్. 137

(వ్యా) నీపలతికవోలెన్-కడిమితీఁగెవలె,కొన్ని వృక్షములనులతలుగావర్ణించుట కవి సమయము, సఖీమయూరికలు-చెలికత్తెలనెడు నాఁడు నెమిళ్లు

అలంకారములు—సావయవరూపకము-పరికరము-కావ్యలింగము

కృష్ణుని మేఘమునకును నతని పలుకులు గర్జనములకును సత్యభామకడిమివృక్షమునకును చెలికత్తె లాఁడు నెమిళులకును పోల్పఁబడియె

''అంబుదశ్యాముని'' అనునది సాభిప్రాయవిశేషణము వర్షాకాలమునందు మేఘములు గర్జించుటచేఁ గడిమిపూఁకులు పూఁచుటయు నెమిళులు సంతసంబున నృత్యంబులు కావించుటయు సహజములు ''నీపలతికవోలెం గనుపట్టె'' నని చెప్పుటచేఁ గృష్ణుఁడు పారిజాతవృక్షమును దెచ్చి తనయింటఁ బెట్టెద నని చెప్పినంతమాత్రాననే సత్యభామ దుఃఖమంతయుఁ బోయి సంతోషాతిశయమున నొప్పారె ననిభావము అల్పకారణము నకే స్త్రీలు కోపాసూయాదులం బొరయుటయు వెండియు నల్పకారణములచేతనే యొక్కనిమునసంబునన సంతోషాతిశయముఁ బొందుటయు వారికి నైజగుణంబులు.

ఈ పద్యమునందుఁ గవి సత్యభామను నుత్తమనాయికనుగా వర్ణించినాఁడు,
''అభిజాతై ర్భృగద్భృష్టైర్గుణిభి ర్యాద కామ్యతే
గృహ్ణాతికాంతే కోప మనునీతా ప్రసీదతి.''

అని యుత్తమనాయికా లక్షణము

మ. దయమానాక్షి విలోక లోకహితకృత్ప్రారంభ రంభా కుచ
ద్వయ దుర్గాధిపతి ద్విషత్పరిత గాథా వ్యక్తదోస్సార సా
రయశస్సాంద్రదిశాంత శాంతహృదయా రజ్యన్న యాచార చా
రయుతోపాయవిచార చారణగణ ప్రస్తూయమానోదయా 138

దయమానాక్షివిలోక-దయమాన-దయనుజేయుచున్న (దయారసముతోఁగూడిన), అక్షివిలోక-కంటిచూపుగలవాఁడా, లోకహితకృత్ప్రారంభ-లోకహితకృత్ - లోకమునకు మేలుచేసెడు, ప్రారంభ - ప్రయత్నములు గలవాఁడా, రంభాకుచ .. దోస్సార-రంభాకుచద్వయ-రంభయొక్క స్తనయుగళమనెడు,దుర్గ-కోటలకు, అధిపతి-ప్రభువులైన, ద్విషత్-శత్రువులచేత, పరిత-చదువఁబడిన (కీర్తింపఁబడిన), గాథా-

గానములచేత, వ్యక్త-బయలుపఱుపఁబడిన, దోస్సార-బాహుబలముగలవాఁడా, అనఁగాఁ గృష్ణరాయఁడు నిజబాహుబలముచే శత్రువులఁ జంపి స్వర్గమునకుఁ బంపగాఁ వారచట రంభాసంభోగలోలురై యతని బాహుబలంబును గీర్తించుచుందు రని భావము

సారయశస్సాంద్రదిశాంత-దిశాశబ్దమాకారాంతస్త్రీలింగము, "వష్టిభాగురిరల్లోప మవాప్యోరుపసర్గయోః ఆపంచైవ హలంతానాం యథావాచా దిశానిశా" అనుభాగురి వచనముచే నీరూపముసాధు, సార-శ్రేష్ఠమైన (విస్తారమైన),యశః-కీర్తిచేత, సాంద్ర-నిబిడీకృతమైన (పూరితమైన), దిశాంత-దిగంతములుగలవాఁడా, శాంతహృదయారజ్యన్నయాచార-శాంత-శమగుణయుక్తమైన, హృదయ-మనస్సునందు, ఆరజ్యత్-పూర్తిగా సంబంధించిన (అనఁగా మిక్కిలి వ్యాపించిన), నయాచార-నీతియు నాచారముఁ గల వాఁడా, 'అరంగత్' అని కొన్ని పుస్తకములలోను, 'అరంజత్' అని కొన్నిటిలోను, పాఠముకానంబడుచున్నది 'అరంగత్'అనుపాఠమునర్థముపొసఁగదు. 'అరంజత్'అను రూపము వ్యాకరణదుష్టము కావున 'అరజ్యత్' అని సవరించి యాపాఠము స్వీకరించితి, చారయుతోపాయవిచార—చార-గూఢచారులతో, యుత-కూడికగల, ఉపాయ విచార-సామాద్యుపాయము లను విచారించువాఁడా, చారణ ... ..దయా—చారణ గణ-చారణు లను దేవతాదేవి శేషము యొక్క గుంపులచేత, ప్రస్తూయ మాన-మిక్కిలిపొగడఁబడుచున్న, ఉదయా—అతిశయము గలవాఁడా

శబ్దాలంకారము—ముక్తపదగ్రస్తము

క. ప్రతివర్ష వసంతోత్సవ
కుతుకాగత సుకవి నికర గుంఫిత కావ్య
స్మృతి రోమాంచ విశంకిత
చతురాంతఃపురవధూ ప్రసాదనరసికా 130

(వ్యా) ఈ పద్యమంతయు నొకటే సమాసము ప్రతివర్ష-ప్రతివత్సరంబున, వసంతోత్సవ-వసంతకాలపు (వినోదములయందలి), కుతుక-కమిచేత; ఆగత-వచ్చిన, సుకవినికర-సత్కవీశ్వరసమూహములచేత, గుంఫిత-కూర్పఁబడిన,కావ్య-ప్రబంధముల యొక్క, స్మృతి-స్మరణముచేతఁ గలిగిన, రోమాంచ-గగుర్పాటులచేత, విశంకిత-సందియము నొందిన, చతుర-రసికురాండ్రగు, అంతఃపురవధూ-రాణివాసపు స్త్రీలను; ప్రసాదన-ప్రసన్నులనగాఁ జేయుటయందు (వారి సందియములఁ దొలఁగించి సుప్రసన్నలఁగాఁ జేయుటయని భావము), రసికా-నేర్పుగలవాఁడా అనఁగాఁ ప్రతిసంవత్సరమునను గృష్ణరాయ లొనరించి వసంతోత్సవము వేడుకలఁ జూచ ననేకులు కవీశ్వరు లరు

వెంతురనియు వారి యుత్తమకావ్యముల సారస్య మాస్వాదింపఁ దంతఃపురమున నుండు నపుడు తలఁపునకు రాఁగా నాశ్చర్యసంతోషాతిశయములచే నతనికిఁ బులకము లుదయించుటను గాంచి యచటనుండు రసికురాండ్రగు వనితాశిరోమణులు తమ విభున కన్యనారీస్మరణంబుచే రోమాంచములు గలిగెనని శంకింతురనియుఁ గృష్ణరాయఁడు చమత్కారముగా వారి డెందముల సందడించు సందియముఁ దొలఁగించి వారిని దనయెడఁ బ్రసన్నచిత్తలఁ గావించు ననియు భావము

(వి) ఈపద్యమునందలియభిప్రాయముచేఁబ్రథమాశ్వాసమునందువర్ణింపఁబడిన సత్యభామమనంబునఁ గృష్ణునిపై నీర్ష్యయు పొడముటయు నద్దెవిని గృష్ణుఁడనయంబు నయఁబున ననునయంబు గావించుటయువ్యజ్యమానంబులయ్యెడు. ఆశ్వాసాంతపద్యములు కథా భాగమునకు సంబంధింపని కేవలకృతిపతిస్తుతి కథనంబులయ్యును నిట్టి వ్యంగ్యములు స్ఫురించునట్లు సరసకవితాధౌరేయుండగు నందితిమ్మన వ్రాసి యునికి సహృదయహృదయంగమం బగు చమత్కారవిలసితంబై తద్దయు ముద్దుసేసెడు.

మత్తకోకిల

ప్రస్మృతివిలోచనాకుసుమబాణ దిశాలలనా
ఘుసృణపటీరలేపకృతికోవిద బాహుతటీ
విసృమరకీర్తిజాల రణవిక్షత వైరినృప
త్యసృగతిపంకిలాసిముఖ యైందవవంశమణీ. 140

(వ్యా) ప్రస్మృతివిలోచనా కుసుమబాణ—ప్రస్మృతి-చేరెఁడు, విలోచనా-నేత్రములు కలది, ప్రస్మృతివిలోచనా—చేరెడు కన్నులు గల వారు, అనఁగా విశాలనేత్రములు గల యుత్తమాంగన లని యర్థము, ప్రస్మృతివిలోచనాకుసుమబాణ - స్త్రీలకు మన్మథుఁడా, దిశా . లాల—దిశాలలనా - దిగంగనలకు, ఘుసృణపటీర-కుంకుమ పువ్వుతోఁ గూడినచందనమును, లేపకృతి-పూయుకార్యమునందు, కోవిద-సమర్థమైన; బాహుతటీ-బాహుప్రదేశమునుండి, విసృమర-వ్యాపించునట్టి, కీర్తిజాల-యశస్సమూహము గలవాఁడా, అనఁగాఁగృష్ణరాయఁడు తనవిజయపరంపరలచే నిజకీర్తినిదిగంతములయందు వ్యాపింపఁజేయువాఁడని తాత్పర్యము,రణ - ..ముఖ--రణ-యుద్ధమునందు, విక్షత-హతులైన, వైరినృపతి-శత్రురాజులయొక్క, అసృక్-నెత్తురులచేత, అతిపంకిల-మిక్కిలి కలుషితముగాఁ జేయబడిన, అసిముఖ-కత్తియంచులు కలవాఁడా, ఐందవ

వంశమణి-చంద్రవంశపు రాజులలో శ్రేష్ఠుఁడా, 'రణవీక్షిత' అని యన్నిగ్రంథములఁ లోను బాఠము కానంబడుచున్నది. 'వీక్షిత' యనుట కిచ్చట సరియగు నర్థము పొసఁగదు కావున 'వీక్షత' అనుపాఠము కవిహృదయమని భావించి యిట్లు సవరించితిని

ఇది నర్కుటవృత్తము న జ భ జ జ వ గణంబులును బదునొకొండవ యక్షరము యతిస్థానమును గలది ఈ పద్యమునకుఁ గోకిలకాక మనియుఁ బేరుగలదు

గద్య

ఇది శ్రీమదుమామహేశ్వరవరప్రసాదలబ్ధ సారసారస్వతాభినంది
నందిసింగయామాత్యపుత్త్రి కౌశికగోత్రపవిత్ర సుజనవిధేయ
తిమ్మయనామధేయ ప్రణీతంబైన పారిజాతాపహరణం
బను మహాప్రబంధంబునందుఁ
బ్రథమాశ్వాసము

(వ్యా) సారసారస్వత-శ్రేష్ఠమగు విద్యచేత, అభినంది-సంతోషించువాఁడును; నందిసింగయామాత్యపుత్త్రి-నందివారని కవియింటి పేరు, అమాత్యశబ్దముచే నితఁడు నియోగిబ్రాహ్మణుఁడని తెలియనయ్యెడు

దీనియందు శబ్దాలంకారము-ఛేకానుప్రాసము

వ్యాఖ్యాతృ గద్యము

ఇది శ్రీ పరమేశ్వరీసనాథ నిరంతరభజన నాగపూడి గ్రామాభిజన
భారద్వాజగోత్ర సామగవేదాధ్యయనసూత్ర పవిత్రచరిత్ర
యజ్ఞేశ్వరార్యపుత్త్ర సూక్తిపరితోషిత తార్య కుప్పుస్వా
మ్యార్యప్రణీతంబైన పారిజాతాపహరణ
మహాకావ్య వ్యాఖ్యావిలాసం బగు
పరిమళోల్లాసంబునందుఁ
బ్రథమాశ్వాసము

శ్రీ ర స్తు

పా రి జా తా ప హ ర ణ ము

ద్వితీయాశ్వాసము

శ్రీ సదన లోచనాబ్జ ద
యాసారమరంద పోషితార్థిభ్రమ రో
ల్లాసగుణ మలయకూట
ప్రాసాదనివేశ కృష్ణరాయమహీశా. 1

(వ్యా) శ్రీసదన...నివేశ—శ్రీసదన—లక్ష్మికి నివాసమైన అనఁగా సౌభాగ్యవిశిష్టములగు, లోచనాబ్జ—నేత్రములనెడు తామరలయొక్క, దయాసార-కృపావర్షమనెడు, మరంద-తేనెలచేత, పోషిత-పెంపఁబడిన, అర్థిభ్రమర-యాచకులనెడు తుమ్మెదలయొక్క, ఉల్లాసగుణ-విలాసగుణములతోఁగూడిన, మలయకూట-మలయకూటమను పేరుగల, ప్రాసాద-మేడ, నివేశ-వాసస్థానముగా గలవాఁడా, 'ధారాసంపాత ఆసారః' అని యమరము. అనఁగా కృష్ణరాయని లోచనములు సౌభాగ్యకలితములగు తామరలవలె నున్నవనియు, నందుండి మకరందమువలె దయారసము వర్షించుననియు, నా దయారసమనెడు మకరందముచేత యాచకులనెడు తుమ్మెదలఁ బోషించుచున్నాఁడనియు, నట్టియాచకులచే నిండిన మలయకూట ప్రాసాదమునందు నివసించుచున్నాఁడనియు భావము

యాచకులనఁగా నిచటఁ గళాప్రవీణు లగు కవి గాయకులు మొదలగువా రని తెలియవలయును.

అలంకారము — సావయవరూపకము.

తే. అవధరింపుము జనమేజయ క్షితీశ
వరున కిట్లను నమ్మౌని వల్లభుండు
పారిజాతంబు దే నిట్లు ప్రతినవట్టి
చంద్రశాలకు నేతెంచి చక్రధరుఁడు. 2

(వ్యా) అవధరింపుము-వినుము, చంద్రశాల-సౌధోపరిగృహము, 'చంద్రశాలా శిరోగృహం' అని యమరుఁడు

మ. సరసాలాపముల న్వినోదకథల న్సాత్రాజితీదేవిఁ బ్రే
మరసాంభోనిధి నోలలార్చి కడుసమ్మానంబు గావించి ని
ర్భరకౌతూహలవృత్తి నుండ ఘటికాపర్యాప్తి ఘంటారవాం
తర నిర్ణీతము లై వినంగఁబడియె న్మధ్యాహ్న శంఖధ్వనుల్. 3

(వ్యా) ఘటికా నిర్ణీతములై — ఘటికాపర్యాప్తి — ఘడియలు పూర్తి యగుటచేఁ గలిగిన, గంటారవ - ఘంటలయొక్క, అంతర - మధ్యమునందు, నిర్ణీతములై -నిర్ణయింపఁబడినవై, అనఁగా గడియలగుటను దెల్పు గంటలశబ్దములనడుమ శంఖారావములు మధ్యాహ్నకాల మగుటను దెల్పెనని భావము

తే. సనుయకృత్యంబు లప్పుడు సలుపఁదలఁచు
నలిననాభుని చిత్తంబు దెలిసి సత్య
భామ కనుసన్న నుడిగంపుఁబద్మముఖులు
నిలిచి రంతంత వినయంబు దొలఁక నెదుట. 4

(వ్యా) ఉడిగంపుఁ బద్మముఖులు-సేవకురాండ్రు, అంతంతన్-అచ్చటచ్చట.

క. తలిరాకుఁబోఁడి యొక్కతె
జలకమునకు వేళ యనుచు శౌరికి వీణా
కలకలములఁ గలకల నగు
పలుకుల మెల పొలయ విన్నపము గావించెన్. 5

(వ్యా) జలకము-స్నానము, మెలపొలయన్-మృదుత్వమొప్పునట్లు; సులలితముగా.ఈపద్యములోనిసందర్భముసురుచిరలలితపదకలితములై విలసిల్లుచుండుటచేసియుందలి కవిపలుకులను వీణాకలకలములఁగలకల నగుపొలుపున వెలసెడునని తెలియునది

శబ్దాలంకారము—వృత్త్యనుప్రాసము.

కావ్యగుణములు—ప్రసాదము—మాధుర్యము-సౌకుమార్యము.

ఉ. ఇంచినవేడ్క నాత్మహృదయేశ్వరిఁ గన్గొని శౌరి మందహా
సాంచిత నేత్రుఁడై జలకమాడఁగ లెమ్మని పైఁడిచేలకొం

గించుక జాలి నొక్కతరలేక్షణ హస్తముఁ గేల నూఁదుచుం
గంచుకి సంచయంబు సముఖా యన గద్దియ డిగ్గె డిగ్గినన్. 6

(వ్యా) ఇంచినవేడ్క-సమగ్రమైనకుతూహలముతో, కంచుకిసంచయంబు-వెగ్గళ్లగుంపులు, సముఖా + అనఁ—సముఖా యని పరాకు చెప్పఁగా.

క. ప్రామినుకుల పూఁబోఁడుల
సీమంతపుఁ జెందిరంబుచే బలె నరుణ
శ్రీ మించు నతనిపదముల
భామామణి యోర్తు పయిఁడిపావలు దొడిగెన్. 7

(వ్యా) ప్రామినుకల-వేదము లనెడు, పూఁబోఁడుల-స్త్రీలయొక్క, అనఁగా నుపనిషత్తులయొక్క, సీమంతపు-పాపటలయందలి, చెందిరంబుచే బలెన్ - సిందూరపుఁ బొట్టువలనఁ గలిగెనో యన్నట్లు,—అనఁగా భగవంతుని పాదారవిందముల నుపనిషత్తు లనెడుస్త్రీ లాశ్రయించియున్నారనియు, వారి పాటలయందలి సిందూరపుఁ దిలకముల చేతఁ గృష్ణునిపాదము లరుణకాంతిం బొరసెనో యన్నట్లుండెననియు భావము, పయిఁడిపావలు-బంగరుపాపుకోళ్లు

అలంకారము—హేతూత్ప్రేక్ష.

కావ్యగుణములు—ప్రసాదము-శ్లేషము-సౌకుమార్యము

తే. కేళిగతి మీఱ మజ్జనశాల కరిగి
శాతమన్యవమణిమయాసనమునందుఁ
గౌస్తుభాది విభూషణోత్కరము నెల్ల
నొయ్య నొయ్యన సడలించి యున్నయంత. 8

(వ్యా) కేళిగతిమీఱన్ — విలాసగమనముతో; మజ్జనశాల-స్నానముచేయు గది; శాతమన్యవ—ఇంద్రనీలరత్నమయమైన (శతమన్యుర్దివస్పతిః' అని యమరుఁడు),

ఇంద్రనీలమణిలక్షణము'—

"క్షీరమధ్యే క్షి పేన్నీలం క్షీరంచే న్నీలతాం । వజేత్

స ఇంద్రనీలోవిజ్ఞేయ స్సర్వసౌఖ్యకరప్శుభః" —అని రత్నశాస్త్రము,

సడలించి-ఊడ్చి

ఉ. కంపనలీలమై నసదుఁగా నసియాడఁ గుచద్వయంబు న
ర్తింప లలాటరేఖ చెమరింపఁగ హారలతాగుళుచ్ఛముల్
తుంపెసలాడఁ గంకణమృదుధ్వని తాళగతిం జెలంగఁగా
సంపెఁగనూనె యంటె నొక చంద్రనిభానన కంసవైరికిన్ 9

(వ్యా) కంపనలీలమైన్—కదలుటయొక్క విలాసముచేత, అసదుఁగాను-సన్ననినడుము, అసియాడన్-మిక్కిలివడఁకగా, తుంపెసలాడన్-నర్తనముచేయఁగా

"కొఱనెంజెఁదోఁచు నిరులునాఁ జెలువొంది
నొసలిపైఁ గురులు తుంపెసలు గునియ"

—భాగవతము, స్కంధము 10.

అలంకారములు—స్వభావోక్తి-సముచ్చయము

కావ్యగుణములు—సౌకుమార్యము-ప్రసాదము-మాధుర్యము.

ఉ. తామరదోయిలోఁ దగిలి దాఁగెడు తేఁటులఁ బోలఁ బెన్నెఱుల్
వేమఱు చేతులం బిడిచి విప్పి విదిర్చి నఖాంకురంబులం
గోమలలీల దువ్వి తెలిగొజ్జఁగినీ రెడఁ జల్లి చల్లి గం
ధామలకంబు పెట్టె నొకయంగన కాళియనాగభేదికిన్ 10

(వ్యా) గొజ్జఁగినీరు-పన్నీరు, ఎడన్—నడుమ (నడుమ నడుమ ననుట); గంధామలకంబు-వాసనలతోఁజేర్చి నూరిన యుసిరికవడియపుముద్ద; శైత్యసౌరభ్యసంపాదనమునకై దీనిని స్నానసమయంబునఁ బ్రభువులు శిరముపై నుంచికొందురు.

అలంకారము-ఉపమ కావ్యగుణములు। సౌకుమార్యము-ప్రసాదము.

మ. చెలువ ల్గ్రొందలు హేమకుంభములతోఁ జేసే నొసంగ న్విని
ర్మలదోర్మూలరుచు ల్వెలిం బొలయఁ దోరం బైనచన్దోయి సం
దొలయ న్వేనలి జాఱ నిక్క యరమే నొయ్యార మై ప్రాలఁగా
జలకం బార్చె లతాంగి యొర్తు యదువంశస్వామికి న్వేడుకన్. 11

(వ్యా) చేసేన్-ఒకరిచేతినుండి మఱియొకరుగాఁ బుచ్చుకొనుట; దోర్మూల రుచులు-బాహుమూలకాంతులు; వెలిం బొలయన్ - బయటవ్యాపింపఁగా; తోరంబు - (స్థూలశబ్దభవము); వేనలి-కొప్పు.

అలంకారము:—స్వభావోక్తి

ఇందు లలిత యను శృంగారచేష్టను దెలుపుచున్నయది,

సీ. చంద్రికపూవన్నె జిలుగుదువ్వలువను
 దడి యొత్తె నొక్క కాంతాలలామ
కొనగోళ్ల నెఱులు సిక్కులు వాపి మెలపున
 శిరసార్చె నొక్క తేఁటిగురుఁబోఁడి
వెన్నెల నిగ్గులు వెదచల్లెడు మడుంగు
 లందిచ్చె నొక్క పూర్ణేందువదన
నవరత్నమయభూషణవ్రజంబులు మేనఁ
 గీలించె నొక రాజకీరవాణి

తే. విరులసరు లిచ్చె నొక యరవిందగంధి
యలఁదెఁ జందన మొక ధవళాయతాక్షి
సుదతి యొక్కతె కపురంపు సురఁటి విసరె
నిలువుటద్దంబు నొక యింతి నిలిపె నెదుట 12

(వ్యా) చంద్రిక పూవన్నె-కుసుమపువ్వుయొక్క వర్ణము కలిగిన (అనఁగా నెఱుపును పసుపును గలిసినవర్ణము), జిలుఁగు దువ్వలువను-సన్నని సెల్లా(వస్త్రము)తో నెఱులు-వెండ్రుకలు

(వి) ఈపద్యమునఁ గాంతాలలామ, తేఁటిగురుఁబోఁడి, పూర్ణేందువదన; ధవళాయతాక్షి, మున్నగుపదంబులు తత్తత్క్రియోపచారానురూప రూపవిశేషవిలాసద్యోతకంబులై సాభిప్రాయంబులై చమత్కారపోషకంబులై యొప్పారెడు

అలంకారము పరికరము.

కావ్యగుణములు, ప్రసాదము-మాధుర్యము-సౌకుమార్యము మున్నగునవి

ఇటులు వీని నాయాపద్యంబులలో బుద్ధిమంతులు కావ్యగుణంబులఁ గాంచునది

క. కలికినిడువాలుఁగన్నుల
తళుకులు మణిపదీపికలుఁ దడఁబడ లక్త్రి

నిలయమున కిచ్చిరి కొందఱు
నెలఁతలు మౌక్తిక విచిత్ర నీరాజనముల్. 13

(వ్యా) నీరాజనముల్—హారతులు.

మ. జలకం బాడి మడుంగు గట్టి మణిభూషాదీప్యమానాంగి యై
కలపం బెంతయు వింతగా నలఁది చెంగల్వ లెలిన్మించ పే
నలిఁ గీల్కొల్పి పసిండియందెరవళి న్రాయంచ లంతంత రాఁ
జెలువుం దానను సత్యభామ సనుదెంచె న్నాథుఁ డుప్పొంగఁగన్.

(వ్యా) కలపము-మైపూఁత, నెలిన్ - అందముతో, మించన్-ప్రకాశించు నట్లు, పేనలిన్-కొప్పునందు, కీల్కొల్పి-తురిమి, పసిండియందెరవళిన్-బంగారునూపురములధ్వనులచేత, రాయంచలు-రాజహంసలు, అంతంతన్-దగ్గఅదగ్గఱకు, రాన్—రాఁగా

(వి) ఈపద్యమునందు సత్యభామనడక తిన్నఁదనంబును నొయ్యారంబును వ్యజ్యమానంబులు. ఆ ప్రమదగమనము హంసగమనముంబోలియున్నదను నుపమానమును ధ్వనిత మయ్యెడు ఇది యర్థశక్తిమూలాలంకారధ్వని. ఇందు విచ్ఛిత్తి, లలితము, అను శృంగారచేష్టలను నెఱుంగునది

సీ. మాత్సర్య ఘన మేఘమాలి కాపగను ప్ర
కాశిత హిమధామకళ యనంగ
విరహనిశీథినీ విరమ సంప్రాపితో
న్మీలనామోద పద్మిని యనంగఁ
గ్రోధదంతావళ క్షోభవిభ్రమ పున
స్సంజాతనైర్మల్య సరసి యనఁగ
సంతాపనైదాఘ సమయ నిర్గమకోర
కిత నవమాలతీ లతిక యనఁగ
తే. గాంతిఁ జెన్నారి వికసితస్వాంత యగుచుఁ
గలఁక యెంతయు దిగఁ ద్రోచి చెలువ మెసఁగఁ
జేరవచ్చిన ప్రియభామ గారవించి
యున్న యత్తఱి మురవైరి సన్నిధికిని 15

ఈపద్యమున సత్యభామ యపగతమనఃకాలుష్యయై సంప్రీతితో భర్తృసన్నిధానంబునకు వచ్చుట వర్ణింపఁబడినది.

(వ్యా) మాత్సర్య.... కళ యనంగన్—

మాత్సర్య-ఈర్ష్య యనెడు; ఘనమేఘమాలికా-గొప్పమేఘములవరుసయొక్క; అపగమ-తొలఁగుటచేత; ప్రకాశిత-ప్రకాశింపఁ జేయఁబడిన; హిమధామకళ యనంగన్-చంద్రకళయో యన్నట్లు;

విరహ . .. పద్మిని—విరహ-వియోగ మనెడు; నిశీథినీ-రాత్రియొక్క; విరమ-తెగుదలచేత; సంప్రాపిత-పొందఁబడిన; ఉన్మీలనామోద - వికాసపరిమళములు గల; పద్మిని యనంగన్-తామరతీఁగయో యనునట్లు;

క్రోధ. .సరసి — క్రోధ-కోపమనెడు; దంతావళ-ఏనుఁగుచేతనైన; క్షోభ విశ్రమ-కలఁతయొక్క విశ్రాంతిచేత, అనఁగాఁ గలఁత తొలఁగుటచేత, పునస్సంజాత-మరలఁ బుట్టిన; నైర్మల్య-నిర్మలత్వము గల, సరసి-కొలనో యనునట్లు,

సంతాప .లతిక—సంతాప-(కోప) సంజ్వర మనెడు, నైదాఘ సమయ-గ్రీష్మకాలముయొక్క, నిర్గమ-పోవుటచేత, కోరకిత-మొగ్గలెత్తిన, నవమాలతీ లతిక-నూతనమగు జాతితీఁగయో యనునట్లు; కాంతిఁ జెన్నారి——కలఁక—కాలుష్యము,

అనఁగా సత్యభామ మనస్సంతాపమును విడిచి సంతోషసమాక్రాంతస్వాంతయై తనపతిచెంతకు వచ్చునపుడు మేఘావృతుఁడై నిస్తేజుఁడైయుండి మేఘము తొలఁగిన పిదపఁ జంద్రుఁడు ప్రకాశించునట్లును, రాత్రి కడచినపిమ్మటఁ దమ్మితీఁగ కమ్మని తావులు గుప్పుమరింప వికసించునట్లును, గజక్షోభముచేఁ గలఁత నొంది యది యణఁగిన నిర్మలమై సరోవరముచందమునను, గ్రీష్మకాలమునం దెండలచేఁ దపించి వాడి యుండిన జాతితీఁగ వేసవి సన్న యనంతరము వర్షాకాల ప్రాదుర్భావమున మొగ్గలెత్తి నవకంపుచెలువ్వునఁ గ్రాలునట్లును జెలువారె ననుట.

అలంకారములు—రూపకానుప్రాణితమగు స్వరూపోత్ప్రేక్ష—ఉల్లేఖము—యథాసంఖ్యము-కావ్యలింగము

ఇందు మూఁడవపాదమున నన్నిగ్రంథములలోను 'విభ్రమ' యనియు నాలుగవ పాదంబున 'నిర్గత' యనియుఁ బాఠములు కానఁబడుచున్నవి కాని వర్ణనాప్రక్రమమును బట్టి యాపాఠములు సమంజసార్థవిధురంబులై యునికింజేసి 'విశ్రమ' యనియు, 'నిర్గమ' యనియుఁ గవి వ్రాసియుండనోపు నని యూహించి యట్లు సవరించితి.

అపగమ, విరమ, విశ్రమ నిర్గమ, అనునీపదములు సమానార్థకములు

సత్యభామకడకు నారదుఁడు వచ్చుట

క. చనుదెంచెఁ గలహభోజన
మునిరుక్మిణి వీడుకొల్ప మున్నీటిజలం
బున మజ్జనాదిమాధ్యం
దినకృత్యము లాచరించి నిష్ఠాపరుఁడై 16

(వ్యా) వీడుకొల్పన్-పంపఁగా; మున్నీటిజలంబునన్ - సముద్రజలమునందు; మాధ్యందినకృత్యములు-మధ్యాహ్నసమయమందుఁ జేయవలసిన యాహ్నికములు

(వ్యా) ఇంతకుమునుపు గడియలోపలనే నారదుఁడు రుక్మిణియింట సత్యభామను విచ్చలవిడిం దూలనాడి యావెంటనే సత్యభామయింట భుక్తి సలుపుటయుఁ బలుదెఱంగుల నయ్యంగనం బొగడుటయు, "ననిశైనం బతి నిన్నుఁబాసి చనునో" యని కృష్ణుని తదీయవశంవదత్వమును వికటించినట్లు నుడివి భావికార్యబీజావాపముం జేయుటయు, నమ్మునినాథుని గుణాతిశయమును వ్యక్తీకరించెడు. ఇతఁడిట్లు సూచింపకున్నఁ గృష్ణుఁడు స్వర్గమునకుఁ బోవునపుడు సత్యభామ తన్నును గొనిపొమ్మని భర్తను బ్రార్థింపకుండునేమో.

చ. అతనికి సత్యభామయు మురాసురవైరియు నాతిథేయస
త్కృతు లొనరించి యుండఁగ సతీమణు లిద్దఱు పళ్లెరంబు వె
ట్టితి మని విన్నవించినఁ దటిల్లతయు న్జలదంబు యామినీ
పతి వెనుకొన్నకైవడిఁ దపస్వియుఁ దామును భుక్తిశాలకున్ 17

(వ్యా) అతిథేయసత్కృతులు - ప్రత్యుత్థానాభివాదనార్ఘ్యపాద్యాది సత్కారంబులు, పళ్లెరంబు-భోజనపాత్ర, పళ్లెరంబు వెట్టితిమి-భోజనమునకుఁ బాత్రములు సిద్ధముగాఁ బఱచియుంచితిమని తాత్పర్యము; తటిల్లతయున్ ...కైవడిన్-అనువఱకు వాక్యము—తటిల్లత - మెఱపుఁదీఁగయును; జలదము-మేఘమును, యామినీపతిన్-చంద్రుని, వెనుకొన్నకైవడిన్-వెంబడించినట్లు,

అనఁగా నారదుఁడు ధవళశరీరుఁడై చంద్రునివలె ముందుగా భోజనశాలకుఁ జనుచుండెననియు, నతనిపిఱుందఁ జనిన సత్యభామ మెఱుపుదీఁగవలెను, కృష్ణుఁడు మేఘమువలెను, దనరారి రనియు భావము.

అలంకారము—ఉపమ

భోజనము

మ. చని గారుత్మతరత్నపాత్రికలఁ గంసద్వేషి సాంబాది నం
దనులు న్సాత్యకి ముఖ్యసోదరులు నానాబంధుసంతానముం
దనమ్రోల న్వసియింప మౌనిపతిచెంతం దాను నర్హాసనం
బున నుండె న్భుజియింప వీవనల నంభోజేక్షణ ల్వీవఁగన్. 18

(వ్యా) గారుత్మత రత్న పాత్రికలన్-గరుడపచ్చలచే నిర్మింపఁబడిన పాత్రము లయందు, వీవనలన్-విసనకఱ్ఱలచేఁ

సీ. శాకపాకంబులచవులు వక్కాణించు
గతిఁ గంకణంబులు గల్లు మనఁగ
నతివేగ మిడుఁడు మీ రనుమాడ్కి- మేఖలా
కీలితరత్న కింకిణులు మొరయఁ
గలమాన్నరుచితోడఁ గలహింపఁజాలెడు
వ్వలువపింజలు ఫెళఫెళ యనంగ
నారగింపుఁడు మీర లని ప్రియం బాడెడు
పోలుపున మెట్టియ ల్గులకరింప
తే నలరుఁబోఁడులు వడ్డింప నచటఁ గలహం
భోజియును దాను బహు భక్ష్య భోజ్య లేహ్య
చోష్య పానీయముల మధుసూదనుండు
సారెఁ గొనియాడుచును వేడ్క నారగించె 19

(వ్యా) మేఖల-ఒడ్డాణము, కలమాన్నరుచి-శాల్యన్నపు గాంతి, దువ్వలువలు-సన్నని చీరెలు, పింజలు-కుచ్చులు భక్ష్య-కొఱికి తినఁదగినవి, పిండివంటలు (గారెలు మొదలగునవి), భోజ్య-భుజింపఁదగినవి (అన్నాదులు), లేహ్య-నాలుకతో నాకి రుచి చూడదగినవి (పచ్చళ్లు), చోష్య-పీల్చఁదగినవి (ఫలరసాదులు), పానీయములు-త్రాగఁదగినవి (పాయసాదులు)

అలంకారములు—ఉత్ప్రేక్షలు నాలుగు

తే. వామనేత్రాకరాంచలావర్జ్యమాన
కనకభృంగారకర్కరికాముఖాగ్ర

గళితగంధోదకంబులఁ గంసవైరి
చేతులను దేల్చె బాంధవశ్రేణితోడ. 20

(వ్యా) వామనేత్రా - (పరిచారిక లగు) స్త్రీలయొక్క (వామ - సుందర మగు), కరాంచల హస్తాగ్రములనుండి, అవర్జ్యమాన-పోయబడుచున్న; 'అవర్జితాష్టాపదకుంభతోయైః' అని కుమారసంభవము; కనకభృంగార-బంగారు గిండిచెంబుల యొక్క; భృంగారమనఁగా బంగారు గిండియని యర్థము, కనకశబ్దమిచ్చట స్పష్టార్థము; కర్కరికాముఖాగ్ర-ద్వారముగల ముఖము కొననుండి, 'కర్కర్యాలూగళంతికా'-అని యమరుఁడు; గళిత-జారిన; గంధోదకంబులన్-పరిమళజలములచే; చేతులను దేల్చెన్-చేతులఁ గడిఁగికొనెను

ఈ పద్యమునందు "చేతులకు వార్చె" అని కొన్ని గ్రంథములలోను, చేతులకు దార్చె" అని కొన్నిటిలోను పాఠములు గానంబడుచున్నవి. వానికర్థము పొసంగ లేదని "చేతులను దేల్చెన్" అని సీతారామాచార్యులు తన పొత్తమున సవరించి యున్నారు ఆ పాఠము గైకొనదగియున్నది

చేతులకు వార్చెన్-అనఁగా చేతులను గడిగికొనెనని యర్థము చెప్పవచ్చునని తోఁచెడు

క. అప్పుడు తాంబూలంబులు
గప్పురమును జాలవల్లికలఁ బడఁతులచే
నిప్పించె బంధుకోటికి
నప్పద్మదళాయతాక్షుఁ డంతట సతియున్ 21

(వ్యా) కప్పురమును-ఘనసారమును, జాలవల్లికలన్-చిలుపుఁబనిచేసిన తములపాకుల పళ్లెములయందు.

తే. అంతిపురమున నుచితకృత్యములు దీర్చి
చంద్రభాలాస్థితుం డైన శౌరికడకు
సంతసంబున వచ్చి యా సంయమీంద్రు
నడుగులకు నెఱఁగుడు నతఁ డాదరమున 22

(వ్యా) ఎఱఁగుడున్-నమస్కరింపగా, 'ఎరగుఁడు'నని లఘురేఫమును గాఁదు

వ. ఇట్లనియె. 23

నారదుని దీవనలు

మ. పతి నీవై విహరింపఁగా జనము సంభావింపఁగా బంధుసం
తతి నిన్నుం గొనియాడఁగా సవతికాంత ల్చూచి లజ్జింపఁగా
సతుల ప్రాభవవైభవోన్నతుల ప్రోవై యిట్లు వర్తించు నీ
కితరస్త్రీజనబుద్ధి దీవనలు నే నే మిచ్చెద న్మానినీ 24

(వ్యా) ఇతర స్త్రీజనబుద్ధిన్-సామాన్యస్త్రీజన మను తలంపుతో, నే నేమిచ్చెదన్-నేనేమియ్యఁగలను, అనఁగా నన్నిట ధన్యురాలవగు నిన్ను నేను క్రొత్తగా నేమని దీవింతు ననుట

మ. అని తైనం బతి నిన్నుఁ బాసి చనునో ప్రాణంబు ప్రాణంబుగా
నిన్ను మన్నింపఁడో నీమనోరథంబుల న్నెయ్యంబుతోఁ జేయఁడో
చనవు ల్నీవలె నెవ్వరేఁ గనిరో నీసౌభాగ్య మింతంతయే
నినుఁ బోలంగల రబ్జగంధు లన వింతే యెందు సాత్రాజితీ 25

(వ్యా) అని ..చనునో—ఈవాక్యము భవిష్యత్కాలమును సూచించును కృష్ణుఁడు పారిజాతవృక్షమును దెచ్చుటకై స్వర్గమునకుఁ బోయి దేవేంద్రునితో యుద్ధముఁ జేయునపుడును సత్యభామను దనవెంటఁ దోడ్కొని పోవును

ఈపద్యమునఁ బ్రథమపాద మునఁ బ్రాఁయతి ప్రాణ మనుచోట 'ప్ర + అనము' అని పదవిభాగము

క. అటు లైనను గా ని మ్మో
కుటిలాలక నీకు మగఁడు గోరినకోర్కుల్
ఘటియించుఁ గాక తా నెం
తటికార్యం బైన డించి నాదీవనలఁ 26

(వ్యా) ఈపద్యమువలన నారదమహర్షి సత్యభామను దీవించు వ్యాజమునఁ బారిజాతవృక్షమును దెచ్చియిత్తునని శ్రీకృష్ణుఁడు సత్యభామతోఁ జేసిన ప్రతిజ్ఞను నెఱవేర్చు సంకల్పమును దృఢీకరణము చేసె నని యెఱుఁగునది

క అని పలికి శౌరిఁ గనుఁగొని
దనుజాంతక పోయివచ్చెదను మఱవకుమీ

నను నాపుడు గోపవధూ
జనవంచకుఁ డనియె గార్యసంఘటనేచ్ఛన్. 27

(వ్యా) కార్యసంఘటనేచ్ఛన్ - తా నుద్దేశించినకార్యమును నెఱవేర్చు తలంపుతో

చ. అదితి మొఱంగి కుండలము లానరకుండు హరించె వాని నే
గదనములోన ద్రుంచి యవి గైకొని దాఁచితి నాటనుండియుం
బదిలముగాఁగ నన్నడుగ బంపనికారణమేమి లాతినే
యిదె చనుదెంచి యిత్తు ననుమీ శతమన్యునితోడ సంయమీ. 28

ఈ పద్యమునందుఁ గృష్ణుఁ డమరావతికిఁ జనుట లోకవ్యాజమును గల్పించి దేవేంద్రునకుఁ దనరాక నెఱింగించి పుచ్చుట దెలుపఁబడినది

(వ్యా) మొఱంగి-వంచించి, కుండలములు-కమ్మలు, లాఁతినే- అన్యుఁడనా, నే నుపేంద్రుఁడనుగదా యనుట, ఇదె-త్వరితముగానే, ఇటఁ గృష్ణుఁడు దేవేంద్రునకు సందేశవార్తను నారదమహర్షితోఁ జెప్పిపంపుట యమ్మౌనికత్యంతసంతోషదాయకంబని తెలియునది

సాయంకాల వర్ణనము

చ. చని వినయంబుతోడఁ గలహాశనసంయమి వీడుకొల్పి యం
గనయును దాను నచ్చట జగత్పతి జూదపువేడ్క నున్నచో
దినకరమండలం బపరదిగ్గికూటముఁ జేరె యాదవీ
జన మదిరారసారుణ విశాలదృగంచల వంచక చ్ఛవిన్ 29

ఈపద్యము మొదలుగ మూఁడుపద్యములలో సాయంకాలవర్ణనము చేయఁబడినది

(వ్యా) యాదవీజన ..... ఛవిన్ — యాదవీజన - యదువంశస్త్రీల యొక్క, మదిరారస-మద్య(పాన)ముచేత, అరుణ-ఎఱ్ఱని, విశాల-వెడల్పైన, దృగంచల-కనుగొలుకులను, వంచక-మోసగించు, తిరస్కరించు; అనఁగా వానికి సమానమైన యనుట, ఛవిన్-కాంతితో

అలంకారము—ఉపమ.

ఉ. ఆయతతేజము ల్దఱిఁగి యంబుజబాంధవుఁ డస్తసీమకుం
బోయినఁ జూచి వేచిన తమోవిభుఁ డంప దినాంతయోధుఁ డీ

ఛాయఁ దదీయపత్నిఁ బెలుచం బడనీడ్చికొంచుఁ బోయెడుం
గో యనుమాడ్కి నంతట శకుంతరవంబు సెలంగె నెల్లెడన్. 30

ఈపద్యమున సాయంకాలమందలి పక్షులకలకలారావములు వర్ణింపఁబడినవి

(వ్యా) ఆయతతేజస్కుల్-అధికమైనకాంతులు, తఱఁగి-తగ్గి, నశించి, పేచిన-కాచికొనియుండిన (సూర్యుఁడప్పుడు గ్రుంకునాయని పొంచియుండిన), తమోవిభుఁడు చీఁకటియనురాజు, అంపన్ - ఆజ్ఞాపింపఁగా, దినాంతయోధుఁడు - సాయంకాలమనెడు వీరభటుఁడు, తదీయపత్ని - అతనిభార్యయగు, ఛాయన్ - ఛాయాదేవిని (నీడ ననుట), పెలుచన్ - క్రూరముగా, పడనీడ్చికొంచున్-భూమిపైఁ బడద్రోసి లాగి కొనుచు, కో యనుమాడ్కిన్-కుయ్యో అనుచందమున

అలంకారము—స్వరూపోత్ప్రేక్ష-రూపకోత్థాపితము
'ఛాయ' అనుచో శ్లేషమూలకము

చ ఇనుదెసఁ జూడ నోడి తల లెత్తక నీడఁ దదీయబింబముం
గని వగ జక్కవల్ మొగమొగంబులు సూచుచుఁ గుంది మూర్ఛఁ జెం
దినదెసఁ జూడ లేక జలదేవత హా యని కన్ను మోడ్చె నా
వనరుహము ల్ముడింగె సహవాసులదుఃఖము నెయ్యు రోర్తురే. 31

ఈ పద్యమునఁ జక్రవాకపక్షులదుఃఖమును దామరసపుష్పములు ముకుళించుటయు వర్ణింపఁబడియె

(వ్యా) జక్కవలు - చక్రవాకపక్షులు, మొగమొగంబులు సూచుచున్ - ఒండొరులముఖములఁ గనుఁగొనుచు (తమహితుఁడగు సూర్యుఁడస్తమించెనే యని దుఃఖముతోననుట); ఇచటఁ దామరలు జలదేవతలయొక్క నేత్రములుగాఁ జెప్పఁబడియె.

ఇంతవఱకును హేతూత్ప్రేక్షాలంకారము.

"సహవాసుల దుఃఖము నెయ్యురోర్తురే" — ఇచ్చట నర్థాంతరన్యాసము - వీనికి సంకరము.

అంధకార వర్ణనము

చ. తనువున నంధకారపుమదం బలమి న్ననుభద్రదంతికి
న్మొనసినఁ జిందరేఁగి తపనుం డనుమావుతుఁ గ్రుంకుమెట్టలో

యసురల వైచిన న్నాగిలి యచ్చట నెత్తురు గ్రక్కెనో యనం
గనుఁగవ గోరగింపఁ బొడకట్టె సముజ్జ్వలసాంధ్యరాగముల్ 82

ఇచట సాంధ్యరాగము వర్ణింపఁబడినది

(వ్యా) తనువునన్ - (ఏనుఁగు) శరీరమునందు, అంధకారపుమదంబు-చీకటి యనెడుమదము, అలమిన్ననభ్రప్రదంతికిన్ - ప్రసిద్ధమైన యాకాశమనెడు భద్రజాతి యేనుఁగునకు, ఏనుఁగుజాతులు మూఁడు — భద్రము, మంద్రము, మృగము, మొన సినన్-అతిశయింపఁగా, చిందరేఁగి - విజృంభించి, తపనుం డను మావుతున్-సూర్యుఁ డనెడుమావటివానిని, క్రుంకుమెట్టకోయన్-అస్త్రాదియొక్క కొనలో, ఉరలవైచినన్ - 'ఉరుల' అనిరూపాంతరము-దొర్లునట్లుపడఁ ద్రోయఁగా, నాగిలి-నొచ్చి, కోరగింపన్- మిఱుమిట్లు గొలుపునట్లు, సముజ్జ్వ - ప్రకాశించెడు, సాంధ్యరాగముల్-సంజకెంజాయలు

అలంకారము—రూపకోత్థాపిత మగు స్వరూపోత్ప్రేక్ష.

'మావుతున్' అను పదమును సీతారామాచార్యులు 'మావటిన్' అని సవరించి యున్నారు 'మావుతున్' అనుపదము సరియైనదనియే తెలియునది

మ. ఒకభృంగంబు పరాళినీమదనతంత్రోన్మాది ప్రాణేశ్వరీ
మకరందాసవమత్త నబ్జగృహసీమం బెట్టి తాఁ బోయి సం
జకడ న్వచ్చి తదాననమ్ముకుళ మేజాడం జొరన్ రాక యా
మికుఁడో నాఁ దిరిగెం గొలంకురమకు న్నే మెంతహీనంబొకో, 83

(వ్యా) పరాళినీమదనతంత్రోన్మాది - పరకీయ యగు నాఁడుతుమ్మెదతోడి మన్మథక్రీడలయందు వెఱ్ఱిపట్టినదగు, ఒకభృంగము-ఒకమగతుమ్మెద, మకరందాసవ మత్తన్ తేనెయనెడు కల్లును త్రావుటచే మదించిన, ప్రాణేశ్వరిన్-భార్యను, అబ్జగృహ సీమంబెట్టి - తమ్మియనెడు తనగృహమునం దుంచి, తాఁబోయి - (అన్యభృంగాంగనా సంగమలోలుపుఁడై) చని, సంజకడన్ వచ్చి - సాయంకాలమునందువచ్చి; తదానన మ్ముకుళము-ఆవంగియున్న తామరమొగ్గను, ఏజాడన్-ఏవిధముచేతను, చొరన్‌రాక - చొచ్చుటకువీలులేక; యామికుఁడోనాన్ - రాత్రియందుఁ దిరుగు తలవరియోయన - జాముకావలివాఁ డనుట; తిరిగెన్ - చుట్టెను, కొలంకురమకున్ - సరోలక్ష్మికి, ఏమే తెంతహీనంబొకో-అభ్యుదయ మెంత తగ్గినదో. సరోవరలక్ష్మియందు దిట్టి భృంగము వసించుచుట యామె యభ్యుదయమునకుఁ గొఱంతగదా యని భావము

ఇచటఁ "బరాశినీ .. న్మాది" యనుటచే భృంగంబునందు దక్షిణనాయకత్వ మారోపింపఁబడియె

అర్థాంతరము 'శౌలంకురమకున్' అనుమాటలను 'యామికుఁడో నాఁడిరిగెన్- అనుదానితోఁజేర్చి యన్వయించుకొని యి ట్లర్థము చెప్పనగు —శౌలంకురమకున్ -సరోజశ్మీకి, యామికుఁడోనాఁడిరిగెన్-తలవరియో యనునట్లు చుట్టుతిరిగెను మేలెంతహీనం బౌనో-సుఖమున బడయఁ గోరినవాఁ డెంత హీనస్థితికి వచ్చెనో యని భావము.

అలంకారములు —ఉత్ప్రేక్ష-అర్థాంతరన్యాసము వీనికి సంసృష్టి

సీ. దినవారి రాశి మా పనుమౌని గ్రోలంగ
  నడుగునఁ గనుపట్టునన లనంగఁ
గ్రుంకుమెట్టడవిఁ గాల్కొనిన సంధ్యావహ్నిఁ
  బొడమిన దట్టంపుఁబొగ యనంగఁ
దనమణి పడిపోవ ధరణీతలంబున
  నెనుకంగ వచ్చిన నింగి యన్నఁగ
నలచుక్క లనియెడి వలరాజు గెలుపు వ్రా
  ద్దెలియఁ బూసినమషీలేప మనఁగ

తే. వృద్ధవారవిలాసినీవిసరమునకు
నపలితంకరణౌషధం బనఁగ జార
నలినముఖుల కదృశ్యాంజనం బనంగ
నంధకారంబు జగ మెల్ల నాక్రమించె 84

ఈపద్యమునను పై రెండుపద్యములందును నంధకారవ్యాప్తి వర్ణింపఁబడియె.

(వ్యా) దినవారిరాశిన్-పగలను సముద్రమును, మాపనుమౌని-రాత్రి యను మునీ (అగస్త్యుఁడనుట), క్రోలంగన్-పానముచేయఁగా; అసలు-బురద, క్రుంకుమెట్ట డవిన్-అస్తాద్రియందలి వనమునందు, కాల్కొనిన-ప్రజ్వరిల్లిన - క్రమ్మిన; సంధ్యా వహ్నిన్ - సంధ్యయనెడు నగ్నియందు, తనమణి-ఆకాశముయొక్క మణి-నభోమణి యగు సూర్యుఁడనుట , పడిపోవన్ - ధాలిపోవఁగా (అస్తమింపఁగా నని భావము) ,

నెమకంగన్-వెదకుటకు, నింగి-ఆకాశము, ఆకాశమును నీలవర్ణముగా వర్ణించుట కవిసంప్రదాయము, వలరాజుగెలుపువ్రాల్ - మన్మథునియొక్క విజయాక్షరములను, తెలియన్ - ప్రకాశమగుటకై, మషీలేపము - నల్లనిమసిపూఁత, అనఁగా దాటియాకుల మీఁదనైనను శిలాఫలకములనైనను వ్రాయఁబడియుండు నక్షరములు తెల్లగా దెలియుటకై వానిమీఁద మసిపూయుట లోకప్రసిద్ధము, వృద్ధవార ..విసరమునకున్ - ముసలిబోగమువారి సమూహమునకు, అపలితంకరణౌషధ మనఁగన్ — అపలితంకరణ-నెరయకుండునట్లు చేయునట్టి, ఔషధంబనఁగన్ - మందో యనునట్లు, జారనశీనముఖులకున్-వ్యభిచారిణులకు, అదృశ్యాంజనము ఇతరులకుఁ దాము కనఁబడకుండఁ జేయు కాటుకయో యనునట్లు.

అలంకారములు — రూపకోత్థాపితస్వరూపోత్ప్రేక్షలు, ఇది మాలోత్ప్రేక్ష యనంబడును, ఉల్లేఖము — వీని కంగాంగిభావము లేమిచే సంసృష్టి

ఈపద్యమున వర్ణింపఁబడిన క్రమమువలనఁ గ్రమముగా నంధకారము సాంద్రమయ్యె ననుట గమ్యము

సీ. చిలుకతేరును నల్లచెఱకువిల్లును గల్వ
విరితూపు నిత్తుము మరుఁడ నీకు
వనమాలికయు నూత్న వంశనాళమును బిం
ఛము సమర్పింతుము శౌరి నీకుఁ
గప్పుఁగప్పడమును గస్తూరియును గాటు
కయు నివేదింతుము కాళి నీకు
నేరేడుఁబండ్లు వినీలచామరలు దూ
ర్వలు నొసంగుదు మిభవక్త్ర నీకు
తే. నిట్టిలోకోపకారికి నిరుబదొరకుఁ
జంద్రసూర్యాదిదుర్దోష శాంతి వొదలి
నిత్యత వహింపఁ జేయంగ నేర్తురని
యనుచుఁ బ్రార్థించి రభిసారికాబ్జముఖులు. 86

(వ్యా) చిలుక, చెఱకు, నల్లఁగలువపువ్వు, ఇవి మన్మథునకు రథమును, విల్లును, బాణమును నగుటచే నతనికిఁ బ్రియమైన వస్తువులనే యుపాయనములుగా సమర్పింతు మని యభిసారికలు వేఁడుకొని రని భావము. ఇట్టులే కడవంకకు నరయునది

వంశనాళము-పిల్లనఁగ్రోవి, పింఛము-నెమలియీఁకలకుంచె, కప్పుఁగప్పడము-నీలవస్త్రము, చామరలు-చామరములు, ఈపదము కంధరాదులలోఁ జేరినది, ఇరులు దొరకుట-చీఁకటి యనెడు ప్రభుప్రకు, చంద్రసూర్యాదిదుర్దోషశాంతి-సూర్యచంద్రాదు లనెడు దోషముల నివారణము, పౌదలి-ఘటిల్లి, నిత్యతవహింపన్-శాశ్వతస్థితి యొనరునట్లు, అనఁగా సూర్యచంద్రప్రకాశము లేక యెల్లప్పుడును నంధకారమే యుండునట్లు మీ రనుగ్రహింతురేని యని భావము, అభిసారికాబ్జముఖులు-అభిసారికలగుస్త్రీలు, అభిసారిక లనఁగాఁ బ్రియునిఁగూర్చి సంకేతస్థలంబున కరుగువనితలు.

"కామార్తాభిసరేత్కాంతం సారయే ద్వాభిసారికా" అని లక్షణము.

ఇక్కడఁ దమోభిసారిక లని యెఱుంగునది

(వి) ఇట మన్మథుఁడు మొదలగుదేవతల కుపహారముగా సమర్పింతుమని యభిసారికలు చెప్పినవస్తువులన్నియు నల్లనివనియు నాయాదేవతల కుండు వస్తువులనే వారివారి కర్పింతుమని వేఁడికొని రనియుఁ దెలియునది.

నల్లనివస్తువులనే దేవతలకు సమర్పింతుమనియు వారును దమ కనుగ్రహించి నల్లని చీఁకటినే దయసేయుఁ డనియు నభిసారికలు కోరుట సరసము.

చిలుక పచ్చనిరంగు గలదైనను బచ్చనిరంగులను నల్లనివిగా వర్ణించుట కవిసమయము

"మాతా మరకతశ్యామా మాతంగీ మదశాలినీ,
కుర్యా త్కటాక్షం కల్యాణీ కదంబవనవాసినీ"

— అని కాళిదాసుని దేవీస్తవము.

'శుకాంగనీలోపలనిర్మితానాం'

— అని మాఘుఁడు

'సూర్య చంద్ర' అనుటకు యతిలాభార్థము'చంద్రసూర్య'అని ప్రయుక్తము.

అలంకారము—సమము.

దీపవర్ణన

చ. మొనసిన దీపికానికరము ల్గృహకార్యగతాభిసారికా
వనితల యూర్పుఁగాడ్పుల నెవంబునఁ గంపము నొంద నోడకుం

డని తిమిరంబు తా నభయహస్తము లిచ్చె నసంగ వానిపైఁ
గనుఁగొనఁ బొల్చె నంకురితకజ్జలవన్నవధూమమాలికల్ 98

(వ్యా) గృహకార్య . . . వనితల—గృహకార్యగత-ఇంటి పనులయందుఁ బ్రవర్తించిన, అభిసారికావనితల—అభిసారికలగు స్త్రీలయొక్క, ఊర్పుగాడ్పుల-శ్వాసవాయువు లనెడు (అనఁగా నిశ్వాసవాయుప్రసరణముచే ననెడు), నెవంబునన్—నెపమున, వ్యాజముచేత, కంపమునొందన్-చలింపఁగా, ఓడకుండని-భయపడకుఁడని, అంకురిత. .. మాలికల్—అంకురిత-మొలచిన, కజ్జలవత్-కాటుకతోఁగూడిన, నవధూమమాలికల్—క్రొ ప్పొగల వరుసలు, పొల్చెన్-ప్రకాశించెను

'అంకురితకజ్జలముల్ నవధూమమాలికల్'- అని ముద్రితగ్రంథములలోఁ బాఠము కానఁబడుచున్నది. అప్పుడును నిట్టులే యర్థము

అనఁగా గృహకార్యములయందు వ్యగ్రలగు నభిసారికలు నాయకులచెంతకుఁ బోవఁ దలఁచెడి చింతాకులస్వాంతలై నిట్టూర్పులు విడువ వానిచే దీపములు కదలఁగా నంధకారము దీపములనుగని భయపడకుఁడని యభయహస్తములిచ్చెనో యన్నట్లు దీపములపై నల్లనిధూమమాలికలు ప్రకాశించెనని భావము

అలంకారము—స్వరూపోత్ప్రేక్ష, అపహ్నవానుప్రాణితము

(వి) 'నెవము'—నెపమునకు రూపాంతరము, దీనికిఁ బ్రయోగము
"చివురుఁగెమ్మోవి చిఱుఁగాటు నెవము గాఁగ"
—శృంగారనైషధము అ 8.

ప, వ, లకు యతిచెల్లదని కొందఱి మతమైనను నిక్కడఁ బ్రాస యతియగుటచే శ్రీనాథుఁడు నెవ మని వకారమధ్యముగానే ప్రయోగించెనని తెలియవలయు కావున నందితిమ్మన తన కావ్యమునం దెప్పుడును 'పవ'లకు యతి గూర్పని కారణముచే నిక్కడ నెవమనియే ప్రయోగించెనని యెఱుంగునది

అంధకార మభిసారికావనితలకు నభయహస్తము నిచ్చెనను భావము గమ్యము

నక్షత్రములు

సీ. కారొక్కన్న కటికచీఁకటిమొగుల్మొత్తంబు
గురిసిన వడగండ్లగుంపు లనఁగఁ

గవజక్కవలు వాయఁ గరనాళములఁ జందు
        రుం డూఁదుపటికంపు టుండ లనఁగ
నెల్లెడ మిన్నేటియిసుమున నచ్చర
        కొమ లిడ్డ వెన్నెలకుప్ప లనఁగఁ
దెలివి వెన్నెల వెండితీవెలు నిగిడించు
        చదలుకమ్మచ్చు బెజ్జము లనంగ
తే. జగము గెల్వంగ దండెత్తు మగనిమీఁద
లీల రతి చల్లుదీవనఁబ్రా లనంగ
వేఁడివెలుఁ గెండఁ గ్రాఁగిన విన్ను మేన
నెక్కొను చెమటబొట్లునాఁ జుక్క లమరె 37

ఈ పద్యమునందు నక్షత్రములు వర్ణింపఁబడినవి

(వ్యా) కారుక్రొన్న - క్రమ్ముకొనిన, దట్టమైన, కటికిచీఁకటి - గాఢాంధకార మనెడు, మొగుల్కొత్తంబు-మేఘబృందము, కురిసిన-వర్షించిన, కవజక్కవలు-చక్రవాకమిథునములు, పాయన్-జతవిచ్చుటకై, కరనాళములన్-కిరణము లనెడు గొట్టముల మూలమున, చందురుండు-చంద్రుఁడు, ఊఁదు-వెలికిఁబిమ్ము, ప్రయోగించు, పటికంపుటుండలు-స్ఫటికపుగుండ్లు.

అనగా సాయంకాలము రాఁగాఁ జక్రవాకమిథునము లొండొంటి నెడఁబాసిరే యెల్లను విరహంబునఁ బరితపించును గావున నమ్మిథునములు విచ్చుటకై చంద్రుఁడు తనకిరణము లనెడు గొట్టములచేత వానిపైఁ బ్రయోగించిన చిన్నస్ఫటికపుగుండులో యను నట్లు నక్షత్రములు ప్రకాశించెనని భావము.

ఎల్లెడన్-అంతటను, మిన్నేటియిసుమునన్ - ఆకాశగంగాసైకతమున; అచ్చర కొమ్మలు-అప్సరోవనితలు, ఇడ్డ-ఉంచిన; వెన్నెలకుప్పలు-బాలక్రీడావిశేషము,

బాలికలు వెన్నెలరేలు సైకతస్థలమునఁ గుమిగూడి వెన్నెలకుప్పలను బాల్యక్రీడ లాడుటకై యచ్చటచ్చటఁ బోసిన యిసుకకుప్పలో యన్నట్లు నక్షత్రములు ప్రకాశించె నని భావము

తెలివివెన్నెల-స్వచ్ఛమైన వెన్నెల యను, వెండితీవెలు - వెండితీఁగలను, నిగిడించు-సాగఁజేయు, చదలుకమ్మచ్చుబెజ్జములు-ఆకాశమనెడు కమ్మచ్చునందలి సన్న

రంధ్రములు, కమ్మచ్చు—(కమ్మి + అచ్చు)—స్వర్ణకారులు వెండి బంగారు తీఁగలను దీయుటకై యుపయోగించెడు సన్ననిరంధ్రములుగల యినుపపట్టము

చంద్రకిరణములనెడి వెండితీఁగలను సాగించుటకై యుపయోగించెడు నాకాశ మనెడు కమ్మచ్చుపట్టములోయనునట్లు నక్షత్రములు ప్రకాశించెనని భావము

దీవసంత్రాలు-ఆశర్వాదాక్షతలు, వేఁడివెలుఁగెండన్-సూర్యాతపముచేత, గ్రాఁగిన-తపించిన, విన్నుమేనన్-ఆకాశముయొక్క శరీరమునందు, నెక్కొను-పొడమెడు; పొడుకొను

అలంకారము—రూపకోత్థాపితములగు స్వరూపోత్ప్రేక్షలు, శ్లేషము, వీనికి సంసృష్టి

చంద్రోదయము

ఉ యామవతీకళత్రు నుదయావసరంబునకంటెఁ బాండిమ
శ్రీ మును దోఁచెఁ దూర్పుదెస సిద్ధము కృష్ణుఁడు పారిజాతముఁ
భామినికై హరించు నని పాయనినెవ్వగ నింద్రరాజ్యల
క్ష్మీముఖమండలంబున వసించిన వెల్లఁదనంబుకై వడిఁ 88

ఈ పద్యమునందుఁ జంద్రోదయమునకుఁ బూర్వము తూర్పుదిశ తెల్లనగుట వర్ణింపఁబడినది.

(వ్యా) సిద్ధము-నిశ్చయముగా, హరించునని-తీసికొనునని (తలఁచి), పాయని; నెవ్వగన్-విడువని మహాదుఃఖముతో, ఇంద్రరాజ్యలక్ష్మీముఖమండలంబునన్ - ఇంద్రుని రాజ్యలక్ష్మియొక్క ముఖమండలమునందు, వసించిన—కూడిన, వెల్లఁదనంబుకైవడిన్-పాండురవర్ణమోయనునట్లు, యామవతీ, సరసంబునకంటెన్ - యామవతీకళత్రు-చంద్రునియొక్క, ఉదయావసరంబునకంటెన్-ఉదయకాలముకంటెను, 'కంటె' వర్ణకమునకు ముందు నగాగమము వచ్చినది. 'తత్క్రితుశతంబున కంటె సుతుండు మేలు' అని యాదిపర్వమున నన్నయభట్టు ప్రయోగము మును-మునుగా, తూర్పుదెసన్-ప్రాగ్దిశయందు; పాండిమశ్రీ-తెల్లనికాంతిసంపద; తోఁచెన్-కానంబడెను

స్వరూపోత్ప్రేక్షాలంకారము. "కైవడిన్" అనునది యుపమావాచకశబ్దమైనను నిది యుత్ప్రేక్షాద్యోతకమని తెలియవలయు దీనికిఁ బ్రమాణము 1 అ 109పద్యము క్రింద వ్రాయఁబడియున్నది

సీ. తెరలి చీఁకటిమ్రాను గెడపంగ నిక్కిన
సమయగజంబు దంతము లనంగఁ
జదలుగేదఁగితూర్పుతుదకొమ్మ నరవిరి
యై కానిపించు పూరేకు లనఁగఁ
బొడుపుగుబ్బలి నెలపురిటింటి యిడుపునఁ
జఱచిన గందంపుఁ జట్ట లనఁగ
మరునిముందఱ బరాబరి సేయుకంచుకి
కులముచేతుల వెండిగుదె లనంగఁ
తే. గైరవములకు వెన్నెలనీరు వఱపఁ
బూని చేర్చిన పటికంపుదోను లనఁగఁ
గ్రమముతో శీతకరునిమయూఖములు గగన
భాగమునఁ గొన్ని యల్లనఁ బ్రాకుదెంచె 39

ఈ పద్యమునందుఁ జంద్రోదయమునకుఁ బూర్వము చంద్రకిరణము లుదయించుట వర్ణింపఁబడినది

(వ్యా) తెరలి-విజృంభించి, చీఁకటిమ్రానున్-అంధకారమనెడువృక్షమును, గెడపంగన్-పడఁద్రోయుటకై (నశింపఁజేయుటకై యనుట); నిక్కి — (ఆగ్రహముతోఁ) జాఁచిన, సమయగజంబు-కాలమనెడు గజముయొక్క, దంతము లనంగన్-దంతములో యనునట్లు

చీఁకటియనుమ్రాఁకును బడఁద్రోయుటకై కాలమనెడు గజము నిక్కఁబొడిచిన దంతములో యనునట్లు చంద్రకిరణము లొప్పెనని భావము.

చదలుగేదఁగి-ఆకాశమనెడు మొగలిచెట్టు, తూర్పుతుదకొమ్మన్-ప్రాగ్దిశయందలి కొనకొమ్మయందు, అరవిరియై-సగము వికసించినదై, కానిపించు-కనఁబడుచున్న, పూరేకు లనఁగన్ - కుసుమదళములో యనునట్లు

అనఁగా నాకాశము మొగిలిచెట్టువలె నుండెననియు నందుఁ దూర్పుదిశయందలి కొనకొమ్మలో సగము వికసించిన పూరేకులవలెఁ జంద్రకిరణము లొప్పెననియు భావము.

పొడుపుగుబ్బలి-ఉదయాద్రి యనెడు, నెలపురుటింటి-చంద్రప్రసూతిగృహము యొక్క, ఇరుపునన్-గోడలపార్శ్వములందు, చఱచిన-పూసిన, గంధంపుఁజట్టలు-- చందనపుబూఁతలు

అనఁగా నుదయాచలము చంద్రునిఁ బ్రసవించు గృహమువలె నొప్పె ననియు నందలి గోడలపై బూయఁబడిన చందనచర్చలో యన్నట్లు చంద్రకిరణములు ప్రకాశించె ననియు భావము

మరునిముందటన్-మన్మథునియెదుట, బరాబరిసేయు-హెచ్చరిక సేయుచున్న, కంచుకికులము-హెగ్గళ్లసమూహముయొక్క (హెగ్గడి-అంతఃపురపుఁ గావలివాఁడు), చేతుల-హస్తములయందు ధరించియుండు, వెండిగుదెలనంగన్ - వెఁడికఱ్ఱలో యను నట్లు.

అనఁగాఁ జంద్రోదయసమయమున రేలుఁజనులను మోహపరవశులఁగాఁ జేయుటకై మన్మథుఁ డనురాజు వెడలివచ్చుచున్నాఁడనియుఁ దదాగమనసమయంబున జనులకు హెచ్చరికలు చేయు కంచుకులు చేతులందు ధరించిన వెండికఱ్ఱలో యనునట్లు చంద్రకిరణము లొప్పారె ననియు భావము

కైరవములకున్-కలువలకు, వెన్నెలనీరు-వెన్నెలయనెడుజలమును, పఱపన్ - (కట్టుటకై) - ప్రవహింపఁజేయుటకై, పూని చేర్చిన-ప్రయత్నముతోఁ గల్పించిన, పటికంపుదోను లనఁగన్-స్ఫటికమయము లగుకాలువగొట్టములో యన, దోని-తూము కాలువ, ఇక్కడ గొట్ట మని భావము.

అనఁగాఁ గలువతీఁగలకు వెన్నెలయను జలముఁ గట్టుటకై యేర్పఱచిన స్ఫటికమయ మగు దోనలో యనునట్లు చంద్రకిరణము లొప్పారె నని భావము

శీతకరమయూఖములు - చంద్రకిరణములు, అల్లనన్ - మెల్లఁగా, చిన్నగా, ప్రాఁకుడెంచెన్ - పైకి వచ్చెను, "ప్రాఁకుఁడెంచు" అను శబ్దమునఁ డెంచుధాతువు స్వార్థమున వచ్చినది; ఇది శబ్దపల్లవ మనంబడును, ఇట్లు ఏగుదెంచు, చనుదెంచు, పోవుదెంచు, అరుదెంచు, మొలతెంచు మొదలగుశబ్దంబు లరయునది

అలంకారము- - రూపకోత్థాపితములగు స్వరూపోత్ప్రేక్ష లైదు, ఉల్లేఖము - వీనికి సంసృష్టి

తే. అమరు లమృతాంబునిధిలోని యమృతరసము
వెండిచేరులఁ బటికంపుఁగుండఁ గట్టి

చేఁదుకొనియెదరో నాఁగ శీతరోచి
మెఱుఁగుమెయితోన యల్లన మిన్ను ప్రాఁకె 40

ఈ పద్యము మొదలాఱుపద్యములలోఁ జంద్రోదయము వర్ణింపఁబడియె.

(వ్యా) అమరులు - దేవతాస్త్రీలు, అమృతాంబునిధిలోని - అమృతసముద్రమునందలి, అమృతరసమున్ - అమృతమును నీటిని, వెండిచేరున్ - వెండిత్రాళ్లచేత పటికంపుఁగుండన్-స్ఫాటికభాండమును, కట్టి - (వెండిత్రాళులకుఁ గట్టియనుట) చేఁదుకొనియెదరో నాఁగన్ - పైకిలాగుచున్నారో యనునట్లు, శీతరోచి - చల్లనికిరణములు గలవాఁడు, చంద్రుఁడు, మెఱుఁగుమెయితోన-తళతళలాడు శరీరముతోడనే, అల్లనన్-మెల్లఁగా, మిన్నుప్రాకెన్-మిన్ను + ప్రాఁకెన్, ఆకాశమునందుఁ బైకివచ్చెను

అనఁగా నమృతసముద్రమునందుండి యమృతరసమును దేవతాస్త్రీలు చేఁదుటకై యుపయోగించిన వెండిత్రాడులవలెఁ గిరణములొప్పెననియు, వానికిఁ గట్టిన స్ఫటికపుఁ గుండయోయన్నట్లు చంద్రబింబము వెలువారెననియు భావము

(వి) 'అమరులు' అనుపదమున కేకవచనరూపము "అమరుఁడు" అనియైనను, "అమరి" యనియైన నుండవచ్చును లోకమున నీళ్ళు చేఁదువ్యాపారము స్త్రీలదేయగుట నీపద్యమందు "అమరులు" అనుపదమునకు దేవతాస్త్రీలని యర్థముచెప్పుటయే చమత్కారమనియు, గవిహృదయ మనియుఁ దెలియునది

రూపకోత్థాపిత మగు నుత్ప్రేక్షాలంకారము

చ అమరులబోనపుట్టిక సహస్రమయూఖుని డోదుకోడె సం
తమసము వేరువిత్తు కుముదంబులచక్కిలిగింత పుంశ్చలీ
సమితికిఁ జుక్కవాలు నవసారసలక్ష్మి దొలంగుబాట కో
కములకు గుండెతల్లడము కైరవమిత్రుఁడు దోఁచెఁ దూర్పునన్ 41

(వ్యా) అమరుల-దేవతలయొక్క, బోనపుట్టిక-ఆహారముంచెడుగంప,(బోనము భోజనశబ్దభవము); సహస్రమయూఖుని-సూర్యుని, (డోదుకోడె-పద్దెమగదూడ)-పెత, సంతమసము-అంధకారముయొక్క, వేరువిత్తు - నిర్మూలముచేయువాఁడు, నాశకుఁడు, కుముదంబుల-కలువలయొక్క (కలువలనుట), చక్కిలిగింత-నవ్వఁజేయువాఁడు, అనఁగా సంతోషపఱచువాఁడు, పుంశ్చలీసమితికిన్ - జారిణులసమూహమునకు, చుక్కవాలు-చుక్కయెదురు, అనఁగా నరిష్టసూచకమని భావము, నవసారసలక్ష్మి-క్రొత్తయగుతమ్మి

సిరియొక్క, తొలంగుబావ-తొలఁగుమఱఁది బావ వచ్చినప్పుడు వదినె సంకోచముతోఁ దొలఁగుట యాచారము గావునఁ దొలంగుబావ యనగా దప్పుగాఁ జనఁజేయు బావ యని యర్థము - ఇక్కడ శత్రువని భావము, అనఁగాఁ గమలలక్ష్మిని సంకోచింపఁ జేయు మఱఁదివలెఁ జంద్రుఁడునాఁడని భావము, కోకములకున్- చక్రవాక పక్షులకు, గుండెతల్లడము-గుండెదిగులు

ఈ పద్యమునఁ బ్రసాదమను కావ్యగుణము

ఉ. పొందుగఁ బశ్చిమాబ్ధితటభూస్థలి నంశుమదంశుమత్ఫలా
కందము వాసరాంతహలికప్రవరుం డిడ సాంధ్యవారిభృ
త్కందళము ల్తమోదళయుతంబులు నై గెల పండి ప్రాలెఁ బూ
ర్ణేందునిపేరఁ బ్రాచి నది హేతువు వెన్నెల కల్మికల్మికిన్. 42

(వ్యా) పొందుగన్-చక్కఁగా, పశ్చిమాబ్ధితటభూస్థలిన్ - పడమటిసముద్ర తీరప్రదేశమందు, వాసరాంతహలికప్రవరుండు - సాయంకాలమనెడి కాఁపువాఁడు

'హాలిక' అనియే ప్రసిద్ధరూపము, 'హలిక' అన రూపమును హలముగలవాఁడు హలీ-చక్రీ-అనురూపమువంటిది, హలేవహలికః-స్వార్థేకప్రత్యయః-అనిసాధింపనగు అంశుమ కందమున్—అంశుమత్ - సూర్యుఁడనెడు, అంశుమత్ఫలాకందమున్- అరఁటిగడ్డను, "కదళీవారణబుసారంభామోచాంశుమత్ఫలా" అని యమరుఁడు, ఇడన్- ఉంచఁగా (నాటఁగా) సాంధ్యవారిభృత్కందళముల్ — సంధ్యాకాలపు మేఘము లనెడి మొలకలును (మోసులును), తమోదళయుతంబులునై -చీఁకటియనెడు పర్ణములును గలవై; పూర్ణేందునిపేరన్ — పూర్ణచంద్రుఁడనెడుపేరుతో, ప్రాచిన్ - తూర్పుదిశ యందు, గెల పండి-గెలవేసిపండినదై, ప్రాలెన్-ఒఱగెను, వెన్నెలకల్మి-వెన్నెల యను సంపద, కల్మికిన్ - కలుగుటకు, అది - తూర్పుదిక్కునం దరఁటిచెట్టు గెలవేయుట, హేతువు - కారణము.

అనఁగా నరఁటిచెట్టు తూర్పుదిక్కునందు గెలవేయుట భాగ్యమునకు హేతు వని లోకప్రసిద్ధి కావున నిక్కడఁ బశ్చిమ సముద్రతీరము వ్యవసాయభూమివలె నుండె ననియు, సాయంకాలము కాఁపువానివలె నొప్పె ననియు, నస్తమించునట్టి సూర్యుఁ డరుణకాంతిం బొలుచుటచే నరఁటిగడ్డవలె నుండెననియు, సూర్యు డస్తమించుట కాఁపువాఁ డరఁటిగడ్డను భూమియందు నాటినట్లుండెననియు, సూర్యాస్తమయానంతరము గగనంబునఁ బశ్చిమదిశయందుఁ గన్పట్టు మేఘములు రవికిరణస్పర్శనంబుచే నరుణ

వర్ణంబులై యలరుటంజేసి యవి యరఁటిమోసులవలెఁ దనరారెననియు, ననంతరము చీఁకటు లలముటంజేసి యవి యరఁటియాకులవలె నొప్పెననియు నాపిదప నెఱ్ఱని కాంతులతోఁ జంద్రోదయమగుటచే నాచంద్రబింబము పండిన యరఁటిగెలవలె నొప్పెననియు, నది తూర్పుదిక్కునందుఁ బొడముటచే వెన్నెల యనెడుసంపద గలుగుటకుఁ గారణ మయినదనియు భావము

అలంకారము—సావయవరూపకోత్థాపిత మగు నుత్ప్రేక్ష, కావ్యలింగముచే నుజ్జీవితము

చ. సమయవిలాసి శోణమణిసంగతమౌక్తికచారుహారముం
గ్రమమునఁ గూర్చుచో నరుణరత్నముఁ దా మును సాంధ్యరశ్మిసూ
త్రమునఁ బొసంగ గ్రుచ్చి యెడతప్పునఁ ద్రోచి పిఱుందఁ జేర్చుము
త్తెముక్రియఁ దోఁచె నయ్యమృతదీధితి లాంఛనరంధ్రసంగతిన్. 43

(వ్యా) సమయవిలాసి-కాలమనెడు రసికుఁడు, శోణమణి...హారమున్— శోణమణి - ఎఱ్ఱనిమణులతో, అనఁగాఁ గెంపులతో, సంగత - కూడిన, మౌక్తికచారుహారమున్ - సుందరమైన ముత్యాలహారమును, క్రమమునన్ - వరుసగా, కూర్చుచోన్ - గ్రుచ్చుచుండఁగా, తాన్-తాను (ఇది వాక్యాలంకారార్థము), మును-మొదట, సాంధ్యరశ్మిసూత్రమునన్-సంధ్యాకాలపుఁగిరణము లనెడు దారమునందు, అరుణరత్నమున్ - సూర్యుఁ డనెడు నెఱ్ఱని కెంపును, పొసంగన్, గ్రుచ్చి - చక్కఁగాఁ జేర్చి; ఎడతప్పునన్ -వరుస తప్పుటచేత, త్రోచి-ఆ కెంపును దీసివైచి; పిఱుందన్ - వెనుక; చేర్చు - కూర్చునట్టి, ముత్తెముక్రియన్ - ముత్యమువలె, అయ్యమృతదీధితి-అప్రసిద్ధుఁ డగుచంద్రుఁడు, లాంఛనరంధ్రసంగతిన్ - చిహ్న మనెడు బెజ్జముతోఁ గూడినవాఁడై, తోఁచెన్ - కనుపట్టెను, అనఁగాఁ బ్రకాశించెను.

అనఁగాఁ గాలమనెడు విలాసపురుషుఁడు కెంపులతోను ముత్యములతోనునొకసరము గ్రుచ్చుచుండ సాంధ్యకిరణవిశిష్టుఁడైన సూర్యుఁడు సూత్రమునందు గ్రుచ్చఁబడిన కెంపువలె నుండెననియు, సూర్యాస్తమయము కాలమనెడు రసికుఁడు తాను మొదటఁ గెంపుగ్రుచ్చినది తప్పనిభావించి తీసివైచినట్లుండెననియుఁ, బిదపఁ గళంకముతోఁగూడిన చంద్రుఁడు కిరణములతో నొప్పారుట యారసికుఁడు బెజ్జముతోఁగూడిన ముత్యమును దారముతోఁ గూర్చిన ట్లుండె ననియు భావము

అరుణరత్నము—శ్లిష్టపరంపరితరూపకము, అరుణుఁ డనెడు అరుణరత్న మని భావము.

ఉత్ప్రేక్షాలంకారము, రూపకానుప్రాణితము.

చ. దినపరిణామలక్ష్మికిఁ బ్రతీచి తగం గయిసేయువేడుక
న్వనరుహమిత్రబింబ మనువర్తులలాక్షికపట్టికం బయో
ధినడుమఁ దోఁచి సాంధ్యనవదీప్తిరసంబు హరించి పాఱవై
చిన వెలిదూదియో యనఁగ శీతకరుం డుదయించె నత్తఱిన్ 44

(వ్యా) దినపరిణామలక్ష్మికిన్-సాయంకాల మనెడుసిరికి (పరిణామము-అవసానము), ప్రతీచి-పశ్చిమదిశాంగన, కయిసేయువేడుకన్ - అలంకరింపవలయు ననెడు కుతూహలముతో, వనరుహమిత్రబింబ మన-సూర్యబింబమనెడు, వర్తు లాక్షిక పట్టికన్ - వర్తుల-గుండ్రమైన, లాక్షికపట్టికన్-లత్తుకతో నద్దినదూదిపట్టెను, పయోధినడుమన్ - సముద్రమధ్యమునందు, తోఁచి—ముంచి (తోఁగ ధాతువు ప్రేరణార్థకరూపము), సాంధ్య రసంబున్—సాంధ్య-సంధ్యాకాలమందలి, నవదీప్తి - క్రొత్తకాంతు లనెడి, (అనఁగా నెఱ్ఱనికాంతులు), రసంబున్ - జలమును, హరించి - తీసికొని, పాఱవైచిన వెలిదూదియో యనఁగన్ — వెలిదూది-తెల్లనిపత్తి

అనఁగా నస్తమయసమయమునందలి సూర్యుఁడు సాయంకాలాధిదేవతకుఁ బశ్చిమదిశాంగన యలంకరించుటకై గ్రహించిన గుండ్రమైన లత్తుకపట్టెవలె నుండెననియు, సూర్యుఁడు గ్రుంకుట యాలత్తుకపట్టెను సముద్రమున ముంచిన ట్లుండెననియు, సంధ్యాకాలమందలి యెఱ్ఱనికాంతులు లత్తుకపట్టెలోనుండి పిండిన యెఱ్ఱనినీరువలె నుండెననియు, నుదయించుచంద్రుఁడు లత్తుకలో నుండిన నీటిని బిండినపిదప శేషించిన తెల్లనిదూదివలె నుండె ననియు భావము

'పాఱవైచిన' యనుటచేఁ బ్రతీచి యింకను నుపయోగింపని వెలిదూదిని దప్పుగాఁ దూర్పువైపున బాఱవైచినట్లుండెనని భావము సాంధ్యనవదీప్తిరసంబుచేఁ బ్రతీచి దినపరిణామలక్ష్మికిఁ గైసేసెనని భావము

అలంకారము—రూపకోత్థాపితస్వరూపోత్ప్రేక్ష

చంద్రుఁడు

మ. కడఁక న్నేచలిగట్టుపట్టిఁ దను వేడ్కం గూర్చ నేతెంచి ప్రై
జడిగాఁ జుక్కలతూపు లేయఁ గినుక న్బాలిల్లి ముక్కంటి దాఁ

పొడుపుం గెంపను వేఁడికంట నిరు లన్పూవిల్తు మే నేర్చి చొ
ప్పడఁ దద్భూతియలందెనా నపుడు బింబం బొప్పెఁ బాండుద్యుతిన్ 45

(వ్యా) కదఁకన్-పూనికతో, రేవలిగట్టుపట్టిన్-రాత్రి యనెడి (హిమవంతుని కూఁతురగు) పార్వతీదేవిని, తనన్-తన్నును (ఇది శివుఁడనుకొనుమాట గావున-శివుఁనిన్ అని యర్థము), వేడ్కఁగూర్చ నేతెంచి-వేడుకతోఁ దేర్పుటకై వచ్చి, పైన్ న తనమీఁద, జడిగాన్ దట్టముగా (అనఁగా వర్షముగురిసినట్లు), చుక్కలతూపులు-నక్షత్రము లనెడి బాణములను; ఏయన్ - ప్రయోగింపఁగా, (ఇరు లను కర్తృపదమును నిక్కడఁ దెచ్చుకొనవలయు) కినుకన్-కోపముతో, జాబిల్లి ముక్కంటి - చంద్రుఁడను శివుడు-కర్తృపదము), పొడుపుంగెంపు-ఉదయరాగము (రక్తిమ), అనవేఁడికంటన్-అనెడు తీక్ష్ణమైనకంటితో (ఫాలాక్షముతో), ఇరులు-చీఁకటి, అన్‌పూవిల్తుమేను-అనడు మన్మథునియొక్క శరీరమును, ఏర్చి-దహించి

"ఇంద యుండితిమేని తానేర్చునగ్ని" భారతము, ఆదిపర్వము (అ 8)

చొప్పడన్-అనువుగా, తద్భూతి-ఆబూడిదను, అలందె నాన్—పూసికొనెనో యనునట్లు, బింబము - చంద్రబింబము, పాండుద్యుతిన్ - తెల్లనికాంతితో; ఒప్పెన్ - ప్రకాశించెను,

అనఁగాఁ జంద్రు డుదయకాలారుణద్యుతిని విడిచి ధవళకాంతితోఁ బొలుపొందుట, శివుఁడు మన్మథుని దహించి యాభస్మమును బూసికొనినట్లుండెననియు, రాత్రి పార్వతివలెను, జంద్రుఁడు శివునివలెను, చీఁకటి మన్మథునివలెను, నక్షత్రములు మన్మథుఁడు చంద్రుఁడనెడు శివుని రాత్రి యనెడు పార్వతితోఁ గూర్పుటకై యేసిన పుష్పబాణములవలెను, దత్కాలమందుఁ గన్పట్టినచంద్రుని యుదయరాగము శివునిఫాలానలమువలెను, చీఁకటులు నశించుట మన్మథుఁడు దగ్ధమగుటవలెను, జంద్రకిరణములు దగ్ధుడైన మన్మథుని బూడిదవలెను, నాధవళకిరణములతోఁ జంద్రుఁ డొప్పుట శివుఁడు భస్మానులిప్తగాత్రుఁడై యుండుటవలెను నొప్పెనని భావము.

ఇట నుపమానోపమేయములు సవర్ణములుగా నుండుటచే సౌపమ్యము సరసము

ఈపద్యమునందుఁ గవి మొదటి మూడుపాదముల నచ్చతెనుఁగు మాటలచేఁగూర్చియున్నాఁడు.

అలంకారము - రూపకోత్థాపిత మగు నుత్ప్రేక్ష

(వి) శివుఁడు కామదహనము చేసి తద్భస్మమును బూసికొనె నని చెప్పుటచే శివుఁడు కామమును జయించి కేవలసత్త్వగుణముతోఁ బ్రకాశించుచున్నాఁడను కవిహృ

దయిరూపచమత్కార మూహ్యమగియు నిది యర్థశక్తిమూలవస్తుధ్వని యనియు నెఱుంగునది

చ. తొలుమలజాతితోఁ నొరయు తూరుపుఁదొయ్యలి ముత్తియంపుఁగుం
 డలమున మానికంబు పడినం గనుపట్టెడులక్కగూఁడు నాఁ
 జలువలఱేని యప్పొడుపుఁజాయఁ దొలంగినకందు దోఁచె రే
 చెలువ కనుంగవం గమియఁ జెందినకాటుకకప్పుకైవడిన్. 46

ఈ పద్యమునందుఁ జంద్రుని కళంకము వర్ణింపఁబడియె

(వ్యా) తొలుమలజాతితోన్ - తూర్పుకొండయందలి శిలతో, ఒరయు - రాచుకొనుచున్న, తూరుపుఁదొయ్యలి - ప్రాగ్దిశాంగనయొక్క, ముత్తియంపుఁ గుండలమునన్ - ముత్తెములచేఁ జేయఁబడిన కర్ణాభరణమునందలి, మానికంబు - కెంపు, మాణిక్యశబ్దభవము, పడినన్ - జాతిపడిపోవఁగా, కనుపట్టెడు - (శేషించినదై) కానఁబడెడు, లక్కగూడు నాన్ - రత్నములు పొదిగియుండిన లక్కగూఁడోయనునట్లు, చలువలఱేని - చంద్రునియొక్క, అప్పొడుపుఁజాయ దొలఁగిన కందు - ఆయుదయరాగము పోయినపిదపఁ గానఁబడు కళంకము, రేచెలువ - రాత్రి యనెడుసతి, కనుంగవన్ - నేత్రద్వయమునందు, కమియఁజెందిన - పూసికొనిన, కాటుకకప్పుకైవడిన్ - నల్లనికాటుకవలె, తోఁచెన్ కన్పట్టెను

అనఁగాఁ బ్రాగ్దిశాసతి ధరించిన కెంపుముత్యములు గల కర్ణాభరణము ప్రాగ్గిరియందలి శిలలపై నొరయుటచేత నాకర్ణాభరణమునందలి యొకమాణిక్యము పడిపోఁగాఁ బిదపఁ గనుపట్టు లక్కగూఁడువలెను, రాత్రియనెడుసతినేత్రములయం దుంచుకొనిన నల్లనికాటుకవలెను జంద్రునికళంక మొప్పారె నని భావము

(వి) ఇది యచ్చతెలుఁగుపద్యము

అలంకారము — ఉత్ప్రేక్షాద్వయసంసృష్టి, రూపకోత్థాపితము — చంద్రుని యందుఁ బ్రాగ్వనితాకర్ణాభరణత్వారోపణమును దదీయోదయరాగమునందు మాణిక్యత్వారోపణమును బ్రతీయమానంబు లగుటచే రూపకము గమ్యము

మ. అమృతం బాసన మంగరాగ ముదయోద్యత్కాంతి చేలంబు చి
 హ్నము నంగా శశిరేవతీరమణుఁ డున్మాదంబు మీఱం దమో
 యమున న్భంగము నొంది పాఱఁ గరసీరాలోడితం జేయ వ
 చ్చె మరుద్వాహిని దానిఁ దేర్ప నన మించెం జంద్రికాపూరముల్ 47

ఈ పద్యమున వెన్నెలకాంతులు వర్ణింపఁబడినవి.

(వ్యా) అమృతంబు-సుధ, ఆసవము-కల్లుగాను, ఉదయోద్యత్కాంతి-ఉదయ కాలమందలి ప్రకాశించునెఱ్ఱనికాంతి, అంగరాగము-మైపూఁతగాను, చిహ్నము-కళంకము, చేలంబు-వస్త్రముగాను, కాఁగా-ఒప్పఁగా, శశిరేవతీరమణుఁడు - చంద్రుఁ డనెడు బలరాముఁడు, ఉన్మాదంబుమీఱన్ - కైపు హెచ్చఁగా, తమోయమునకా - చీఁకటి యనెడు యమునానదిని, భంగమునొందిపాఱన్-పరాజితయై పరుగెత్తునట్లు, అనిచీఁకటిపరమైన యర్థము. అలలను గలిగి పాఱునట్లు అని యమునానదిపరమైనయర్థము, కరసీరాలోడితన్—కర-కిరణములనెడు, సీర-హలాయుధముచేత, ఆలోడితం జేయన్ - కలఁత పెట్టఁబడినదానినిగాఁ జేయఁగా; అని చీఁకటిపరమైన యర్థము, కర-చేతియందలి, సీర-మడకచేత, 'ఆలోడితన్-కలఁతఁ జెందింపబడినదానినిగా-అని బలరామపరమైన యర్థము, దానిఁదేర్పఁగా - ఆ చీఁకటియనెడు యమునానది నూఱడించుటకై, మరున్వాహిని-గంగానది, వచ్చెననన్-వచ్చెనో యనునట్లు, చంద్రికాపూరములు - వెన్నెలయనెడు ప్రవాహములు, మించెన్-అతిశయించెను.

అనఁగాఁ జంద్రుఁడు బలరామునివలెను, నతనియమృతము మద్యమువలెను, నతని యుదయకాలమునందలి యెఱ్ఱని కాంతి బలరామునిమైపూఁతవలెను, నతఁడు విచ్చలవిడిఁ జీఁకట్లను భంగమునొంది పరువెత్తునట్లు తనకిరణములతోఁ గలఁచుటబలరాముఁడు యమునానదిని నలలతోఁ జలించుచుఁ బ్రవహించునట్లు తనచేతియందలి హలాయుధముతో లేవనెత్తుటవలెను, చీఁకట్లు పొలిసినయనంతరము వెన్నెలలు వ్యాపించుట యమునానదికిఁ గలిగిన కష్టముంగాంచి, యామె నోదార్చుటకై దానినెచ్చెలియగు గంగానది వచ్చుట వలెను నొప్పె నని భావము

చంద్రికాపూరములు గంగానదీప్రవాహములవలె ధవళములై యొప్పారె నని భావము

అలంకారము-రూపకానుప్రాణితమగు సుత్ప్రేక్ష

'భంగము నొంది' కరసీరాలోడిత' అనచోట శ్లేష

బలరాముఁడు శ్వేతవర్ణుఁ డనుటకుఁ బ్రమాణము :—

''సూర్యేందుకాంతికర్పూరకరంభారజతంహరీ

నిర్మోకభస్మహిండీరచందనంకరకాహిమం"

—అని కవికల్పలతయందు.

బలరాముఁడు మదిరాపానలోలుఁ డనుటకుఁ బ్రమాణము

'ఘూర్ణయన్ మదిరాస్వాదమదపాటలితద్యుతీ

రేవతీవదనోచ్ఛిష్టపరిపూతపుటేదృశా'

అని మాఘుఁడు వర్ణించియున్నాఁడు

మంచు

తే. తారకాధీశు కిరణకదంబకంబు
చిలికెఁ బలుచని వలిపంపు జిలుఁగు మంచు
కైరవశ్రీవధూ కరగ్రహణవేళ
వెలికిఁ గ్రమ్మిన సాత్త్వికస్వేద మనఁగ. 48

(వ్యా) కైరవ వేళన్—కైరవశ్రీవధూ-కుముదలక్ష్మియనెడు పెండ్లికూఁతురియొక్క, "వధూస్స్నుషానవోఢాస్త్రీ భార్యా స్వేష్టాంగనాసుచ".

—అని విశ్వనిఘంటువు

కరగ్రహణవేళన్ - పాణిగ్రహణకాలమందు, వెలికిన్-వెలుపటికి, క్రమ్మిన-వ్యాపించిన, సాత్త్వికస్వేదమనఁగన్-సాత్త్వికభావమగు చెమ్మటయోయన్నట్లు, తారకాధీశు-చంద్రునియొక్క, కిరణకదంబకంబు - కాంతులసమూహము, పలుచని - సన్నని; వలిపెంపు-తెల్లని, జిలుఁగుమంచున్-సూక్ష్మమైనమంచును; చిలికెన్-చల్లెను

అలంకారము-ఉత్ప్రేక్ష

చకోరముల లీలలు

సీ. విరహులమై సోఁకి వేఁడి యౌ వెన్నెలఁ
బచ్చివెన్నెల నులివెచ్చఁ జేసి
కలువపుప్పొళ్లచేఁ గసమైనవెన్నెల
వలిపవెన్నెలలోన వడిచి తేర్చి
చంద్రకాంతపునీట జాలైనవెన్నెల
ముదురువెన్నెల జుఱ్ఱఁ బదను చేసి
సతులమైపూఁతల బిసాళించువెన్నెలఁ
దనుపువెన్నెబరసాయనము గూర్చి
తే చిగురువిలుకానిజాతర సేయఁ బూని
కొలముసాముల నందఱఁ గూడఁబెట్టి
వంతు గలయంగ బువ్వంపుబంతివిందు
పెట్టి రెలమిఁ జకోరపుఁ బేరఁటాండ్రు 49

ఈపద్యమునందు వెన్నెలలోఁ జకోరపక్షు లొనర్చు లీలలు వర్ణింపఁబడియె'

(వ్యా) చకోరపుఁబేరఁటాండ్రు - చకోరగృహిణులు, పేరఁటాలు -శుభకార్యమునకుఁ బిలువఁబడివచ్చిన ముత్తయిదువ, ఇక్కడ గృహిణు లని భావము, చిగురువిలుకాని జాతర సేయఁబూని-మన్మథోత్సవముచేయుటకుఁ బ్రయత్నించి; విరహ వెన్నెలన్- వియోగుల శరీరస్పర్శనముచే వేఁడియైన వెన్నెలను, పచ్చివెన్నెలన్-శీతలమగు వెన్నెలతో(కలిపి); నులివెచ్చఁజేసి—సుఖోష్ణమగునట్లుచేసి; ఇచట విరహులశరీరములు విరహతాపముచే నుడికె నని భావము,—తద్గుణాలంకారము,

కలువ . . ..వెన్నెలన్—కలువపుప్పొళ్లచేన్ - కైరవపరాగములచేత, కసటైనవెన్నెలన్-కలుషితమైనవెన్నెలను, వలిపెవెన్నెలలోనన్ - సన్ననివెన్నెలలోనుండి, వడిచి-వడియఁగట్టి తేర్చి-తేటపఱిచి - (కల్మషరహితముగాఁజేసి యనుట), ఇక్కడ "కలువపుప్పొళ్లచేఁ గసటైనవెన్నెల" యనుటచేత రేలు కలువలు పూఁచెననియు దానిపుప్పొళ్లచే వెన్నెలలు కలుషితము లయ్యెననియుఁ దెలియనగు,

చంద్ర. . వెన్నెల—చంద్రకాంతపునీటన్-చంద్రకాంతమణులు గరఁగి ప్రవహించునీటిచేత, జాలైన-ప్రవాహమైన, అనఁగా మిక్కిలి పలుచనైన, వెన్నెలన్- అనఁగాఁ జంద్రకాంతమణులు చంద్రకిరణములు సోఁకి నీరుగాఁ గరఁగె నని భావము, ముదురువెన్నెలన్-గట్టిపడిన వెన్నెలచేత, జొబ్బఁబదనుజేసి-త్రావుట కనువుగాఁ జేసి,

సతుల . . . . వెన్నెలన్—సతులమైపూఁతన్ - స్త్రీలశరీరమందలి చందనాదిచర్చలచేత, పిసాళించువెన్నెలన్-మిక్కిలిపరిమళించువెన్నెలను, తనుపువెన్నెలన్-తనియఁజేయువెన్నెలలో, రసాయనముఁగూర్చి-జరావ్యాధులను లోఁగొట్టునట్టియౌషధమునుగాఁగూర్చి, చకోరాంగనలు వెన్నెలలో నిన్నివిధములగు భక్ష్యపదార్థములను సిద్ధపఱిచి యని భావము.

చకోరపక్షులు వెన్నెలనుదప్ప నితరవస్తువులను భక్షింపవని కవిసమయము కవిసమయమునుగూర్చి చి అ1. ప 52 వ్యాఖ్యానముం జూచునది, కొలముపాములనందఱన్- తమవంశమున దొలిపురుషుల నందఱిని, కూడఁబెట్టి-చేర్చి, వంతుగలయంగన్-వంతులుగాఁ గూర్చుండఁబెట్టి, బువ్వంపుబంతివిందు పెట్టిరి,—

అలంకారము-స్వభావోక్తి

(వి) ఇట్టిమనోహరమగు చంద్రికావర్ణనముగల రెండుపద్యము లితరకావ్యములనుండి యీక్రిందఁ జదువరులకు ముదముగూర్చ నుదాహరింపఁబడుచున్నవి

సీ. "నునులేఁతవెన్నెలకొనలు మెల్లనఁ ద్రుంచి పిల్లతండములకుఁ బెట్టునవియుఁ
జవియైనవెన్నెల చంచులఁ గలశించి యింపారఁ బ్రియుల కందిచ్చునవియుఁ
గడఁగి యింతటఁగాని వడఁదేరదనుభంగిఁ దనర వెన్నెలవెల్లి మునుఁగునవియుఁ
లగలింటి యాఁకలిపాయఁ బైపైఁబడి ముచురువెన్నెలఁ గ్రోలి పొదలునవియు
తే. గడుపునిండినఁ గసికాటు కఱచునవియుఁ, గూడియొందొంటితోఁ జెరలాడునవియు
నగుచువెన్నెల తమసొమ్మె యనినయట్లు, కోరి చరియించెఁ జదలఁ జకోరచయము."
—అని యనంతామాత్యునిభోజరాజీయమునందు

సీ "పసగలవెన్నెల మిసిమిపుక్కిటఁ బట్టి పొసఁగఁ బిల్లలనోళ్లఁ బోసి పోసి
నున్ననిక్రీయన్కు వెన్నెలతుంపరల్ హుమ్మని చెలులపై నుమిసి యుమిసి
కమ్మనివెన్నెలఁ గడుపునిండఁగఁ గ్రోలి తలివెక్కు గట్టునఁ ద్రేన్చి త్రేన్చి
కన్నిచ్చలకువచ్చు వెన్నెలక్రొన్నురు వేఱ వేఱ ప్రియురాండ్ర కిచ్చి యిచ్చి,
తే తఱుచువెన్నెలగుంపులఁ దాఁటితాఁటి, యాఱుమగువెన్నెలలలోనఁ దూఁటి తూఁటి
పలుచనగువెన్నెలలలోనఁ బాఁటిపాఁటి, మెలఁగెఁ బెక్కు చకోరంపుఁబులుగుగములు"
—అని జక్కనవిక్రమార్కచరిత్రమునందు

సీ. కామినీమానమేఘశ్రేణి విరియంగఁ
దొగతల్లుగుంపులు దొంగలింప
సాంధ్యరాగావిల చంద్రికాంబులు దేఱ
నిరులుమొత్తపుటప లివురఁ బాఱ
యువజనరాగపయోరాసు లుప్పొంగ
వెలిదమ్మి జాతిపువ్వులు ముడుంగ
మదచకోరమరాళమండలి చెల రేఁగఁ
బఱచుచేడియ లనుమెఱపు లడఁగ
తే నభినవశరత్సమాగమం బనఁగ మించు
నట్టి రాకానిశావేళ నలకువింట
గొనయ మెక్కించి వలరాజు కినుక మీఱ
విరహిజనములపై దండువెడలె నవుడు 60

కః పద్యమునందుఁ జంద్రయుక్తమగు రాత్రి శరత్కాలాగమమని వర్ణింపఁబడినది

(వ్యా) కామినీమాన-కామోద్రేకముగల స్త్రీలయొక్క మానమనెడు, మేఘశ్రేణి-మేఘముల వరుస, విరియంగన్-తొలఁగఁగా, తొగతెల్లుగుంపులు-కలువలనెడు తెల్లపూలగములు, తొంగలి-పన్ - ప్రకాశింపగా, సాంధ్యరాగ - సంజకెంజాయచేత, అవిల-కలుషమైన, చంద్రిక-వెన్నెలయనెడు, అంబులు-నీళ్లు, తేఱన్-ప్రసన్నములు కాఁగా, ఇరుల మొత్తపుటపలు-చీఁకటుల సమూహమనెడు బురద, ఇవురఁబాఱన్-ఇంకిపోఁగా, యువజనరాగ-యౌవనవంతులగు పురుషులయొక్క యనురాగములనెడు, పయోరాసులు-సముద్రములు, ఉప్పొంగన్-అతిశయింపఁగా, వెలిదమ్మి-తెల్లదామరలనెడు, జాతిపూలు-జాతీకుసుమములు, ముడుంగన్-ముకుళింపగా,

అనఁగాఁ జంద్రికావిశిష్టరాత్రులందుఁ దెల్ల దామరలు ముకుళించుట స్వభావముగాన నని ముకుళించుటను నట్టిరాత్రులందుఁ గని శరత్కాలాతి దేశముచేసియుండుటచే శరదాగమలక్షణం బగు జాతీకుసుమ ముకుళనముగా నిందు వర్ణించెను. జాతిపూవులువర్షాకాలమునందే పూచునని కవిసమయము. 'వర్షాసు ఘనశిఖిస్మయ హంసగమాః పంకకందళోద్భేదాః। జాతీకదంబకేతకికుంభీనిలనిమ్న గాహలి ప్రీతిః'-అని ప్రమాణము కావున జాతిపూవులు వర్షాకాలమున హేరాళముగాఁ బుష్పించి వర్షాత్యయశరదాగమములందు ముడుంగునని కవిసమయ ముంటచే నీపద్యమునందుఁగవి కవిసమయమును బోషించుచుఁ జంద్రికాయుతరాత్రులందు జాతిపూవులు ముకుళించెనని చమత్కారముగాఁ జెప్పినాఁడు

గ్రంథాంతరములందుఁ గాతిపూవులని కానఁబడుచున్నది కాతిపూవులు—ఒకానొక పుష్పము ఇది సరసమగు పాఠము కాదు.

మదచకోర-మదించిన చకోరములనెడు, మరాళమండలి-అంచలపిండు, చెలరేఁగన్-విజృంభింపగా, పటుచేటికలు-పరువిడు స్త్రీలు, (అభిసారికలనుట), అను మెఱపులడఁగన్-అనెడు మెఱపుఁదీఁగెలు అడఁగిపోవఁగా, ('మెఱుపు'అని రూపాంతరము), అభినవశరత్సమాగమ మనఁగన్- క్రొత్తగావచ్చినశరత్కాలమోయన్నట్లు, మించు-ప్రకాశించెడు, అట్టిరాకానిశావేళన్ — అపున్నమనాఁటి రాత్రుల యందు, అంకు విడున్-పుష్పధన్వుఁడు, గోనయమెక్కించి - అల్లెత్రాటి నెక్కుపెట్టి, వలరాజు — మన్మథుఁడు, దీకమీఱన్-ఏపుతో, దండువెడలెన్-యుద్ధమునకుఁ బోయెను

చంద్రోదయధర్మములు శరత్కాలధర్మములుగాఁ జెప్పఁబడినవి. శరత్కాలమునాఁడు మేఘములు తొలఁగుటయు, తెల్లపూదలు ప్రబలుటయు, జలమునిర్మలమగుటయు, బురదలిగురుటయు, సముద్రము లుప్పొంగుటయు, జాతిపువ్వులు ముకుళించుటయు, హంసలు హర్షోత్కర్షముం బొందుటయు, మెఱుములులేకుండుటయుస్వభావసిద్ధములు.

అలంకారము:—రూపకోత్థాపితోత్ప్రేక్ష

ఉ. అనలినాయతాక్షు గడియారమునం దభిసారికా జిఘాం
సానిరతప్రసూనశరచాపగుణధ్వనులో యనంగ ఘం
టానినదంబు లయ్యెడ వినంబడియెం గుపితాబ్జలోచనా
మానసము ల్చలింపఁ బ్రథమప్రహరాపగమప్రశంసులై 51

(వ్యా) ఆయ్యెడన్-అప్పుడు, గడియారమునందున్ -కాలసూచకయంత్రమునందు, ఘంటానినదంబులు-గంటలయొక్క శబ్దములు, అభి .. . ధ్వనులో — అభిసారికా— అభిసారికాస్త్రీలయొక్క, (స్త్రీలననుట), జిఘాంసా-హింసించను నిచ్ఛయందు,(జిఘాంసా-హంతుమిచ్ఛా-సన్నంతము) నిరత-ఆసక్తులైన,ప్రసూనశర-మన్మథునియొక్క, చాప-వింటియొక్క, గుణధ్వనులో-అల్లెత్రాటిశబ్దములో, అనంగన్ - అనునట్లు, కుపితా మానసముల్-హృదయములు, చలింపన్-అల్లాడఁగా, ప్రథమప్రశంసులై —ప్రథమప్రహర-మొదటియామముయొక్క, ('ద్వౌయామ ప్రహరౌసమౌ' అని యమరుఁడు), అపగమ-పోవుటను, ప్రశంసులై-తెలియఁజేయునవియై, విన బడియెన్-వినవచ్చెను

అనఁగా శ్రీకృష్ణునిగడియారమునందొక యామము గడచెనని తెలిపెడు గంటలు మ్రోఁగెననియు,నా శబ్దములు మన్మథుండభిసారికాంగనలను హింసింపఁబూనిటంకారముఁ జేసినవింటియల్లెత్రాటిశబ్దములో యనునట్లుండెననియు, (వెన్నెలప్రకాశమునం దభిసారికలుతమకాంతులచేతఁ దోపుటకు వీలులేనికారణముచే వారిని మన్మథుఁడు హింసించుచున్నాఁడనిభావము) నంతఁగ మగలపైఁ బ్రణయకలహమును బూనియుండిన మానినులు రాత్రియొకయామముగడచెనని తెలుపు గంటలుకొట్టఁగానే యింకనదిరుపుగా నుండినఁ గార్యము తప్పునని భయపడి వారు కోపమును విడిచిపెట్టి తమప్రియుల ననుసరింపఁ బూనిరనియు భావము

జారకాంతలు

చ. వలిపము గట్టి హారములు వైచి పటీరము మై నలంది జా
దులు నెఱిగొప్పునం దుఱిమి త్రోవనె పోయితి మేని తాఁకియుం
డలఁచెడువారు లే రని మనంబుకలంకలు దేర్చి జారకాం
తల సమయస్థలంబులకుఁ దార్చిరి దూతిక లట్టివెన్నెలన్ 52

ఈపద్యమునందు జ్యోత్స్నాభిసారికలు వర్ణింపఁబడిరి

(వ్యా) వలిపముఁగట్టి-సన్ననితెల్లనిచీరెలు గట్టి, హారములు వైచి-ముత్యాల పేరులు ధరించి, పటీరము-చందనము, మైనలంది-దేహమునఁ బూసికొని, జాదులు-జాతి పుష్పములను, నెఱిగొప్పునన్ -(జాత్యైకవచనము)- నిండుఁగొప్పులందు, తుఱిమి-దూర్చి (ధరించుకొని), త్రోవనె-దారియందే, పోయిరిమేని-పోయినయెడల, తాఁకియుం దలఁ చెదువారలేరని—మనలను స్పృశించువారును స్మరించువారును నుండరని, దూతికలు-కాముకీకాముకులకు సందేశవార్తలఁ గొనిపోవుచెలికత్తెలు, మనంబుకలంకలుదేర్చి-మనసు నందలి సంశయములను మాన్పి, జారకాంతలన్-అభిసారికలగు జారస్త్రీలను, అట్టి వెన్నెలన్-(ప్రకాశమానమగు) నావెన్నెలయందు, సమయస్థలంబులకున్-సంకేతస్థలముల యొద్దకు, తార్చిరి-తీసికొనిపోయిరి

అనఁగా నీపద్యమునందుఁ జెప్పఁబడియలంకారములన్నియు ధవళములు గావున నవి ధరించి యభిసారికలు వెన్నెలలో సంచరింతురేని నావెన్నెలకాంతులతో వీరిప్రకాశములు నైక్యమగుటచేఁ గామికులు ఘంటాపథముననే చనుచుండినను నితరులకు వారిం గనుఁగొనుట యశక్యమని భావము.

జ్యోత్స్నాభిసారికాలక్షణము.

శ్లో॥ మల్లికామాల్యధారిణ్యా స్సర్వాంగీణార్ద్రచందనాః
క్షౌమవత్యోనలక్ష్యంతే జ్యోత్స్నాయామభిసారికాః

—అని కావ్యాదర్శమునందు దండి.

అలంకారము-మీలితము (అప్పయ్యదీక్షితులమతమున), అతిశయోక్తి (దండిమతమున).

చంద్రికావిహారములు

వ. వెండియుం దుహినకరమండలంబునం గురియు నప్పండువెన్నెలలు సాయంతననటనచటుల మహానట వికటాట్టహాసభాసంబుల కనుప్రాసంబులై, పూర్వాపారావార పులినతల విహారపరాయణ రావణ కర పుష్కరోద్గీత వాలుకాగుళుంఛికలకుం ప్రత్యాదేశంబులై, యంధకారబలీంద్ర నిర్బంధనధురంధుర సముయమఘుమఘన చరణాంగుష్ఠనిష్ఠ్యూత గగనసరిదంబుపూరంబుల కనుబింబంబులై, చంద్రకాంతమణి నిర్మిత హర్మ్య హిమవన్మహీధర శృంగ పతితంబు లగు

చుం జెను వెల్లువలు గట్టి యలివిసము వూనినీమాన ప్రవీరంబు లుర
లం ద్రోయుచు, వియోగవేదనాభరాక్రంద ద్రథాంగ కంఠగుహా
కుహరముఖంబుల ముంపుకొని మెఱయుచు, నరవిరిచెందొగమొగ
డలం బడి సుడియుచుఁ, దనుకరువలిం గదలువిరులం దొరఁగుపు
ప్పొడితిప్పలం బొరలి తెట్టువ గొంచుఁ, గనకడోలా విహార లీలా
యత్త మత్తకాళినీ కపోలధాళధళ్యంబుల వెల్లునం గడలుకొని
యుప్పొంగుచుఁ, గటికిజీఁకటితరులం దెరలం జేయుచు, సకలభువన
తలాప్లావనంబు గావించి, యజాండకరండంబు వెండిజలపోఁత గావిం
చినతెఱంగు నంగీకరించె,నప్పుడు తమయందు నెప్పుడెప్పుడు నింతురో
యనుచు నువ్విళ్లూరుచందంబునఁ జంద్రికాకిరణకందళికలం గరంగు
రేవెలుంగు రాచిప్పలం గప్పురంపుఁ గుప్పెలం గొప్పరించిన సరస
మధురసంబులు నించి యించిన వేడ్కల నొండొరువులకెం జిగురాకు
మోవినంజలం జవిగొనుచుఁ గ్రోలి సోలి పూఁజవికలఁ బొంపిరివోవు
కామినీ గాముకులును, వలరాచకేలి సలుపునెడల నంగంబుల చక
చకలు వెలివోవకుండ నిండార లేపంబులు సేయుచొప్పునఁ గర్పూర
కస్తూరికా సంకుమద మిళిత చందనపంకంబు లొకొళ్లకొళ్ల మేను
లం గలయ నలందుకొని చలువచప్పరంబులం దీర్చిన పుష్పాడి
తిన్నెల విశ్రమించు సతీపతులును, బ్రోడలగు నెచ్చెలులు పేరాడు
సిగ్గుల నీడిగిలంబడ నెట్టకేలకుఁ ద్రోపు ద్రోపాడుచుం దార్చి కూర్చి
చనుటయు మఱుం డొనర్పఁ గల కొత్తలకుం దివురు తమకపుముంగలి
పోఁజులు నిగిడించు క్రొవ్వాఁడి తూపులరూపున నొండొరున్నుల
మఱుపెట్టి చూచు నెలగోలుచూపుల నితరేతరధైర్యంబులు గంటి
వడ నొంటిం బచ్చెనయోవరుల వసియించు వధూవరులును, వేరు
కొనుకోరికలు దారుకొన డాయునెడం బొంగిన యంగంబులం బరస్పర
బాహుపాశంబుల బిగియారం గౌఁగిలించుకొని కరంగిన డెందంబుల

రెంటి నొక్కటిగ నర్తించుపోలిక నర్తమిల్లి పగలు తమపాసిన యెడలం బోవము మనోజవికారంబుల నవిరళంబుగాఁ జెప్పికొనుచు హంసతూలికాతల్పంబులం దత్పత రానందంబులం బొరలు తరుణీ తరుణులును, దోలుతటిఫాలయలుక యెడలం జనించిన వియోగ శిఖ నిండారు రేయెండ వేఁడిమి నగ్గలించినం దాలిమి దెమలం దమక తాపు తమకించి కలసికొని నెచ్చెలులకా జేలువట్టి తోట్టిన పేడ్క లం బొదరిండ్ల కందువలం బొడలు రమణీరమణులును, పుబ్బుకొను వయసుగుబ్బల నిబ్బరంబుగా నివుడుతినుటలం బెచ్చుపెరుఁగు పచ్చ రంబుల నొక రొకరి మెచ్చక పచ్చవిలుతుండు విచ్చలవిడిం బన కైదువులు ముప్పదిరెంటం దోడుసూపె నన బహువిధ కరణానన భేదంబులం బెనఁగుచు మణిసౌధంబులం గ్రీడించు యువతీయువజనం బులును, గ్రిక్కిఱిసినచుక్కవల నిక్కువలఁ గమియం దిక్కుల చయ్యులఁ ద్రొక్కుడు పడి రతిశాస్త్రరహస్యతత్త్వానుభవంబున వెలి మఱచిన వలరాచ తపసుల పోలికం దెలిరాకట్టు నెలపులం బప్పళించియున్న నాయికానాయకులును, నెడ వడని వేడుకవమల నలసి బడియు నవయవంబులపై నీలయు నెమ్మనంబులతో నొయ్యొ నొయ్యనం గదలు తూఁగుటుయ్యెలలఁ గన్ను మొగిచి యున్న విలాసినీవిలాసులును, గలిగి యన్నగరంబు శంబరాంతకు సామ్రా జ్యంబు ననుకరించె, నయ్యెడ నయ్యదువల్లభుండు సత్యయుం దాను నన్నగ్రమణిదీపదీపితంబును విమలదుకూలవితాన సందానితంబును ప్రాలంబముక్తాగుచ్ఛ చ్ఛవిచ్ఛాదిత వలభి విలసితంబును వివిధ విచిత్రపట ఘటిత స్ఫటికభిత్తిభాగ భాసురంబును మృదులహంస తూలికా కల్పిత తల్ప సంఛన్న మణిమంచ కాంచితంబును ధవళ వలితాదళ క్రముకఖండ మండిత మరకతమణి భాజన విభ్రాజితం బును మృగమదమిళిత పటీరపంకాంకిత వరోత్తికవత్తి పరికల్పితంబును

దరవికచ లతాంత తాలవృంతంబును గోమలబిసతంతు సంతాన నిబద్ధ కుసుమదామ రమణీయంబును సురభి కృష్ణాగరుధూప ధూపితంబును బరిమళ మిళిత శిశిర సలిల పూర్ణ కనక గళంతికా సమంచితంబును మంజుగుంజ త్పారావత పతంగ గళరవ భరితంబను మాణిక్యసమున్నతాదర్శ దర్శనీయంబును నగు శయనాగారంబున వినోదకేలిం దేలి నిద్రాముద్రితనేత్రుండై శయనించె నయ్యవసరంబున

ఈ పెద్దవచనమందు వెన్నెలతో జరుగు వేడుకలు వర్ణింపఁబడినవి. దీనిని వెన్నెలవచన మందురు.

(వ్యా) వెండియుఁ-మఱియు, దీనికి మొదటిరూపము 'వెండి', దీనికిఁ బ్రయోగము

"నాయాఁకలి కోర్వ నెపుడు వేయైనను నేఁగొనంగ వెండి యనుభవిం, తాయాస పడుటఁ గనుఁగొని కూయుదు ననుఁ బాసిచనుటకుం దగవగునే,"

—భారతము-శాంతిపర్వము-అ ౩

1. తుహినకర . . ప్రాసంబులై —

తుహినకర మండలంబునన్-చంద్రమండలంబునం దుండి, అప్పుడువెన్నెలలు-అమదిరిన వెన్నెలలు, అనఁగాఁ బూర్ణచంద్రచంద్రికలనుట ఇదిమొదలు "అంగీకరించె" ననుపదముపఱ కొకపెద్దవాక్యము. దినిలో నుపవాక్యములు పెక్కులు గలవు సాయంతన-సాయంకాలమందలి, నటన-నృత్యమునందు, చటుల-(ఇటునటు) కదులుచున్న, మహానట-పరమశివునియొక్క, వికట-అధికములగు (భయంకరములగు), అట్టహాస-కేకరింపులతోడి నవ్వులయొక్క, భాసంబులకుఁ-ప్రకాశములకు, అనుప్రాసంబులై-సవర్ణములై (సమానములై యనుట), వర్ణసామ్య నిమిత్తమైన శబ్దాలంకారమును బోధించు నీ యనుప్రాసశబ్దమిచ్చట గౌణవృత్తిచేత సమానార్థకముగాఁ బ్రయోగింపఁబడియె అనఁగా సంధ్యాతాండవ కేళీ సమయంబునఁ బరమశివుని భయంకరములగు నట్టహాస ప్రకాశములకు సమానములై (అతి ధవళములైన వనుట)

అలంకారము-ఉపమ-వృత్త్యనుప్రాసము

2 పూర్వ . దేశములై . . పూర్వపారావార-తూర్పుసముద్రమునందలి, పులినతల-ఇసుక నేలయందు, విహరమాణ-క్రీడించు స్వభావముగల; తాత్పర్యార్థము

నందు 'చాసస్' ప్రత్యయము ప్రయుక్తము 'తాచ్ఛీల్య వయో వచనశక్తిషు చానశ్' అని వ్యాకరణసూత్రము, ఐరావణ-దేవేంద్రుని పట్టపుటేనుఁగుయొక్క, కరపుష్కర-హస్తాగ్రముచేత, 'పుష్కర' మనునది కరహస్తాగ్రవాచకమైనను 'కర' శబ్దప్రయోగము స్పష్టార్థము

ఇట్టి ప్రయోగములు మహాకవుల గ్రంథములలోఁ గానఁబడు చుండుటచే దీనిని బునరుక్తి యని చెప్పనొప్పదు

'అనిన్ద్యోరీవంశకరీర నీరైః', అని శిశుపాలవధ మహాకావ్యమునందు మాఘుఁడును, 'క్వచిత్కాంచీదామ్నా కరికలభకుంభస్తననతా,' అని సౌందర్యలహరియందు శ్రీ శంకర భగవత్పాదులును ప్రయోగించియున్నారు.

'అనుమేనహి పంథాః మహాకవీనామ్ ' (అనఁగా మహాకవుల మార్గమిదియే) అని మహామహోపాధ్యాయ మల్లినాథసూరి వ్రాసియున్నాఁడు

ఉద్ధూత—ఎగఁజిమ్మఁబడిన, వాలుకా-ఇసుకయొక్క, సూక్ష్మకణికలకు-సమూహముల (దుమ్ముల) గుంపులకు, ప్రత్యాదేశంబులై-తిరస్కరించునవియై (అనఁగా వానికంటెను నతిధవళములై యనుట, సమానములై యని భావము), అనఁగాఁ దూర్పు సముద్రమునందలి యిసుకయందు విహరించు దేవేంద్రుని యైరావతము హస్తాగ్రముచేత నెగఁజిమ్మఁబడిన యిసుకదుమ్ముల గుంపులను దిరస్కరించునవియై (యతిధవళములై యనుట) యని భావము ఇఁక చంద్రికలు యార్ద్రపఱచుచుండి పొందుటచేనా దిశ యందలి సముద్రతీరమునందు నాదిక్కున కధిపతియగు నింద్రుని యేనుఁగును నుపమానముగాఁ దెచ్చుట చమత్కారము

అలంకారము-ఉపమ.

(వి) 'ప్రత్యాదేశము' మొన్నగు శబ్దములు సాదృశ్యవాచకంబు లని యెఱుంగవలయు. దీనికిఁ బ్రమాణము—

స్పర్ధతే జయతి ద్వేష్టి ద్రుహ్యతి ప్రతిగర్జతి ।
ఆక్రోశత్యవజానాతి కదర్థయతి నిందతి ॥
తమన్వేత్యనుబధ్నాతి తచ్ఛీలం తన్నిషేధతి ।
తస్య చానుకరోతీతి శబ్దాః సాదృశ్యవాచకాః ॥
ఉపమాయామిమే ప్రోక్తాః కవీనాం బుద్ధిసౌఖ్యదాః ॥"

—అని యాచార్యదండియనుశాసనము.

'బంధుచోర సుహృద్వాదీ కల్పః ప్రఖ్యః ప్రకస్సమః
దేశీయ దేశ్యది ప్రాభసోదరాద్యాః ఇవార్థకాః '

— అని కవికల్పలత

ఆద్య పద్యముచే-ఆప్త-సపత్న - సబ్రహ్మచారి-సనాభి-సగంధి సచ్ఛాయ - సకర్మ-సగర్భ్య-సతీర్థ-దాయాద-ప్రతిచ్ఛంద - ప్రతిబింబ-అనుబింబ - అనుప్రాస - మొదలగునవియు గ్రాహ్యములు

3. అంధకారబలీంద్ర...... ...కనుబింబంబులై —

అంధకార-చీఁకటియనెడు, బలీంద్ర-బలిచక్రవర్తి యొక్క, నిర్బంధన-చెఱఁబెట్టు కార్యమునందు, ధురంధర-భారవాహియగు (ముఖ్యుఁడైన యనుట), సమయ - కాలమనెడు, మధుమథన - (మధుసూదనుఁ డగు) విష్ణువుయొక్క, చరణాంగుష్ఠ - పాదముయొక్క, బొటనవ్రేలినుండి, నిష్ఠ్యూత-విడువఁబడిన, గగనసరిత్-ఆకాశ గంగ యొక్క, అంబుపూరంబులకున్-నీటి వెల్లువలకు, అనుబింబంబులై - సదృశములై, అనఁగాఁ గాల మనెడు విష్ణువు చీఁకటి యను బలిచక్రవర్తిని నణఁగఁ ద్రొక్కినటు లొప్పెననియుఁ దత్కాలమునందుఁ బ్రసరించిన వెన్నెలలు విష్ణుపాదమునుండి పొడమిన గంగానది వెల్లువవలె నొప్పెననియుఁ దాత్పర్యము

(వి) 'నిష్ఠ్యూత' అనఁగా 'ఉమియఁబడిన' యని యర్థము ఇది యశ్లీల ప్రతీకమైనను గౌణవృత్తిచే 'విడువఁబడిన' యను సరసార్థము నిచ్చుచున్నది దీనికిఁ బ్రమాణము

"నిష్ఠ్యూతోద్గీర్ణ వాంతాది గౌణవృత్తి వ్యపాశ్రయం ।
అతిసుందర మన్యత్ర గ్రామ్యకక్ష్యాం విగాహతే ॥"
అని కావ్యాదర్శమున నాచార్యదండివచనము
"ఏవాపి నిష్ఠ్యూత మరీచి భాసా బాల్యాదనావిష్కృత లాంఛనేన ।
చంద్రేణ నిత్యం ప్రతిభిన్న మౌళే శ్చూడామణే కిం గ్రహణం హరస్య ॥"
కుమారసంభవము 7-35

ఆలోకమార్గం సహసా వ్రజంత్యా కయాచిదుద్వేష్టనవాంతమాల్యః ।
బద్ధుం న సంభావిత ఏవ తావత్కరేణ రుద్ధోఽపి చ కేశపాశః ॥"
రఘువంశము

పెక్కుపదసమాసములందుఁ గాన్పగుణ మోజస్సు
దీర్ఘ సమాసములు గద్యములందు బ్రయోగింపవచ్చును
'ఓజస్సమాస భూయస్త్వ మేతద్గద్యస్య జీవితమ్' అని కావ్యాదర్శము.

4 చంద్రకాం... ... కరలం బ్రోయుచున్ —

చంద్రకాంతమణి-చంద్రకాంతమణులచేత, నిర్మిత-కట్టఁబడిన, హర్మ్య-మేడలనెడు, హిమవన్మహీధర-హిమవత్పర్వతముయొక్క, శృంగ-కొనలయందుండి, పలితంబు లెసఁగన్-పడుచున్నవై, పెనువెల్లువలు గట్టి-గొప్పప్రవాహములుగా నేర్పడి, అతివిశద-మిక్కిలి [illegible]ములగు, మానినీ - మానవతులగు స్త్రీలయొక్క, మాన -

అహంకార మునకు, ప్రతిర ఋలు-గట్టులను, ఉరలం ద్రోయుచున్-క్రింద దొర్లునట్లు పడఁద్రోయుచు, "ఉరులం" అని యుత్వమధ్యముగాఁ బెక్కు ముద్రితగ్రంథములలోఁ గానంబడుచున్నది అది రూపాంతరముగా గ్రాహ్యము,

అనఁగా మేడలు చంద్రకాంతమణులచే నిర్మితములై హిమాచలశృంగముల వలె పునఁ గదుఁ బొడవుగుచేఁ జంద్రకాంతమణుల వెన్నెల సోఁకుటచేఁ గరఁగి యత్యున్నతస్థలంబునుండి క్రిందికి జారుటవలన వేగవంతంబులై పెనుప్రవాహములుగా నేర్పడిన వనియు పెల్లునను గట్టులను బెల్లగించి త్రోయునట్లు వెన్నెలపల్లునలు మానవతులగర్వము లనెడు గట్టులను లడఁద్రోసె ననియు భావము అనఁగా నిట్టిసకలజనాహ్లాదకరమగు వెన్నెలయందు మానవతులగు యువతులు తమయభిమానములను మాని కాంతులపై మనసు పెట్టి రని తాత్పర్యము

5, వియోగ... మెఱయుచున్—(ఇంతవఱ కొకవాక్యము)

వియోగవేదనాభర-అధికమగు విరహవేదనచేత, ఆక్రందత్-శోకముతో బిగ్గరఁగా నఱచుచున్న, రథాంగ-చక్రవాకపక్షులయొక్క, కంఠగుహాకుహర-కంఠము లనెడు గుహాప్రదేశముల యగ్రములందు, ముంపుగొని-నిండి, మెఱయుచున్-ప్రకాశించును, అనఁగా వెన్నెలయందు రథాంగదంపతు లొండొంటిం బాసి విరహవేదనచేఁ గుంది యఱవఁదొడఁగిసనని భావము

'మొరయుచున్' అనిపాఠాంతరము-శబ్దించుచు నని యర్థము

6 అరవిరి . . సుడియుచున్—(ఇంతవఱ కొకవాక్యము)

అరవిరి-సగమువికసించిన, 'అల' యని రూపాంతరము, చెంగావమొగడలన్-ఎఱ్ఱనికలువమొగ్గలయందు, పడి-ప్రవేశించి, సుడియుచున్ - తిరుగుచు, అనఁగాఁ గలువపూల నాహ్లాదింపఁ జేయుచు నని భావము

7 తనుకరువలి .. తెట్టువఁగొంచున్—(ఇంతవఱ కొకవాక్యము)

తనుకరువలిన్-మందమారుతముచేత(తనువు + కరువలి-తనుపుశబ్దమునకు ప్రత్యయం దంత్యవర్ణలోపము), తనవు-తృప్తియొదవించున్, కదలు-చలించుచున్న, విరులన్-పుష్పములందుండి, తొరఁగు-రాలుచున్న, పుప్పొడితిప్పలన్-పరాగములరాసులయందు, పొరలి-సంచరించి, తెట్టువఁగొంచు-గుంపుగూడుచు (రాసు లగుచు), ఈవాక్యమునం దచ్చతెనుఁగుపదములే పొందుపఱుపఁబడినవి

8 కనక...లా ...యుచున్—(ఇంతవఱ కొకవాక్యము)

కనకదోలా-బంగారపు టుయ్యెలలయందు, విహారలీలా - విహరించు క్రీడచేత, ఆయత్త-అధీనలైన, మత్తకాశినీ-మదించిన యుత్తమస్త్రీలయొక్క, కపోల - చెక్కిళ్ళయందలి, ధాళధళ్యంబుల-తళతళ యను కాంతులయొక్క, వెల్లు న్-అతిశయము చేత, కదలుకొని-వ్యాప్తములై, ఉప్పొంగుచున్-వృద్ధిఁబొందుచు, అనఁగా మదవతులగు నుత్తమాంగనలు బంగారపుటుయ్యెలలో వేడుకగా నూఁగుచుండ వారిచెక్కిళ్ల యందలి తళతళమను మెఱుఁగులతోఁ గలిసి వెన్నెలలు మఱియుఁ బ్రకాశమానంబు లయ్యె నని భావము

9 కటికి .. జేయుచున్—(ఇంతవఱ కొకవాక్యము)

కటికిచీఁకటి - గాఢాంధకారమచెడు, తరులన్-వృక్షములను, తెరలం జేయుచున్-పడఁద్రోయుచు (నశింపఁజేయుచు), సకలభువనంబులాప్లావనంబు—సమస్త భూప్రదేశములను ముంచుటను, కావించి-చేసి, అజాండకరండంబున్ - బ్రహ్మాండభాండమును, వెండిజలపోఁత గావించిన తెఱంగున్-వెండినీటి ములామా చేసిన విధమున, అంగీకరించెన్-కైకొనెను, అనఁగా వెన్నెల సమస్తభువనప్రదేశంబులను ముంచుటచే బ్రహ్మాండ మనెడు భాండమునకు వెండినీటిములామా వేసినట్లు భువనమంతయుఁ దెల్లఁగాఁ బ్రకాశించె నని భావము జలపోఁత-జలము + పోఁత, వెండి బంగారు నీటితో ములామువేయుట, ఈపదమునకు 'జలపోసనం' బని కొన్ని పుస్తకములలోను 'జలపూఁత' యని కొన్నిగ్రంథములలోను రూపాంతరములు గానంబడుచున్నవి

ఇదివఱకు మహావాక్యము పూర్తియాయెను ఇచ్చటనుండి సామ్రాజ్యంబు ననుకరించె ననువఱకు రెండవమహావాక్యము

"అప్పుడు తమయందు కాముకులును" వఱకు నొక యుపవాక్యము

అప్పుడు-ఆవెన్నెలసమయమందు, తమయందున్-(ముందు చెప్పఁబోవు) దీపెలుంగు జాదిప్పలందు, ఎప్పుడెప్పుడు నింతురో యనుచున్-ఎప్పుడు నిండింతురో యనుచు, ఉవ్విళ్లూరుచందంబునన్-మిక్కిలి యాశతోఁ ద్వరపడురీతిని, చంద్రికాకిరణకందళికలన్-వెన్నెలయొక్క మొలకలవంటి కిరణములచేత, కరంగు-స్రవించుచున్న, రేవెలుంగు జాదిప్పలన్-చంద్రకాంతమణి నిర్మితములైన పాత్రములందు, కప్పురంపుఁగుప్పెలన్-ఘనసారపరిమళమిళితంబు లగు గిన్నెలయందు, కుప్పె-మెడనిడుపుగాఁగల కాచపాత్ర విశేషము, అనఁగా సీసా యని యర్థము, కొప్పరించిన-అతిశయించిన, సరస మధురసంబుల-రుచ్యములగు మద్యములను, నించి-నిండించి, ఇనుమడించు-అధికములగు విలాసములతో, ఇందీవరపుల-ఇందీవరాక్షి, తెంకిసురాసుమోవి-ఎట్టనిడ ప

ఘటాకుచలెనుండు నధరములనెడు, నంటుటన్-న టుకొను వస్తువును, చవిగొనుచున్-రుచిచూచుచు, క్రోలి-త్రాగి, సోలి-సొక్కి (పరవశలై), పూఁజవిరెలన్ - పువ్వుల చప్పరము-యందు (మండపమునందు), పొంపిరివోవు-ఉల్లాసముతో నతిశయించు(సంతసించు), కామినీకాముకులును-విలాసినీవిలాసులును,

2 పలరాచకేలి సతీపతులును—(ఇది యొక యుపవాక్యము)

పలరాచకేలి-మన్మథక్రీడ, సలుపు నెడలన్-చేయు సమయములందు, (ఎడ-సమయము), చకచకలు-శోభా విశేషములు, ఇది సంస్కృతపదము 'మంజుఘోషా వక్త్రకంజాంచి చకచకస్తబకిత చంపకక్ష్మారుహాంబు' అని యీ కావ్యమునందు చతుర్థాశ్వాసమునఁ బ్రయోగము లేపనంబులు-పూఁతలు, సంకుమదము-జవ్వాజి,

3 ప్రోడలగు వధూవరులును—(ఇది యొక యుపవాక్యము),

ప్రోడలగు-ప్రౌఢలగు, నెచ్చెలులు - చెలికత్తెలు, జీరాడు - నుట్టాడు, ఈడిగిలంబడన్-వెనుకకొదుగఁగా దీసికొఁ గర్త్రుపదము వధూవరులు, త్రోపుత్రోపాడుచున్-బలవంతముగాఁ ద్రోయుచు, తార్కి-డగ్గఱించి, కోల్తలకున్ - యుద్ధసన్నాహమునకు, తమకపు-త్వరగల, మంగలి పోఁటులు-ముందు నడచు సేవకదాసులు, నిగిడించు-ప్రయోగించు, రూపునన్-విధమున, మఱుపెట్టి-మఱుఁగుపెట్టి, ఎలగోలు - ముందుగాఁ బ్రసరించు, గంటివడన్-గాయపడఁగా, ఒంటిన్ - నిస్సహాయముగా, బచ్చెనయోవరులన్-రంగులువేయఁబడిన లోపలిగదులందు,

4. పేరుకొను తరుణీతరుణులును—(ఇది యొక యుపవాక్యము)

పేరుకొను-అధికమైన, తారుకొనన్-కదియునట్లు, డాయునెడన్ - చేరు సమయమున, అర్రించు పోలికన్-అతిశయించు విధమున, అత్తమిల్లి-ఒఱగి, శయనించి, హంసతూలికా తల్పములన్-హంసములకడుపు క్రింది భాగమునందున్న మృదురోమములచే నిర్మింపఁబడిన శయ్యలందు, అల్పేతరానందంబులన్ - అధికసంతోషములచేత, హంసతూలికాతల్పమునకుఁ బ్రమాణము

"శ్లో॥ మరాళజఠరోద్భూతైః మృదుభిః పింఛ గుచ్ఛకైః॥
ప్రస్తీర్ణ చర్మదామబద్ధైః శయ్యా హంసో మహీభుజాం॥"

'వసంతే హంస శయ్యా' —అని తత్త్వరత్నాకరము

శయ్యలు సప్తవిధములు —

"హంసపింఛమయీ చాపి శాల్మలీతూలజాపరా।
కార్పాసరచితా చాన్యా కేసరై రితరాకృతా।

పల్లవైః కల్పితా కాచి త్కాచితుసుమనిర్మితా।
పానీయపూరితాకాచి ద్భ్రయ్యైవం సప్తధాస్మృతా॥"

—అని తత్త్వరత్నాకరము

ఈ యుపవాక్యమునందు శబ్దాలంకారము ఛేకానుప్రాసము

5 తొలుతటి రమణీరమణులును-(ఇది యొకయుపవాక్యము),

హొలయలుకయెదన్-ప్రణయకలహపువేళలందు, వియోగశిఖి- విరహానలము, అగ్గలించినన్-అధికముకాఁగా, తాలిమి-ధైర్యము, తెమలన్ - చలింపఁగా, తమకించి-త్వరపడి, తేలుపెట్టి-మోసపుచ్చి, తొట్టిన-అతిశయించిన, కందువలన్ - సంకేతస్థలము లందు, పొదలు-ఆనందించు,

6 మబ్బుకొలు. .యువజనంబులును—(ఇది యొకయుపవాక్యము.),

మబ్బుకొను-పొదించిన, వయసుగుబ్బలు - లేఁబ్రాయపు స్తనములయందు, నిబ్బరంబుగ నివుడుతివుటలన్—నిబ్బరంబుగన్-సాంద్రముగా, నివుడు-(నిగుడు) అతిశయించు, తివుటలన్ - కోర్కెలచేత, పెచ్చుపెరుఁగు - పైపై నతిశయించు, మచ్చరంబులన్-స్పర్ధలతో, కైదువులు - అయుధములు, ముప్పదిరెంటన్ - మన్మథుని కైదువులు బాణములని ప్రసిద్ధిగాని ముప్పదిరెండున్నట్లు లేదు పరశు, భిండివాల, పట్టిస, తోమర, కుంతాదులు ముప్పదిరెం డాయుధవిశేషంబులు గలవు, వానినే మన్మథుఁ డిచ్చటఁ దాల్చినట్లు కవి చెప్పినాఁడు బహువిధకరణాసనభేదంబులన్-నానాప్రకారములగు రతిబంధాసనములచేత, ఇవి కామశాస్త్రమునందుఁ జెప్పబడిన రతిక్రీడావిశేషములు,

7 క్రిక్కిఱిసిన . నాయకులును-(ఇది యొకయుపవాక్యము),

క్రిక్కిఱిసిన-సాంద్రమైన, చొక్కువలన్-ప్రేమలచేత, ఇక్కువలన్ - సంకేతస్థలములందు, కమియన్-చేరఁగా, ఈ ధాతువున కీయర్థమే యిచ్చట సరిపడుచున్నది, 'ధాతూనా మనేకార్థత్వాత్' అను ప్రమాణము శరణము చిక్కులచెయ్వులన్-కరిపులగు క్రీడలయందు, త్రొక్కుడుపడి-నలఁగి, వెలిమఱచిన-వెలి-తమకంటె నన్యములు, అనఁగా బాహ్యవ్యాపారమును, మఱచిన-, వలరాచతపసులపోలికన్ - వలరాజు-మన్మథుఁడు, తపసులు-తపముచేయువారు అనఁగా ఋషులు, వలరాజుతపసులు-మన్మథశాస్త్రనిరతులగు తపోధనులు, పోలికన్-వలె, తెలిరాకట్టునెలవులన్—తెలిరా-వజ్రముచేత, కట్టు-నిర్మింపఁబడిన, నెలవులన్-ప్రదేశములందు,

8 ఎడపడని..... విలాసులును-(ఇది యొక యుపవాక్యము),

ఎడపడని-నడుమనడుమనంతరములేని (నిరంతరమగు), వేడుకపనులన్-వినోదకార్యములచేత, అలసి-బడలికఁజెంది, జడియ-నడఁకు, సొలయు-సోలు, ఒయ్యనొయ్య

నన్-మెల్లమెల్లగా, విలాసినీజనాసుం-విలాసవతులగు యువతులును విలాసవంతులగు యువకులును,

స్త్రీ విలాసలక్షణము -

'ప్రియసంప్రాప్తి సమయే భ్రూనేత్రాననకర్మభిః
తాత్కాలికో విశేషోయ స్స విలాస ఇతీరితః ।

పురుష విలాసలక్షణము -

ధీరసంచారిణీ దృష్టిర్గతిర్గో వృషభాంచితా
స్మిత పూర్వం తథాలాపో విలాస ఇతికీర్తితః

—అని రసార్ణవ సుధాకరము

కంటకాంతకు సామ్రాజ్యంబున్-మన్మథుని రాజ్యమును; అనుకరించెన్-పోలెను, ఇచ్చో రెండవ మహావాక్యము పూర్తియగుచున్నది

"అరవిరి" యనువాక్యము మొదలింతవఱకుఁ బ్రాయికముగా నచ్చరెనుఁగు పదములే యుపయోగింపఁబడినవి

"ఉయ్యెల" మొదలీవచనముకడకుఁ కొకటే వాక్యముగ శ్రీకృష్ణుని శయనాగారము వర్ణింపబడియె ఇందు సంస్కృత సమాసములే కానబడియెడు

అనర్ఘ్యమణిదీపితంబును—

అనర్ఘ్య-వెలయిడరాని, మణిదీప-మణులచే నిర్మింపబడిన దివ్వెలచేత, దీపితంబును-ప్రకాశింపఁబడినదియు,

విమల సందానితంబును—

విమల-స్వచ్ఛమైన; దుకూల-తెల్లపట్టుతోఁ జేయఁబడిన, వితాన-మేల్కట్లచేత; సందానితంబును-కట్టఁబడినదియు,

ప్రాలంబ . . విలసితంబుగాను-ప్రాలంబ-సరిగా వ్రేలుచున్న, 'ప్రాలంబమృజులంబి స్యాత్కంఠాద్వైకక్షకంచరత్' అని యమరుడు, ముక్తాగుళుచ్ఛ-ముత్తెములకుచ్చులయొక్క, ఛవి-కాంతులచే, ఛాదిత-కప్పఁబడిన, వలభి-కొణిగలచేత, విలసితంబున-ప్రకాశించుచున్నదియు,

వివిధ . . భాసురంబును—

వివిధ—నానాప్రకారములైన, విచిత్రపట-చిత్తరువులువ్రాయఁబడిన పటములచేత, ఘటిత-కూర్పఁబడిన, స్ఫటిక-స్ఫటికమయములైన, భిత్తిభాగ-గోడల ప్రదేశములచే భాసురంబున-ప్రకాశించుచున్నదియు,

మృదు . . కాంచితమును—

మృదుల-(మృదు) మెత్తని, ఇట్టిశబ్దములు పికపికల, మంజు, మంజుల, మొదలగునవి, హంసతూలికాకల్పిత-హంసరోమములచేఁజేయఁబడిన, తల్ప-పాన్పులచే, సంఛన్న-కప్పఁబడిన, మణిమంచక-మణిఖచితములైనమంచములచేత, అంచితంబును-ఒప్పినదియు,

ధవళ . విభ్రాజితంబును—

ధవళ-తెల్లని, ఫణిలతాదళ-నాగవల్లీదళములు (అనఁగాఁ దమలపుటాకులు), క్రముకఖండ-పోఁకచెక్కలు (వీనిచేత), మండిత-అలంకరింపఁబడిన, మరకతమణి భాజన-పచ్చలచేఁ జేయఁబడిన పళ్లెములచేత, విభ్రాజితంబును-ప్రకాశింపఁబడినదియు,

మృగమద . కల్పితంబును—

మృగమద-కస్తూరితో, మిళిత-చేర్పఁబడిన, పటీరపంక-చందనపుగుజ్జుచేత, అంకిత-ఒప్పుచుండు, మౌక్తికశుక్తి-ముత్తెపుఁ జిప్పలచేత, 'శుక్తి' శబ్దముచేతనే ముత్తెపు చిప్పలను నర్థము గలిగినను 'మౌక్తిక' శబ్దము స్పష్టార్థము పరికల్పితంబును-అలంకరింపఁబడినదియును,

దరవికచ కాంతంబును—

దరవికచ-కొంచెము వికసించిన, లతాంత-పుష్పమయమైన, అనఁగాఁ బూలచే నిర్మితమైన, తాలవృంత-విసనకఱ్ఱలచేత, కాంతంబును-రమణీయమైనదియు,

కోమల రమణీయంబును—

కోమల-సుకుమారమైన, బిసతంతు-తామరతూండ్ల దారములయొక్క, సంతాన-సమూహముచేత, నిబద్ధ-కూర్పఁబడిన, కుసుమదామ-పూలదండలచేత, రమణీయంబును-మనోహరమైనదియు,

సురభి ధూపితంబును—

సురభి-పరిమళవంతమైన, కృష్ణాగరు-నల్లనియగరుచెక్కయొక్క, ధూప-పొగ చేత, ధూపితంబును-వాసనఁగలుగఁజేయఁబడినదియు,

పరిమళ సమంచితంబును—

పరిమళ-సువాసనతో, మిళిత-కూడిన, శిశిరసలిల-చల్లని నీరుచేత (పన్నీరుచేత ననుట), పూర్ణ-నిండింపఁబడిన, కనక-బంగారుమయమైన, గళంతికా-చెంబుచేత, సమంచితంబును-ఒప్పియున్నదియును,

మంజు భరితంబును—

మంజు-మనోహరముగా, గుంజత్ - కూయుచున్న, పారావతపతంగ-పావురాళ్ల నెడుపక్షులయొక్క, పారావత-పావురాళ్లు, పతంగ-ఇతరశుకాదిపక్షులు (వీనియొక్క) అనియు నర్థము చెప్పవచ్చును, గళరవ-కంఠధ్వనులచేత, భరితంబును-నిండినదియును

(వి) 'పారావతగళరవ' అనుపదములచే మణితము ధ్వనితమయ్యెడునని రసికులకుఁ దలంపునకు వచ్చునేమో

మాణిక్య దర్శనీయంబును—

మాణిక్య-రత్నమయమైన, సమున్నత-పొడవైన, ఆదర్శ-అద్దము చేత, దర్శనీయంబును - చూడఁదగినదియును, అనఁగా నాశయనాగారంబు రత్నఖచితమగు పొడ

వైన నిజపుటద్దము వంటి ప్రకాశించెనని భావము, అగు శయనాగారంబునన్-అగు పడక టింటియందు

అలంకారము-ఉదాత్తము

శుక్రోదయము

మ. నలినాప్తుండు మదీయబంధు లని తా నక్షత్రసంఘంబులం
గలఁప న్వచ్చుచునున్నవాఁ డనుచు మున్గల్గంగ నాత్మీయ శి
ష్యుల మందేహులఁ బోరొనర్పఁ జనుఁడంచుం బంప నేతెంచెనాఁ
బొలిచె న్వేగురుఁజుక్క కాలఫణభృద్భోగోల్లసద్రత్నమై 54

ఈ పద్యమున శుక్రోదయము వర్ణింపఁబడినది

(వ్యా) మదీయ బంధులని-నక్షత్రములు శుక్రునకు బంధువు లగుటచేత నని భావము, శుక్రుఁడును తానొక నక్షత్ర మగుటచే నితరనక్షత్రము లతనికి బంధువులని యెఱుంగునది. ఆత్మీయశిష్యులన్-తన (శుక్రునియొక్క) శిష్యులను, మందేహులన్-మందేహులను రాక్షసులను, పోరొనర్పన్-చనుఁడనుచున్ - సూర్యునితో యుద్ధముసేయఁ బొండని, పంపన్-ఆజ్ఞాపించుటకై, మున్గల్గంగన్-మున్నుగా, ఏతెంచె నాన్-(శుక్రుఁడు) వచ్చెనో యన్నట్లు, వేగురుఁజుక్క-ప్రాతఃకాలమున నుదయించు నక్షత్రము, అనఁగా శుక్రుఁడు; కాల . . . రత్నమై—కాలసర్పమనెడు, ఫణభృత్ - సర్పముయొక్క, భోగ - పడగయందు, ఉల్లసత్-ప్రకాశించుచున్న, రత్నమై-మాణిక్యమై (అనఁగా మాణిక్యమో యన్నట్లు), పొలిచెన్-ప్రకాశించెను ('పొడమెన్' అనియే యన్ని యాదర్శములలోను పాఠముగాను బడుచున్నది అపుడు ప్రాసభంగమగును గావున 'పొలిచె' నని సవరించితి, అర్థమును రత్నము ప్రకాశించెనని సరసముగా నున్నది. బడులకుఁ బ్రాస మంగీకరింపఁ దగినదికాదు).

అలంకారము—హేతూత్ప్రేక్ష, కాల . . . రత్నమై—ఇచట రూపకము వీనికి సంసృష్టి

మేలుకొలుపులు

క. వైతాళికు లప్పుడు మృదు
గీతామృతవచనరచన గిలుకొన యశో
దాతనయు మేల్కొలుపఁ బ్రా
భాతికరమణీయరాగఘటితులు సెలఁగెన్ 55

(వ్యా) వైతాళికులు-ప్రాతఃకాలమునఁ బ్రభువులను మేలుకొలుపుపాఠకులు, "వైతాళికాః బోధకరాః" అని యమరము, గిలుకొనన్-అతిశయింపఁగా, ఒప్పఁగా, ప్రాభాతిక . . . ఘటితులు—ప్రాభాతిక-ప్రభాతకాలోచిత మగు, రమణీయ-మనోజ్ఞ

మైన, రాగభణితులు-(భూపాలాది) రాగములయొక్క వాక్యములు, చెలఁగెన్- ప్రకాశించెను

మ. జయ గోవింద ముకుంద చక్రధర కంసద్వేషి సాత్రాజితీ
ప్రియ నారాయణ కౌస్తుభాభరణ కుంభిప్రాణపారీణ కా
ళియదర్పఘ్న పతంగ వాహ వనమాలీ కృష్ణ వైకుంఠ శౌ
రి యశోదాత్మజ భక్తవత్సల మురారీ గోపికావల్లభా 56

(వ్యా) కుంభిత్రాణపారీణ—కుంభి-ఏనుఁగుయొక్క (ఏనుఁగు ననుట), త్రాణ-రక్షించుటయందు, పారీణ-పారమునుముట్టినవాఁడా, అనఁగా సమర్థుఁడాయనుట, ఇది గజేంద్రమోక్షకథను దెలుపును, పతంగవాహ-పక్షివాహనుఁడా, అనఁగా గరుత్మంతుని వాహనముగాఁ గలవాఁడా

గుణితక్రమము

మ. శరధిక్రోడనివేశ శార్ఙ్గధర శిష్టధ్యేయ శీతాంశు భా
స్కరనేత్రద్వయ శుభ్రపంకరుహభాస్వన్నాభ శూరాన్వయా
భరణా శేషశయాన శైలధర శోభారమ్యసర్వాంగ శౌ
ర్యరసోదంచిత శంఖచక్రధర శర్వాణీసహాయప్రియా 57

(వ్యా) శరధిక్రోడనివేశ-శరధి-సముద్రముయొక్క, క్రోడ-మధ్యభాగము, నివేశ-ఉనికిపట్టుగాఁ గలవాఁడా, అనఁగా క్షీరాబ్ధిమధ్యమున వసించువాఁడనుట, శార్ఙ్గధర—శార్ఙ్గ-శార్ఙ్గమనువింటిని, విష్ణువుచేతియందు ధరించెడు విఁటికి 'శార్ఙ్గ'మని పేరు, ధర-ధరించినవాఁడా, శిష్టధ్యేయ—శిష్ట-సజ్జనులచేత, ధ్యేయ-ధ్యానింపఁదగినవాఁడా, శుభ్రపంకరుహ నాభ—శుభ్రపంకరుహ-తెల్లదామరచేత, భాస్వత్-ప్రకాశించుచున్న, నాభ-నాభికలవాఁడా, బహువ్రీహిసమాసమందు 'నాభి' యను శబ్దము 'నాభ' యని మాఱును, శైలధర-పర్వతమును ధరించినవాఁడా, అనఁగా గోవర్ధనగిరి నెత్తినవాఁడనుట, శోభారమ్య సర్వాంగ—శోభా-మంచికాంతిచేత, రమ్య-మనోజ్ఞమైన, సర్వాంగ-సకలావయవములు గలవాఁడా, శర్వాణీ సహాయప్రియా-పరమశివునకు హితుఁడైన వాఁడా, ఈపద్యమునందుఁ బ్రతిసమాసాదివర్ణములు గుణితక్రమమునఁ బ్రయోగింపఁబడి యున్నవి

క. మేల్కనుము దేవ యివె రా
చిల్కలు కను మొగిచియున్న చెయివలెఁ దమకుం

బల్కులు నేర్పఁగ ముద్దులు
గుల్కెడు పల్కులను మేలుకొలిపెడుఁ గృష్ణా 58

సుగమము

సీ. చరమాద్రి దావాగ్ని సంస్పృష్ట సురసౌర
భేయీకరీషైకపిండ మనఁగ
బహుచకోరకదంబ పరిపీత చంద్రికా
క్షౌద్ర నీరస మధుచ్ఛత్త్రి మనఁగఁ
బ్రత్యూషయుష్మభోచ్చల ధాత్రివర్షీయసీ
పలిత పాండురకేశబంధ మనఁగ
గగనసౌధాలేపకర కాలశిల్పి ని
ర్ముక్తసుధావస్త్రముష్టి యనఁగ
తే. సుమహిత జ్యోత్స్నికాలతా సుమగుళుచ్ఛ
మనఁగ నతిధూసరచ్ఛాయ నబ్జవైరి
చెలువు వోనాడి బింబావశిష్టుఁ డగుచు
నల్లనల్లన వ్రాలెడు నంబుజాక్ష 59

ఈపద్యంబున నస్తమయసమయచంద్రుఁడు ధూసరకాంతిచే నొప్పుట వర్ణింపఁబడినది

(వ్యా) చరమాద్రి .. పింఠ మనఁగన్—

చరమాద్రి-పడమటికొండయందలి, దావాగ్ని-కార్చిచ్చుచేత, సంస్పృష్ట-చక్కగాఁ గాల్పఁబడిన, సురసౌరభేయీ-కామధేనువుయొక్క, కరీషైకపిండము-పేఁడముద్ద, అనఁగన్-అనునట్లు;

బహుచకోర .. చ్ఛత్త్ర మనఁగన్—

బహుచకోరక-అనేకచకోరపక్షులనెడు; దంశ-తేనెటీఁగలచేత, పరిపీత-త్రాగఁబడిన, చంద్రికా-వెన్నెలయనెడు, క్షౌద్ర-తేనెగలదగుటచే, క్షుద్రాః, (అఁడు) తేనెటీఁగలు-వానిచే సంగ్రహింపఁబడునది కాన క్షౌద్రమని తేనెకుఁబేరు, 'క్షుద్రా వ్యంగానటీ వేశ్యా సరఘా కంటకారికా'—అనియమరుఁడు, నీరస-నిస్సారముగాఁ జేయఁబడిన,

మధుచ్ఛత్ర మనఁగన్-తేనెపెర యనునట్లు, 'మధుకోశో మధుచ్ఛత్రమ్' — అని నిఘంటువు.

అనఁగాఁ దేనెటీఁగలు తేనియ నంతయుఁ ద్రాగినపిదపఁ దేనెపెర శోభాహీనమై ధూసరముగాఁ గన్పడునట్లు చకోరములు వెన్నెలను ద్రాగుటచేతఁ జంద్రుఁడు నిస్సారుఁ డయ్యెనో యనునట్లు ధూసరవర్ణముతో నొప్పెనని భావము.

ప్రత్య . . . బంధ మనఁగన్—

ప్రత్యఙ్ముఖ-పడమటి దిక్కునుగూర్చి, ఉచ్ఛలత్-చనుచున్న, రాత్రివర్షీయసీ-రాత్రియనెడు ముసలిదానియొక్క, పలిత-నెరసిన, పాండుర-తెల్లని, కేశబంధమనఁగన్-తలవెండ్రుకలముడియో యనునట్లు,

అనఁగారాత్రి యంతమగుటచే రాత్రి యను ముసలిస్త్రీ పడమటిదిక్కును గూర్చి చను నట్లుండెననియు నామెయొక్క తెల్లగా నెరసినతలవెండ్రుకల ముడియోయన్నట్లు చంద్రుఁ డొప్పె ననియు భావము,

గగనసౌధాలేప. . . ముష్టి యనఁగన్—

గగన—ఆకాశ మనెడు; సౌధ— మేడకు, ఆలేపకర-పూఁతపూయువాఁడైన, కాల శిల్పి-కాల మను శిల్పిచేత, నిర్ముక్త-విడువఁబడిన సుధావస్త్రముష్టి యనఁగన్-సున్నపునీటియం దద్ది పిండిన గడ్డముద్దయో యనునట్లు;

అనఁగా నాకాశమును మేడకుఁ గాలమునుశిల్పి గడ్డతో సున్నపుఁబూఁతఁ బూసి పిమ్మట నావస్త్రమును విడిచి ముద్దగావైచినప్పటిచందమునఁ జంద్రుఁ డుండెనని భావము

సుమహిత. . గుళుచ్ఛమనఁగన్ — సుమహిత--మిక్కిలి పూజ్యమైన (శ్రేష్ఠమై), జ్యోత్స్నా కాలతా-వెన్నెలయనెడుతీఁగయొక్క, సుమగుళుచ్ఛ మనఁగన్-పూవుగుత్తియోయనునట్లు, అబ్జవైరి-చంద్రుఁడు, అతిధూసరచ్ఛాయన్ - మిక్కిలిశోభావిహీనమైన యించుక తెల్లని కాంతితో, చెలువు వోనాడి-అందము చెడి, ('పోకాడి' అను పాఠమునకును నిదియే యర్థము), బింబావశిష్టుఁడగుచున్-నిస్తేజస్కుఁడ గుటచేత గుండ్రని యాకృతిమాత్రము గలవాఁడై, అల్లనల్లన వ్రాలెడున్-మెల్లమెల్లన నస్తమించుచున్నాడు

అలంకారములు-రూపకోపస్థాపితోత్ప్రేక్షలీన గలవు

చ. జలరుహమిత్రుఁ డాత్మరుచిసంపదఁ జీఁకటిబందెకానికిం
గలఁగుచు వీనిలోన నిడి కైకొన నమ్మికగాఁపు లంచుఁ జు

క్కలదొర యెండదాడి విని గ్రక్కునఁ దానును గాంతి పిసిలో
పల నెలకొల్పె నాఁ బలుకఁబాఱె నిశాంత నిశాంత దీపముల్. 60

ఈ పద్యమునందుఁ బ్రభాతకాలమునందలి దీపములు శోభావిహీనంబులగుట వర్ణింపఁబడినది.

(వ్యా) జలరుహమిత్రుఁడు-సూర్యుఁడు, ఆత్మరుచిసంపదన్-తనకిరణములనెడు ధనమును, చీఁకటిఁదెకానికిన్-చీకటి యనెడు దొంగకు, కలఁగుచున్-భయపడి, పిసిలోననిడి-నిశాంతదీపములయందు (అనగా గృహములలోని దీపములయందుంచి), త్రైకొనన్-మఱలఁ బుచ్చుకొనఁగా, అనఁగా నస్తమించునపుడు సూర్యుఁడు తనకిరణములను గృహములయందలిదీపములందుంచి మఱల నుదయకాలమునందు వానిం బుచ్చుకొనెనని భావము; (ఈ విషయమును జూచి)- చుక్కలదొర-చంద్రుఁడు, ఎండదాడివిని-సూర్యకాంతియొక్క యాటోపమునకు భయపడి, నమ్మికకాఁపులంచున్-ఈనిశాంతదీపములునమ్మఁదగినకాఁపువాండ్రనితలంచి, గ్రక్కునన్-వేగముతో, తానును-(చంద్రుఁడనుట), కాంతిన్-తనయొక్కకిరణములను, పిసిలోపలన్-నిశాంతదీపములయందు, నెలకొల్పెనాన్-ఉంచెనోయనునట్లు, నిశాంత నిశాంత దీపముల్-నిశాంత - రాత్ర్యంతమునందలి, నిశాంతదీపముల్-గృహదీపములు; నిశా + అంత-రాత్ర్యంతము, నిశాంత-ఇల్లు; పలుకఁబాఱెన్-ఇంచుక తెల్లవర్ణము గలవి యాయెను

అనఁగా సాయంకాలము మొదలు రేయంతయు గృహములయందలిదీపము లెట్టివి కాంతులతోఁ బ్రకాశించుటసూర్యుఁడస్తమయసమయమందుఁ జీఁకటియను దొంగ తనకిరణములనెడు సంపద నపహరించునేమో యని భయపడి వానిని దీపములయందుంచుటచేతనో యన్నట్లు దీపము లరుణములై ప్రకాశించెననియు, రాత్రియంతమై యుదయకాలమున గృహములందలిదీపముల యెట్టినికాంతులు చెడి నిస్తేజస్కములై యుంచుక తెల్లఁబాఱుట చంద్రుడు తానస్తమించుసమయమగుటచేసూర్యాతపమునకుభయపడితనకాంతియనెడు ధనమును నీదీపములయందుంచెనో మఱలఁ దానడిగినప్పుడు మునుపు సూర్యుఁడుంచిన యర్థమును నతనికిచ్చినట్లు తనకును దనధనము నిత్తురనునమ్మకముతోఁ దనకిరణములనెడు ధనమును దీపంబులలో నుంచెననునట్లు తోఁచెననియు భావము

(వి) ఇక్కడ సూర్యుఁడస్తమించునపుడు తన తేజము నగ్నియందుంచి చనుననియు మఱల నుదయకాలంబున నగ్నియందుండి త్రైకొనుననియు శ్రుతినుడువుచున్నది.

"అగ్నింవా వాదిత్య స్సాయంప్రవిశతి, తస్మాదగ్నిర్దూరా న్నక్తందదృశే, ఉభేహి తేజసీసంపద్యేతే, ఉద్యంతంవావాదిత్యమగ్ని రనుసమారోహతి, తస్మాద్ధూమ ఏవాగ్నేర్దివాదదృశే"

"ఆదిత్యోవా అస్తమయన్నగ్ని మనుప్రవిశతి"

అలంకారములు—హేతూత్ప్రేక్ష—కావ్యలింగము.

మ. దరమీలన్నయనంబులై గృహబహిర్ద్వారంబుల న్యామకుం
జరము ల్గండమద భ్రమద్భ్రమరికా ఝుంకార సంగీత వి
స్ఫురణ ల్చూపుచుఁ గర్ణతాళనినదంబు ల్మించ సీమాగధో
త్కరముం బోలుచుఁ జూడనొప్పె నివె హస్తన్యాసము ల్మీఱఁగన్. 61

ఈ పద్యమునందుఁ బ్రాతఃకాలమునందలి యేనుఁగులవిన్యాసము వర్ణింపఁబడినది.

(వ్యా) దరమీలత్-కొంచెముగా మూయఁబడిన, నయనంబులై-కన్నులుగలవియై, గృహబహిర్ద్వారంబులన్-ఇంటివెలుపటి వాకిళ్లయందు, యామకుంజరముల్ - జాములవంతునఁ గావలియుండు నేనుఁగులు, గండ . విస్ఫురణల్—గండమద—చెక్కిళ్లమదజలములకై, భ్రమత్-తిరుగుచున్న, భ్రమరికా-ఆఁడుతుమ్మెదలయొక్క, ఝుంకార-మ్రోఁతయనెడు, సంగీతవిస్ఫురణల్-గానవైఖరులను, చూపుచున్-కనఁబఱచుచు, కర్ణతాళనినదంబు ల్మించన్-చెవులు కదలించునప్పుడు పుట్టుచప్పుళ్లనెడు తాళశబ్దము లతిశయింపఁగా, హస్తన్యాసముల్మీఱఁగన్-తొండములను త్రిప్పుట యతిశయింపఁగా, సీమాగధోత్కరముఁబోలుచున్-సీస్తుతిపాఠకుల సమూహమువలె, ఇవె-ఇవ్వియే (ఈముందట ననుట), చూడనొప్పెన్-కాఁబడియెడు.

అలంకారము-రూపకోపస్థాపిత మగు నుత్ప్రేక్ష

మ. సమయాభీరకుమారుఁ డేపునఁ దమిస్రారూపనక్తంచరిం
గమలారి స్తనమండలాంక విష సంక్రాంత ప్రభాదుగ్ధపూ
రముతోఁ రూపఱఁ జేయ శోషిలుచుఁ దార ల్సోల నిట్టూర్పు సాం
ద్రముగా నూర్చె ననంగఁ జెల్లెఁ బ్రాతఃకాలవాతూలముల్. 62

ఈపద్యమునందుఁ బ్రాతఃకాలవాయువులు వర్ణింపఁబడినవి

(వ్యా) సమయాభీరకుమారుడు - సమయ - కాలమనెడు, అభీరకుమారుడు-గొల్లబిడ్డఁడు(బాలకృష్ణుఁడనుట), ఏపునన్-విజృంభణముతో, తమిస్రారూపనక్తంచరిన్-తమిస్రారూప-చీఁకటి యాకారముగల, నక్తంచరిన్-రాక్షసస్త్రీని (పూతన ననుట), కమలారి, . పూరములోన్—కమలారి— చంద్రుఁడనెడు, స్తనమండల-కుచప్రదేశమునందలి, అంక-చిహ్నమనెడు; 'మండలాంత' అనికొన్ని ముద్రితగ్రంథములలోఁ

కారము కనఁబడుచున్నది-దానికంటె 'మందలాంత' అనుపాఠమే సరసము, వి-వి ముకో, సంక్రాంత - కూడుకొనిన, ప్రభా - కాంతియనెడు, దుగ్ధపూరముతోన్ - పాలవెల్లువతోడ, రూపఱఁజేయన్ - నాశమునొందింపఁగా, శోషిలుచున్ - మూర్ఛనొందుచు, తారల్ - నక్షత్రములు (కనుగ్రుడ్డులని పూతనపరమైనయర్థము), (ఇది శ్లిష్టపరంపరితము), సోలఁగ-చొక్కముఱుఁగుపడఁగా, సాంద్రముగాఁ-అధికముగా, నిట్టూర్పుఁ-నిశ్వాసమును, (నిడు + ఊర్పు), ఊర్చెననఁగఁ-శ్వాసము విడిచెపోయెను నట్లు' ప్రాతఃకాలవాతూలముల్-ప్రభాతవాతములు, పెల్లెసఁగెన్- (పెల్లు + ఎసఁగెన్) మిక్కిలి యతిశయించెను

అనఁగాఁ గాలము కృష్ణునివలెను, చీఁకటి పూతనవలెను, చంద్రుఁడు పూతనస్తనము వలెను, గళంకముతోడి తెల్లనిచంద్రకిరణప్రసరణంబులు పూతనయొక్క విషముతోఁ గూడినచనుఁబాలు గురియుటవలెను, చీఁకటి నశించుట కృష్ణునిచేఁ బూతన మరణించుట వలెను, నక్షత్రములు మఱుఁగువడి యస్తమించుట కృష్ణుఁడు చనుఁబాలుఁ గ్రోలఁగాఁ బూతన కనుగ్రుడ్డులు సొక్కువడుటవలెను, ప్రాతఃకాలవాయువులు పూతనమరణసమయమందు విడిచిన శ్వాసవాయువులవలెను, నొప్పె నని భావము.

అలంకారము—రూపకోత్థాపితోత్ప్రేక్ష

క. మంచునఁ దోఁగిన పల్లవ
సంచయము భవద్వియోగ సంతాప రుద
చ్చంచలనయనా బాష్పక
ణాంచిత బింబోష్ఠ లీల నలరెను పేంద్రా 63

(వ్యా) తోఁగిన-తడిసిన, పల్లవసంచయము-చిగుళ్ల గుంపు, భవ. లీలన్— భవద్వియోగ-నిన్నెడఁబాయుటవలని, సంతాప-వేదనచేత, రుదత్-ఏడ్చుచున్న చంచలనయనా-స్త్రీలయొక్క, బాష్పకణ-కన్నీటిబొట్లచేత, అంచిత-ఒప్పిన, బింబోష్ఠ-దొండపండువంటియధరములయొక్క, లీలన్-విలాసముతో, అలరెన్-ఒప్పెను అలంకారము-నిదర్శనము-(పదార్థవృత్తినిదర్శన మని తెలియవలయు.)

తే. కమ్మకస్తురిగుళికలు తమ్మిలేమ
నిదురమంపునఁ బుక్కిట నించి మేలు
కాంచి వేకువ నుమిసెనాఁ గమలముకుళ
కోటరంబుల నెలదేఁటికొదమ లెగసె. 64

(వ్యా) తమ్మితేమ-తామరయనెడుస్త్రీ, కమ్మకస్తురిగుళికలు - సువాసన గల కస్తూరిమాత్రలను,నిదురమంపునన్-నిద్రమైకముచేత, పుక్కిటన్-పుక్కిలియందు,నించి-పెట్టుకొనియుండి, వేకువన్- ప్రాతఃకాలమందు, మేలుకాంచి-మేలుకొని, ఉమిసె నాన్-వెడలఁగ్రక్కెనోయనునట్లు, కమలముకుళకోటరంబులన్-ముకుళించినకమలములయంతర్భాగములనుండి, కోటరము-లొట్టి, ఎలదేఁటికొదమలు-ప్రాయపుఁదుమ్మెదలు, ఎగసెన్-వెలువడెను

అలంకారము-స్వరూపోత్ప్రేక్ష-'తమ్మితేను' అనుచోట రూపకము

మ. విననయ్యెం గృకవాకుకూజితము లుద్వేలంబులై సూరసూ
తనవోద్యత్కరకుంచికా విఘటిత ధ్వాంతారర క్రియా
స్వనము ల్కైరవిణీప్రసూనపృథుకస్వాపక్రియాలోలిక
ల్దినకృన్మార్గ నివారణ త్వరిత మందేహోగ్రసింహధ్వనుల్. 65

ఈపద్యమునందుఁ బ్రాతఃకాలమునఁ గుక్కుటనులు కూయుట వర్ణింపఁబడియె

(వ్యా) సూరసూత.... .. ...స్వనముల్ —

సూరసూత-అనూరునియొక్క (సూర్యసారథియొక్క), నవోద్యత్-క్రొత్తగాఁ బుట్టుచున్న, కర-కిరణము లనెడు హస్తములయందలి, కుంచికా-తాళపుఁజెవిచేత, విఘటిత-తెఱవఁబడిన, ధ్వాంత-చీఁకటియనెడు, అరర—తలుపుగడియయొక్క, క్రక్రియా స్వనముల్-కఱకఱయనుశబ్దములు,(ధ్వన్యనుకరణము),అనఁగా సూర్యునిసారథి యగు ననూరుఁడు తనకిరణములనెడు చేతియందలి తాళపుఁజెవితోఁదలుపనెడు చీఁకటిని దెఱచు నపుడు పొడము కఱకఱయను శబ్దములో యనునట్లు కోడికూఁత లొప్పెనని భావము

కైరవిణీ ... లోలికల్ —

కైరవిణీ-కలువతీఁగలయొక్క,ప్రసూన-పుష్పములనెడు,పృథుక -బిడ్డలను,స్వాపక్రియా-నిద్రఁబుచ్చుకార్యమునందలి, ఆలోలికల్ —"ఉళువాయి" అనియెడు చవుడల నుండి షట్టుధ్వనులు, అనఁగా గలువపువ్వులుదయకాలమునందు ముకుళించుటస్వభావము గావున నా పువ్వులనెడుబిడ్డలను నిద్రపుచ్చుటకై పాటలఁ బాడునెడఁ జేయఁబడిన "ఉళు వాయి" యను జోలరవములో యన్నట్లు కోడికూఁత లొప్పె నని భావము

దినకృత్ .. . . సింహధ్వనుల్ —

దినకృత్-సూర్యునియొక్క; మార్గ-త్రోవను, నివారణ - అడ్డగించుటయందు; త్వరిత-వేగము గల, మందేహ-మందేహులనెడు రాక్షసులయొక్క,ఉగ్ర-భయంకరమైన,

సింహధ్వనుల్-సింహనాదములు; అనఁగా సూర్యునడ్డగించు మందేహులను రాక్షసుల యొక్క సింహనాదములో యనఁ గోడికూఁత లొప్పె నని భావము.

అలంకారము-అభేదరూపకము.

(వి)ఈపద్యమునందు 'స్వాపక్రియాతోలికల్' అనునెడ ముద్రితగ్రంథములయం దన్నిటను 'స్వాపక్రియాదోలికల్' అను పాఠము గానంబడుచున్నది 'డోలికల్' అనఁగా నుయ్యేలలనియర్థమే కాని శబ్దమును నర్థములేదు 'అతోలికల్' అనఁగా 'అతో లిక స్త్రాయరవః' అను నిఘంటు ప్రమాణముచే స్త్రీలు బిడ్డలను నిద్రపుచ్చునపుడు వేఁకు కత్తై తమ తావులచేఁ బుట్టించు 'ఛుఛువాయి' అను శబ్దమర్థమగుటచే నీపాఠమే సాధు వనియుఁ గవిహృదయమనియు నూహించి యిట్లు సవరించితి.

తే. రాజు పీ డెత్తి చనినఁ దారకభటాలి
యంబరాభోగ నిజ శిబిరాంగణమునఁ
గాలుకొల్పినపావకజ్వాల లనఁగఁ
బ్రాచిఁ గనుపట్టె నవసాంధ్యరాగరుచులు. 66

ఈ పద్యమునందుఁ బ్రాతఃకాల సాంధ్యరాగము వర్ణింపఁబడినది.

(వ్యా) రాజు-చంద్రుఁడు, పీడెత్తి-శిబిరమెత్తి (పీడు-దండు విడిసినచోటు), దండెత్తియనుట, చనినన్-పోఁగా, తారకభటాళి-నక్షత్రములనెడు సేనలవరుస, అంబరాభోగనిజ శిబిరాంగణమునన్—అంబర-ఆకాశముయొక్క, ఆభోగ-వైశాల్యమనెడు, నిజ శిబిరాంగణమునన్-రమయొక్క విడిదలప్రదేశములయందు, కాలుకొల్పిన-ప్రజ్వలింపఁ జేసిన, పావకజ్వాల లనఁగన్ -అగ్నిజ్వాలలో యన్నట్లు, నవసాంధ్యరాగరుచులు - క్రొత్త సంజకెంజాయలు, ప్రాచిన్-తూర్పుదిశయందు, కనుపట్టెన్ - కానఁబడెను.

అలంకారము—ఉత్ప్రేక్ష.

తే. కమలినీజృంభికలకు దిక్కాంత లెల్ల
హస్తతాళంబు రొనరించి రనఁగఁ బెలఁగె
లలిత కాసార కూల కులాయ చలిత
శకున పక్షజ పటపటస్వనము లధిప 67

(వ్యా)కమలినీ-తమ్మితీఁగయనెడు స్త్రీయొక్క; జృంభికలకున్-ఆవులింతలకు (వికాసములకని భావము), దిక్కాంతలెల్లన్-దిశాంగనలందఱును, హస్తతాళంబు లొన

రించిరనఁగన్-కరతాళధ్వనులు చేసిరోయనునట్లు, లలిత .స్వనములు—లలిత-మనోజ్ఞమైన, కాసార - కొలంకులయొక్క, కూల-గట్టులందలి, కులాయ - గూఁడులందు, చలిత-తిరుగుచున్న, శకున-పక్షులయొక్క, పక్ష-ఱెక్కలనుండి పుట్టిన, పటపట స్వనములు-పటపటయనుధ్వనులు, చెలఁగెన్-ఒప్పెను

అనఁగా గొప్పపదవియందుండు (రాణులు) వనిత లావులించునపుడు చెలికత్తెలు మున్నగు చేడియలు చిటికెలువేయుట వాడుకగావున నిచట సరోవరలక్ష్మి వికసించుట యావులించినట్లుండెననియు దానికి దిగంగనలు కరతాళధ్వనులు చేసిరోయనునట్లుసరోవరతీరములందలిగూఁడులయందుఁ దిరుగుపక్షులఱెక్కలదప్పుడు తొప్పారెననియు భావము

అలంకారము-ఉత్ప్రేక్ష

సీ. యామినీసమయంబు నాశాతటప్రదే
శంబుఁ బ్రసన్నభావంబు నొందెఁ
బ్రియచుంబితాంగనా బింబాధరంబులు
నుడురాజు సపరాగయుక్తిఁ దోఁచె
సకలవస్తువులుఁ బ్రాగచలకూటవిటంక
తలములు నతిరోహితంబు లయ్యె
నుత్తుంగపురగోపురోపరిస్థలులు సా
రసములు నాత్తసౌరభము లయ్యెఁ
తే. దరుణగోతర్ణకంబులు సురపథాంత
రంబులును విచ్యుతప్రగ్రహంబు లయ్యె
నియమపరతంత్రభూదేవచయముఁ గౌశి
కవ్రజంబు సమాధియోగమునఁ బరఁగె 68

తః పద్యమునందుదయకాలపు శోభాతిశయము వర్ణింపఁబడినది.

(వ్యా) యామినీ భావంబునొందెన్—యామినీసమయంబున్ -రాత్రివేళయు, ఆశాతటప్రదేశంబున్-దిక్ప్రదేశంబును, ప్రసన్న భావంబున్-ప్ర+సన్న భావము-వినాశభావమును, అని రాత్రిపరమైన యర్థము, సన్న— షద్ఌ-విశరణగత్యవసాదనేషు అను ధాతువు-క్తప్రత్యయాంత రూపము, ప్రకాశమును, అని దిక్పరమైన యర్థము; ఒందెన్-చెందెను.

అనఁగా నుదయకాలమునందు రాత్రివేళకు వినాశభావము గలిగెననియు దిక్తట ప్రదేశము ప్రకాశమానం బాయె ననియు భావము

ప్రియచుంబిత యుక్తిఁదోఁచెన్—

ప్రియచుంబిత-ప్రియులచే ముద్దుపెట్టుకొనఁబడిన (పానముచేయఁబడిన), అంగనా-స్త్రీలయొక్క, బింబాధరంబులున్-దొండపండువంటి పెదవులును, ఉడురాజున్ - (నక్షత్రముల కధిపతియగు) చంద్రుఁడును, అపరాగయుక్తిన్-అప + రాగయుక్తిన్-పోయినరక్తిమ గలది యని యధరపరమైన యర్థము, అపర + అగయుక్తిన్ - పశ్చిమాద్రిని జేరుటతోన్, అని చంద్రపరమైన యర్థము, తోఁచెన్-కానంబడియెను

అనఁగా నంగనల యధరములు ప్రియులచేఁ బీతంబులయి యరుణకాంతివిహీనంబు లయి పలుకఁబాఱెననియుఁ జంద్రుఁడు పశ్చిమాచలముఁ జేరె ననియు భావము.

అఖిల నతిరోహితంబు లయ్యెన్—

అఖిలవస్తువులున్-అన్నివస్తువులును, ప్రాగచల . తలములన్—ప్రాగచల-పూర్వాద్రియొక్క, కూట-శిఖరములయందలి, విటంకతలములున్-అగ్రప్రదేశములు, అతిరోహితంబులయ్యెన్-అ + తిరోహితంబులు, మఱుఁగు పడినవిగాక యుండెను, అనఁగా నష్టముగాఁ గానంబడెనని యఖిలవస్తు పరమైనయర్థము, అతి + రోహితంబు లయ్యెన్—మిక్కిలి యెఱ్ఱని కాంతులు గలవియాయెనని యచలకూట విటంకముల పరమైనయర్థము,

అనఁగా నెల్లవస్తువులును వెలుతురుచే స్పష్టముగాఁగానఁబడియె ననియుఁ దూర్పుకొండయొక్క యగ్రప్రదేశము (సూర్యకిరణముల సోఁకుడులచేత) నెఱ్ఱని కాంతులఁ బొలిచెననియు భావము,

ఉత్తుంగ సౌరభము లయ్యెన్—

ఉత్తుంగ-పొడవులైన, పురగోపుర-పట్టణప్రాకారములయొక్క, ఉపరిస్థలులున్-పైభాగములును, సారసములున్-తామరపుష్పములును, ఆత్తసౌరభములయ్యెన్-ఆత్త-పొందఁబడిన, సౌర + భములు-సూరసంబంధములయిన కాంతులు గలవి.

"సూరసూర్యార్యమాదిత్య ద్వాదశాత్మదివాకరాః" అని యమరసింహుఁడు, ఇది పురగోపురోపరిస్థలులపరమైన యర్థము, ఆత్తసౌరభములు-ఆత్త + సౌరభములు, పొందఁబడిన పరిమళము; గలవి యని సారసపరమైన యర్థము,

అనఁగాఁ బట్టణ ప్రాకారముల పైభాగములయందు సూర్యకాంతులు ప్రసరించె ననియుఁ దామరలు వికసించి పరిమళవంతము లయ్యెననియు భావము.

తరుణ ప్రగ్రహంబు లయ్యెన్—

తరుణ-లేఁతయైన, గోతర్ణకంబులున్—ఆవుదూడలను, 'సద్యోజాతస్తు తర్ణకః' అని యమరుఁడు, సురపథాంతరంబులును—సురపథ-ఆకాశముయొక్క, అంతరంబులున-మధ్యభాగములను, విచ్యుత-విడువఁబడిన, ప్రగ్రహంబులయ్యెఁ-పలుపులుగలవి యాయెను, అని గోతర్ణకములపర మైనయర్థము, విద్యుత-మిక్కిలి జాఱిన (అనఁగా మఱుఁగుపడిన), ప్రగ్రహంబులయ్యెఁ—గొప్పగ్రహములు గలవి యాయెను,

అనఁగా సురయకాలమునందుఁ బాలుపిదుకుటకై (జనులు) పలుపులు విప్పిదూడలను విడిచినారనియు నాకాశమధ్యమునందు గ్రహములు గానఁబడకపోయిన వనియు భావము,

నియమ . . . బరఁగెౘ—

నియమ-శాస్త్రవిధులందు (శౌచస్నానతపోదానాదులయందు), పరతంత్ర-శ్రద్ధాళువులైన, భూదేవచయమున్-బ్రాహ్మణులసమూహమును, కౌశికవ్రజంబున్-గ్రుడ్లగూబలగుంపులను, సమాధియోగమునఁ బరఁగెన్-మనోలయరూపమగుధ్యాననిష్ఠచే నొప్పెనని భూదేవపర మగు నర్థము, నిశ్చలభావముఁ బొందెను, అనఁగా నిద్దురఁ జెందె నని కౌశికపర మైనయర్థము,

నియమ మనుటకు—

శ్లో॥ శౌచం స్నానం తపోదానం మౌనేజ్యాధ్యయనం వ్రతం
ఉపోషణోపస్థదండా దశైతే నియమా స్మృతాః

—అని కాశీఖండము.

అనఁగా బ్రాహ్మణు లుదయకాలమందు శాస్త్రవిహితములగు ననుష్ఠానాదులను జేయుచుఁ జిత్తైకాగ్ర్యముతో నీశ్వరధ్యానముఁ జేసిరనియు గ్రుడ్లగూబలు నిద్దురఁ బొందె ననియు భావము

ఈపద్యమునందు శ్లేషానుప్రాణితతుల్యయోగితాలంకారము

మ॥ కమలాప్తోన్నమదంశుజాలములు దిగ్భాగంబులం గ్రమ్మినం
గుముదాంతఃస్థిత లక్ష్మి యెండవడనీఁకు త్రైస్వఁపఁగా లేక ప
త్త్రిముల న్మాటుగఁ జేసి కప్పుకొనియెం దత్కాలసంకోచన
క్రమదంభంబున రాజవల్లభ లసూర్యంపశ్య తాదు ర్గదా. 69

ఈ పద్యమునందుసూర్యోదయకాలమునందుఁ గలువలు ముకుళించుట వర్ణింపఁబడినది

(వ్యా) కమలాప్త . జాలములు—కమలాప్త - సూర్యునియొక్క, ఉన్నమత్-ప్రౌఢవుగాఁ బ్రసరించుచున్న, అంశుజాలములు-కిరణసమూహములు, దిగ్భాగంబులన్-దిక్ప్రదేశములయందు (నలుదెసలయందు), క్రమ్మినన్-వ్యాపింపఁగా, కుముద .. లక్ష్మి—కుముద - కలువలయొక్క, అంతస్స్థిత-నడుమనుండు, లక్ష్మి -(అధిదేవత), ఎండవడసోఁకుల్-తీక్ష్ణ మగు సూర్యాతపప్రసరణములను, సైఁపఁగాలేక-ఓర్వఁజాలక, తత్కాల ...దంభంబునన్—తత్కాల—ఆసమయమందు, సంకోచనక్రమ-ముకుళించు కార్యమనెడు, దంభంబునన్-వ్యాజముచేత, పత్రములన్-దళములను, మాటుగఁజేసి - ఎండకడ్డముగాఁ బూని, కప్పుకొనియెన్ - మఱుఁగుపఱచుకొనెను, అనఁగా ముకుళించెను.

అనఁగా నుదయకాలమునందు సూర్యకిరణములు నలుదెసల వ్యాపింపఁగాఁ గలువలు ముకుళించుట కుముదములయం దుండులక్ష్మీదేవి యెండతాఁకుకుల కోర్వఁజాలక ముకుళించుట యనువ్యాజముతోఁ దనదళముల నెండకడ్డముగనుంచి కప్పుకొనినట్లుండెనని భావము.

రాజవల్లభ. ..... లౌదుర్గదా—

రాజవల్లభలు—రాజస్త్రీలు (రాణులు), అసూర్యంపశ్య లౌదుర్గదా-సూర్యునిఁ జూడనోడుదురుగదాయని యొక యర్థము, రాజవల్లభలు-చంద్రునికిఁ బ్రియులగు కుముదినులు-సూర్యునిఁ జూడఁజాలక ముకుళించునుగదా యని మఱియొక యర్థము

ఈపద్యమునఁ గైతవాపహ్నుతియు శ్లేషోత్థాపిత మగు నర్థాంతరన్యాసమును నలంకారములు.

చ. కొలకొల మంచు మేఁతలకు గూఁడులు వెల్వడుపక్షిరావము
ల్కలమృదువాక్యవైఖరులుగా నలవేకువ పూవుఁబోఁడి వే
డ్కలు దళుకొత్త దోహద మిడం దొలుగుబ్బలికొండగోఁగు పూ
గొలయలరంచె నాఁ బొడిచెఁ గోకనదాప్తుఁడు పాటలద్యుతిన్ 70

ఈపద్యమునందు సూర్యోదయము వర్ణింపఁబడినది

(వ్యా) కొలకొలమంచున్-(ధ్వన్యనుకరణము), వేకువపూవుఁబోఁడి-ప్రాతఃకాలమనెడు కుసుమసుకుమారాంగియగునంగన, దోహదమిడన్-దోహదముచేయఁగా, దోహదమనఁగా నకాలమునందుఁ దరులతాదులను బుష్పింపఁజేయుక్రియలకును వస్తువులకును బేరు అట్టిక్రియలువేర్వేఱువృక్షములకు వేర్వేఱుగానుండును. ఇది సవిస్తరముగా 3-వ యాశ్వాసము 44-వ పద్యములోను 4-వ యాశ్వాసము 9,10-వ పద్యములలోను జెప్పఁబడియున్నది.

దీనికి లక్షణము —

శ్లో॥ తరుగుల్మలతాదీనా మకాలే కుశలైః కృతం
పుష్పాద్యుత్పాదకం ద్రవ్యం దోహదం స్యాత్తుతత్క్రియా
అశోకశ్చరణాహత్యా వకుళో ముఖసీధునా
ఆలింగనా త్కురవక స్తిలకో వీక్షణేనచ
కరస్పర్శేన మాకందో ముఖరాగేణ చంపకః
సల్లాపతః కర్ణికార స్సిందువారో ముఖానిలాత్
గీత్యా ప్రియాళుర్నిత్యాం నమేరు ర్హసి తేనచ అని

తొలిగుబ్బలికొండగోఁగు - పూర్వాద్రియనెడు కర్ణికారవృక్షము, పూగొల యలరించె నాన్ — పుష్పగుచ్ఛమును బ్రకాశింపఁజేసెనో యనునట్లు, కోకనదాప్తుఁడు - (తామరలకు మిత్రుఁడగు) సూర్యుఁడు, పాటలద్యుతిన్-ఈషదరుణకాంతితో, పొడిచెన్ - ఉదయించెను

'సల్లాపతఃకర్ణికారః'(కొండగోఁగువృక్షము తరుణులసల్లాపమనెడుదోహదక్రియచే నకాలమునందుఁ బుష్పించు నని యర్థము) అని దోహదశాస్త్రమునందుఁ జెప్పఁబడియుండుటచే నిక్కడఁ బ్రాతఃకాలమనెడుతరుణి పక్షిరావములనెడు మృదువచనసల్లాపరూపదోహదక్రియను సలుపఁగాఁ బూర్వాద్రి యను కొండగోఁగుచెట్టు పూఁచినపూగుత్తియో యన్నట్లు పాటలకాంతితో సూర్యుఁ డుదయించెనని భావము

అలంకారము, రూపకానుప్రాణితమగు నుత్ప్రేక్ష

(వి) 'గూఁడులు వెల్వడు' అనుపదములను 'పక్షిరావముల్'అనుసమాసమునం దేకదేశమైన 'పక్షి' శబ్దమునకు విశేషణముగా నన్వయించునట్లు కవి ప్రయోగించియున్నాఁడు ఇది యేక దేశాన్వయదోషముగా వైయాకరణులు గణించియున్నను మహాకవి ప్రయోగము లుండుటంబట్టి యిది దోషము గాదని యెఱుంగునది.

యద్యద్విభూతిమత్సత్త్వం శ్రీమదూర్జితమేవవా
తత్తదేవావగచ్ఛత్వం మమతేజోంశసంభవమ్.

—భగవద్గీత.

'నిరంకుశాఃకవయః' అని పెద్దలు వక్కాణించియున్నారు

శ్రీకృష్ణుని ప్రయాణ సన్నాహము

వ. అని యివ్విధంబునం బలుకు మాగధులమధురవాక్యంబు లాకర్ణించుచు మేలుకాంచి యప్పంచశరగురుం డహర్ముఖోచిత కృత్యంబులు నిర్వర్తించి పురోహిత వృద్ధామాత్య సహితంబుగా నాస్థానమంటపంబున కరిగి యుగ్రసేనవసుదేవబలభద్రాదిగురుజనంబులకు నమస్క

రించి సాత్యకిసారణప్రభృతిసోదరుల నాదరించి ప్రద్యుమ్న సాంబానిరుద్ధాదికుమారవర్గంబు మ్రొక్కులు గైకొని యదువృష్ణి కురుభోజాంధక ప్రముఖులగు బంధుసందోహంబుల సంభావించి సింహాసనాసీనుం డై తగువారి నుచితాసనంబుల నుండ నియమించి పేరోలగం బుండి కార్యత్వరాసముత్సాహదోహలితాంతరంగుం డై పతంగపుంగవుం దలంచుటయును,

(వ్యా) పంచశరగురుండు-మన్మథునితండ్రియగు కృష్ణుఁడు, అహర్ముఖోచిత కృత్యంబులు-ప్రభాతకాలోచితకార్యములు, 'ప్రత్యూషోఽహర్ముఖం కల్యం' అని యమరుఁడు, దోహలిత-సంభ్రమింపఁబడిన, పతంగపుంగవున్-గరుత్మంతుని,

సీ. వజ్రంబునకు నీక వైచినబలశాలి
గజకచ్ఛపాశనఘాతుకుండు
జననిదాస్యంబు నీఁగిన కులశ్రేష్ఠుండు
దుర్లభామృత పశ్యతోహరుండు
కమలాప్తసారథి గారాబుఁదమ్ముండు
గశ్యపకృత పుణ్యకర్మ ఫలము
సకలశకుంతౌఘసామ్రాజ్యధౌరేయుఁ
డహిమృగయావ్యసనాకులుండు

తే. మింటిపాళెంబు తేర్పు ముక్కంటితూపు
గఱి నిపాతితరోహిణస్కంధుఁ డనిల
మానసాతీతవేగసంపన్నుండు
తార్క్ష్యుఁ డేతెంచె దానవధ్వంసికడకు 72

(వ్యా) వజ్ర . . బలశాలి—గరుత్మంతుఁ డమృతంబుఁగొనివచ్చునపుఁడు దేవేంద్రుఁ డతనితో యుద్ధముచేసి వజ్రాయుధముఁ బ్రయోగింపఁగా దానికిఁ ద్రవ్యత్రముగాఁ దనయీఁక నొకటిం బెఱికివైచి దాని ఆనియించెనను నాదిపర్వ మందలి కథ యిక్కడ ననుసంధేయము

గజ. . ఘాతుకుండు—గరుత్మంతు డమృతంబుఁ గొనివచ్చుటకై స్వర్గమున నేగునప్పు డతనితండ్రి చెప్పినచొప్పున శాపగ్రస్తులై గజకచ్ఛపరూపంబులఁ దాల్చియుండిన విప్రుల నిరువురి నాహారముగాఁ గొనియెనను నాదిపర్వకథ యిట ననుసంధేయము. సంస్కృత భారతమున విభావసుఁడును, సుప్రతీకుఁడును దొలిజన్మమున

మహర్షులని వ్యాసుఁడు "ఆసీద్విభావసుర్నామ మహర్షిః కోపనోభృశమ్, భ్రాతా తస్యానుజస్యాసీత్సుప్రతీకో మహాతపాః" ఘాతుకుండు-క్రూరుఁడు - భయంకరుఁడై చంపువాఁడు.

జనని దాస్యంబు ... శ్రేష్ఠుండు—జననిదాస్యంబున్-తల్లియొక్క దాసితనమును, ఈఁగిన-విమోచనముఁ జేయించిన,

దుర్లభ ... హరుండు—అమృత-అమృతమును, పశ్యతోహరుండు - ఇతరులు చూచుచుండఁగనె యపహరించినవాఁడు, అనఁగా నందఱికిఁ దెలియునట్లు శౌర్యముతో నపహరించినవాఁడనుట, అనూరుని శాపంబువలనఁ దల్లియగు వినతకు సవతియగు కద్రువ యొద్ద దాసితనంబు ప్రాపింప గరుత్మంతుండు స్వర్గమునకుఁ బోయి ఇంద్రునితో యుద్ధముచేసి జయించి యమృతమును దెచ్చియిచ్చి తల్లి శాపమును బోఁగొట్టెనని యాది పర్వమునఁ గల కథ నిట నరయునది

కమలాప్తు ... తమ్ముఁడు--కమలాప్తు సారథి-అనూరునియొక్క, గారాబుఁదమ్ముఁడు—ప్రియానుజుఁడు,

కశ్యప ... ఫలము—కశ్యపప్రజాపతిచేసిన పుణ్యకర్మముల ఫలముగా గరుత్మంతుఁడు పుట్టెనని భావము

సకల ... ధౌరేయుఁడు, — సకలశకుంతౌఘ-సమస్తపక్షిసమూహముయొక్క; సామ్రాజ్య-ఆధిపత్యముయొక్క, ధౌరేయుఁడు-భారమును వహించినవాఁడు,

అహి... కులుండు —అహిమృగయా-పాములవేఁటాడుట యనెడు, వ్యసన - దోషకార్యమునందు, ఆకులుండు-లోలుఁడు (అనఁగాఁ బాములఁ జంపువాఁడనుట),

మింటి ... గతి—మింటిపాళెంబులు-ఆకాశమందలి పట్టణములను (అనఁగాఁ త్రిపురాసురులను), ఏర్చు-కాల్చెడు, ముక్కంటితూపు-శివునిబాణముయొక్క (బాణరూపవిష్ణువుయొక్క), గతి-తెక్కు, అనఁగా శివుఁడు త్రిపురాసురసంహారము చేయునప్పుడు విష్ణుఁ దతనిబాణముగా నేర్పడెననియు గరుత్మంతుఁ డాబాణమున తెక్కగా నుండె ననియుఁ బురాణములు నుడువుచున్నవి

మహర్షులు విప్రులుగాను, విశ్వామిత్రునిం బోలె క్షత్రియులుగా నుండవచ్చును తిక్కన సోమయాజి విభావసుఁడును సుప్రతీకుఁడును దొలిజన్మమున మధుకైటభులను దనుజేంద్రులని వ్రాసెను

క. వినుమధుకైటభు లని యెడు
దనుజేంద్రులు కచ్ఛపంబు దంతియునై పు
ట్టినవారు తమ్మెఱుంగమిఁ
జెనఁగుదు రొండొరులతోడ భీకరభంగిన్

అనుశాసనికపర్వము-ఆ-1.

నిపాతితరోహిణస్కంధుఁడు-నిపాతిత-పడఁద్రోయఁబడిన, రోహిస్కంధుఁడు-రోహిణ మను పేరుగల వృక్షముయొక్క మొద్దు(శాఖ) గలవాఁడు, గరుత్మంతుఁడమృతమును దేఁబోవునపుడు గజకచ్ఛపముల భుజించుటకై రోహిణవృక్షముమీఁదఁ గూర్చుండఁగా నది యతనిబలమున కోర్వఁజాలక విఱిగిపడె నని భారతము నుడువుచున్నది

మానసాతీత-మనస్సుకంటెమించిన, వేగసంపత్-వేగాతిశయముచేత, ఘనుఁడు - గొప్పవాఁడు, తార్క్ష్యుఁడు-గరుత్మంతుఁడు

క. మిన్నున నుండి ఖరంబునఁ
బన్నగపతి తలలు చదియఁబడ ధారిణిమీఁ
ద న్నిలిచి వైనతేయుఁడు
వెన్నుని పదములకు వినయ వినతి యొనర్చెన్ 73

(వ్యా) ఖరంబునన్-ఖరువుచేత, పన్నగపతితలలు (భూమిని మోఁచియుండు శేషునివేయితలలు, చదియఁబడన్-అదుమఁబడునట్లు, ధారిణిమీఁదఁన్ - భూమిమీఁద, వైనతేయుఁడు-గరుత్మంతుఁడు, వెన్నుని—విష్ణుని,

(వి) 'ధారుణి' యని గ్రంథములలోఁ గానంబడుచున్నది ఆరూపము వ్యాకరణసాధ్యముగాదు నిఘంటువులలోను గానంబడదు. ఆంధ్రకవు లీశబ్దము నత్వమధ్యముగాఁ బ్రయోగించుట కాకర మేమియో తెలియకున్నది 'ధారణి' యని యొక నిఘంటువులోఁ గానంబడుచున్నది అదియును వ్యాకరణసమ్మతము కాదు

చ మునిపతిరాకయుం గుసుమముం దన కిచ్చినలాగు రుక్మిణీ
వనితకుఁ దా నొసంగుటయు వంచనఁ బొంచినబోటి సత్యకున్
మన మెరియంగఁ జెప్పుటయు మానినికోపము వేఁడుకొంటయుం
దనదుప్రతిజ్ఞయుం దెలిపెఁ దార్క్ష్యున కెంతయు నాదరంబునన్ 74

ఇందు జరిగిన వృత్తాంతమంతయు సంగ్రహముగాఁ దేటగాను జెప్పఁబడినది సుగమము

ఉ. సంతత మంది జాదులు ప్రసాదము నయ్యెనఁటంచు బొంగి నా
గాంతకుఁ డంబుజోదర బలాసురవైరి మదీయపక్షముం
బంతముగొన్నవాఁ డశనిపాతమున న్విను నాఁటనుండియు
న్వంత మనంబులోఁ జనదు నా పగ నీఁగెద నేఁడు నీకృపన్ 75

(వ్యా) జాదులఁ బ్రసాదము నయ్యెన్—ఇక్కడ 'జాదుల' నుపదమునకర్థ మేమియో తెలియలేదు 'జాదుల'నఁగా జాతిపూవులని యొకయర్థము గలదుగాని యా యర్థ మిచ్చటఁ బొసఁగదు జాతులనఁగా మనోరథసిద్ధియని యర్థము చెప్పవచ్చునని ప్రకరణముల బట్టి యూహింపఁ దగియున్నది. ప్రసాదము-అనుగ్రహము, అశనిపాతమునన్-వజ్రాయుధమును వ్రేయుటచేత, పంతము గొన్నవాఁడు - పౌరుషముచేఁ దీసికొనినవాఁడు, ఈఁగెదన్-తీర్చుకొనెదను

చ అనుటయు నంతవాఁడవె కదా యని మిక్కిలి గారవించి య
వ్వనరూహలోచనుండు దగువారి సుహృజ్జనబంధుకోటి రాఁ
బనిచి నిజప్రయాణమును బట్టణరక్షయుఁ జెప్పి వారిచే
ననుమతిగాంచి యెక్కె విహగాధిపుఁ దానును సత్యభామయున్ 76

(వ్యా) అంతవాఁడవె కదా—ఇది గరుత్మంతున కుత్సాహంబు గలిగించు పొగడ్తమాట.

పయనము

ఉ ఆ విహగావతంసము నిజాంసముపైఁ బ్రియభామతోడ నిం
ద్రావరజుండు నిల్చుటయు నాతతపక్షమహానిలంబు లం
భోవహపంక్తిఁ దూలములపోలికఁ దూల్పఁగఁ దద్దిశాముఖం
బై వినువీథికి న్నెగసె నద్భుతకారి మనోజవంబునన్. 77

(వ్యా) విహగావతంసము-పక్షిశ్రేష్ఠుఁడగు గరుత్మంతుఁడు, నిజాంసముపైన్-తనమూఁపుమీఁద, ఇంద్రావరజుండు-ఇంద్రునికిఁ బిదపఁ బుట్టినవాఁడు (ఉపేంద్రుఁడు), ఆతతపక్షమహానిలంబులు-విస్తృతమైన తనఱెక్కలవలనఁ బొడమినగొప్పవాయువులు, అంభోవహపంక్తిన్-మేఘములవరుసను, తూలముల పోలికన్-దూదులనువలె, తూల్పఁగన్-ఎగురఁగొట్టఁగా, తద్దిశాముఖంబై-ఇంద్రునిదిక్కు మొగంబై, అనఁగాఁ దూర్పు దిక్కునుగూర్చి, అద్భుతకారిమనోజవంబునన్-ఆశ్చర్యమును గలుగఁజేయు మనోవేగముతో, వినువీథికిన్-ఆకాశమార్గమున గుఱించి, నెగసెన్-ఎగసెను, "నెగసెన్" అను రూపమునకుఁ బ్రయోగము.

"సిరిలోననుండి నెగయుదె-చె" —భారతము-ఆదిపర్వము

"నెగసినకొనలేచి నింగియంతంతకు నవలఁ ద్రోవఁగఁ దనరాదుదాని"

—భారతము-విరాటపర్వము

క. ఇరుగ్రేవల నందక శా
ర్ఙ్గ రథాంగ గదాయుధములు రాఁ దోడఁగ ఖగే
శ్వరపక్షజనిత వాతాం
కురపూర్తిని శంఖ మపుడు ఘుమఘుమ మ్రోసెన్ 78

(వ్యా) ఇరుగ్రేవలన్-ఉభయపార్శ్వములందును, ఖగేశ్వర...పూర్తిని-ఖగేశ్వర-గరుత్మంతునియొక్క, పక్షజనిత-రెక్కలనుండి పుట్టిన, వాతాంకుర-పిల్లగాలియొక్క, పూర్తిని-పూరించుటచేత, ఘుమఘుమ-శంఖధ్వనియం దనుకరణము, శంఖము మ్రోసెన్-శంఖారావము కలిగెను.

తే. అంబుధరజాలముక్తంబు లయిన జలక
ణములు సాత్రాజితీ కైశికమునఁ బొలిచె
గగనతలలక్ష్మి పొరచి గాఁగ నిడినఁ
జాల నొప్పారు మౌక్తిక స్తబక మనఁగ 79

(వ్యా) అంబుధరజాలముక్తంబు లయిన-మేఘసమూహములందుండి విడువఁబడిన, జలకణములు-నీటిబొట్లు, సాత్రాజితీకైశికమునన్ - సత్యభామ కేశబంధము మీఁద, 'తద్బృందే కైశికం కైశ్యమ్' అని యమరుఁడు, పొరచిగాఁగన్-కానుకఁగా, మౌక్తిక స్తబకము-ముత్తియముల గుత్తి,

అనఁగాఁ గృష్ణుఁడు సత్యభామతో గగనమార్గమునఁ జనునప్పుడు మేఘములందుండి యద్దేని కేశబంధంబుపైఁబడిన నీటిబిందువు లాకాశలక్ష్మి యామెతలమీఁదఁ గానుకగా సమర్పించిన ముత్తియముల గుత్తులో యనునట్లొప్పెనని భావము

అలంకారము-ఉత్ప్రేక్ష

క. తళతళని మెఱుఁగుదీఁగలు
గలుగు ఘనాఘనచయంబు గనుఁగొనఁగా నిం
పొలయించెఁ బసిఁడికామల
నలరెడు నీలముల గొడుగు లనఁగా హరికిన్, 80

(వ్యా) ఘనాఘన-వర్షకాల మేఘములయొక్క; చయము - సమూహము, పసిఁడికామలన్-బంగారుకాడలతో; అలరెడు-ఒప్పుచున్న; నీలముల-ఇంద్రనీలముల

లచే నిర్మితములయిన, అనఁగా దళదళమని ప్రకాశించు మెఱుపుఁదీఁగెలతోఁ గూడిన నల్లని మేఘములు కృష్ణునకు బంగారుకాడలు గల నల్లనిగొడుగులో యనునటు లొప్పె నని భావము

అలంకారము-ఉత్ప్రేక్ష.

క. కమలదళాక్షుని దేహో
ద్వమదతిసాంద్రచ్ఛవిప్రవాహము వొలిచెం
దమతండ్రి భానుఁ గనుఁగొన
యమునానది గగనవీథి కరిగెడు ననఁగన్ 81

(వ్యా) కమలదళాక్షుని-కృష్ణునియొక్క, దేహ...... ...ప్రవాహము— దేహ-శరీరమునుండి, ఉద్వమత్-వెడలి బయటికివచ్చుచున్న, అతిసాంద్ర-మిక్కిలి దట్టమైన, ఛవిప్రవాహము-కాంతియనెడు వెల్లువ, తమతండ్రి-యమునానది తండ్రి యగు, గౌరవార్థము బహువచనప్రయోగము

అలంకారము-ఉత్ప్రేక్ష.

(వి) ఉద్వమత్-ఈపదము గుఱించి వెన్నెలవచనంబునందలి 'నిష్ఠ్యూత' యనుపదమునకు వ్రాయఁబడియుండు విశేషముం గాంచునది.

చ. ఖగకులనాథుపక్షముల గాడ్పు సహింపఁగ లేక రజ్జుప
న్నగములు దేరిక్రిందికిఁ జన న్సరసీరుహమిత్త్రు రథ్యముల్
నొగలఁ దొలంగి నిల్వ నరుణుండు రయంబునఁ జక్కఁ గట్టుచున్
గగనపథంబునం దఱిమెఁ గాలవిలంబన మందకుండఁగన్ 82

(వ్యా) గాడ్పు-వాయువు, రజ్జుపన్నగములు-(సూర్యునిరథమునకుఁ) త్రాళ్లుగాఁ గట్టఁబడియుండు పాములు, రథ్యముల్—గుఱ్ఱములు, నొగలన్ - మెడమీఁద నుంచి కట్టెడుకొయ్యలో బండికి జేర్చి కట్టెడు నిడుపగు కొయ్యలను, తొలఁగి-వదలి, అరుణుండు-సూర్యునిసారథి యగు ననూరుఁడు, "సూరసూతోఽరుణోఽనూరుః" అని యమరుఁడు, చక్కన్-సరిగా.

క. నతి సేసె వైనతేయుఁడు
గతిభేదములోన నన్నుఁ గనుఁగొని యతఁడున్
గతిలోనన దీవించినఁ
జతురతకు న్మెచ్చి రపుడు సత్యయు హరియున్ 83

(వ్యా) గతిభేదములోనన్-గమనవైఖరిచే, అనఁగా గరుడుఁడు నానావిధ గమనవైఖరులం జూపుచుఁ దనయన్న యగు ననూరునకు నమస్కరించునటు లొక్కొకపరి క్రిందికి వ్రాలి పైకెగసె నని భావము, చతురతకున్-నేర్పునకు

అలంకారము - సూక్ష్మము.

క. మురమర్దనుఁ డివ్విధమున
గరుడునిపై గగనపథము గడచి యరుగుచుం
దరళాయతాక్షి కిట్లను
సరసస్మితవచన రచనచాతురి మెఱయన్. 84

(వ్యా) స్మిత-మందహాసము, హాస మాఱువిధములు-స్మితము, హసితము, విహసితము, ప్రహసితము, అపహసితము, అతిహసితము, అని

'స్మితము వికాసికపోలము, మితదర్శనరదన మైన మెఱయు హసితమై.'

—అని లక్షణము

తక్కినవాని లక్షణంబులు కావ్యాలంకారచూడామణియందుఁ గాంచునది.

శ్రీకృష్ణుఁడు సత్యభామకు మేరువును వర్ణించుట

చ. కువలయపత్త్రనేత్ర కనుఁ గొంటివె కన్నులపండు వయ్యె రెం
డవ వినతాతనూభవుని యందమునం గమనీయ కాంచన
చ్ఛవికవచీకృతంబు కులిశక్షతపక్షము నైన రత్న సా
నువు నిజయామికీకృతివినోదపరాయణచంద్రభానువున్ 85

ఈ పద్యమునుండి 88 వ వచనము కడవఱకు మేరుపర్వతము వర్ణింపఁబడినది

(వ్యా)కువలయపత్రనేత్ర-కలువఱేకులవంటికన్నులుగలదానా, రెండవవినతాతనూభవునియందమునన్-రెండవ గరుత్మంతునివలె, కమనీయ ..కృతంబున్—కమనీయ-మనోహరమైన, కాంచనచ్ఛవి-బంగారుకాంతులచే, కవచీకృతంబున్-కవచముగాఁ జేయఁబడినదియు, (అనఁగాఁ గప్పఁబడినదియు), కులిశక్షతపక్షమున్—కులిశ-వజ్రాయుధముచేత, క్షత-నఱుకఁబడిన, పక్షమున్-ఱెక్కలు గలదియును, ఐన—, నిజయామికీకృతి .. చంద్రభానువున్—నిజ-తనయొక్క (చంద్రభానువులయొక్క యనుట); యామికీకృతి-జాముకావలికార్యమనెడు (తలవరిపనియుట); వినోద-వేడుకయందు, పరాయణ-ఆసక్తిగల, చంద్రభానువున్-చంద్రసూర్యులు గలిగిన, రత్నసానువున్-మేరుపర్వతమును,

'మేరు స్సుమేరు ర్హే మాద్రీ రత్నసాను స్సురాలయః'—అని యమరుఁడు.

సూర్యచంద్రులని చెప్పవలసియుండఁగా నిచ్చట నంత్యప్రాసలాభమునకై చంద్రభానువు నని చెప్పఁబడియె

అనఁగా నీమేరుపర్వతమును సూర్యచంద్రులు చుట్టుఁ దిరుగుచుండుటచే బంగారు కొండ యగుదానిం గావలిగాచు తలవరులవలె సూర్యచంద్రు లొప్పుదు రని భావము 'కన్నులపండు వయ్యెసీ' 'కనుఁగొంటివే' అనుపదములతో నన్వయము

సీ. జీర్ణపర్ణద్రుసంకీర్ణాహిమణివిభా
మాయాకిసల వంచ్యమానపికము
శశికాంతరుచి మృషాసలిల సంస్ఫాలన
శ్లథ విషాణోద్విగ్నసైరిభంబు
గోమేధిక ప్రభాంకూర మిథ్యామధు
ద్రవ లిలిక్షా మిళ ద్భల్లుకంబు
నీలగండ ప్రస్తరాళికగజ భేద
శీఘ్ర న్నఖక్షుబ్ధ సింహకులము
తే గారుడాశ్మచ్ఛవి చ్ఛటా కపటయవస
పూలికా చర్వణ వ్యగ్ర బాలమృగ వి
లంఘ్యమానాబ్జరాగ శిలావితాన
కూట దావాగ్ని యీ మరుత్కుధర మబల. 86

(వ్యా) జీర్ణ పర్ణద్రు. . . . . . . పికము—

జీర్ణపర్ణద్రు-పిండిరాలినయాకులు గలవృక్షములయందు, సంకీర్ణ-చేరిన; అహి-పాములయొక్క, మణివిభా-రత్నములకాంతు లనెడు, మాయాకిసల-మాయాకల్పితములగు చిగుళ్లచేత (అనఁగా నసత్యములగుచిగుళ్లచే ననుట),వంచ్యమాన-మోసపుచ్చఁబడుచున్న, పికము-కోయిలలు గలిగినదియు; 'కిసాలయం కిసాలం కిసలం కిసమ్' అని ద్విరూపాదికోశము.

అనఁగా మేరుపర్వతమునందలి యాకులురాలిన వృక్షములందుఁ గూడినపాముల యొక్కతలలయందలి రత్నములం గాంచి యవి యెఱ్ఱని చిగుళ్లనిభ్రమసి కోయిలలు మోసపోయి వానిం దినుటకై వానిం జేర నరుగుచుండె నని భావము;

శశికాంత ....సైరిభంబు—

శశికాంత-చంద్రకాంతమణులయొక్క, రుచి-కాంతులనెడు; మృషాసలిల-అసత్య మగు నీటియందు, సంస్ఫాలన-చక్కఁగాఁగొట్టుటచేత; శ్లథ-కదలిన, నిషాణ-కొమ్ములు గలుగుటచే, ఉద్విగ్న-కలఁత నొందిన, సైరిభంబు-ఎనుబోతులు గలిగినది,

అనఁగా నామేరుపర్వతమునందలి చంద్రకాంతమణులకాంతులం గని జలము లని భ్రమించి జలావగాహలోలుపము లగు మహిషములు వాని దమకొమ్ములఁ గ్రుమ్మితో రాడుటచే నవి శిథిలములైన కతంబున మహిషములు కలఁతఁ జెంచె నని భావము,

గోమేధిక... . భల్లుకంబు—

గోమేధికప్రభ—గోమేధికరత్న కాంతులయొక్క, అంకూర-మొలక లనెడు, మిథ్యామధుద్రవ-అసత్య మగు తేనియను, లిలిక్షా-నాకుటయం దిచ్ఛతో, మిళత్ — కూడుకొన్న, భల్లుకంబు—ఎలుఁగుబంట్లు గలది.

'అంకూర స్త్వంకుర స్తుల్యౌ' అని యాదవనిఘంటువు.

లిలిక్షా—(లేఢుం + ఇచ్ఛా-సన్నంతము).

అనఁగా నామేరుపర్వతమందలి గోమేధిక కాంతులం జూచి తేనియలని భ్రమించి తేనియఁ ద్రాగుటయం దత్యంతౌత్సుక్యముగల యెలుఁగుబంట్లు వానిని నాకుటకై సమీపించె నని భావము,

నీలగండ. ....సింహకులము—

నీలగండప్రస్తర-నల్లని గొప్పగుండురాళ్లనెడు, అలీకగజ-అసత్యము లగు నేనుఁగులను, భేద-చంపుటకై, శీర్యత్-జాఱుచున్న, (అనఁగాఁ బ్రసరించుచున్న), నఖ-గోళ్లచేత, క్షుబ్ధ-కలఁతనొందిన, సింహకులము-సింహసమూహముగలది,

అనఁగా నామేరుపర్వతమునందలి గొప్పగుండురాళ్లను జూచి యేనుఁగులని భ్రమసి వాని జంపుటకై యఱుచున్న సింహములు తమ గోళ్లతో వానింగొట్టఁగా జాఱ్లగుటచే దెబ్బతగిలి నొచ్చెనని భావము,

గారుడాశ్మ. ... దావాగ్ని—

గారుడాశ్మ-గరుడపచ్చలయొక్క; ఛవిచ్ఛటా-కాంతుల సమూహమునెడు; కపట యవస-అసత్యములైన తృణములయొక్క, పూలికా-కట్టలను, (పూల-సంచయే అని ధాతువు); చర్వణ-తినుటయందు, వ్యగ్ర-ఆసక్తములయిన, బాలమృగ-జింకపిల్లలచేత, విలంఘ్యమాన - దాఁటఁబడుచున్న; అబ్జరాగశిలా-పద్మరాగమణుల యొక్క, వితాన-సమూహము లనెడు; కూటదావాగ్ని-అసత్యమైన దవానలము గలది.

'మాయానిశ్చలయంత్రేషు కైతవానృతరాశిషు, అయోఘనేశైలశృంగే సీరాంగే కూటమస్త్రియామ్' అని యమరుఁడు.

అనఁగా నామేరుపర్వతమునందలి మరకతమణులు పచ్చనికాంతులఁ బ్రకాశించుచుండుటచే వానిం జూచి జింకపిల్లలు పచ్చని పచ్చికలవరుసలని భ్రమించి వానిందినవలయు నని కుతూహలపడి యాసమీపముననుండు పద్మరాగమణులం గాంచి యవి దవానలం బని భ్రమించి వానిం దాఁటుచుండె నని భావము.

(వి) ఈమేరుపర్వతమునందు నవరత్నము లున్న వనియు, నానావిధంబులగు నడవి మృగంబులును, పక్షులును, లతలును, దేనెలును గలవనియుఁ దెలియునది

అలంకారములు—ఉదాత్తము-రూపకము-భ్రాంతిమంతము, గమ్యము.

'యవసపాలికా' అని యొకపాఠము గలదుగాని యది సరసముకాదు.

ఉ. వంచనఁ బొంచి చేరువకు వచ్చిన చంద్రునిజింక నేసి హ
క్షించియుఁ దత్సుధారస నిషే చనవే నది చావ కున్కి వీ
క్షించియు నేటు దప్పె నని చే విలు నమ్ములుఁ బాఱవైచి ల
జ్జించి చరించుచుండుదురు చెంచెత లగ్గిరిసానుభూములన్ 87

(వ్యా) చంద్రునిజింకన్-చంద్రునికళంకమును జింకఁగా వర్ణించుట కలదు; 'గ్లౌర్మృగాంకః కలానిధిః' అని యమరుఁడు, ఏసి—బాణము ప్రయోగించి, తత్సుధారసనిషేచనచేన్—చంద్రునియమృతరసమునఁ దడుపుటచేత.

వ. వెండియు నప్పసిండికొండ గండశిలామండలంబుల నుద్దండవేదండంబు లొండొండ గండతలంబు లొరసికొన నిండినమదజలాంజనమషిం గొని వనదేవతోపభుక్తతాటంకతాళీదళంబులం బ్రియసందేశంబులు లిఖియించు గంధర్వసౌగంధికగంధులవలన, నత్యంతనిర్మలస్ఫటికాధిత్యకలం గానవచ్చు పాతాళవాతాశిప్రతిబింబంబులం గని మును తమకఱచిన యురగంబులం బాఱవిడిచి వానిం దమ చంచుపుటంబులం బొడిచియు గరుదంచలంబుల నడిచియుఁ బదంబులం దాఁచియు నేచినకోపంబుల విఫలప్రయత్నంబు లగు బాలశిఖావళంబులం గని తమవరులకుం జూపి పరిహాసించు గరుడతరుణీ

నివహంబులవలన, సెలయేటి చిలుపచిలుపనీరు పగలు గగనమణి
ధగధగని కిరణముల మిగుల సెగ తెగయు రవికాంతశిలాతలం
బులం దెకతెక నుడుకెత్తి జాలువాఱఁ గరంగిన కఱ్ఱజవ్వాది
కొలంకులం బడి కెలంకులం దేలి తెట్టువలు గట్టి చపలకపికుల
చలితతట తరుపతిత కుసుమ విసర పరిమళ పరంపరావాసితంబై ఘుమ
ఘుమం బిసాళింప నలందుకొని రతిశ్రమంబు లపనయించు యక్ష
పక్ష్మలాక్షులవలనఁ, గేసరికిశోర నఖముఖ విదారిత కుంభంబైన
వనగజంబును వనగజదంతఘాతయాతనాక్రాంత వరాహంబును
వరాహ దంష్ట్రాటంక ఖండిత కీచకనిచయంబును గీచకశిఖా జర్జరిత
పర్జన్యంబులును బర్జన్యోదర పరిచ్యుత శంఖశుక్తిసంఘంబును నొక్క
యెడన పడఁ దత్తదుత్పన్నంబు లగు మౌక్తికంబుల వేలు నేఱ నేఱి
పేరులు గ్రుచ్చు సాధ్యమిథ్యామధ్యలవలనను, నభిరామంబై,
మఱియు నొక్కొక చోట సురపతి తఱుచుమెఱుఁగు లడరు కఱకు
భిదురముఁ గొని తఱిమి యెఱకలు విఱుగ నఱికినయెడల సెలలకు
నిడినజలగల పొలుపునం జఱుల నెర గొని పొరలు జర దజగర నికరం
బులును, ఖచరగణ గోష్ఠిస్థానంబులం బఱచిన రత్నకంబళంబుల
విధంబున విశాలశిలాతలంబుల నిద్రించు శార్దూలంబులును,
మృగాంకమండలంబుసగము కబళించిన రాహుగ్రహభూమికల చందం
బున నందంద తిరుగు వొల్లిమోర భల్లూకంబులును గలిగి, సుధర్మా
ప్రదేశంబునుం బోలె శక్రపురమహిళాలికుచ చందన సుగంధాగురు
వాతపోత మేదురంబును, జలవిధియునుంబోలె నీల నల పనస కీలిత
తుంగసేతు సహితంబును, పల్లకియునుంబోలె లలిత ప్రవాళ కకు
భంబును, భారతంబునుంబోలె శతపర్వ చమత్కృతంబును, సమర
తలంబునుంబోలెఁ గలితానేకపాటనంబును, శబ్దశాస్త్రంబునుంబోలె
ధాతుగణ విద్యోతితంబును, సంగీతంబునుంబోలె నిషాదభరితంబు

నయి, గ్రావ నిబద్ధ ఘ సౌఘం బయ్యును నగ్రావని బద్ధ ఘ సౌఘం
బై, గవయస్థానం బయ్యును నగవయస్థానం బై, వైణవారావాసి
తంబయ్యు నవైణవారావాసితంబై, మెఱయు నిది, మఱియును 88

(వ్యా) 'అప్పసిందికొంద' మొదలు 'సౌగంధికగంధులవలనన్' అను
పదముల వఱకు నొక వాక్యము

అప్పసిందికొంద-ఆ మేరుపర్వతముయొక్క, గండశిలామండలంబులన్-గొప్ప
చట్టాళ్లయందు, ఉద్దండ వేదండంబులు-విజృంభించుచున్న యేనుఁగులు, (వేదండ
శబ్దము సామాన్యముగా నాంధ్రగ్రంథములలో దకారమధ్యముగా నున్నను సంస్కృ
తమునందు 'వేతండ' యనురూపమే బహుళముగాఁ బ్రయోగములందుఁ గానంబడు
చున్నది,) ఒండొండన్-ఒకటితో నొకటి, గండతలంబులు - చెక్కిళ్ల ప్రదేశములు,
ఒరసికొనన్-రాచుకొనఁగా, నిండిన (గండశిలామండలంబులయందు నిండిన యని
యన్వయము,) మదజల-దానము పేరుగల మదజలమునెడు, అంజనమషిన్-నల్లని
కాటుకను, కొని-తీసికొని, వన . .. దళంబులన్ - వనదేవతా-వనదేవతలచేత, ఉప
భుక్త-వాడఁబడిన, తాటంక-చెవికమ్మలగు; తాళీదళంబులన్ - తాటియాకులయందు,
ప్రియసందేశంబులు-ప్రియులకుఁ బంపబడు వార్తలను, లిఖియించు-వ్రాయుచున్న,
గంధర్వ సౌగంధికగంధులవలనన్ - గంధర్వస్త్రీలవలన, అభిరామంబై' అను పద
ముతో నన్వయము, సౌగంధికగంధి-చెంగల్వపూలయొక్క వాసనవంటి వాసన గలది,
(ఉత్తమాంగన), సౌగంధికంతు కల్హారమ్' అని యమరుఁడు

అనగా నా మేరుపర్వతమునందు మదించిన యేనుఁగులు చెక్కిళ్ల నొకటి
నొకటి నొరయుటచేత మదజలంబులు స్రవించి యప్పర్వతమునందలి చట్టురాళ్లపైఁ
బడఁగా నవి నల్లని కాటుకవలె నొప్పుటచేత నామసితో గంధర్వస్త్రీలు వనదేవతల
చెవికమ్మల కుపయోగించిన తాటియాకులమీఁదఁ దమప్రియులకు రహస్యవార్తలు
వ్రాసి పంపుదురని భావము

2 'అత్యంతనిర్మల' ...మొదలు 'గరుడతరుణీనివహంబులవలనన్' అను
పదముల వఱకొక వాక్యము

అత్యంత-మిక్కిలి, నిర్మల-స్వచ్ఛమైన, స్ఫటికాధిత్యకలన్-స్ఫటికమయము
లగు నూర్ధ్వ ప్రదేశములందు, 'ఉపత్యకాద్రే రాసన్నా భూమి రూర్ధ్వ మధిత్యకా'
అని యమరుఁడు కానవచ్చు-పొడసూపు, పాతాళ వాతాళి-పాతాళమందలి సర్ప
ములయొక్క, ప్రతిబింబములన్-ప్రతిరూపములను, కని,—ముసుతముక అచిన యుర

గంటులం బాఱవిడిచి-ముందు తమ నోటితో గ్రహించుకొనియుండిన పాములను విడిచి పెట్టి, వానిన్ - అపాతాళవాతాళి ప్రతిబింబములను, తమచంచుపుటంబులన్ - తమ యొక్క ముక్కులచేత (డొప్పలవంటి ముక్కులచేత నని యవయవార్థము), పొడిచియున్-గ్రుచ్చియు, గురుదంచలంబులన్-తెక్కల కొనలచేత, అదిచియున్-కొట్టియు, పదంబులన్-కాళ్లతో, తాఁచియున్-తన్నియు,ఏచినకోపంబునన్-అధికమగు కోపముతో, విఫలప్రయత్నంబులగు - వ్యర్థములగు ప్రయత్నములుగల, బాలశిఖావళంబులన్-చిన్న నెమిళ్లను, కని తమవరులకుంజూపి—, పరిహసించు-నవ్వు; గరుడతరుణీనివహంబులవలనన్ - గరుడస్త్రీల సమూహములచేత, 'అభిరామంబై' యను దానితో న్వయము

అనఁగా నప్పర్వతమునందు మిక్కిలి స్వచ్ఛమైన స్ఫటికమయోన్నతప్రదేశంబులందుఁ బాతాళమందలి సర్పములు ప్రతిఫలింపఁగా నవి యచ్చట నుండు నిజమైన సర్పములని భ్రమసి యందలి బాలమయూరము లంతకుమున్ను తమ నోళ్లం గఱచి యుండిన పాములను విడిచిపెట్టి వీనిం బట్టుకొన గమకించి ముక్కులతోఁ బొడిచి తెక్కలతోఁ గొట్టి కాళ్లతోఁ దన్ని విఫలమనోరథము లగుటం జూచి గరుడ స్త్రీలు తమపతులకుఁ జెప్పుచుఁ బరిహసింతు రని భావము.

3 'సెలయేటి-' మొదలు 'పక్ష్మల్లిక్షుభావలనన్' అను పదములపలుకొక వాక్యము.

సెలయేటి-నిర్ఝరములయొక్క, చిలుప-సన్న కాల్వలయందలి, చిలుపనీరు-స్వల్పమగుజలము, పగలు-మధ్యాహ్నసమయమందు, గగణమణి-సూర్యునియొక్క, ధగధగని-ధగధగమనిమండుచున్న(మండుటయందనుకరణము);కిరణములన్-కాంతులచేత, మిగులన్-మిక్కిలి, సెగలెగయ-జ్వాలలుపుట్టుచున్న,రవికాంతశిలాతలంబులన్-సూర్యకాంతశిలలచేత, తెకతెకన్-కలసల మని, ఉడుకెత్తి-వేఁడి యెక్కి, జాలువాఱఁగ-ప్రవహించునట్లు, కరంగిన-కరఁగిన, కల్హజవాదికొలంకులఁజ - నల్లనిజవ్వాది యను పరిమళద్రవ్యముయొక్క గుంటలలో, పడి-జాఱి, (సెలయేటిచిలుపనీరు పడి యని యన్వయము), తెలంకులం దేలి-పార్శ్వములయందు మఱల నుద్భవించి, తెట్టువలుగట్టి - రాసులుగాఁజేరి, చపల వాసితంబై—చపల-చేష్టచేయుస్వభావముగల-కపికుల-క్రోఁతులసమూహముచేత చలిత-కదల్పఁబడిన; తట-తీరముననుండు, తరు, వృక్షములనుండి, పతిత-పడిన, కుసుమవిసర-పూలసమూహముయొక్క,పరిమళ- వాసనలయొక్క, పరంపరా-వరుసలచేత, వాసితంబై-సురభిళముగాఁ జేయఁబడినదై(సువాసనఁగలదియై), ఘుమఘుమఁజ-గుప్పుగుప్పు మని (వాసన వీచుటయం దనుకరణము), పిసాళింపఁజ-పరిమళింపఁగా, అలందుకొని-పూసికొని, రతిశ్రమంబులు-కలయికలఁబడలి

కలను, అపనయించు-పోఁగొట్టుచున్న, యక్షపక్ష్మలాక్షులవలనన్-యక్షవనితలవల నను, 'అభిరామంబై' అనుపదముతో నన్వయము, పక్ష్మలాక్షి-అందమగు ఱెప్పవెండ్రు కలతో నొప్పునది-అనఁగా నొప్పులకుప్ప,

అనఁగాఁ బట్టపగలింటి యెండవేఁడిమిచేత సూర్యకాంతశిలలు తప్తము లయ్యె ననియు, నవి సోఁకుటచే నం దంటుకొనియుండు జవ్వాది కరఁగి పల్లములందు గుంట లుగా నేర్పడెననియు, వానియందు సెలయేటినీళ్లుపడి యాజవ్వాదితోఁ జేరి పరిమళ వంతములై మఱలఁ బ్రవహించెననియు, నందు వానరములచేఁ గదల్పఁబడిన చెట్లలో నుండి పువ్వులురాలి వానివాసనలతోఁదనుంగూడి యా నీరు మఱియుఁ బరిమళవంతము లయ్యె ననియు, సౌరభములచేఁ దనరారు నానీరంబులను బూసికొని యక్షరమణీ మణులు తమలతిశ్రమంబులఁ బోఁగొట్టుకొందు రనియు భావము

(వి) ఈ వాక్యమునందు లఘ్వక్షరరచనలు మెండయి సొంపుగా నున్నవి.

4 'కేసరి' మొదలు 'మిథ్యామధ్యలవలనన్' అనుపదముల వఱ కొకవాక్యము

కేసరికిశోర-సింహపుఁబిల్లలయొక్క, నఖముఖ-గోళ్లకొనలచేత, విదారిత-చీల్పఁబడిన, కుంభంబైన-కుంభములు కలవియగు, వనగజంబును-అడవియేనుఁగులును, 'గజంబును'-ఇక్కడ జాత్యేకవచనము, వనగజదంత-అడవియేనుఁగు కొమ్ములయొక్క; ఘాత-దెబ్బవలన, యాతనా-బాధచేత, భ్రాంత-తిరుగుడుఁబడిన (కలఁగిన), వరా హంబును-అడవిపందులును, వరాహదంష్ట్రి-పందికోఱలనెడు, టంక-ఉలులచేత, 'టంకః పాషాణదారణః' అని యనుచుఁడు ఖండిత-నఱుకఁబడిన, కీచకనిచయంబును-వెదుళ్లగుంపును, కీచకశిఖా-వెదుళ్లపైకొనలచేత, జర్జరిత-కలఁపబడిన, పర్జన్యంబును-మేఘములును, పర్జన్యోదర-మేఘమధ్యమునుండి, పరిచ్యుత-జాఱిన, శంఖ శుక్తిసం ఘంబును-శంఖములు ముత్తెపుఁజిప్పలు వీని సమూహములును, ఒక్కయెడన-ఒకచో టనే, పడన్; తత్తదుత్పన్నంబులగు-గజకుంభ, వరాహ, కీచక, పర్జన్య, శంఖ, శుక్తుల యందుండి పుట్టిన, మౌక్తికంబులన్-ముత్యములను; వేఱువేఱన్-ప్రత్యేకముగా, ఏఱి-ఏర్పఱచి, పేరులుగ్రుచ్చు-హారములుగా కూర్చుచున్న, సాధ్యమిథ్యామధ్యల వలనన్-సాధ్యయువతులచేతను, 'అభిరామంబై' యనుదానితో నన్వయము మిథ్యా మధ్య-అసత్యమగు నడుము గలది, అనఁగా మిక్కిలి సన్నమగునడుము కలదనిభావము. తరుణి యని యర్థము

అనఁగా నాపర్వతమందు సింగపుఁబిల్లలు తమగోళ్లతోఁ గుంభములను జీల్చచం పినయేనుఁగులును, నేనుఁగులుతమదంతములతోఁ బొడిచిచంపినయడవిపందులును, నడవి పందులు కత్తులం బోలినతమకోఱలచే నఱికివైచిన వెదుళ్లను, వెదురుమ్రాఁకులపైకొన లచే ఛేదింపఁబడిన మేఘంబులును, మేఘములనుండి జాఱిపడిన శంఖంబులునుముత్తెపుఁ

జిప్పలును, నొక్కచోటఁ గుప్పలుగాఁ గూడిన, నాయావస్తువులనుండి పుట్టెడు ముత్తియంబులను సాధ్యాంగనలు వేర్వేఱుగా నేర్పఱచి వానితో సరంబులు గ్రుచ్చుచుందురని భావము

గజకుంభ, వరాహ, కీచక, పర్జన్య, శంఖ, శుక్తి, ప్రముఖస్థలంబులతో ముత్తెములు పుట్టు నని ప్రథమాశ్వాసమున నిరువదినాల్గవపద్యము వ్యాఖ్యయందు వివరింపఁబడినది

ఈవాక్యమునందు ముక్తపదగ్రస్త మను శబ్దాలంకారము.

అభిరామంబై-రమణీయమై, అనఁగా మేరుపర్వతము పైఁ జెప్పిన వినోదముల చేత రమ్యమై యొప్పె నని భావము.

'మఱియు .భల్లూకంబులను గలిగి' అనువఱకును నొకవాక్యము,

సురపతి-ఇంద్రుఁడు, తఱుచు-దట్టమైన, మెఱుఁగులు-కాంతులు; అదరు-ఉప్పొంగుచున్న, అనఁగా జాజ్వల్యమానముగాఁ బ్రకాశించుచున్న యనుట, కఱకు-తీక్ష్ణమైన, భిదురమున్-వజ్రాయుధమును, 'కులిశం భిదురంపవిః, అని యమరుఁడు, కొని-పుచ్చుకొని, అనఁగా వజ్రాయుధముచేత, తఱిమి-పాఱఁద్రోలి, ఎఱకలు-ఱెక్కలు, విఱుగన్-ఛేదించునట్లు, నఱికినయెడలన్-నఱికినస్థానములందు, సిలలకున్-వ్రణరంధ్రముల యందు, ఇడిన-పెట్టిన, జలగలిపోలుపునన్-జలగలవలె, జలగ-జలూకాశబ్దభవము, ఇక్కడఁ గొన్నియాదర్శములతో "జెలగ"యని యత్వవిశిష్టముగాఁ గానంబడుచున్నది. ఇదియు సాధురూపమే జలగయనుటకు -"జలగఁదిగిచినట్లుగొనఁగఁజనునిలసొమ్ము లీ" అని భారతము-శాంతిపర్వమునఁ బ్రయోగము చఱులన్-పర్వతపార్శ్వ ప్రాంతముల యందు, ఎరఁగొని-ఆహారమును భుజించి, పొరలు - క్రిందుమీఁదుగాఁ దిరుగుచున్న, జరత్-ముసలియైన, అజగర-కొండచిలువలయొక్క, నికరంబులు—సమూహములును, (కలిగియనుపదముతో నన్వయము),

అనఁగా నామేరుపర్వతమునందుఁ గొన్నియెడల దేవేంద్రుఁడు లసవజ్రాయుధముచే ఱెక్కలునఱికి నవైన నావ్రణరంధ్రములందు రక్తమును బీల్చుటకై యుం దుంచిన జలగలో యన్నట్లు కొండచిలువ లెరలుదిని పొరలుచుండెననిభావము.

ఇటనుత్ప్రేక్షాలంకారము

ఈవాక్యము ప్రాయికముగా నచ్చతెనుఁగు పదములతోను లఘ్వక్షరములతోను గూర్పఁబడినది.

అలంకారము-వృత్త్యనుప్రాసము.

ఖచర . ... ,శార్దూలంబులును—

ఖచరగణ-ఖచరు లను దేవతావిశేషముల సమూహములయొక్క, గోష్ఠిస్థానంబు లన్-సభాప్రదేశములయందు, పఱచిన విస్తరింపఁబడిన, రత్నకంబళంబుల విధంబునన్-లివాసులవలె, విశాలశిలాతలంబులన్-పఱపైన చాఁపఱాళ్లపై, నిద్రించు-నిద్దురఁబోవు చున్న, శార్దూలంబులున-బెబ్బులులను, 'కలిగి' యనుపదముతో నన్వయము.

మృగాంక ఖల్లూకంబులున్—

మృగాంకమండలంబున్-చంద్రమండలమును, సగముకబళించిన-సగముమ్రింగిన, రాహుగ్రహభూమికలచందంబునన్-రాహుగ్రహముయొక్క వేషములవలె, 'భూమికా రచనాయాం స్యా న్మూర్త్యంతరపరిగ్రహే' —అని శాశ్వతనిఘంటువు

అందందతిరుగు-విచ్చలవిడిగా సంచరించుచున్న, బొల్లిమోర-కొంచెము తెల్లని మూతులుగల, భల్లూకంబులున-ఎలుఁగుబంట్లును, 'కలిగి' యను పదముతో నన్వయము.

అనఁగా నా పర్వతమునందలి బొల్లిమోరలనొప్పారునెలుఁగుబంట్లు చంద్రమండ లము సగము మ్రింగిన రాహుగ్రహముల వేషములవలె నుండె నని భావము

అలంకారము-ఉపమ.

కలిగి—,

సుధర్మా. .మేదురంబును—

సుధర్మాప్రదేశంబునుంబోలెన్-దేవేంద్రుని సభవలె, దేవేంద్రునిసభకు 'సుధర్మ యని పేరు, "స్యాత్సుధర్మా దేవసభా" అని యమరుఁడు, శక్రపుర-ఇంద్రపట్టణము నందలి, మహిళాలి-స్త్రీలసమూహముయొక్క, కుచ-స్తనములందలి, చందన-గంధము, సుగంధాగురు-వాసనగల యగరుద్రవ్యము, (వీనితోఁగూడిన),వాతపోత-గాలిపిల్లలచేత; మేదురంబున-దట్టమైనదియు, అని ఇంద్రసభాపర మైనయర్థము

శక్ర-కుటజవృక్షములు, 'కుటజశ్శక్రో వత్సకో గిరిమల్లికా' అని యమ రుఁడు (అర్జునవృక్షమనియు నర్థము కలదు), పుర-గుగ్గిలపుఁజెట్లు 'కౌశికో గుగ్గులుః పురః' అనియమరుఁడు, సువాసనగల గరికపోఁచలనియు నర్థముకలదు,(దీనికి నాగర ముస్త యని సంస్కృతమునఁ బేరు,)మహిళా-ప్రేంకణపుఁజెట్టులు(ప్రియంగులతలు), లికుచ-గజనిమ్మచెట్లు, చందన-శ్రీగంధవృక్షములు, సుగంధాగురు-సువాసన గల యగ రుచెట్లులు, (వీనియందలి)-వాతపోత-మలయమారుతములచేత, మేదురంబును-దట్టమైన దియు, అని మేరుపర్వతపర మగు నర్థము

జలనిధియుంబోలెన్ - సముద్రమువలె, నీల నలి పనస-నీలుఁడు, నలుఁడు, పనసుఁడు అను వానరవీరులచేత, కీలిత-నిర్మింపఁబడిన, తుంగ-పొడవైన, సేతు-ఆన

కట్టతోడ, సహితంబున-కూడినదియు, అని సముద్రపరమైన యర్థము.(రామాయణము యుద్ధకాండము-అధ్యాయము 22 నందుఁ గాంచునది),

నీల-నల్లని, నల - అవురుగడ్డి యను తృణవిశేషములు, పనస-పనసచెట్లు, (వీనితోడ), కీలిత-కూడిన, తుంగ-చిన్నగుట్టలు, సేతు-భూప్రదేశములు, (కొండల నడుమ నిఱికిగుత్రోవయనియునర్థముగలదు),(వీనితోడ)-సహితంబును-కూడినదియు, అని మేరుపర్వతపరమగు నర్థము

వల్లకియుంబోలెన్-వీణవలె, లలిత-మనోహరమగు, ప్రవాళ-వీణాదండమును; కకుభంబును-వీణాముఖమును గలదియు, (కరివెయను వీణాదండముయొక్క పంపఁబడి యుండు ముఖము), అని వీణాపరమగు నర్థము 'వీణాదండః ప్రవాళ స్స్యాత్కకుభస్తు ప్రసేవకః' అని యమరుఁడు

లలిత-మనోజ్ఞమైన, ప్రవాళ - చిగుళ్లగలిగిన, కకుభంబును-అర్జునవృక్షములు గలదియు, అని మేరుపర్వతపరమగు నర్థము.

'ఇంద్రద్రుః కకుభోర్జునః' అని యమరుఁడు

భారతంబునుంబోలెన్-మహాభారతమువలె, శతపర్వచమత్కృతంబును - నూఱు పర్వములచేత, అనఁగా విభాగములచేత, రమ్యమైనదియు, అని భారతపరమగు నర్థము

శతపర్వ-వెదుళ్లచేత, చమత్కృతంబును - మనోజ్ఞమైనట్టియు, అని మేరు పర్వతపరమైనయర్థము, 'శతపర్వా యవఫలో వేణుమస్కరతేజనాః' అని యమరుఁడు,

సమరతలంబునుంబోలెన్-యుద్ధరంగమువలె, కలితానేకపాటనంబును—కలిత-కూడుకొన్న, అనేక-రథగజతురగ పదాతుల సేనాబలముఁనెడు పెక్కింద్రయొక్క, పాటనంబును-విదళనము గలదియును, అని యుద్ధరంగపర మగునర్థము

కలిత-కూడుకొనిన, అనేకప-ఏనుఁగులయొక్క, అటనంబును-సంచారము గల దియును, 'ద్విరదోనేక పోద్విపః' అని యమరుఁడు, (అనేకప-అనఁగా నొకటికంటె నెక్కుడవయనములతో నీటిని ద్రాగునది అనఁగా నోటితోను దొండముతోను నీటిని ద్రాగునదనుట, అనఁగా నేనుఁగు), అని మేరుపర్వతపర మగు నర్థము

శబ్దశాస్త్రంబునుంబోలెన్ - వ్యాకరణశాస్త్రమువలె, ధాతుగణవిద్యోతితంబును - ధాతుగణ-భ్వాదిధాతుసముదయముచేత, విద్యోతితంబును - ప్రకాశింపఁబడినదియును, అని వ్యాకరణశాస్త్రపరమైన యర్థము.

ధాతుగణ—ధాతు-గైరికాది ధాతువులయొక్క, గణ-సమూహముచేత, విద్యోతితంబున-ప్రకాశింపఁబడినదియు, అని మేరుపర్వతపర మగు నర్థము

'సువర్ణరూప్యతామ్రాశ్వహరి తాల మనశ్శిలాః
గైరికాంజన కాశ్మీర లోహ సీసాశ్చ హింగులాః
గంధకాభ్రక మిత్యాద్యా ధాతవోగిరి సంభవాః'

—అని గైరికాదిధాతువివరణము

సంగీతంబునుంబోలెన్-గానమువలె, నిషాద-నిషాదమును స్వరభేదముచేత, భరితంబును-నిండినదియు, అని గానపరమగు నర్థము

నిషాద-బోయవాండ్రచేత, భరితంబును-నిండినదియు, అని మేరుపర్వతపరమగు నర్థము

'సుధర్మాప్రదేశంబునుంబోలెన్' అను వాక్యము మొదలు 'నిషాదభరితంబు నయి' అను వాక్యమువఱకు సభంగా భంగశ్లేషమూలక మగు నభేదాధ్యవసాయప్రయుక్తమైన సాధారణధర్మముచేత నిష్పన్నమగు నుపమాలంకారము

గ్రావనిబద్ధ- ....ఘనౌఘంబై-

గ్రావ-ఱాళ్లచేత (చిన్నకొండలు అనఁగా శృంగములనుట), నిబద్ధ-కట్టఁబడిన (అడ్డగింపఁబడిన), ఘన-మేఘములయొక్క, ఓఘం బయ్యు ను-సమూహము కలదియైనన, అగ్ర-పురోభాగమందలి, అవని-భూమియందు, బద్ధ-కట్టఁబడిన (కూడుకొనిన), ఘన-గొప్ప, ఓఘంబై-(నదీ) ప్రవాహములు కలదై,

ఇక్కడ గ్రావనిబద్ధఘనౌఘం బయ్యును నగ్రావనిబద్ధఘనౌఘంబై యుండుట విరోధముగాఁ గనఁబడుచున్నను రెండవసమాసమున కర్థాంతరకల్పనముచేత నావిరోధమునకుఁ బరిహారము చేయఁబడియె ఇదియే విరోధాభాసాలంకారం బనంబడును

గవయస్థానంబయ్యును—గవయ-గురుపోతు అను మృగవిశేషములకు; స్థానం బయ్యును-చోటుగా నున్నను, నగవయస్స్థానంబై—నగ-వృక్షములకును, వయః-పక్షులకును; స్థానంబై-ఉనికిపట్టయి,

'స్మరణీయా స్సమయే వయంవయః'—నైషధము

'మృగవయో గవయోపచితం వనమ్''—రఘువంశము

అలంకారము పైయట్లు

వైణవారావసితంబయ్యున్—వైణవ-వేణుసంబంధమైన - (అనఁగా వెదుళ్లయొక్క), ఆరావ-శబ్దములకు, ఆసితంబయ్యున్-స్థానంబుగానున్నను, నవైణవారావాసితంబై—నవ-పసి (చిన్నవియగు) ఏణవార-జింకలగుంపులకు, ఆవాసితంబై-ఉనికిపట్టై, అలంకారముపైయట్లు; ఒప్పున్-ప్రకాశించును.

ఈవచనమునందంతటను నదాత్తాలంకారము

ఉ. కిన్నరకంఠి చూచితివె కిన్నరులం గలధౌతభూధరా
భ్యున్నతశృంగభాగముల నుత్పలగంధులఁ దాముఁ గల్పకో

త్పన్నమధుప్రసంగతులఁ బాడెద రింద్రునిమీఁది గీతముల్
కిన్నర లొయ్య నొయ్యఁ బలికించుచుఁ దారతర స్వనంబులన్. 89

ఈపద్యమునఁ గిన్నరీగానములు వర్ణింపఁబడియె.

(వ్యా) కిన్నరకంఠి-కిన్నరస్త్రీల కంఠధ్వనివంటి కంఠస్వరముగలదానా, అని సత్యభామకు సంబోధనము, కలధౌత . . భాగములన్—కలధౌతభూధర-బంగారు కొండయొక్క(అనఁగా మేరుపర్వతముయొక్క),అభ్యున్నత-మిక్కిలిపొడవైన,శృంగ భాగములన్-శిఖరప్రదేశములందు, ఉత్పలగంధులు-స్త్రీలు(కలువలవలె సువాసనగలవారనట), కల్పకో . సంగతులన్ — కల్పక-పారిజాతవృక్షమునందు, ఉత్పన్న-పుట్టిన, మధు-మద్యముయొక్క, ప్రసంగతులన్-కూడికలచేత (అనఁగా నాస్వాదించుటచేత), కిన్నరల-కిన్నరయను వాద్యవిశేషములను (తంబురవంటివి), ఒయ్య నొయ్యన్ - మెల్లమెల్లగా, పలికించుచున్ - స్వరములు మీటుచు, తారతరస్వనంబులన్-గాంధారమను పేరుగల హెచ్చుస్థాయి స్వరములతో; ఇంద్రునిమీఁది గీతముల్-తమకుఁ ప్రభువగునింద్రునిమీఁదిపాటలను, పాడెదరు-పాడుచున్నారు

గానమునందు స్వరములు మూఁడువిధములు 'మంద్రము, మధ్యము, తారము' అని. తారస్వరమునకు గాంధార మనియుఁ బేరు
దీనికి లక్షణము-

శ్లో॥ షడ్జగ్రామోథవేదాద్యో, మధ్యమగ్రామఏవచ
గాంధారగ్రామ ఇత్యేత, ద్గ్రామత్రయ ముదాహృతమ్.
షడ్జమధ్యమనామానౌ, గ్రామౌ గాయంతి మానవాః
నతు గాంధారనామానం, సలభ్యో దేవయోనిభిః

—అని నారదప్రోక్తసంగీతశాస్త్రము.

అలంకారము-స్వభావోక్తి.

ఉ॥ ఆయతఘూర్ణపత్త్రిముల నామరధేనుదధిప్రయుక్తపాం
థేయము లారగించి వడ దేఱఁగ శీతల కల్పకద్రుమ
చ్ఛాయల నిల్చినిల్చి సరసంబులు వల్కుచు వెండికొండకుం
బాయక కూడి యేగెదరు భామిని చూడుము సిద్ధపాంథులన్. 90

ఈపద్యమునందు సిద్ధపాంథులు వర్ణితులు.

(వ్యా) ఆయత-విశాలమయిన, భూర్జపత్రములన్ - భూజపత్రములనెడి వెడల్పయిన పర్ణములయందు, ఇది యొకవిశాలమగు పర్ణము-అనఁగలేఖ్యక్రియలకు విద్యాధరాంగన లుపయోగింతు రని కాళిదాసుఁడు వర్ణించియున్నాఁడు

"న్యస్తాక్షరాధాతుకసేన యత్ర భూర్జత్వచః కుంజరబిందుశోణాః
వ్రజంతి విద్యాధర సుందరీణా మనంగ లేఖక్రియయోపయోగమ్"

— కుమారసంభవము

'భుజపత్రో భుజో భూర్జో మృదుత్వక్చర్మికాఅపి '—అని యాదవ నిఘంటువు,

అమర పాథేయములు—అమరధేను-దేవతలయావుయొక్క (కామధేనువుయొక్క),దధి-పెరుగుతో, ప్రయుక్త-కలుపఁబడిన, పాథేయములు-చలిదియన్నములను (పథిపాథు-పాథేయం-అనఁగాఁ దోవనడచునప్పుడు మేలుచేయునది),అరగించి-భుజించి, వడదేఱఁగన్-శ్రమతీర్చుకొనుటకై, శీతల-చల్లని, కల్పకద్రుమ—పారిజాతవృక్షముయొక్క, ఛాయలన్-నీడలయందు, నిల్చినిల్చి-పలుమాఱులునిల్చియనుట (వీప్సయందు ద్విరుక్తి), వెండికొండకున్-కైలాసమునొద్దకు (పరమశివసందర్శన సంపూజన సంకీర్తనార్థమనుట), పాయకకూడి-గుంపులు గానునుట, ఏగెదరు-చనుచున్నారు.

'ఏగు'అనుపదము సార్థబిందుకముగా నిప్పటివారు కొందఱుభావించియట్లుకొన్ని పుస్తకములలో సవరించియున్నారు కాని ప్రాచీనగ్రంథములలో నిది నిర్బిందుకముగానే కానంబడుచున్నది ఇదియే సాధువని యెఱుంగునది

'సిద్ధపాంథుల'ను కర్తృపదమును 'సిద్ధపాంథులన్'అను ద్వితీయాంతమునుండి గ్రహింపవలయును ఇట్లు చనుచున్న సిద్ధపాంథులన్ చూడుమని యన్వయము

అలంకారము-స్వభావోక్తి

శా. ఏణీశాబవిలోలనేత్ర కనుఁగొంటే వీరు విద్యాధరు
లా్మణిక్యోజ్జ్వలరత్నకుండలులు నమ్యద్ధాసిధేను ప్రణా
ద్వీణాపాణులు చంద్రికామలశిరోవేష్టు త్రిపుండ్రాంకితు
లానీయస్తరతారహారులు శివధ్యానైక నిష్ఠాపరుల్ 91

ఈపద్యమునందు విద్యాధరులు వర్ణింపఁబడిరి.

(వ్యా) ఏణీశాబవిలోలనేత్ర-జింకపిల్లలకన్నులవలె సుందరముగాఁ జలించుచున్న కన్నులు గలదానా, ఇది సత్యభామకు సంబోధనము, 'పోతః పాకోర్భకోడింభః

పృథుకళ్యాలకశ్శిఖః'-అని యమరుఁడు, కనుఁగొంటే-చూచితివా, వీరు-ఇప్పుడు మనకుఁ గనఁబడుచుండువారు, విద్యాధరుల్ - విద్యాధరు లనుపేరుగల దేవయోనివిశేషములు, మాణిక్య .. కుండలులు— మాణిక్య - కెంపులచేత, ఉజ్జ్వల - ప్రకాశించుచున్న, రత్నకుండలులు-మణికుండలములుగలవారు, సంబద్ధాసిధేనుల్-సంబద్ధ-కట్టఁబడిన(ధరించుకొనిన), అసిధేనుల్-చూరుకత్తులుగలవారు, "స్యాచ్ఛుస్త్రీచాసిపుత్రీచ ఛ్ఛురికాచాసిధేనుకా" అని యమరుఁడు, రణద్వీణాపాణులు-రణత్-శబ్దించుచున్న, వీణా-వీణలు, పాణులు-హస్తమునందుఁగలవారు (అనఁగా వీణవాయించుచున్న వారనుట), చంద్రికా .. వేష్టల్ —చంద్రికా-వెన్నెలవలె, అమల-స్వచ్ఛమైన, శిరోవేష్టల్-తలపాగలు గలవారు, త్రిపుండ్రాంకితుల్- భస్మమును మూఁడురేఖలుగా (నొసట) ధరించినవారు, నాణీయ... ...., హారులు—నాణీయస్తర-(న + అణీయస్ + తర), మిక్కిలి చిన్నదైన యనునర్థమందు 'అణు' అను పదమునకు 'అణీయస్' అని తరప్రత్యయాంతరూపము, 'తర' అనునదియుఁ దరప్రత్యయార్థమే, 'అణీయస్తర' అనఁగా నత్యంత సూక్ష్మము లని భావము, న + అణీయస్తర-మిక్కిలి సూక్ష్మములుకానివి; అనఁగా గొప్పవనుట, తరప్రత్యయాంతముమీఁదమఱియొక తరప్రత్యయము చేర్పఁబడినది ఇట్టిప్రయోగములు మహాకవులు చేసియున్నారు కావున దీనిని బొనరుక్త్య మనంజనదు 'నిరంకుశాః కవయః' అను నభియుక్తోక్తియే శరణము.

'శ్రేష్ఠతమాయ కర్మణే'—అని శ్రుతి, ఇచ్చటఁ దమప్రత్యయముమీఁదఁ దమప్రత్యయము.

'నస్త్రీభ్యః కించిదన్యద్వై పాపీయస్తరమస్తివై
స్త్రియో మూలంచ దోషాణాం తథా త్వమపి వేత్థహ '
—మహాభారతము-అనుశాసనికపర్వము 38-12

'జ్వలన్మహోమహీయస్తర మాయుధం దధత్'
—కుమారసంభవము 14-6

'భూయస్తరాణియదమూని తమస్వినీషు'
—అనర్ఘరాఘవము, 2-81.

'శ్రేయస్తరం హంతగుణాగుణానాం పరీక్షణమ్'
—నలోదయము 1-37.

తారహారులు-ముత్యాలహారములుగలవారు, 'తార' యనఁగా గొప్పముత్యమని యర్థము కావున 'నాణీయస్తర'యనువిశేషణము ప్రయోగింపఁబడియె,

ఇచ్చటఁ 'దారహారముల్' అనుటచే మేఘములందుండి పుట్టిన గొప్పముత్యములని తెలియనది వానినే విద్యాధరులు ధరింతురు

"వర్షోపలవ జ్జాతం వాయుస్కంధాచ్చ సప్తమాద్భ్రష్టమ్
హ్రియతే కిల ఖాద్దివ్యైస్తటిత్ప్రభం మేఘసంభూతమ్

—అని బృహత్సంహిత

శివధ్యానైకనిష్ఠాపరుల్-పరమశివుని ధ్యానించుట యనెడు ముఖ్యమగునను ష్ఠానమునం దాసక్తిగలవారు

అలంకారము-స్వభావోక్తి

మ. కనుఁగొంచే సకలేందుబింబముఖి యీగంధర్వులం బంకజా
సనగేహిన్యుపదిష్టగీతరచనాసర్వంకష ప్రజ్ఞులం
గనదుత్తుంగవిమానచారులఁ దురంగ గ్రీవుల నిర్జరీ
జనతానృత్తసహాయలాలసుల యక్షగ్రామవాస్తవ్యులన్. 92

ఈ పద్యమునందు గంధర్వులు వర్ణింపఁబడిరి

(వ్యా) సకలేందుబింబముఖి—సకల-అన్నికళలతోఁగూడిన (అనఁగా సంపూర్ణమైన), ఇందుబింబ-చంద్రబింబమువంటి, ముఖీ-వదనముగలదానా, పంక . ప్రజ్ఞులన్—పంకజాసనగేహినీ-బ్రహ్మపత్నియగు సరస్వతీదేవిచేత, ఉపదిష్ట-ఉపదేశము చేయఁబడిన(నేర్పఁబడిన), గీత-గానములను, రచన-చేయుటయందు, (అనఁగా మలఁ బాడుటయందు), సర్వంకష-సంపూర్ణమైన, ప్రజ్ఞులన్-బుద్ధివిశేషము గలవారును; కన చారులన్—కనత్-ప్రకాశించుచున్న, ఉత్తుంగ-పొడవులగు, విమాన-విమానముల యందు, చారులన్-తిరుగుచున్న వారును, తురంగగ్రీవులఁ-హయవదనులును, నిర్జరీ లాలసులన్—నిర్జరీజనతా-దేవతాస్త్రీల సమూహముయొక్క, నృత్త-నాట్యములకు, సహాయ-తోడ్పాటుచేయువారై, లాలసులన్-ఆసక్తిగలవారును (లోలుపోలోలుభో లోలా లాలసో లంపటశ్చసః -అని యాదవనిఘంటువు), యక్షగ్రామ వాస్తవ్యులన్-యక్షుల సమూహములతో వసించువారును, (అగు) —గంధర్వులన్ - కనుఁగొంచే యని యన్వయము

నృత్త, నృత్యము, నాట్యము, లాస్యము, తాండవము-వీనికిఁ బరస్పరభేదములు గలవు.

"నాట్యం నృత్తం నృత్య మితి మునిభిఃపరికీర్తితం ।
నాట్యం తన్నాటకేష్వేవ యోజ్యం పూర్వకథాయుతం ।

రసభావవిహీనంతు వృత్త మిత్యభిధీయతే ।
రసభావవ్యంజకాదియుతం నృత్యమితీర్యతే ।
ఏతత్త్రియం ద్విధా భిన్నం లాస్యం తాండవసంజ్ఞికం ।
సుకుమారం తు తల్లాస్య ముద్ధతం తాండవం విదుః ॥"

—అని భరతశాస్త్రము.

అయినను నీమొదటినాలుగింటిని సమానార్థకములుగాఁ గవులు ప్రయోగింతురు.

సీ. యక్షులు వీర లోయతివ మేళము గూడి
పాడుచుందురు దిక్పాలసభల
గుహ్యకు లీర లోకొమ్మ హాస్యరసాధి
నాయకు ల్భృంగీశనర్మసఖులు
గరుడులు వీర లోతరుణి విష్వక్సేన
పరిచితు ల్నాగారిపరమహితులు
చారణు లీర లోసతి విచిత్రకథేతి
హాసజ్ఞు లఖిలలోకాధ్వనీను

తే. లమరపతిఁ గొల్వఁ జనువార లతివ యెపుడు
నులుసుపుత్తురు వివిధోపయోగ్యకళల
మనలఁ జూచెద రాశ్చర్యమగ్ను లగుచు
వీరిఁ గనుఁగొంచె గంభీరవేదిగమన 99

ఈ పద్యమునందు యక్షగుహ్యకగరుడచారణులు వర్ణింపఁబడిరి

(వ్యా) మేళముగూడి-జతలుగూడి, హాస్యరసాధినాయకుల్ - హాస్యములు చేయువారనుట, విదూషకులవంటివారు, 'శృంగారో విష్ణుదైవత్యో హాస్యః ప్రమథదైవతః' అని ప్రమాణము భృంగీశనర్మసఖులు — భృంగీశ-పరమశివునియొక్క, 'భృంగి' యనునతఁడు పరమశివుని సేవకులలో నొకఁడు, నర్మసఖులు-ప్రియమిత్రులు, విష్వక్సేనపరిచితుల్-విష్ణుసేవకప్రధానుఁడగు విష్వక్సేనునకు సఖులు, నాగారి-గరుత్మంతునకు, పరమహితులు-ప్రియమిత్రులు, అఖిలలోకాధ్వనీనులు—అఖిలలోక-సమస్తభువనములయందు, అధ్వనీనులు-సంచరించువారు, 'అధ్వనీనోఽధ్వగోఽధ్వన్యః పాంథః పథిక ఇత్యపి' అనియమరుఁడు. వివిధోపయోగ్యకళలఁ-పలుతెఱఁగులనుపయోగకరము

ంగు విద్యలచేత, ఉలుసువుత్తురు-వినోదముగాఁ గాలముఁ గడపుదురు, అశ్చర్యమగ్నులు—ఇట 'మగ్న'లనుటకుఁ బూర్వము 'రస' అను పదముగాని 'సాగర' అనుపదముగాని యధ్యాహార్యము అపుడు రూపకము గమ్యము

సంబంధాతిశయోక్త్యలంకారము

గంభీరవేదిగమన-మదగజమునదకవంటినడక గలదానా,

గంభీరవేదిలక్షణము—

శ్లో॥ త్వగ్భేదా చ్ఛోణిత స్రావాత్ మాంసస్య చ్యవనా దపి ।
ఆత్మానం యోనజానాతి సస్యా ద్గంభీరవేదికః॥
—అని రాజపుత్త్రీయమునందు,

శ్లో॥ చిరకాలేన యో వేత్తి శిక్షాం పరిచితామపి ।
గంభీరవేదీ విజ్ఞేయ స్సగజో గజవేదిభిః॥
—అని మృగచర్మీయమునందు

లయగ్రాహి.

అంగన గనుంగొను మనంగహరమౌళితట
రంగనటి జహ్నుమునిపుంగవ విశాలో
త్సంగశిశువుం గపిలునింగలపుఁజూపు సెక
లం గలయునాసగరువంగడము మోక్షో
త్తుంగమణిసౌధమునకుం గడపుతాప గగ
నాంగణమహీతలభుజంగనిలయంబుల్
జంగగొను నేర్పరిఁ బతంగజయనుంగుఁ జెలి
యం గనఖిలాచలయుగంగ సురగంగన్ 94

ఈ పద్యమునం దాకాశగంగానది వర్ణింపఁబడినది.

(వ్యా) అనంగ...నటిన్—అనంగహర-(మన్మథునిఁ జంపిన) పరమశివుని యొక్క, మౌళితట-శిరఃప్రదేశమనెడు, రంగ-నాట్యస్థలమందలి, నటిన్ - నృత్యము చేయునాఁడుదానిని, జహ్ను...శిశువున్ — జహ్నుమునిపుంగవ-జహ్నుఁడను మునివరునియొక్క, విశాల-వెడల్పయిన, ఉత్సంగ-తొడయందలి, శిశువున్ - బిడ్డయయినదియు (అనఁగా జహ్నుకన్య యనుట), దీనివలననేగంగకు జాహ్నవి యనుపేరు గలిగె,

కపిలు...గడపుఁదాప—కపిలు-కపిలమహామునియొక్క, ఇంగలపుఁజూపు సెకలన్ - అగ్ని జ్వాలారూపమగు వీక్షణములను (కోపాగ్నివీక్షణములయం దనుట), కలయు - చేరుచున్న (అనఁగా నశించిన యనుట), ఆ సగరుపంగడమున్-ప్రసిద్ధమైనసగరమహారాజుయొక్క వంశమును, (పంగడము-వంశశబ్దభవము), మోక్షోత్తుంగమణిసౌధమునకున్-మోక్షమనెడు నున్నతమగు మణిమయప్రాసాదమునొద్దకు, కడపు-చేర్చెడు, తాపన్-నిచ్చెన యగుదానిని,

అనఁగాఁ గపిలుని కోపాగ్నివీక్షణములచే భస్మీభూతులయిన సగరపుత్త్రులు వేవురకు నుత్తమగతిఁ గల్గించుటకై భగీరథుఁడు పరమశివుంగూర్చి తపంబొనర్చి యద్దేవునను గ్రహంబున గంగను భూమికిఁ దెచ్చి యాభస్మములపైఁ బ్రసరింపఁజేసి తనపితరులకు నుత్తమగతిఁ గల్పించె ననెడురామాయణకథ యిట ననుసంధేయము.

అలంకారము-రూపకము

గగన .నేర్పరిన్ — గగనాంగణ-ఆకాశప్రదేశమును; మహీతల-భూప్రదేశమును, భుజంగనిలయంబున్ -పాతాళప్రదేశమును, జంగగొను-దాఁటెడు (అనఁగా నీ మూఁడులోకములందును పరుసగా సంచరించు, నేర్పరిన్-నిపుణురాలును, పతంగజ-సూర్యునికూఁతురగు యమునానదియొక్క, 'పతంగౌ పక్షిసూర్యౌచ' అని యమరుఁడు, అనుంగుఁజెలియన్-ప్రియసోదరి యగుదానిని, కనఖలాచలయుగంగన్— కనఖలాచల-కనఖల మను కొండతో, కనఖలము-ఇది యొకతీర్థవిశేషము, 'తీర్థం కనఖలంనామ గంగాద్వారేస్తి పావనమ్' అని ప్రమాణము, యుక్-కూడిన, అంగన్-దేహముకలదియును, అనఁగాఁ గనఖపర్వతప్రాంత పదేశంబులఁ బ్రవహించునది యని భావము, (పూర్వోక్తవిశేషణవిశిష్ట యగు) సురగంగన్-మందాకినీనదిని, 'కనుఁగొను' మనుపదముతో నన్వయము

ఈవృత్తము లయగ్రాహి యనంబడును

లక్షణము—ప్రతిపాదమునకును 80 మాత్రలు గల మూప్పదియక్షరములుండవలయును 4 ప్రాసయతులుండవలయు. 11-వ మాత్రమీఁదను 21-వ మాత్రమీఁదను 81-వ మాత్రమీఁదను ప్రాసయతి యుండవలయును

మ అవె దివ్యర్షిని కేతనంబు లనసూయాకుంధతీకర్ణపూ
రవివృద్ధార్భక కృష్ణసారగతిసంరంభంబు లింద్రద్రుమో
ద్భవనానావిధవల్కలాంచిత బహిర్ద్వారప్రదేశంబు లా
హావనీయాదిహుతాశధూమపటలవ్యాప్తిభవత్ప్రాంతముల్. 95

ఈ పద్యమునందు దేవర్షి గృహములు వర్ణింపఁబడినవి

(వ్యా) అవె-పురోదృశ్యమానంబు లగు నల్ల యవియె, దివ్యర్షినికేతనంబులు-దేవర్షుల గృహములు, అనసూయా సంరంభంబులు — అనసూయా-అత్రిభార్య, అరుంధతి-వసిష్ఠునిభార్య (వీరియొక్క), కర్ణపూర-కర్ణావతంసములుగా ధరియించిన తృణకుసుమపల్లవాదులచేత, అనఁగా వానిని దినిపించుటచేత, వివృద్ధ-పెంపఁబడిన, అర్భక-పిల్లలుగల,కృష్ణసారగతిసంరంభంబులు—కృష్ణసార-నల్లచారలజింకలయొక్క, గతిసంరంభంబులు-గమనవిలాసములు గలవి,

ఇంద్ర . . ప్రదేశంబులు—ఇంద్రద్రుమ-కల్పవృక్షములందు, ఉద్భవ-పుట్టిన, నానావిధ - పలుతెఱంగు లగు, వల్కల-నారచీరలచేత, అంచిత-అందమైన, బహిర్ద్వారప్రదేశంబులు-వాకిళ్లప్రదేశములు గలవి, అహవ ప్రాంతముల్- —ఆహవనీయాది-ఆహవనీయము మొదలగు, హుతాశ-అగ్నులయొక్క। (అహవనీయము, గార్హపత్యము, దక్షిణాగ్ని యని యగ్నులు మూఁడుతెఱంగులు), ధూమపటల-పొగలగుముంచేత, శ్యామీభవత్-నల్లగానగుచున్న (అనఁగా నల్లగా నున్న యనుట)। ('అభూత తద్భావేచ్విః' అనుటవలన నిటఁ జ్విప్రత్యయము),ప్రాంతముల్-ప్రదేశములు గలిగినవి

(వి) ఈ పద్యముఁ జదువునపుడు కాళిదాసుని శాకుంతలములోని

శ్లో. "అమీ వేదిం పరితః క్లృప్తధిష్ణ్యాః, సమిద్వంతః ప్రాంత సంస్తీర్ణదర్భాః
అపఘ్నంతో దురితం హవ్యగంధైః, వైతానా స్త్వాం వహ్నయః పాలయంతు"

అను శ్లోకము జ్ఞప్తికి వచ్చుచున్నది

అలంకారము-స్వభావోక్తి

ఉ. అచ్చరపువ్వుఁబోండ్లు సరసామృతధారయుఁ గల్పవాటియుం-
లచ్చియుఁ జందమామయుఁ దలంపులమానికమును దలంపఁ బై
పెచ్చులు దీనికి న్నెమరువెట్టుచు నందినియట్లు నాకుచుం
బచ్చికఁ దెండి యున్న యది భామిని వేలుపుటావుఁ జూచితే. 96

ఈపద్యమునందుఁ గామధేనువు వర్ణింపఁబడినది

(వ్యా)—భామినీ-ప్రియురాలా। అచ్చరపువ్వుఁబోండ్లున్ - అప్సరసలును; సరసామృత ధారయున్-రుచ్యమగు సుధారసమును, కల్పవాటియున్-కల్పవృక్షముల వరుసయు, లచ్చియున్-లక్ష్మీదేవియు, చందమామయున్-చంద్రుఁడును, తలంపుల మానికమున్-చింతామణియును, తలంపన్-విచారింపఁగా, దీనికిన్-ఈ కామధేనువునకు,

(అనఁగాఁగామధేనువుతో సరిపోల్చినయెడల ననుట), పై పెచ్చులు-స్వల్పమగు చిల్లరలు, (పెచ్చు-నాణెములను మార్చునపుడధికముగా నిచ్చు చిల్లర), అనఁగా నిచ్చటఁ దక్కువైనవని భావము, ఇవి యన్నియు క్షీరసాగరమునం బుట్టినవు నన్నిటిలోను గామధేనువే మహాత్మ్యమున హెచ్చని తాత్పర్యము, నెమరువెట్టుచున్-నెమరువేయుచు, (రోమంథ మను సంస్కృతపదమునకిదియర్థము), నందిని-నందినియను పేరుగలతనదూడయొక్క, అట్టున్-మెరను, నాకుచున్, పచ్చికన్-పచ్చికయందు, పండియున్నయది-పరుండియున్నది. 'పండియున్న'దనియుఁ బాఠాంతరము కలదు, అపారమునకు నిదేయర్థము, 'తేఁడు' అని రూపాంతరము. దీనికిఁ గర్తృపదము 'వేలుపుటావున్' అను ద్వితీయాంతమునుండి 'వేలుపుటావు' అను ప్రథమాంతముం దెచ్చుకొనవలయును అట్టివేలుపుటావును జూడుమని భావము

ఈపద్యమునం దలంకారము మిక్కిలిచక్కనిస్వభావోక్తి. ఈ పద్యమునం దచ్చతెనుఁగుపదములు బహుళములు. కైశికీవృత్తి కోమలార్థపదసందర్భముగల రచనకైశికీవృత్తి యనంబడు. ప్రసాదమను కావ్యగుణము.

నాకవర్ణనము

చ. కనకమహీధరేంద్రు నలికస్థితపర్వ రాజపట్టబం
ధనమును బోనికోటయు ఘనం బగుతన్మకుటంబుకై పడిం
దనరెడు వైజయంతమును దవ్వులఁ గానఁగ వచ్చెఁ జూచితే
యనిమిషరాజధాని యిది హాయనమాత్రకురంగలోచనా 97

ఈపద్యమునందును వైమానికయందును స్వర్గ వర్ణనముచేయఁబడినది

(వ్యా) హాయనమాత్రకురంగలోచనా-ఏకసంవత్సరమాత్రపుఁ బ్రాయముగల జింకపిల్లకన్నులవంటి బెళుకుఁగన్నులు గలదానా, అనఁగా నొకయేఁడు వయస్సు గల జింకపిల్లయొక్క కన్నులెట్లు బెళుకుబెళుకుగా నుండునో యట్టి మనోహరములగుకన్నులు గలదానా యని యర్థము; కనకమహీధరేంద్రు-పర్వతశ్రేష్ఠునగు నీ మేరువుయొక్క అలిక , బంధనమునుబోని—అలిక-ఫాలభాగమునందు; స్థిత-ఉన్న, పర్వత, రాజపట్ట-పర్వతరాజమనెడుబిరుదుయొక్క, బంధనమునుబోని-కట్టినకట్టువలె నొప్పెడు, కోటయున్-కోటయును, ఘనంబగు వైజయంతమును—ఘనంబగు-పెద్దదియగు, వైజయంతమును-వైజయంతమనుపేరుగల ప్రాసాదమును, దవ్వులన్-దూరమునందు, కానఁగ

వచ్చెన్-కనఁబడుచున్నది, వర్తమానమునందు భూతార్థము ప్రయోగింపఁబడియె. ఇది యనిమిష రాజధాని-ఇది యమరావతి

ఉ. శ్రీలఁ జెలంగు నీసురపురిం గమనీయమహానుభావతం
బోలఁగ లేక యోటములఁ బొంది భజింపఁగ వచ్చినట్టు లు
త్తాలదుకూలకల్పితపతాకలతోఁ గడు నొప్పు నన్యది
క్పాలపురంబులో యనఁగఁ బార్శ్వములం దివిషద్విమానముల్ 98

(వ్యా) కమనీయమహానుభావతన్-రమ్యమగుప్రాభవమునందు, శ్రీలన్-సంపదలచే, చెలంగ-ప్రకాశించుచున్న, ఈసురపురిన్-ఈ స్వర్గమును, పోలఁగలేక-సరిరాక, ఓటములఁబొంది-పరాజయములను బొంది, భజింపఁగ వచ్చినట్లు-దీనిని (ఈస్వర్గమును) సేవించుటకై వచ్చినట్టి, అన్యదిక్పాలపురంబులో యనఁగన్-అగ్ని మొదలగు నితరదిగధిపతులపురంబులో యన్నట్లు, పార్శ్వములన్-స్వర్గముప్రక్కలయందు, దివిషద్విమానముల్-దేవతలవిమానములు, ఉత్తాల . .. . .పతాకలతోఁ —ఉత్తాల-మిక్కిలి పొడవగు, దుకూలకల్పిత-పట్టువస్త్రములచే నిర్మితములైన, పతాకలతోఁ-ధ్వజములతో, కడున్-మిక్కిలి, ఒప్పున్-ప్రకాశించుచున్నది, అనఁగా స్వర్గప్రాంతములందున్న విమానములు మహత్త్వమునందు స్వర్గమునకు నోడి వీనిని సేవింపవచ్చిన యితరదిక్పాలకులపట్టణములో యన నొప్పె నని భావము

అలంకారములు—హేతూత్ప్రేక్ష-అతిశయోక్తి

చ. మరలక జన్యభూమి నణుమాత్రభయంబును లేనివీరు ల
ధ్వరము లనేకము ల్విధియుతంబుగఁ జేసినభూసురేంద్రు లు
ద్ధురభవపాశబంధములఁ ద్రుంచినయోగికులావతంసు లీ
సురపురకామినీవదన చుంబన మాత్రకృతార్థమానసుల్ 99

(వ్యా) జన్యభూమిన్-యుద్ధరంగమునందు, 'యుద్ధమాయోధనం జన్యం' అని యమరుఁడు, మరలక-వెనుదీయక, అణుమాత్రభయంబునులేని, కొంచెమునుభయంపడని, వీరలు-శూరులు, అధ్వరములు - యాగములను, భూసురేంద్రులు - బ్రాహ్మణులు, ఉద్ధుర .. వతంసులు — ఉద్ధుర - దట్టములైన, బలిష్ఠములైన, భవపాశబంధములన్ - సంసార మనెడుకట్టుత్రాళ్లను, త్రుంచిన-త్రెంచిన, యోగికులావతంసులు - యోగిశ్రేష్ఠులును, ఈసుర . మానసుల్ — ఈసురపుర - ఈ స్వర్గమందలి; కామినీ - (దేవతా) స్త్రీలయొక్క, వదన-ముఖములను, చుంబనమాత్ర—

ముద్దుపెట్టుకొనుటచేతనే, కృతార్థమానసుల్ - నెఱవేర్పఁబడినకోరికలు గల మనసులు గలవారలు, అనఁగా ధన్యహృదయులై యనుట, 'అయి, వెలయుదురు' అని క్రియా పదములధ్యాహార్యములు

(వి) ఈపద్యమునందు 'ఈసురపురకామినీవదనచుంబనమాత్రకృతార్థమానసుల్' అనుచోట 'ఈ' అను విశేషణము 'సురపుర' యను పదముతో నన్వయించినంగాని యర్థముపొసఁగదు. ఇట్లు సంస్కృతసమాసఘటితశబ్దములలో నేకదేశమందు (అనఁగా నొకభాగమునందుమాత్రము) నన్వయించునటులు సమాసమునకు ముందుగా వేఱగువిశే షణమునుగూర్చుట యేకదేశాన్వయంబనఁబడును దీనిని లక్షణశాస్త్రవేత్తలు సరి యని యంగీకరింపరు అయినను సాపేక్షమగు పట్టులలోనిటు లేకదేశాన్వయమును మహాకవులు కొన్ని యెడలఁ గూర్చుటయుఁ గలదు.

ఆ-2-70 వ పద్యముయొక్క వ్యాఖ్యానముం గొంచునది

'యోగికులావతంసులున్' అని పాఠ మున్నచో నీయేకదేశాన్వయదోషము నివారిత మగును, అర్థహానియును లేదు.

శా. సారంగాక్షులచూపు చోటగముల న్జన్గొండల న్మోహదు
ర్వారావర్తముల న్మునింగి దరిఁ జేరన్రాక యుప్పొంగు సం
సారాంభోనిధి సత్క్రియాతరణి నిశ్శంక న్సముత్తీర్ణులై
చేరు న్సజ్జననావికుండు మదిరాక్షీ యీపురద్వీపమున్ 100

(వ్యా) మదిరాక్షీ—(మదకరములగు) మోహజనకములగుకన్నులుగలదానా, ఇది సత్యభామకు సంబోధనము, 'మదిరాక్షిమదాననార్పితం మధుపీత్వారసవత్కథంను మే, అని రఘువంశము-8 సర్గ 68 శ్లోకము మదిరాక్షి—ఖఞ్జన మను పిట్ట వంటి కన్నులు గలది యనియు నర్థము చెప్పనగు, సజ్జ నావికుండు-సత్పురుషుఁడను పడవఁ దోలువాఁడు, సారంగాక్షుల . చోటగములన్, సారంగాక్షుల-లేడికన్నులవంటి కన్నులుగల స్త్రీలయొక్క, చూపు - చూడ్కు లనెడు; చోటగములన్-మత్స్యముల గుంపులయందును, ఇచట "చొట్టగములన్" అని పాఠాంతరము గలదు, చొట్ట, చోట, రెండును సమానార్థకములు, రూపాంతరములు; ప్రాచీనముద్రితగ్రంథములందు 'చోట గము' లనియే యున్నది, 'ప్రామినుకులదొంగఁ బాతాళకుహరంబు చొఱఁబాతి చీఱిన చోటపీన' అను ప్రయోగ మీగ్రంథమునఁ బ్రథమాశ్వాసమున నున్నది, 'చోట' యనుపదము నాలికటువుగా నుండుటచే నాపాఠమే సరసంబని తోఁచెడి, చన్గొండ లన్-చన్నులనెడు కొండలయందును, మోహదుర్వారావర్తములన్—మోహ-భ్రాంతి

యనెడు, దుర్వార-తొలగించుట కశక్యము లగు, ఆవర్తములన్ - సుళ్లయందును, మునింగి—, దరిన్-గట్టును, చేరన్ రాక-చేరనియ్యక, ఉప్పొంగు-విజృంభించు, సంసారాంభోనిధిన్-సంసార మనెడుసముద్రమును, సత్క్రియా తరణిన్-సత్కర్మము లనెడు పడవచేత, నిశ్శంకన్-నిర్భయముగా, సముత్తీర్ణుఁడై దాఁటి, ఈ పురద్వీప మున్ - ఈపట్టణ మనెడుదీవిని, (అనఁగా స్వర్గము ననుట), చేరును-చొచ్చును, అలంకారము-సావయవరూపకము.

క అని నాకపురమహత్త్వము
వనితకుఁ దెలుపును హర్షవశమానసుఁడై
దనుజకులవైరి చని యొ
య్యనఁ గాంచనమేదినీధరాగ్రక్షోణిన్ 101

(వ్యా) నాకపుర-స్వర్గముయొక్క, కాంచనమేదినీధరాగ్రక్షోణిన్ - మేరు పర్వతశిఖరప్రదేశములందు, 'దనుజకులవైరి' అనుకర్తృపదము 103-వపద్యమునందలి 'చనుదెంచెన్' అను క్రియాపదముతో నన్వయము

చ పతంగవిభుండు మింటిపయి భంజలికా మురళీ సుడాల ప
ల్లితముల రా నెదుర్పడినఖేచరవర్గము లోసరించి య
ద్భుతముగ మ్రొక్క తేనగవుతోఁ గనుఁగొంచు వదాన్యనైచికీ
శితఖురటంకచంద్రకిత సిద్ధసరిత్తటమార్గసీమలన్ 102

(వ్యా) పతగవిభుండు-గరుత్మంతుఁడు, భంజలికామురళీసుడాలవల్లితములన్ - ఈ పేరులు గల గమనభేదములతో, రాన్-రాఁగా, ఎదుర్పడిన-ఎదురుగా వచ్చిన, ఖేచరవర్గము-దేవతలగుంపులు, ఓసరించి-ఒదిగి, మ్రొక్కన్ - నమస్కరింపఁగా, తేనగవుతోఁ గనుఁగొంచున్-మందహాసముతో వీక్షించుచు, 'దనుజకులవైరి' అను పూర్వపద్యమందలికర్తృపదముతో నన్వయము, వదాన్య .. సీమలన్ — వదాన్య నైచికీ - కామధేనువుయొక్క, (వదాన్య-ఈవి, నైచికీ-ఆవు), శిత-వాఁడి యగు, ఖుర-గిట్టలనెడు; టంక-ఉలిచేత (ఆయుధముచేత), చంద్రకిత-గుంద్రమగు చిన్నపల్ల ములుగా నేర్పఱుపఁబడిన, సిద్ధసరిత్-ఆకాశగంగయొక్క, తట-తీరమందలి, మార్గ సీమలన్-మార్గప్రదేశములందు, పైపద్యములోని 'చనుదెంచెన్' అను క్రియాపదముతో నన్వయము.

క. సరసబిసవిసరముహురా
హరణోద్ధురహంససంసదారవదీప్తి
కరణచణగంధవహములు
శరీరములసేద దేర్పఁ జనుదెంచె రహిన్. 103

(వ్యా) సరస . గంధవహములు—

సరస-రసవంతములైన, బిసవిసర-తామరతూఁడులయొక్క సమూహములను, ముహుః-మాటిమాటికి, ఆహరణ - గ్రహించుట చేత, తినుటచేత నని యర్థము, 'ముహురుద్ధరణ' అనియుఁ బాఠము కలదు అద్దానికిని నిదియే యర్థము ఉద్ధుర-చెల రేఁగుచున్న, హంససంసత్-హంసల సమూహముయొక్క, ఆరవ-ధ్వనులను, దీప్తికరణ - పొడగించుటయందు, చణ-సమర్థములయిన, గంధవహములు-వాయువులు, శరీరములసేదఁ దేర్పన్-తమదేహములయందలి శ్రమములఁ బోఁగొట్టఁగా, రహిన్-విలాసముతో, చనుదెంచెన్-వచ్చెను, తాత్పర్యము సుగమము

'అని నాకపుర మహత్త్వము' అనుపద్యము మొద లీపద్యమువఱకు నొకటే యన్వయము గాన విశేషక మని యెఱుంగునది

శా. సమ్మర్దక్షమ ధీనిబంధనవిధాసంక్రందనాచార్య శూ
రమ్మన్యాచలవజ్రపాత జగతీరక్షాంబుజాక్షా శర
ధ్యమ్మార్గస్థ దశాస్యరాజ్యసమసవ్యాప్రోద్భవాతీరభా
గుమ్మత్తారుశివంసముద్రపురవప్రోన్మూలనాడంబరా. 104

(వ్యా) సమ్మర్దక్షమ—సమ్మర్ద-యుద్ధమును, క్షమ-ఓర్చువాఁడా, (అనఁగా యుద్ధమునందు వెనుదీయనివాఁ డనుట), ధీని... చార్య—ధీనిబంధనవిధా-బుద్ధిప్రసరణవిధానంబునందు, సంక్రందనాచార్య-ఇంద్రునిగురు వగు బృహస్పతివంటివాఁడా, (అనఁగాఁ బ్రజ్ఞావిశేషంబున బృహస్పతికి సమానుఁ డనుట), శూర . వజ్రపాత-శూరమ్మన్య-శూరులని తమ్ముభావించుకొనువార నెడు, అచల-పర్వతములకు, వజ్రపాత-వజ్రాయుధపుదెబ్బ యైనవాఁడా, 'శూరమ్మన్యుఁడు-తాను శూరుఁడు కాకున్నను దన్ను శూరుఁడని తలఁచుకొనువాఁడు, దీనికి రూపాంతరము 'శూరమాని', జగతీరక్షాంబుజాక్షా —జగతీ-లోకములను, రక్షా-కాపాడుటయందు, అంబుజాక్షా - విష్ణువంటివాఁడా, శరధ్య . ..నాడంబరా—, శరధి-సముద్రముయొక్క, అమ్మార్గస్థ (అప్ + మార్గ)నీళ్ల మధ్యమునందున్న; దశాస్యరాజ్య-రావణునియొక్క రాజ్యమునకు,

అనఁగా లంకాపట్టణమునకు, సమ-తుల్యమైన, సహ్యప్రోద్భవా-సహ్యాద్రియందుఁ బుట్టిన) కావేరీనదియొక్క, తీరభాగ-గట్టునం దుండెడు, ఉమ్మత్తూరు శివసముద్ర పుర—, ఉమ్మత్తూరు, శివసముద్రము అను పట్టణములయొక్క, వప్ర-ప్రాకారములను, ఉన్మూలన-పెల్లగించుటయొక్క; అడంబరా-విజృంభణము గలవాఁడా.

క తిరుమలదేవీవల్లభ
కరుణామయహృదయ రాజకంఠీరవ యీ
శ్వరనరసభూపురందర
వరనందన బాసెదప్పువగరండాంకా 105

(వ్యా) భూపురందర-భూమికి నింద్రుఁడు, అనఁగా మహీపతి, బాసెదప్పువరగండాంకా-కృష్ణరాయనికి "భాషగెతప్పవ రాయగంఠ" అను బిరుదము గలదని యొక శాసనమువలన దెలియవచ్చెడి (దీనికి ఆడినమాటను దప్పదని) శిక్షించువాడని యర్థము చెప్పవచ్చును.

స్రగ్విణి

నాగమాంబాధిభూనారసింహాత్మజా
భోగలీలాపరాభూతసంక్రందనా
త్యాగవిద్యానిషద్యాయితప్రాభవా
సాగరాంతక్షమాసంపదేకాస్పదా. 196

(వ్యా) నాగమాంబా . . త్మజా—నాగమాంబా-నాగమాంబయను రాణికి, అధిభూ-అధిపతియయిన, అనఁగా భర్తయగు, 'అధిభూర్నాయకో నేతా' అని యమరుఁడు, నారసింహ-నరసింహరాజుయొక్క, ఆత్మజా-కుమారుఁడా, భోగ .... సంక్రందనా—భోగలీలా-భోగవైభవములచేత, పరాభూత-తిరస్కరింపఁబడిన, సంక్రందనా-'పరాభూతసంక్రందనా' అనుటచేఁగృష్ణుఁడుయుద్ధమునదేవేంద్రునిజయించుట ధ్వనించెను దేవేంద్రుఁడు గలవాఁడా, అనఁగా భోగమున దేవేంద్రుని నతిశయించినవాఁ డనుట, త్యాగ ... .. ప్రాభవా — త్యాగవిద్యా - ఇచ్చుటయను విద్యకు, నిషద్యాయిత-అంగడివలె నాచరించుచున్న, ప్రాభవా-మహిమగలవాఁడా, 'ఆపణస్తు నిషద్యాయాం' అని యమరుఁడు, అనఁగాఁ గృష్ణదేవరాయల మహిమమునుండి యితరులు త్యాగవిద్యను నేర్చుకొందురని భావము, సాగ. దేకాస్పదా—సాగరాంత-సముద్రములే యెల్లలుగాఁగల, క్షమా-భూమియొక్క, సంపత్-ఐశ్వర్యములకు, ఏకాస్పదా-ముఖ్యస్థానమైనవాఁడా, అనఁగా సముద్రంపులకుఁ గల సర్వభూముల కధిపతియై మహైశ్వర్యసంపన్నుఁ డనుట.

కావృత్తము స్రగ్విణి

లక్షణము-ప్రతిపాదమును నాలుగు ర గణములును మూఁడవ గణము మొదటి యక్షరము యతిస్థానమును గలది

గద్యము

ఇది శ్రీమదు మామహేశ్వరవరప్రసాదలబ్ధ సారసారస్వతాభినంది
నందిసింగయామాత్యపుత్త్రి కౌశికగోత్రపవిత్ర సుజననిధేయ
తిమ్మయనామధేయ ప్రణీతంబైన పారిజాతాపహరణం
బను మహాప్రబంధంబునందుఁ
ద్వితీయాశ్వాసము

వ్యాఖ్యాతృ గద్యము

ఇది శ్రీ పరమేశ్వరీసనాథ నిరంతరభజన నాగపూడి గ్రామాభిజన
భారద్వాజగోత్ర సామగద్రాహ్యాయణసూత్ర పవిత్రచరిత్ర
యజ్ఞేశ్వరార్యపుత్త్రి సూక్తిపరితోషి తార్య కుప్పుస్వా
మ్యార్యప్రణీతంబైన పారిజాతాపహరణ
మహాకావ్య వ్యాఖ్యావికాసం బగు
పరిమళోల్లాసంబునందుఁ
ద్వితీయాశ్వాసము

శ్రీ ర స్తు

పా రి జా తా ప హ ర ణ ము

తృతీయాశ్వాసము

క. శ్రీమహితగేహ యుత్కల
భూమీధవదర్పహరణభుజసార సుధా
ధామకులజలధికౌస్తుభ
రామాపాంచాల కృష్ణరాయనృపాలా. 1

(వ్యా) శ్రీ-సంపదలచేత, మహిత-పూజితమైన, గౌరవింపఁబడిన, గేహ-గృహము గలవాఁడా, ఉత్కల ... సార—ఉత్కలభూమీధవ - ఉత్కల దేశపు రాజుయొక్క, దర్ప-గర్వమును, హరణ-పోగొట్టిన, భుజసార - భుజబలము కల వాఁడా, సుధా కౌస్తుభ—సుధాధామ - చంద్రునియొక్క, 'ద్వయోస్తు గౌర్ణ పుంస్యర్చి స్త్రేజోధామమహో విభా' అని యమరుఁడు, కుల-వంశమనెడు, జలధి - సముద్రమునకు, కౌస్తుభ-మహావిష్ణువుయొక్క కౌస్తుభమువంటివాఁడా, అనఁగాఁ జంద్రవంశకులతిలకుఁడా యనుట; రామాపాంచాల—రామా - (రసికురాండ్రగు) యువతులకు, పాంచాల - పాంచాలుఁ డనుపేరు గల కామశాస్త్రోక్తజాతిపురుషుఁడా, అనఁగాయువతులను సంతసింపఁజేయువాఁడని భావము, కృష్ణరాయనృపాలా-కృష్ణరాయమహీపతీ

పురుషజాతులు నాలుగు పాంచాలుఁడు, కూచిమారుఁడు, భద్రుఁడు, దత్తుఁడు, అని పాంచాలపురుషలక్షణము —

"దేవతాగురుపూజలఁ జేయువాఁడు, ఏకపత్నీవ్రతుండు వివేకశాలి
దానమును నుబ్బువిద్యయుఁ దనరువాఁడు, పురుషవర్యుఁడు పాంచాలపురుషుఁ డగును."

—అని కామకళానిధి

తే. అవధరింపుము జనమేజయక్షితీశ
వరున కి ట్లను నమ్మౌనివల్లభుండు

గగనగంగాప్రతీరోపకంఠభూమి
నల్లనల్లన నేతెంచు నవసరమున. 2

(వ్యా) ఉపకంఠభూమిన్-సమీపప్రదేశమునందు.

ఉ. అంతకు మున్న నారదమహామునిచే మఘవుండు కంసదై
త్యాంతకురాక దా నెఱిఁగి యభ్రముల్లభు నెక్కి సంభ్రమా
క్రాంతమనస్కుఁడై యెదురుగాఁ జనుదెంచె జయంతుఁడుం దిశా
కాంతలు మేనకాదిగణికానివహంబులు వెంటఁ గొల్వఁగన్. 3

(వ్యా) మఘవుండు-ఇంద్రుఁడు, అభ్రమువల్లభున్-ఐరావతమును, (అభ్రము-ఐరావతముభార్యపేరు), జయంతుఁడు-ఇంద్రుని కుమారునిపేరు, దిశాకాంతలు-అగ్నియమవరుణాదిదిక్పతుల, గణికా-వేశ్యలు

చ. అమరవిభుండు దూరమున నంబుజనాభునిఁ గాంచి సంభ్రమో
ద్గమమునఁ జేతియంకుశముఖంబునఁ గుంభము లూఁది కుంచితా
గ్రిమచరణంబున న్మదకరిన్ డిగి యంసవిలంబికల్పచే
లము నడుము న్బిగించుచు నిలానిహితాత్మశిరఃకిరీటుఁడై 4

(వ్యా) అంకుశముఖంబునన్-అంకుశముయొక్క కొనచేత; కుంభము లూఁది-ఐరావతముయొక్క కుంభస్థలముల నదిమి, (అనఁగాఁ దాను దిగుటకై యైరావతమున కించుక పాదమును వంచుటకై చేసినసంజ్ఞ), కుంచితా... .. . చరణంబునన్— కుంచిత-వంపఁబడిన, అగ్రిమచరణంబునన్-ముందటికాలివలన, అంస-మూఁపునందు; విలంబి-వ్రేలుచున్న, కల్పచేలము-కల్పవృక్షపుఁబట్టుతోఁ జేయఁబడిన వస్త్రమును, నడుమన్ బిగించుచున్-నడుమునందుఁ గట్టుచు, ఇలా . . కిరీటుఁడై—ఇలా-భూమియందు, నిహిత-ఉంచఁబడిన, ఆత్మశిరః-తనశిరస్సునందలి, కిరీటుఁడై - కిరీటము గలవాఁడై, నమస్కరించి యనుట, ఏనుఁగుపైఁగూర్చున్నవారు దిగవలసినప్పుడు దిగుట కనుకూలముగా నయ్యేనుఁగు మోఁకాలించుట యనఁగా ముందటిపాదము' నించుక వంచుట స్వభావము

(వి) పూజ్యులు వచ్చినప్పుడు వారికంటెను జిన్నవారు లేచి ప్రత్యుత్థానము చేసి మూఁపున వ్రేలుచున్న యుత్తరీయంబును నడుమున బిగించికట్టుచు నతనిపాదంబులు శిరంబు సోఁక రెండుచేతులం బట్టుకొని స్వనామోచ్చారణపురస్సరంబుగాఁ బ్రణా

మంబు చేయుట యార్యధర్మము. దీనివలనఁ జిన్నవారికి శ్రేయోభివృద్ధి కలుగును

అలంకారము—పర్యాయోక్తి.

చ జడిగొని సమ్మదాశ్రుకణజాలము లొల్కఁగ రోమహర్షముల్
బడిబడి మేనఁ బాదుకొన భక్తినివేశతరంగితాత్ముఁడై
యడుగులమీఁద వ్రాలె దివిజాగ్రణి తత్కుశలంబు నెమ్మితో
నడిగెడురీతి మౌళికుసుమాగతషట్పదపంక్తి మ్రోయఁగన్ 5

(వ్యా) జడిగొని -ఎడతెగక, అధికముగాననుట, సమ్మదాశ్రుకణజాలములు-ఆనందబాష్పబిందుబృందములు, ఒల్కఁగన్-చిందఁగా, రోమహర్షముల్ - సంతోష సూచకమగు పులకలు; బడిబడి - పైపైని, మేనన్ - దేహమునందు, పాదుకొనన్ - నిండఁగా; దివిజాగ్రణి-దేవేంద్రుఁడు, తత్కుశలంబున్ - శ్రీకృష్ణుని క్షేమమును, నెమ్మితోన్-ప్రీతితో, మౌళి...పంక్తి—మౌళి-శిరస్సునందలి; కుసుమ-పుష్పములను గుఱించి; ఆగత-వచ్చిన, షట్పదపంక్తి-తుమ్మెదలవరుస, మ్రోయఁగన్-శబ్దింపఁగా భక్తినివేశతరంగితాత్ముఁడై-భక్తిని బొందుటచేత నాందోళితమగుమనస్సుకలవాఁడై, అడుగులమీఁద వ్రాలెన్-నమస్కరించె ననుట

అలంకారము-ఉత్ప్రేక్ష

ఉ ఆదనుజాపహర్తయు భుజార్గళము ల్వెసఁ జాఁచి యంచితా
మోదవికాసవన్నయనముగ్ధసరోరుహపంక్తిఁ బూజ ల
త్యాదరలీలఁ జేయునమరాధిపుఁ గౌఁగిటఁ జేర్చె నూతనాం
భోదము సానుమచ్ఛిఖరము న్రభసంబునఁ గప్పుకైవడిన్. 6

(వ్యా) ఆదనుజాపహర్తయున్-ఆ కృష్ణుఁడును; అంచితా పంక్తిన్—అంచిత-ఒప్పిన, ఆమోద-సంతోష మనెడు వాసనచేత, వికాసవత్ - ప్రకాశముతోఁ గూడిన; వికసించుటతోఁగూడిన యనియు నర్థము, నయన-కన్నులనెడు, ముగ్ధ-మనోహరమైన; సరోరుహపంక్తిన్-తామరలవరుసచేత, అనఁగా సంతోష మనెడువాసనచేతఁ బ్రకాశమనెడు వికసనము గలిగిన నయనము లనెడుతామరలచేత నని భావము, పూజలు-సపర్యలను; అత్యాదరలీలన్-మిక్కిలిగౌరవముచే, చేయునమరాధిపున్ - చేసెడు దేవేంద్రుని; నూతనాంభోదము-క్రొత్తమేఘము, నల్లని మేఘమనుట, సానుమచ్ఛిఖరమున్-పర్వతశృంగమును, రభసంబునన్-వేగముతో, కప్పుకైవడిన్-కప్పునట్లు, భుజా

ర్గళముల్-గడియలవలె నిడుదలగు బాహువులను, వెసన్-త్వరతో, చాఁచి-ప్రసరింపఁ జేసి, కౌఁగిటఁజేర్చెన్-ఆలింగనము చేసుకొనెను.

అలంకారములు-'అంచితా——పంక్తి' అనుచో శ్లేషోత్థాపితరూపకము 'నూతనాంభోదము...కప్పుకైవడిన్' అనుచో నుపమ.

మ అనలుం డంజలి సేసె నంతకుఁడు సాష్టాంగంబు గావించె ప్రేము
ళ్కె నిశాచారి ప్రచేతసుండు దెలచెం గేల్మోడ్చె సారంగవా
హనుఁ డర్థేశుఁడు వందనం బిడియె నీహారాంశుకోటీరుఁడుఁ
వినతుం డయ్యె యదుప్రవీరునకు నుద్వేలప్రమోదంబునన్. 7

ఈపద్యమునందు దిక్పాలకులువరుసగాఁగృష్ణుని నమస్కరించుట వర్ణింపఁబడినది.

(వ్యా) ఉద్వేలప్రమోదంబునన్ - అపారమైనసంతోషముతో, అనలుండు-అగ్ని, అంతకుఁడు-యముఁడు, సాష్టాంగముగావించెను-సాష్టాంగముగానమస్కరించెను; సాష్టాంగము లెవ్వి యన—

శ్లో. ఉరసా శిరసా దృష్ట్యా మనసా వచసా తథా
పద్భ్యాంకరాభ్యాం జానుభ్యాం ప్రణామోఽష్టాంగ ఉచ్యతే.

నిశాచారి-రక్కసుఁడు, నైరృతుఁడు, ప్రచేతసుండు-వరుణుఁడు; తెలచెన్ - నమస్కరించెను, సారంగవాహనుఁడు-జింక వాహనముగాఁ గలవాఁడు, వాయువు; కేల్మోడ్చెన్-అంజలిచేసెను, అర్థేశుఁడు-ధనాధిపతి, కుబేరుఁడు, నీహారాంశుకోటీరుఁడున్-చంద్రునిఁగిరీటముగాఁగలవాఁడు-ఈశానుఁడు, వినతుఁడయ్యెన్-నమస్కరించెను.

అలంకారము-రత్నావళి.

శా వారిం జూచి రథాంగపాణి సరసవ్యాహారలీల న్దర
స్మేరాపాంగవిలోకన క్రియల సంప్రీతాత్ములఁ జేసి గో
త్రారీ రమ్మ గజమ్ము నెక్కు మని నాగారాతిపై నెక్కెఁ దా
రారంభాకరచామరానిలము మార్గశ్రాంతిఁ దూలింపఁగన్. 8

(వ్యా) రథాంగపాణి - చక్రహస్తుఁడగు, కృష్ణుఁడు, వ్యాహార-పలుకుల్లు, 'వ్యాహార ఉక్తిర్లపితం' అని యమరుఁడు, దరస్మేర-మందహాసముతోఁగూడిన, స్ఫుర ద్రూపపక్షతారంయత్రస్మేరమితికథ్యతే' అనిస్మేరలక్షణము, అపాంగవిలోకనక్రియలన్-

త్రేఁగంటిచూపు ఁనెడివ్యాపారముచేత; సంప్రీతాత్ములఁజేసి-సంతోషపఱచి, గోత్రారి-పర్వతవిరోధియగు నింద్రుఁడా, తారారంభా-తార,రంభ యనెడు నమరవేశ్యలయొక్క, కర-చేతులయందలి; చామర-చామరములనుండి పుట్టిన (అనఁగా వీచుటవలనఁ బుట్టిన), అనిలము-వాయువు,మార్గశ్రాంతిన్-మార్గాయాసమును, తూలింపఁగన్ - పోఁగొట్టఁగా, నాగారాతిపై నెక్కెన్-గరుడునిమీఁద నెక్కెను

క. తక్కిన దిశాధినాథులు
నెక్కిరి నిజవాహనముల నెసఁగె హుడుక్కా
ఢక్కాపటహధ్వానము
లక్కజముగఁ బొంగి నింగి యఱచినభంగిన్. 9

(వ్యా) హుడుక్కా,ఢక్కా-ఇవి వాద్యవిశేషములు, పటహ-తప్పెట యను వాద్యవిశేషము; (వీనియొక్క), ధ్వానములు-శబ్దములు; అక్కజముగన్ -ఆశ్చర్యముగా, పొంగి-అతిశయించి, నింగి-ఆకాశము, అఱచినభంగిన్-కూఁతవెట్టిన విధమున, ఎసఁగెన్-అతిశయించెను, అనఁగా నీ వాద్యవిశేషరవములు మిన్నుముట్టెను.

అలంకారము-సంబంధాతిశయోక్తి.

ఉ. ఆయెడ సిద్ధకింపురుషయక్షవసుప్రముఖామరావళిం
బాయు తొలంగు మంచు శతమన్యుఁడు సందడి వోఁ బరాబరు
ల్సేయఁగ నల్లనల్ల నతసీకుసుమాసితదేహుఁ డేగె వై
హాయసవీథి నారదముఖానురసంయమికీర్తనీయుఁ డై 10

(వ్యా) ఆయెడన్-అప్పుడు, పాయు, తొలంగుము, అంచున్-దారితీయుఁడు, తొలఁగుఁడు, అని కేకలువేయుచు; శతమన్యుఁడు-ఇంద్రుఁడు, సందడివోన్-సమ్మర్దము లేకుండునట్లు; బరాబరుల్సేయఁగన్-హెచ్చరికలు సేయఁగా, అల్లనల్లన్ - మెల్లమెల్లఁగా, అనఁగా మందగమనముతో, అతసీకుసుమాసితదేహుఁడు-అతసీకుసుమ-నల్లవిసెపువ్వులవలె, అసితదేహుఁడు-నల్లనిదేహముగలవాఁడు (కృష్ణుఁడు), వైహాయసవీథిన్-ఆకాశమార్గమునందు, ఏగెన్-పోయెను

ఉ. అప్పుడు శౌరిఁ జూచుప్రమదాతిశయంబు హృదంతరంబులం
జిప్పిల సంభ్రమించి కయిసేయుతెఱం గయథాతథంబు గాఁ

గుప్పనఁ గూరి యొండొరులఁ గూడఁగ నీక కడంగి వేలుపుం
గప్పురగంధు లెక్కి రిభగద్ధగితోన్నతహర్మ్యరేఖలన్. 11

ఈ పద్యము మొదలు 21వ పద్యమువఱకు నమరరమణీమణులు కృష్ణస్వామిని దర్శనముచేయు వేడుకలు వర్ణింపఁబడినవి

(వ్యా) చూచు-దీనికిఁ గర్త కప్పురగంధులు, అనఁగాఁ జూడవలయు ననెడు; ప్రమదాతిశయంబు-ఔత్సుక్యము, చిప్పిలన్-నిండఁగా, కయిసేయు తెఱంగు-అలంకరణరీతి, అయథాతథంబుగాన్-తాఱుమాఱుగా, యథాతథము-సత్యమైనది, అనఁగా ఋజుసరణి, 'యథార్థంతు యథాతథమ్' అని యమరుఁడు; కుప్పనఁగూరి-గుంపులు గూడి, వేలుపుంగప్పురగంధులు-సురకామినులు,(కప్పురగంధి-కర్పూరగంధిశబ్దభవము, అనఁగా ఘనసారమువంటి సువాసన గలది)

చ. అలఁదినచందనంబు వృథ యౌఁ జెమరింపఁగ సమ్మదాశ్రులన్
దొలఁచినయట్లు వోయెడుఁ గనుంగవకాటుక బేటు లెత్తుఁ జె
క్కుల మకరీవిలాసము గగుర్పొడువ న్హరిఁ జూచువేళ నో
చెలి కయిసేయకమ్మ యని చేడియ యొక్కతె పిల్చె నెచ్చెలిన్. 12

(వ్యా) హరిఁ జూచువేళన్—, అలఁదినచందనంబు-గంధపుఁబూఁత, చెమరింపఁగన్, వృథయౌన్, అని యన్వయము, అనఁగాఁ జెమర్చుటవలనఁ గంధపుఁబూఁత చెడిపోవునని భావము, కనుంగవకాటుక, సమ్మదాశ్రులన్ - ఆనందబాష్పములచేత; తొలఁచినయట్లు-తుడిచినట్లు, పోయెడున్-వ్యర్థమగును, చెక్కులన్, మకరీవిలాసము—చెక్కిళ్ళయందు లిఖియించిన మకరికాపత్రరచన, గగుర్పొడువన్, పేటులెత్తున్ - రోమాంచములు గలుగుటచేఁ బెళ్ళలుగా లేచిపోవును, 'కావునన్' అనుపద మిట నధ్యాహార్యము, ఓచెలి-ఓసఖీ; కయిసేయకమ్మ-అలంకరింపవలదమ్మా, ఇందలి 'కయిసేయకమ్మ' అనపదము తనకునలంకరింపవలదని సఖితోఁ జెప్పినట్లయినను, 'నీ వలంకరించి కొనకుము' అని తన నెచ్చెలితోఁ జెప్పినట్లయినను నూహింపఁదగియున్నది.

ఈ పద్యమునందు సురతరుణులు మహాపురుషలక్షణ లక్షితుండగు కృష్ణునిఁ జూచునపుడు తమకు స్వేదోద్గమము మున్నగు సాత్త్వికోదయములు నిక్కముగాఁ గలుగఁగలవని నిశ్చయించిన తెఱంగు సూచింపఁబడినది.

ఇట సాత్త్వికభావలక్షణములు వివరింపఁబడుచున్నవి

సత్త్వమనఁగా —

క. పరగత సుఖదుఃఖాదుల, నరయఁగ భావించి యట్ల యలరుట సత్త్వ
స్ఫురణము తద్భవభావము, లరయఁగ సాత్త్వికములయ్యెనని యెట్లన్నన్.

—అని కావ్యాలంకార సంగ్రహము.

సాత్త్విక భావము లెనిమిది —

శ్లో. స్తంభః ప్రళయరోమాంచౌ స్వేదో వైవర్ణ్యవేపథూ,
అశ్రువైస్వర్య మిత్యష్టౌ సాత్త్వికాః పరికీర్తితాః.

వీని లక్షణములు

ఉ. స్తంభ మచంచలత్వ మవశత్వమగుం బ్రళయంబు దృగ్గతో
జ్జృంభణమశ్రుసౌఁ జెమట స్వేదము గద్గదవాక్యవైఖరీ
గుంభము విస్వరత్వము తగుం బులకం బన రోమహర్షణా
రంభము కంపమౌ వడఁకు రామకుఁ బాండురుచుల్వివర్ణతల్

—అని కావ్యాలంకార సంగ్రహము

చ. వనిత యొకర్తు మున్నొకని గవాక్షతలంబున నింతు లుండుటం
గనుఁగొనఁ జోటు లేమి నొక కార్యము పేరిట బాలనోర్తు వం
చనఁ దొలఁగంగఁ బిల్చి రభసంబునఁ దత్స్రతిజాలకంబు చే
కొని హరిఁ జూచెఁ గేకిసలు గొట్టుచు బోటులు దాని నవ్వఁగన్ 19

(వ్యా) మున్నొకని-తనకంటె మున్నుగాఁ జని, గవాక్షతలంబునన్-కిటికీ యందు, ఇంతులుండుటన్ - ఇతరవనిత లుండుటవలన, కనుఁగొనన్ - చూచుటకు (శ్రీకృష్ణుని దాను జూచుట కనిభావము), చోటులేమిన్-స్థలములేనికారణముచే, వనిత యొకర్తు-ఒక మగువ; ఒక కార్యము పేరిటన్-ఒకానొకపనినెపమున (ఏదో యొక పని యున్నదని కల్పించి యనుట), బాలన్, ఓర్తున్ - ఒక పిన్నవయసు పడుచును, వంచనన్-కపటముతో, తొలఁగంగన్, పిలిచి-దూరముగా నుండి యిటురావే యని పిలిచి, రభసంబునన్ - వేగముతో, తటాలున, (పడుపిడి యనుపద మధ్యాహార్యము), తత్స్రతిజాలకంబుఁ-అంతవఱకు నా పడుచు నిలిచియుండిన గవాక్షభాగమును, చేకొని-పట్టుకొని, (అనఁగా నా పడుచు పట్టుకొనియుండిన గవాక్షపుఁగమ్ములను బట్టుకొని), బోటులు - తక్కినయువిదలు, కేకిసలుగొట్టుచున్ - చప్పటలుకొట్టుచున్, - దాని నవ్వఁగన్-ఏమఱిపోయినయాపడుచును గేలిసేయఁగా, హరిఁజూచెన్, అని యన్వ యము.

(వి) ఇక్కడ 'బాలన్' అను పదముచే వందనార్హ యగు ముగ్ధ యని యెఱుంగునది ప్రౌఢయయ్యెనేని నావనిత చేసినతంత్రమునకు లోఁబడియుండదుగదా.

బాల—పదియాఱు సంవత్సరములకు లోఁబడిన వయసుగల కన్యక, ముప్పది వత్సరముల వఱకు యువతి (తరుణి) యనియు నేఁబదియయిదు వత్సరములవఱకుఁ బ్రౌఢయనియు నాపైఁదట వృద్ధయనియు సంజ్ఞలు

దీనికిఁ బ్రమాణము —

యావత్ షోడశసంఖ్య వర్ష ముదితా బాలా తత స్త్రింశతం
తావత్స్యా త్తరుణీతి బాణవిశిఖై స్సంఖ్యాతు యావద్భవేత్
సా ప్రౌఢే త్యభిధీయతే కవివరై ర్వృద్ధా త దూర్ధ్వం స్మృతా
నింద్యా కామకలాకలాపవిధిషు త్యాజ్యా సదా కామిభిః।

అలంకారము.—పరికరము

ఈ పద్యమునందు హాస్యరసము మనోహరముగా వర్ణింపఁబడినది.

ఉ. కాళియభేదిఁ జూచుతమకంబున మజ్జన మాడి యాడి నీ
లాలక యొర్తు గంధసలిలార్ద్రకచంబులు చన్నుదోయిపై
వ్రాలిన సందిటం బొదివి రాజపథంబున కేగుదెంచె గో
పాలకమూర్తిఁ గాని శిఖిబర్హము కానుక దెచ్చెనో యనన్. 14

(వ్యా) నీలాలకయోర్తు-నల్లనికురులు గల యొకవనిత, కాళియభేదిఁ జూచు తమకంబునన్-శ్రీ కృష్ణునిఁ జూడవలయునను కౌతుకముతో, మజ్జనమాడియాడి-తనివి దీఱ స్నానముచేసి, ఆడి, ఆడి-వీప్సయందు ద్విరుక్తి। గంధసలిలార్ద్రకచంబులు-పరిమళోదకముచేఁ దడిసిన వెండ్రుకలను, సందిటఁ బొదివి-సందిలియం దిఱికించికొని, శిఖిబర్హము - నెమలిపింఛమును, శ్రీ కృష్ణమూర్తిని 'గోపాలకమూర్తిని' యని చెప్పుటచే నాతనికిఁ బ్రియమగు శిఖిబర్హమును గానుక దెచ్చుట చమత్కారము

'నీలాలక' యనుపదము సాభిప్రాయము

అలంకారములు—పరికరము—ఉత్ప్రేక్ష

ఉ. ఉన్నతసౌధ మెక్కి యన్నులోదరి యొక్కతె పద్మనాభుఁ జూ
డ న్నిజదేహవల్లికఁ గదల్కను సాత్త్వికలీలఁ జూచు నా
పన్న సఖీజనంబు గని సౌధశిఖాగమనశ్రమంబునం
గన్నియలార మే న్వడఁకెఁ గంటి నాకని బొంకె నేర్పునన్. 15

(వ్యా) అవృతోదరియొక్కతె-అసత్యమగునడుము గలది, అనఁగా మిక్కిలి సన్నమగు నడుముగలదని భావము-అనృతశబ్దమిచ్చుటఁ గృశార్థకము; నిజదేహవల్లికన్-తీఁగవలెఁ గోమలముగానుండు తనశరీరమందు, శదల్కొను-అతిశయించిన, సాత్త్విక లీలన్-సాత్త్వికవిలాసమును, ఆసన్నసఖీజనంబున్-దగ్గఱిన చెలికత్తియల మొత్తంబును, సౌధశిఖాగమనశ్రమంబునన్-మేడపై కెక్కుటవలనియాయాసముచేత, మేన్పడలెన్-శరీర మలసటఁ జెందెను, ఇచట గ్లాని యను సంచారిభావము

'శ్రాంతెన్' అని చెప్పటచేత 'అవహిత్థ' యను సంచారిభావ మరయునది అవహిత్థ యనఁగా నాకారగోపనము "శ్రాంతెన్" అని యుండుటచే "అనృతోదరి" యను పదము సాభిప్రాయము

అవహిత్థాతు లజ్జాదేర్హర్షాద్యాకారగోపనం' అని ప్రమాణము

అలంకారము - వ్యాజోక్తి.

ఉ. వేడుక నీకె కాని మఱి వేఱొకయింతికి నైనలేదె త్రో
పాడెద వేల మచ్చర మొకప్పుడు మానక పోయి తీవు పెన్
బ్రోడవు గాన నిన్నె కనుఁబో యతఁ డెవ్వరిఁ జూడఁ డంచు నో
నాడె సపత్ని యొక్కతె మురారిఁ గనుంగొనువేళ నీసునన్ 16

(వ్యా) త్రోపాడెదవు-త్రోయుచున్నావు, మచ్చరము-పగ, పెంబ్రోడవు-మహాప్రౌఢురాలవు, నిన్నెకనుఁబో, అతఁడెవ్వరిఁ జూడఁడు—నిన్నుఁ దక్క నితరుల నేరినిఁ గృష్ణుఁడు చూఁడదునుమా, ఈ మాటలు కేవల మీర్ష్యాసూచకములు, నోనాడెన్-నొవ్వఁబలికెను, నిందించెనని భావము.

ఈ పద్యమునం దసూయయను సంచారిభావ మరయునది పరోత్కర్షాసహనత్వమసూయ

చ అలికులవేణి యొక్కతె మురారిఁ గనుంగొని ప్రమానుపాటు మై
నెలకొన నున్నచో సడలు నీవిక లేఁజెమ రంటి నిల్పె నం
జలిపరిపూర్ణలాజలను సాధ్వసకంపము దాన చల్లెన
చ్చెలువకు సాత్త్వికోదయము చేసిన మేలిఁక నేమి చెప్పుదున్. 17

(వ్యా) ప్రమానుపోటు-అవశత్వము, (ఇక్కడ స్తంభమను సాత్త్వికభావము), మైనెలకొనన్-దేహమునందుఁగలుగఁగా, సడలునీవికన్ - జాఱినపోకముడిని, లేఁజెమరంటి-చిఱుచెమ్మట యొడమి, నిల్పెన్-నీవినిఁ బూర్ణముగా జాఱిపోకుండ నిలిపెనని

భావము, ఇక్కడ స్వేదమనుసాత్త్వికభావము, అంజలిపరిపూర్ణలాజలను-దోయిట నించిన పేలాలను, (మంగళార్థము లాజలను జల్లుటయాచారము), 'అవాకిరన్బాలలతాః ప్రసూనై రాచారలాజై రివపౌరకన్యాః' అని రఘువంశము, సాధ్వసకంపము-భయముచే బొడమిన వడఁకు, తానచల్లెన్-లాజలను దనప్రయత్నములేకయే స్వయముగాఁ గృష్ణుని పైఁ జల్లెనని భావము

ఇక్కడ వేపథు వను సాత్త్వికభావము

క. మోదమునన్నైన రోషభయాదులనేనియును గంప మధికింపఁగఁ దా
నేదేహి దేహమున నది, మేదిని వేపథువనంగ మెఱయుచునుండున్.

—అని వేపథులక్షణము

క. మదవతి యొకతె పరాకునఁ
బదాంగదము కంకణముగఁ బాణి దొడిగెన
య్యదువల్లభుఁ గనుఁగొనుచుం
దుది నదియును మేను వొంగి తుత్తుము రయ్యెన్ 18

(వ్యా) మదవతి-మదముగలయొక యంగన (ప్రౌఢవనిత), కామాతిశయము గల యంగనయని భావము, ఆయ్యదువల్లభుఁ గనుఁగొనుచును-కృష్ణునిఁగాంచుచు, పరాకునన్ - ప్రమాదముచేత, పదాంగదమున్ - కాలియందెను, కంకణముగన్ - కడియముగ (భావించి), పాణిన్, తొడిగెన్ - హస్తమునందు ధరించెను, తుదిన్ - పిదప, అదియున్-పాణియందుఁ దొడిగిన పాదాంగదమును, మేను పొంగి-శరీర ముబ్బి, తుత్తుమురయ్యెన్-తునియలై పగిలిపోయెను, తుత్తుమురు-తుమురు + తుమురు, ఇచట విభ్రమమను శృంగారచేష్ట వర్ణింపఁబడినది

విభ్రమమనఁగా మోహపారవశ్యమువలనివేగముచే భూషణములను వ్యత్యస్తముగా నిడుకొనుట విభ్రమలక్షణము —

త్వరయా హర్షరాగాదేర్దయితాగమనాదిషు,
అస్థానే భూషణాదీనాం విన్యాసో విభ్రమో మతః.

—అని సాహిత్యదర్పణము

ప్రియాగమనవేలాయాం మదనావేశ సంభ్రమాత్,
విభ్రమోగంధ హారాది భూషాస్థాన విపర్యయః

—అని రసార్ణవసుధాకరము

పాదనూపురములను బరాకుచేతఁ గరములందు ధరించుకొనఁగా నవి ధరించు నప్పుడు వదులుగా నున్నను గృష్ణసందర్శనజనితసంతోషాతిశయముచే నెమ్మె నుబ్బఁగా నూపురమును దునియలై పడెనని భావము

ఈ పద్యమునందుఁ గొన్ని గ్రంథములలోఁ 'గనుఁగొనుడు' అని పాఠాంతరము కనఁబడుచున్నది. దానికంటెఁ గనుఁగొనుచున్ అనుపాఠమే సరసముగాఁ దోఁచెడు

అలంకారములు-పూర్వార్ధమునం దసంగతియు నుత్తరార్ధమునందుఁ జపలాతిశయ యోక్తియు వీనికి సంకరము.

చ. దనుజవిరోధిమీఁద నొకతన్వి కరంబున లాజ లెత్తి చ
ల్లిన నెఱివేణి యీసునబలె న్విరిపూవులఁ జల్లె జల్లె లో
చనములు నమ్మదాశ్రువులఁ జల్లె లలాటము ఘర్మబిందువుల్
చనుఁగవ సల్లె సంభ్రమవశత్రుటితామలమౌక్తికావళుల్ 19

(వ్యా) తన్వి-సుకుమారాంగి, ఈసునబలెన్-ఈర్ష్యచేతనో యనునట్లు; విరిపూవులన్-వికసించినపుష్పములను, 'విరి' యనుపదమునకుఁ బుష్పమని యర్థమున్నను నిక్కడ 'విరి' యనుటకు వికసించినయని యర్థముగావునఁ బౌనరుక్త్యములేదని తెలియునది, సంభ్రమ... ...కావళుల్—సంభ్రమవశ-తొట్రుపాటుచేత, త్రుటిత - తెగిన, అమలమౌక్తికావళుల్ - స్వచ్ఛమైన ముత్యముల వరుసలు, ఇటు లావనితామణియవయవము లన్నియు నహమహమికతోఁ గృష్ణస్వామి కుపహారములు సమర్పించెనని యామె కొదవిన సాత్త్వికోదయాదులు చమత్కారముగా వర్ణింపఁబడినవి.

అలంకారము - సముచ్చయము

చ. జలరుహనేత్రుఁ గాంచి సరసత్వము మీఱఁగ నొక్క వేలుపుం
జిలుకలకొల్కి రాచిలుకచేఁ బిలిపించిన సత్యభామ కా
కలికి తెఱంగు శౌరి కడకన్నులసన్నలఁ జూపెఁ గోపకం
దళకలుషాయితాక్షివలనంబుల నాసతి దన్ను దల్పఁగన్ 20

(వ్యా) వేలుపుంజిలుకలకొల్కి—దేవాంగన, రాచిలుకచేన్-(తనపెంపుడు) శుకరాజముచేత, పిలిపించినన్-తన్నురమ్మని చెప్పిపంపఁగా, అనగా మోహాతిరేకముచేఁ దనయొద్దకు రమ్మని తనపెంపుడుఁజిలుకచేఁ గృష్ణునకుఁ జెప్పిపంపెనని భావము, శౌరి-కృష్ణుఁడు, కోప ....వలనంబులన్—కోపకందళ - కోపప్రాదుర్భావముచేత,

అనఁగా మొలచినకోపముచే ననుట, కలుషాయిత-కలఁతఁజెందిన, అక్షివలనంబునన్ - కన్నులఁ ద్రిప్పుటచేత, ఆసతి-చిలుకచేఁ జెప్పిపంపిన యా వేల్పుతొయ్యలి-తన్నదల్పఁగన్-తన్ను బెదరింపఁగా, ఆకలికితెలంగ-ఆదేవాంగనచర్యను, కడకన్నులసన్నలన్-క్రీఁగంటిసంజ్ఞలచేత, సత్యభామకున్, చూపెన్, అని యన్వయము.

అనఁగా నొకానొక దేవతాస్త్రీ మోహాతిరేకముచేఁ గృష్ణునిఁ దనచెంతకు రమ్మని పెంపుడుఁజిలుకచేఁ జెప్పిపంపె ననియు, నా వృత్తాంతమును గృష్ణుఁడు తనకటాక్ష సంజ్ఞలచే సత్యభామకుఁ దెల్పుచుండఁగా నా దేవతాస్త్రీ యతనిపైఁ గోపించి కన్నులెఱ్ఱఁజేసికొని కృష్ణునిఁ దుఱుముఱఁజూచి యదల్చెననియు, భావము

ఈ పద్యమున నున్మాద మను సంచారీభావము.

క అనిమిషపురజాలకములు
వనితాజనతామయములు వనితలహృదయం
బనురాగరసమయం బ
య్యనురాగము శౌరిమయము నయ్యెడ నయ్యెన్ 21

(వ్యా)అనిమిషపురజాలకములు-అమరావతీపట్టణగృహములందలిగవాక్షములు; వనితాజనతామయములు-స్త్రీజనసమూహముచే నిండినవి, అయ్యెన్, అనుపదముతో నన్వయము.

'వనితాజనితాత్యర్థానురాగాయాంచ యోషితి' —అని యమరుఁడు.

'వనిత' యనఁగా మిక్కిలి యనురాగముఁ బుట్టించు స్త్రీ, వనితలహృదయంబు అనురాగరసమయము, అయ్యెన్, అని యన్వయము

అనఁగా నా పట్టణమందలి సుందరీమణుల డెందములందుఁ బ్రేమాతిశయంబు నిండెనని భావము

అయ్యనురాగము, శౌరిమయమున్ అయ్యెన్, అని యన్వయము, శౌరిమయమున్ అయ్యెన్, అన నెడ శౌరిమయముగా నయ్యెనని భావము

అనఁగా నచ్చటి దేవతాస్త్రీల యనురాగములు శ్రీ కృష్ణునియందే పరఁగెనని భావము

అనురాగలక్షణము

" అంకురపల్లవకలికాప్రసూనఫలభోగభాగియంక్రమతః
ప్రేమామానః ప్రణయః స్నేహోరాగోనురాగ ఇత్యుక్తాః''

అలంకారము-ఏకావళి

పూర్వపూర్వముల కుత్తరోత్తరములు విశేషణములై యొప్పుట ఏకావళి. ఇట్టి యలంకారముగల శ్లోకము రామాయణమునఁ జూపట్టుచున్నది

''మహీకృతాపర్వతరాజిపూర్ణా, శైలాఃకృతావృక్షవితానపూర్ణాః
వృక్షాఃకృతాఃపుష్పవితానపూర్ణాః, పుష్పంకృతం కేసరపత్రపూర్ణమ్ ''

—సుందరకాండము

చ. కనుఁగొన వేడ్కలం బొదముకాయ్యులఁ నచ్చర లీసడించుట
ల్వ్వమచు దరస్మితం బొలయ వెన్నుఁడు రాజపథంబు దాఁటి య
య్యనిమిషనాథుగేహబహిరంగణభూస్థలి డిగ్గె నై నతే
యని మణిచిత్రవేత్రకరహుంకృతి దిక్కులు పిక్కటిల్లఁగన్ 22

(వ్యా) కాయ్యులన్ - అనురాగములతో (క్రియలతో); ఈసడించుటల్ - (పరస్పరము) నిందించుటలను (కోపించుటలను), దరస్మితంబు-మందహాసము,

హాస మాఱువిధములు, స్మితము, హసితము, విహసితము, ప్రహసితము, అపహసితము, అతిహసితము అని. వీని లక్షణములు -

క. స్మితమును హసితము నను నీ, ద్వితయము నుత్తమున నాఁగ దీపించుఁదగన్
స్మితముపికాసకపోలము, మితదర్శితరదనమైన మెఱయు హసితమై.

క. విహసితమును బ్రహసితమును, మహిరెండును మధ్యమములుమదిఁ బరికింపన్
విహసితము మృదులనినదము ప్రహసితముశిరఃప్రకంపపరిమితి మరయన్

క. అపహసితము నతిహసితము, నెపుడును నధమంబులనఁగ నేపారుశిర
శ్చపలమునశ్రుయుతంబును, నపహసితము మేనుగదల నతిహసితమగున్

—అని కావ్యాలంకార చూడామణి.

మణిచిత్రవేత్రకరహుంకృతి—రత్నములుచెక్కిన చిత్రపుబెత్తములుగల సేవకుల హుంకారములు (అనఁగా హెచ్చరికలనుట), పిక్కటిల్లఁగన్- బిద్దలుకాఁగా

అదితిని శౌరి దర్శించుట

క ఆదరమున శతమన్యుఁడు
కై దండ యొసంగ యామకరిదానర్ఝరీ

మేదురకక్ష్యాత్రితయము
నా దనుజవిరోధి గడచి యటఁ జని యెదుటన్. 23

(వ్యా) క్రైదండయొసంగన్-చేయూఁత నియ్యఁగా, యామ............
త్రితయము—యామకరి-జాముకావలి యుండు నేనుఁగులయొక్క, దాన-మదజలము చేత, మేదుర-దట్టమైన, కక్ష్యాత్రితయమున్-మూఁడంతర్గృహములను, 'కడచి' అను దానితో నన్వయము

సీ. తొడలపైఁ జూఁచిన యడుగుగెందమ్ముల
 నొయ్యనఁ బౌలోమి యొత్తుచుండఁ
బార్శ్వభాగంబునఁ బంకేరుహాసను
 కాపునీరత్నంబు కతలు సెప్ప
బనిఁబూని యంతంత వినయావనతవృత్తి
 సప్తర్షికాంతలు సంచరింప
వీజనచామరవీటికరండాది
 కములు దిక్పతిసతీగణము దాల్ప
తే. విమలచింతామణీమయవేదిమీఁదఁ
గల్పకలతాంతకల్పితతల్పసీమ
నధివసించిన నిఖిలలోకైకవంద్య
నమరమౌక్తికశుక్తి నయ్యదితి గనియె. 24

ఈ పద్యమునందు దేవేంద్రమాత యగు నదితి వర్ణింపబడియె.

(వ్యా) ఒయ్యనన్-మెల్లఁగా, పౌలోమి-శచీదేవి, సప్తర్షికాంతలు - సప్తర్షుల భార్యలు, సప్తర్షులు—'మరీచి, అత్రి, అంగిరసుఁడు, పులహుఁడు, క్రతువు, పులస్త్యుఁడు, వసిష్ఠుఁడు' అని మహాభారతమునందును, 'గౌతముఁడు, భరద్వాజుఁడు, విశ్వామిత్రుఁడు, జమదగ్ని, వసిష్ఠుఁడు, కశ్యపుఁడు, అత్రి' అని శతపథబ్రాహ్మణమునందును జెప్పఁబడి యున్నది

శ్లో॥ కశ్యపో౽త్రిర్భరద్వాజః, విశ్వామిత్రశ్చ గౌతమః
 జమదగ్నిర్వసిష్ఠశ్చ, సప్తైతే ఋషయ స్స్మృతాః. అని మతాంతరము.

వీజన.... దికములు —వీజన-విసనకఱ్ఱలు, చామర-వింజామరలు, వీటి కరండ-తమలపాకులపెట్టె, అమరమౌక్తిక శుక్తిన్-దేవతలను ముత్యములకు ముత్యపుఁజిప్పయగు(నట్టిదానిని), అనఁగా ముత్యపుఁజిప్పలో ముత్యములు పుట్టిన ట్లీయదితికడుపున దేవతలు పుట్టిరని భావము, అనఁగా నదితి దేవతల తల్లియనుట

మ. కని సర్వాంగరమణీయుతంబుగ నమస్కారంబు గావించి భౌ
మనిశాటాహృతకుండలద్వయము నాత్మస్వర్ణచేలాగ్రబం
ధనము న్విడ్చి యొసంగ నందుకొని మోదం బంది యానందనం
దను దీవించుచుఁ జెంగట న్నిలిపెఁ జింతారత్నపీఠంబునన్ 25

(వ్యా) భౌమ.. ద్వయము:—భౌమనిశాట - నరకాసురునిచేత, (భౌమ - భూమికుమారుఁడగు నరకుఁడు; నిశాట-అసురుఁడు), అహృతకుండలద్వయము-అపహరింపఁబడిన కుండలముల జంటను; ఆత్మస్వర్ణచేలాగ్రబంధనమున్-తనబంగరు పుట్టపుఁ గొనయందలి ముడిని, విడ్చి-విప్పి

అదితి శౌరిం గీర్తించుట

క. మే నిమిరి శిరసు మూర్కొని
దానవపరిపంథి యెంత ధన్యనో నియత
ధ్యానపరు లయిన మునులుం
గానని నినుఁ గంటి మంటి గతకల్మషనై 26

(వ్యా) మే-మేనును, రూపాంతరములు మెయి, మై, నిమిరి-తడవి, శిరసు మూర్కొని-మూర్ధాఘ్రాణము చేసి, కార్యములు వాత్సల్యసూచకములు; మంటిన్—బ్రతికితిని.

ఉ. సర్గ మొనర్తు బ్రహ్మ యన సత్కృపఁ బెంతు జనార్ధనుండు నా
భర్గుఁ డనంగఁ గ్రమ్మఱఁగఁ జారణ సేయుదు విజ్ఞగంబు నై
సర్గికలీల నొక్క మఱి సౌఖ్యము నొందుదు కేవలంబు దో
రర్గళభూషణీకృతరథాంగ నినుం గొనియాడ నేర్తునే 27

(వ్యా) దోరర్గళ రథాంగ —దోరర్గళ - గడియలవంటి బాహువునందు; భూషణీకృత-ఆభరణముగా నుంచఁబడిన, రథాంగ-చక్రముగలవాఁడా, అనఁగాఁ జక్ర

హస్తుఁడా యనుట, జగంబును - ఈప్రపంచమును, బ్రహ్మయనన్ - బ్రహ్మయను పేరుతో, సర్గ మొనర్తు - సృజింతువు, జనార్దనుండు నాన్ - విష్ణు వను పేరుతో; పెంతువు - పాలనము సేయుదవు, భర్గుఁ డనంగన్ - శివుఁ డను పేరుతో; క్రమ్మఱన్ - మఱల, పారణసేయుదువు - మ్రింగుదువు, (అనఁగా లయము నొందింతువని భావము), ఒక్కమాటి - ఒక్కసారి, నైసర్గికలీలన్ - స్వాభావికలీలతో, కేవలుండు - నిరుపాధికుఁడవై, అనఁగా జగత్సృష్టిస్థితిసంహారనిమిత్తము లైన బ్రహ్మ విష్ణు మహేశ్వర రూపములను ధరింపక శుద్ధవిరాట్పురుషుఁడై యనుట, సౌఖ్యమునొందుదువు - ఆనంద స్వరూపుఁడవై యుందువు,

(వి) పరమేశ్వరుఁ డొక్కఁడే త్రిమూర్తులతోఁ బ్రపంచసృష్టిస్థితిలయములఁ గావించునని వేదాంతములు నుడువుచున్నవి. ఈయర్థమునే 'తిసృభి స్త్వ మవస్థాభి ర్మహిమాన ముదీరయన్, ప్రళయస్థితిసర్గాణా మేకః కారణతాంగతః' అని కాళిదాసుఁడు కుమారసంభవమునందు వచియించి యున్నవాఁడు.

అవతారవర్ణనము

ఉ. వాలముతాఁకున న్గిరులు వజ్రనిపాతము సంస్మరింపఁ బెన్
వాలుగ వై మహార్ణవమునం దొలుఁబల్కుల దొంగరక్కసున్
వాలికవంకవాఁడిగతి వ్రచ్చి వెస న్నిగమాళిఁ దమ్మిపూఁ
జూలికిఁ దెచ్చి యీవె త్రిదశు ల్గొనియాడ మురాసురాంతకా. 28

ఈపద్యమునందు మత్స్యావతారము వర్ణింపఁబడినది

(వ్యా) వాలముతాఁకునన్ - తోఁకవలనిదెబ్బచే, గిరులు, వజ్రనిపాతమును, స్మరింపఁగాన్ - కొండలు వజ్రాయుధఘాతమును దలంపఁగా, మత్స్యావతారుఁడైన విష్ణుదేవుని వాలపుదెబ్బలు సముద్రమందలిగిరులకు వజ్రాయుధఘాతములవలె నుండె ననిభావము, పెన్వాలుగవై - పెద్దవాలుగయనుచేఁపవై, మహార్ణవమునన్ - గొప్పసముద్రమునందు, తొలుఁబల్కుల దొంగరక్కసున్ - వేదములను దొంగలించిన సోమకాసురుని, వాలికవంకవాఁడిగతిన్ — వాలిక - పొడవైన, వంక - పార్శ్వమందలి, వాఁడి - తీక్ష్ణమైన, గతిన్ - కఱకుగానుండు ఱెక్కచేత, వ్రచ్చి చీల్చి, నిగమాళిన్ - వేదసమూహమును, తమ్మిపూఁజూలికిన్ - బ్రహ్మకు

చ సురనికరంబు రక్కసులుఁ జుట్టములై యమృతాభిలాష మం
దరగిరిఁ జిల్వరాచతరిత్రాట బిగించి పయఃపయోధి ని
ర్భరగతిఁ ద్రచ్చుచో నడుగువట్టిన తద్గిరి యెత్తవే ధుళీ
పరివృఢమూర్తివై కపటపద్మముఖీత్వ విమోహితాసురా 29

ఈపద్యమునందుఁ గూర్మావతారము వర్ణింపఁబడినది

(వ్యా) కపట... ...సురా—కపటపద్మముఖీత్వ - మాయావనితాత్వము చేత, అనఁగా మాయాకల్పితమైన మోహినీరూపముచేత, విమోహిత - అవివేకులుగాఁ జేయఁబడిన, అసుర - రాక్షసులుగలవాఁడా, చుట్టములై-విహితులై (ఒద్దికతో ననుట), చిల్వరాచ తరిత్రాటన్-వాసుకియనెడు కవ్వపుఁద్రాటితో, బిగించి - బంధించి; చిల్వ-చిలువ చిలుము + ఆయి విషమునోటి యందుగలది, చీలిన, వా-నోరుగలిగినది; (పామునియర్థము), ఇట్టిపదము 'నలువ' నాలుగువాతులు గలవాఁడు బ్రహ్మయని యర్థము, పయఃపయోధిన్-క్షీరసముద్రమును, త్రచ్చుచోన్-చిలుకునప్పుడు, అడుగు వట్టిన-క్రిందికిఁబోయిన, తద్గిరిన్-మందరగిరిని, ధుళీపరివృఢమూర్తివై-మేటి తాబేటి యాకారము గలవాఁడవై, 'ఎత్తవే' అను పదముతో నన్వయము; ధుళీ-ఆడుతాఁబేలు, 'కమఠీధుళీ' అని యమరుఁడు, 'దులీ' యని రూపాంతరము, పరివృఢ-పతి; వ, బ, లక భేదముగాన 'పరిబృఢ యని రూపాంతరము.

క విలయోల్బణజలనిధిప
ల్వలమున నిల మునుఁగ నేకలమవై దంష్ట్రాం
చలమునఁ దాల్చవె నీ వా
బలిసద్మముఁ దూఱి భుజగపర్యంకశయా. 30

ఈపద్యమున వరహావతారము వర్ణితము.

(వ్యా) భుజగపర్యంకశయా - శేషతల్పమునందుఁ బవ్వళించియున్నవాఁడా, విలయోల్బణ జలనిధి పల్వలమునన్ — విలయ-ప్రళయకాలమునందు, ఉల్బణ-ఉప్పొంగిన (ప్రకట మైన); 'స్ఫుటం ప్రవ్యక్త ముల్బణం' అని యమరుఁడు, జలనిధి-సముద్ర మనెడు, పల్వలమునన్ - పడియయందు, ఇల-భూమి, ఏకలమవు - వరాహమవు; దీనికిఁ బైపద్యమునందును వరాహావతారమే వర్ణింపఁబడి యుండుటచే నీపద్య ప్రక్షిప్తమని తోఁచుచున్నది సరసముగ నుండుటచే వ్యాఖ్యానము చేయఁబడినది.

చ. పెకలి యజాండకర్పరము బీటలు వాఱఁగ మేను పెంచి యా
మకరనికేతనోదరనిమగ్నమహీమహిలాలలామఁ గే
తకముకుళాగ్రసంగత మదభ్రమరీసమరీతి గాఁగఁ గొ
మ్ముకొనఁ దగిల్చి యెత్తఁ గిటిమూర్తిని దాల్చితి గా జనార్దనా. 31

(వ్యా) పెకలి-పగిలి, 'పికిలి' అని రూపాంతరము, అజాండకర్పరము—బ్రహ్మాండభాండమును, బీటలు వాఱఁగన్-బ్రద్దలుకాఁగా, మేను పెంచి-శరీరమును బొడిగించి; మకర .. లలాము—మకరనికేతన-సముద్రముయొక్క, ఉదర-మధ్యమందు, నిమగ్న-మునిఁగిన, మహీ-భూమి యనెడు, మహిళాలలామన్ - స్త్రీరత్నమును; కేతక . . . రీతి గాఁగన్—కేతకముకుళ - మొగలిమొగ్గయొక్క, అగ్ర-కొనయందు, సంగత-కూడిన, మదభ్రమరీ-మదించిన యాఁడుతుమ్మెదతో, సమరీతి గాఁగన్-సమానమయి యొప్పఁగా, కొమ్ముకొనన్, తగిల్చి, ఎత్తన్,—, కిటియూర్తిని-వరాహమూర్తిని, తాల్చితిగా-ధరించితివి గదా,

అలంకారములు—ఉపమానము, రూపకము

చ. సట లిట మాను రోరి హరి సర్వమయుం డశె యంచుఁ బట్టితోఁ
చిటచిట లాడి యిందుఁ గనఁ జేయుము నే వని దైత్యుఁ డాడినం
లటపట ఱాతికంబ మిరువాయలు గా నరసింహమూర్తివై
కుటిలనఖాగ్రకుంచికల గ్రువ్వవె వానియురఃకవాటమున్ 32

ఈపద్యమునందు నరసింహావతారము వర్ణింపఁబడినది

(వ్యా) సటలు-సీనేర్పుమాటలను, ఇటన్-ఇఁకను; మానుర - విడిచిపెట్టురా, 'ఓరీ' యని హిరణ్యకశిపుఁడు తన కుమారుఁడగు ప్రహ్లాదుని సంబోధించుమాట చిటచిటలాడి-కోపపడి, దైత్యుఁడు-హిరణ్యకశిపుఁడు, పటపటన్ - పగులుటయందను కరణము, ఇరువాయలుగాన్ - రెండుబ్రద్దలుగా, కుంచికలన్ - బీగములు తెఱచుటకు సాధనమగు తాళపుఁజెవులను, గ్రువ్వవె-గ్రుచ్చితెఱచితివి కదా

ఇందు రౌద్రరసము వర్ణింపఁబడినది దీనికి శార్దూలవిక్రీడితము, మత్తేభవిక్రీడితము, స్రగ్ధర మొదలగువృత్తములు యుక్తముగా నుండును చంపకమాలావృత్తము శృంగారరసోచితము ముక్కుతిమ్మనార్యముద్దుఁబల్కులని పేరందిన యీకవి రౌద్రరసమును ముద్దుగానే వర్ణించెను.

మ. నను నా కశ్యపకామినీమణులలోన న్ధన్యఁగాఁ జేయ మ
త్తనయవ్యాజము దాల్చి వామనుని చందాన న్బలి న్మెట్టవే
ఘనమార్గోన్నమితాంఘ్రిపద్మమునకుం గంజాప్తుఁ డంశువ్రజం
బను కింజల్క పరంపర ల్మెఱయ నుద్యత్కర్ణికం బోలఁగన్ 33

(వ్యా) కశ్యపకామినీమణులలోనన్ - కశ్యపుని భార్యలగు దితి యదితి యను మా యిరువురిలో, ననున్ ధన్యఁగాఁజేయన్-నన్నుఁ గృతార్థురాలినిగాఁ జేయుటకై, మత్తనయవ్యాజముఁ దాల్చి-నా పుత్రుఁడనునెపమును వహించి, అనఁగా నుపేంద్రుఁడయి పుట్టియని భావము, వామనునిచందానన్-పొట్టివడుగు రీతితో, ఘన..... పద్మమునకున్-ఘనమార్గ-మేఘమండలమువఱకు, ఉన్నమిత-పైకెత్తఁబడిన; అంఘ్రి పద్మమునకున్-పాదకమలమునకు, అంశువ్రజం బను కింజల్కపరంపర ల్మెఱయన్ - కిరణసమూహము లనెడు కేసరముల వరుసలు ప్రకాశింపఁగా, కంజాప్తుఁడు-సూర్యుఁడు, ఉద్యత్కర్ణికం బోలఁగన్ - మెఱయుచున్న తామరదుద్దువలె నొప్పఁగా, బలిన్, మెట్టవే-బలిచక్రవర్తిని నణఁగఁద్రొక్కితివి కదా.

మ. ఘనదోర్దండనటత్కుఠారమున వీఁక న్రాజహంసాళిఁ దు
త్తునియ ల్సేసియుఁ గ్రౌంచరంధ్రమునఁ దోడ్తో రాజహంసాళి మే
దినికిం దెచ్చితి కార్తవీర్యభుజపంక్తిం జక్కఁ గావించి తం
బునిధిం గ్రొత్తగ నాశ్రమంబునకు నిమ్ముం గొంటి వీ వమ్మునన్. 34

ఈ పద్యమునందుఁ బరశురామావతారము వర్ణింపఁబడినది.

(వ్యా) ఈవు-నీవు (కర్తృపదము), ఘనదోర్దండ నటత్కుఠారమునన్ - ఘన-గొప్పది యగు, దోర్దండ-కఱ్ఱవంటి బాహువునందు, నటత్ - చలించుచున్న, కుఠారమునన్-గొడ్డలిచేత, వీఁకన్-శౌర్యముతో, రాజహంసాళిన్-రాజశ్రేష్ఠుల సమూహములను, తుత్తునియలు చేసియున్-ఖండఖండములుగా నఱికిచంపియు, క్రౌంచరంధ్రమునన్-క్రౌంచపర్వతమందు రంధ్రమొనరించి దానిమార్గముగా, తోడ్తోన్-వెనువెంట; రాజహంసాళిన్ - రాజహంసపక్షుల వరుసను, మేదినికిం దెచ్చితి - భూమిమీఁదికి రప్పించినావు

ఇక్కడఁ బరశురాముఁడు క్రౌంచపర్వతమునందు రంధ్ర మొనరింపఁగా దాని కవ్వలి మానససరోవరమున నుండు రాజహంసపక్షు లారంధ్రమార్గమున భూమికి వచ్చుచుఁ బోవుచుండు నను పురాణకథ యనుసంధేయము.

మున్ను భగవంతుఁడగు పరమశివుని యొద్ద ధనుర్వేదము నభ్యసించుచుండిన పరశురాముఁడు క్రౌంచధారణుఁడగు కుమారస్వామిపై నీసుచేతఁ గ్రౌంచభూధరమును మిగుల వాఁడియగు నారసముచే విలాసార్థము భేదించి రంధ్రము గావించెననియు నమార్గమున మానససరోవరమున నున్న హంసలు పచ్చుచుం బోవుచుండుననియుఁ బురాణ కథ కలదు కాళిదాసు మేఘసందేశమునం దీవిషయము నిట్లు చెప్పెను—

"ప్రాలేయాద్రే రుపతట మతిక్రమ్యతాం స్తాన్ విశేషాన్,
హంసద్వారం భృగుపతి యశోవర్త్మ యత్క్రౌంచరంధ్రం"—

కార్తవీర్య భుజపంక్తిన్ - కార్తవీర్యుని భుజముల వరుసను, చక్కఁగావించితి-నఱకఁజేసితివి, అంబునిధిన్-సముద్రమునందు, ఆశ్రమంబునకున్ - వసియించుటకు, అమ్మునన్-బాణముచేత, అమ్మున్, కొంటివి-స్థానమును నిర్ణయించుకొంటివి, అనఁగా సముద్రపు నీటిపై బాణమును ప్రయోగించి యా నీటిని గొంచె మావలఁ దఱిమి యా భూమిని దనకు వాసస్థానముగా నేర్పఱచుకొనె నని భావము

ఈ కథయు మహాభారతమున నరయునది

అదియే యిపుడు కేరళదేశ మనఁబడు.

మ. అరవిందాననఁ గోలుపోయిన యవజ్ఞావాప్తిచే వీరవా
నరసైన్యప్రకరంబు నేలి జలధి న్బంధించి లంకాపురీ
శ్వరకంఠాటవి నేర్చి రౌప్యగిరిలజ్జాపంకముం గీర్తిని
ర్ఝరపూరంబులచేఁ దొలంచితి గదా రామాభిధానంబునన్ 35

ఈ పద్యమునందు రామావతారము వర్ణింపఁబడినది

(వ్యా) అరవిందాననన్-కమలవదనయగు సీతను, కోలుపోయిన-పోఁగొట్టుకొనిన, అవజ్ఞావాప్తిచేన్-అవమానప్రాప్తిచేత, వీరవానరసైన్యప్రకరంబున్ - శూరులగు వానరసేనాసమూహములను, ఏలి-పాలించి (అధిపతివై యని భావము) జలధిన్, బంధించి-సముద్రముమీఁద సేతువునుగట్టి, లంకాపురీశ్వరకంఠాటవిన్-రావణుని కంఠములను నడవిని, ఏర్చి-దహించి, రామాభిధానంబునన్-శ్రీరాముఁడను పేరుతో, రౌప్యగిరిలజ్జాపంకమున్ - కైలాసపర్వతమునకు సంభవించిన లజ్జయను బురదను, కీర్తినిర్ఝరపూరంబులచేన్-యశస్సను సెలయేటి వెల్లువలచే, తొలంచితి గదా-పోఁగొట్టితివి గదా అనఁగా శ్రీరాముఁడు రావణుని జంపుటయే గాక తొల్లి రావణునిచేఁ బెకలింపఁబడిన కైలాసమునకుఁ గలిగినలజ్జను దనకీర్తి యనెడు సెలయేటి ప్రవాహముచేఁ బోఁగొట్టె నని భావము

చ. అలుకఁ బ్రలంబదానవుని ప్రాణము గొంటి కళిందనందనా
సలిలభరప్రవాహరభసంబు మరల్చితి పట్టిఁ బ్రోవ నాఁ
గలిమొన హస్తినాపురి పెకల్చితి కౌరవవీరు లెల్ల బె
గ్గిల నలరేవతీరమణికిం బతి వై యదువంశమౌక్తికా 36

ఈపద్యమునందు బలరామావతారము వర్ణింపఁబడినది.

(వ్యా) యదువంశమౌక్తికా-యదువంశ మనెడు వెదురునందు ముత్యమువలెఁ బుట్టినవాఁడా, వంశ-అన్వయము-వెదురు, శ్లిష్టపరంపరితరూపకము; ప్రలంబదానవుని ప్రాణమును గొంటివి-ప్రలంబాసురుని జంపితివి, కళింద ..... రభసంబును— కళిందనందనా-యమునా నదియొక్క, సలిలభర - నీళ్లభారము గలిగిన, ప్రవాహ - వెల్లువయొక్క, రభసంబున్-వేగమును; మరల్చితి - త్రిప్పినావు, పట్టిఁ బ్రోవన్ - కొడుకును గాపాడుటకై (సాంబుని ననుట), నాఁగలిమొనన్-నాఁగటికొనచేత, హస్తినాపురిని—, పెకల్చితివి-పెళ్ళగించితివి, (హస్తినాపురి - హస్తినపురి యని రూపాంతరము) ; బెగ్గిలన్-భయపడఁగా,

లక్షణాపరిగ్రహము చేసి పలాయమానుఁడగు సాంబుని దుర్యోధనాదులు చెఱఁ బెట్టఁగా బలరాముఁడు విడిపింపు మని కోరియుఁ గౌరవులు విడువక నిందించుటచేఁ గ్రోధావిష్టుఁడగు రాముఁడు హలాయుధమున హస్తినాపురమును గంగలోఁ గలుపఁ బూనఁగా నగరము తలక్రిందుగా నైనదను భాగవత దశమస్కంధకథ యిట నను సంధేయము

మ. త్రిపురస్త్రీలఁ బతివ్రతామణుల సారెం బుంశ్చలీవర్తనం
బుపదేశం బొనరించి బేల్పఱిచి వధ్యుల్గాని తద్భర్తలన్
ద్విపచర్మాంబరుచూపుటింగలమున న్వేఁ ద్రోచి పాటింపవే
కపటశ్రీజినరూపము న్భువనరక్షాజాగరూకేక్షణా. 37

ఈ పద్యమున బుద్ధావతారము వర్ణింపఁబడినది.

(వ్యా) భువనరక్షాజాగరూకేక్షణా - లోకమును పాలించుటయందు మేలుకొనియుందు కన్నులు గలవాఁడా, అనఁగా నెల్లప్పుడును లోకములను రక్షించువాఁడా యనుట, త్రిపురస్త్రీలన్ - త్రిపురాసురపట్టణమందలి స్త్రీలను, సారెన్ - మాటిమాటికి, పుంశ్చలీ వర్తనంబును-జారత్వమును; బెల్పఱిచి-మోసపుచ్చి, వధ్యుల్ గాని తద్భర్తలన్-చంపుటకశక్యులగు వారి పెనిమిటులను, అనఁగా రాక్షసు లని భావము.

ద్వీపచర్మాంబరు చూపుటంగలమునన్-శివుని ఫాలాగ్నియందు, వే, త్రోచి-శీఘ్రముగాఁ బడద్రోసి, అనంగాం దహించి యనుట, 'వే' యను పదము కళగాని ద్రుతప్రకృతికము గాదు; కపట శ్రీతిన రూపమున్-మాయమగు బుద్ధదేవుని రూపమును, పాటింపవే - ధరింపలేదా

(వి) విష్ణుదేవుని యవతారములు పది, మత్స్య, కూర్మ, వరాహ, నృసింహ, వామన, పరశురామ, శ్రీరామ, బలరామ, బుద్ధ, కల్కులని యొకపక్షము

'మత్స్యః కూర్మో వరాహశ్చ నరసింహోథవామనః
రామో రామశ్చ కృష్ణశ్చ బుద్ధః కల్కిశ్చ తేదశ

ఏతేతు విభవావస్థా బ్రహ్మణః పరమాత్మనః' అని పద్మపురాణోత్తరఖండమునఁ జెప్పఁబడి యున్నరీతిని బలరామునకు బదులు శ్రీకృష్ణుఁడు దశావతారములలోఁ జేర్చిన వాఁడని మఱియొకపక్షము.

బుద్ధుడు—విష్ణుని దశావతారములలోఁజేర్చి యీపద్యమున వర్ణింపఁబడిన బుద్ధుఁ డెవఁడని తర్కింతము ఆదికాలంబునఁ దారకాక్షుఁడు, కమలాక్షుఁడు, విద్యున్మాలి యను ముగ్గురు రాక్షసులు తపంబుచేసి యవధ్యులగునట్లు బ్రహ్మవలన వరంబు వడసి త్రిపురంబుల నిర్మించుకొని దేవతలను హింసించుచుండిరనియు, వారును దత్పత్నులును వేదవిహిత సదాచార సంపన్నులై పాతివ్రత్యంబున కొప్పారుటవలన నజేయులైయుండి రనియు, దేవతలప్రార్థనంబున విష్ణువు మాయాసన్యాసియగు బుద్ధరూపంబుఁ దాల్చి యా రక్కసులకు దురాచారంబులు బోధించి తత్కామినులకుఁ గామచారత్వంబు నుప దేశింప వార లమ్మాయకు లోఁబడి దుష్పథంబుల మెలంగఁజొచ్చిరనియుఁ, బిదంపడి శంకరుఁడు దేవతల సాహాయ్యంబున వారిని త్రిపురంబులతోడ సంహరించి సురలకు హితంబొనర్చెననియు, భాగవతపద్మపురాణంబులు నుడువుచున్నవి.

ఈ కలియుగంబునఁ గపిలవస్తునగరంబున శుద్ధోదనునకు మాయాదేవికిని సుతుండై జన్మించిన బుద్ధుఁడే విష్ణుని నవతారంబని కొందఱు తలంతురు. బౌద్ధశాస్త్ర ములవలన నిరువదియైదుగురు బుద్ధులుండిరనియు, వారిలో శుద్ధోదనియగు శక్తిసిం హుఁడు, సర్వార్థసిద్ధుఁడు, అర్కబంధుఁడు, గౌతముఁడు, నను నీ నాలుగు పేరులతోఁ బరఁగునతఁడు కడపటివాఁ డనియు, నితఁడుమ విష్ణ్వంశసంభూతుఁడే యనియుఁ దెలియవచ్చెడు.

ఈపద్యమునందు వర్ణింపఁబడిన బుద్ధుఁడీ పంచవింశతిబుద్ధులకంటె భిన్నుఁడగు విష్ణుదేవుని సాక్షాదవతారంబని యూహింపఁదగియున్నది.

కృష్ణావతారవర్ణనము

గణసమకదండకము

యదుతిలక, జగత్త్రయీనిర్మితిప్రక్రియాకర్మఠేందిందిరోద్భాసినాభీ
సరఃపద్మ, పద్మాసతీపాదపీఠాకృతిప్రస్ఫురత్కౌస్తుభాంకూరితాళీక
బాలాతపద్యోత, పద్ద్యోతరంగిణ్యుదక్షాళితైణాంకభృత్పాంసుల క్లిష్ట
వేల్లజ్జటాజాల, జాలంధరోడ్యాణమూలాఖ్య బంధత్రయీ బంధసంధు
క్షిత స్పర్శనిర్గ్రంథిత గ్రంథిషట్కాంతరోన్నిద్రకద్రూసుతశ్రీ
ముఖజ్వాలవల్లీపరిస్రంసమానేందునిష్యందనద్వ్యంగనిష్పంద యోగీం
ద్రహృద్వేదికావాస, యీవాసవాదుల్ సరోజాసనుఁ మున్నుగాఁ
జేసి సర్వంసహాభీరుభారంబుఁ బోఁద్రోయవే యంచుఁ బ్రార్థించిన
న్దేవకీదేవిగర్భంబునం దుద్భవం బంది బాహుద్వయద్వంద్వము న్నం
దకస్యందనాంగాబ్జకౌమోదకీశార్ఙ్గముఖ్యాయుధవ్రాతమ్ముం బీతకౌ
శేయము న్వత్సభాగంబునన్మించు శ్రీవత్సమ్ముం జూపినం దల్లి భీతి
ల్లుచుం గావు కావంగదేయన్న నీ వంతలోఁ గావు కావంచు నేడ్పు
ల్దలిర్పం గసుంగందవై తండ్రియత్నంబునన్నందగోష్ఠంబునం దున్న చో
వ్రేతయై చేఁతిపాల్గ్రోల్ప నేతెంచు నాపూతనాఖ్యాతనారీకుచం
బగ్రహస్తంబునం బట్టి తత్ప్రాణనిర్యాణశంఖంబు పూరించుచందం
బునం గ్రుక్కుల న్నొక్కి మక్కించియు, న్బండిశాకాసిఁ గీలూడఁ
గాఁ దన్నియు, న్వెన్న వేమాఱు గొల్లాడఁగా గొల్లయిల్లాండ్రు నం
దారవిందాస్యతో ఱట్టు గావించిన న్నిక్కపుంబట్టివేయంచు నిన్బట్టి
చట్రోలితోఁ గట్టిన న్దిట్టవై కిట్టి పెన్నద్ది మద్దు ల్పడం ద్రోచియు
న్నైశ్వవంబు న్విడంబింపవే, లేఁగలు న్గోపబృందంబు బృందావనార
ణ్యవాటి న్నటింపం జలత్కాకపక్షంబుతో బర్హిబర్హావతంసంబు
తో మంజుగుంజాఫలోద్దామంబుతోఁ దానమానక్రియాశంసి
వంశంబుతో నేపు దీపించు నీప్రోపు ప్రేపాపలం గ్రేపుల న్వైవ

రీత్యంబుగాఁ జాపి యాపద్మజుం డొక్కచో డాఁచిన న్వానిరూపంబు
నీవై పునస్సృష్టి నాస్రష్టగర్వంబు ఖర్వంబుగాఁ జేయవే, తోయవే
గోచ్ఛలద్వీచికా మర్ధళధ్వాన మాగుబ్బుగా నుబ్బునం గేళిఁ గాళిం
దిలోఁ గాళియాహిస్ఫటారంగమధ్యంబునం దాండవం బాడవే,
తోడిగోపాలకశ్రేణికి న్నీకు జన్మంబుల న్మిందుగా నున్నయన్నం
బుల న్వంచితాత్మేశలై పంచలం జల్దులందీ మునిస్త్రీలకు న్లీలఁ
గైవల్యముం గొల్ల యీవే, పెనుంజిల్వలై బల్విడిం జంగిలి న్మ్రింగు
దైతేయువాత న్వడిం జొచ్చిమై వెంచి తత్కాయము న్రెండు
వాయ ల్వడం జించి గోపంక్తిఁ బోషింపవే, గుంపులై యింపులం
గూడి యాభీరు లాదేవతానేతకు న్జాతర ల్సేయ వారించి తత్పూ
జన ల్నీవు గైకొన్న మేకొన్న పేరల్కతోఁ బుష్కలావర్తకాబ్దంబులం
బంపఁగా నంపజాలంబుగాఁ గొండలుర్లంగవర్షించినం గాందిశీకత్వముం
బొందనామందలం బ్రోవ గోవర్ధనం బెత్తవే మత్తవేదండ ముద్వృ
త్తి నెత్తమ్మిపూ వెత్తుకీలి, న్నిలింపానిశారిష్టదారిష్టమాయాబలీవర్ద
ముం బట్టి మర్దించి తంచు న్వడి న్యూకలాశ్వాకృతిం డాసినం
గేళిఁ జీవానిలంబు ల్భుజాదండశూకంబునం గ్రోలి నీ యౌవనోద్య
ద్భుజాగర్వముం జూపవే, శరదభినవసాంద్రచంద్రప్రభాధౌతభాస్వ
త్కళిందాత్మజాసైకతోత్సంగపీఠిం ద్రిభంగ్యాకృతి న్నిల్చి యాకుం
చితభ్రూవిలాసంబుతో మోము వామాంసముం జేరఁగా శోణ
దంతచ్ఛదాంతంబున న్వేణునాళంబు సంధించి రంధ్రాంతరన్యస్త
హస్తాంగుళీపల్లవాగ్రంబు లల్లాడ మ్రోయించిన న్ముక్తరోమంథ
నిష్పందగోబృందము న్వ్యక్తగోవర్ధనగ్రావనిష్యందము న్మంద
మందాంశుమన్నందనావేగముం గందళన్నీరసారణ్యజీర్ణాగముంగాఁ
గదంబించు తత్పంచమారావము న్వించు నయ్యంచువిల్కానికిం
జిక్కి రాధాదిగోపావరోధాంగన ల్డాసిన న్రాససంక్రీడ మాయాసము

ల్లాసివై సౌఖ్యవారాశి నోలార్పవే, దర్పితాశేషదోషాచరాధీశ
దుస్సాధమై యున్న నీవిక్రమక్రీడ వీక్షింప నక్రూరుచే మామ
విల్పించినం బోవుచోఁ ద్రోవ భావాతిగంబైన నీదివ్యరూపంబుఁ
జూపం బరిభ్రాంతుఁడై యున్న మన్నింపవే వాని నీవానిఁగా, భోజ
భుజాని యుద్వేజనం బందఁ దద్రాజధానిం బ్రవేశించి యేతెం
చుచో ముందటం జందనాలేపము న్దర్శనం బిచ్చిన న్గుబ్జాప్రోయాలికి
న్సజ్జకంబైన యందంబు నొందింపవే, యాగపూజార్చితంబైన
కోదండము న్ఖండఖండంబుగాఁ జేయుచుం దద్ధనుర్దండ రక్షా
భటస్తోమ మస్త్రంబులం జెల్లుగా డోర్లఁగా వ్రేయుచు న్మల్లగర్జా
భుజాస్ఫాలనాభీలమై యుల్లసడ్డిండిమారావవాచాలమై నిగ్రహో
యాతరక్షోభటోదగ్రమై యున్న యయ్యుగ్రసేనాత్మజాస్థానిఁ జొ
త్తేరఁ దత్తోరణఘోటీ నాధోరణుం డుద్ధతిం బైపయిం గొల్పినం
బట్టిపేనుంగుఁ బెండాడి గండస్రవద్దానపంకంబునం బుండ్రముం గుంభ
నిర్ముక్తముక్తావళిం గర్ణదామంబును న్గట్టి రక్తంబునం బట్టెమైపూఁత
యుం బ్రాఁతిగాఁ బూసి తద్దంతకాండంబు కేల న్గదాదండమై
యుండఁగా జెట్టిపై గిట్టి చాణూరు జానూరువు ల్నాటుమాటు
ల్పడం ద్రిప్పి నీ వప్పళింప న్భయభ్రాంతుఁడై పాఱ నుంకించు
నక్రించుఁ గంసుం ద్రిలోకీనృశంసు న్ని యుద్ధక్రియాపద్ధతిం గిక్కుస
న్గొంతుకోర్చి లోనైక్కవే దేవతాదుందుభివ్రాతధింధింధిమిధ్వానగాన
స్వనోత్కర్షంబులం గల్పకద్రుప్రసూనాతివర్షంబులం జెల్లుగా
నెల్లలోకంబు లుల్లాసముం బొందఁగా వానిరాజ్యంబునం బూజ్యుఁగా
నుగ్రసేనుం బ్రతిష్ఠాపితుం జేయవే, దుష్టు నష్టాదశాక్షౌహిణీవా
హినీదుర్మదాంధు న్జరాసంధు భీమాపదేశంబునం జేసి శాసించి కోం
తేయుచే రాజసూయంబు సేయించుచో జాత్యసూయ న్భయం జేది
చేదిక్ష్మావల్లభుం డెంతయుం దుర్భిల్లనం బల్లదం బాడినం బల్లరం

బెత్తి చిత్రింబుగాఁ దచ్ఛిరఃకర్తనప్రౌఢి వర్తించి ధాత్రి న్వసుధావా
సుదేవప్రథాచండశౌండీరు నప్పౌండ్రుఁ జక్రాహతిం జక్కఁగాఁ
జేసి యాశాసుఁ బోర న్మహాసేననాగాననవ్యూహసన్నాహముల్వీడ
వెన్నాడి బాణాసురస్ఫారబాహాసహస్రచ్ఛిదాకేళిమైవాలి లోకంబుఁ
బాలింపవే ఘోరభామాసురగ్రామణీశిక్షకా కౌరవాకర్షితద్రౌపదీ
రక్షకా, ఖేద సందగ్ధ సాందీప సూనుప్రదా, వేదశాఖాశిఖాంచత్ప్రివా
శత్పదా, మాధవా సత్యభామాధవా ౯౫

ఈ దండకమునందుఁ గృష్ణావతారకథలు సంగ్రహముగా వర్ణింపఁబడినవి

(వ్యా) యదుతిలక-యాదవవంశాభరణమా, జగత్త్రయీ. ..పద్మ—

జగత్త్రయీ - ముల్లోకములను, నిర్మితప్రక్రియా - సృజించు కార్యమునందు, కర్మఠ-కర్మనిరతుఁడగు, అనఁగా శ్రద్ధాళువయిన, ఇందిందిర-తుమ్మెదచే, అనఁగా బ్రహ్మచే నని భావము, ఉద్భాసి - ప్రకాశించుచున్న, నాభీసరఃపద్మ - నాభియనెడు కొలఁకునఁ బుట్టిన పద్మము గలవాఁడా, ఇందిందిరమనునెడ నారోప్యము బ్రహ్మయని గమ్యము, అనఁగాఁ గృష్ణునినాభి కొలనువలె నున్న దనియుఁ గొలఁకువంటి నాభి యందుఁ బద్మము పొడమె ననియు నాపద్మమునందు ముల్లోకములను సృజించు బ్రహ్మ పుట్టె ననియు భావము

పద్మాసతీ .. . .. ద్యోత—

పద్మాసతీ-లక్ష్మీదేవియొక్క, పాదపీఠాకృతి - పాదము లుంచుకొనెడుపీఠము వలె, ప్రస్ఫురత్-ప్రకాశించుచుండు, కౌస్తుభ - కౌస్తుభమణియందుండి, అంకూరిత - మొలకలెత్తిన, అనఁగాఁ బుట్టిన, ఆలీక-కపటమైన, అనఁగా మాయమగు, బాలాతప-లేఁతయెండలను, ద్యోత-కాంతులు గలవాఁడా, అనగా విష్ణువు వక్షస్స్థలమున ధరించి యుండు కౌస్తుభమణి యాతని వక్షస్స్థలమున నున్న లక్ష్మీదేవికిఁ బాదపీఠమువలె నొప్పుచున్న దనియు నా మణియొక్క కాంతులు లేఁతయెండలో యనునట్లు ప్రకాశించు చున్నవనియును భావము

పద్ద్యో ..... జాల—

పత్-చరణమునందలి, అనఁగా విష్ణుదేవుని చరణమునందుఁ బుట్టిన, ద్యోతరంగిణీ - ఆకాశగంగయొక్క; ఉద - ఉదకములచేత, క్షాళిత - కడుగఁబడిన, ఏణాంకభృత్-(జింక చిహ్నముగాఁ గలచంద్రుని ధరించిన) శివునియొక్క, పాంసు -దుమ్ము

నిండిన, క్లిష్ట-చిక్కుపడిన, వేల్లత్-కదలుచుండు, జటాజాల-జడలగుంపులు లది వాఁడా అనఁగా శివుఁడు జటాజూటమునందు ధరించిన గంగానది విష్ణుపాదమునుంగ పొడమెనని భావము

"గంగా విష్ణుపదీ జహ్నుతనయా సురనిమ్నగా" అని యమరుఁడు
జాలంధర . . వా—స

జాలంధరోడ్యాణమూలాఖ్యబంధత్రయీ-జలంధరబంధము,ఉడ్యాణబంధము; మూలబంధము, అను పేరులు గల యోగశాస్త్రోక్తములగు మూఁడుబంధములయొక్క, బంధ-(శరీర) నియమనముచేత, సంధుక్షిత-రేఁపడిన, స్పర్శన-వాయువుయొక్క ('శ్వసనః స్పర్శనోవాయుః' అని యమరుఁడు), స్పర్శ-సోఁకుటచేత, నిర్గ్రంథిత-(ముళ్లు) విప్పఁబడిన, గ్రంథిషట్క—ఆఱుగ్రంథులయొక్క (గంథి-ముడి), అనఁగా యోగశాస్త్రమునందుఁ జెప్పఁబడిన మూలాధారాది షట్చక్రములు), అంతర-మధ్యము నందు, ఉన్నిద్ర-మేలుకొన్న అనఁగా వికసించిన, కద్రూసుత - పాముయొక్క (అనఁగా నిక్కడఁ గుండలినీశక్తి యనుట), శ్రీముఖ-మహిమ గల ముఖమునందలి, జ్వాలవల్లీ-తీఁగవలె నుండు తేజస్సు నుండి, పరిస్రంసమాణ-జాఱుచున్న, ఇందు నిష్యంద-అమృతముచేత, సర్వాంగ-సర్వావయవములందు, నిష్పంద-చలింపని, అనఁగా నిశ్చలు లనుట, యోగీంద్ర-యోగశ్రేష్ఠులయొక్క, హృద్వేదికా హృదయ పీఠము, అవాస-ఉనికిపట్టుగాఁ గలవాఁడా,

అనఁగా జాలంధరము మొదలగు యోగబంధనియమములు చేసి ప్రాణాదివాయువులను గదల్చుటచే మూలాధారాది షట్చక్రములయందుఁ గుండలినీశక్తిని బ్రసరింపఁ జేసి దానిచేఁ బొడము నమృతముఁ బానముచేయుచు నిశ్చలమగు సమాధియోగముచే నొప్పారు యోగీశ్వరులమనంబులందు ధ్యానింపఁబడువాఁడా

జ్వాల యనుశబ్దము స్త్రీలింగముగా నున్నను బంలింగముగాను గలదు "జ్వాలమాలాకులంభాతి విశ్వస్యాయతనం మహత్ " అని శ్రుతి

'దవదహనజటాలజ్వాలజాలాహుతానాం' —అని భామినీ విలాసమునందు

ఇక్కడ జలందరాదులగు యోగబంధములును మూలాధారాదిషట్చక్రములును నిరూపింపఁబడుచున్నవి

యోగబంధములు మూఁడు. ఉడ్డీయానము, మూలము, జాలంధరము అని వాని పేరులు. వీని లక్షణములు

బద్ధో యేన సుషుమ్నాయాం ప్రాణస్తూడ్డీయతే యతః
తస్మాదుడ్డీయనాఖ్యోఽయం యోగిభి స్సముదాహృతః
ఉడ్డీనం కురుతే యస్మా దవిశ్రాంతం మహాఖగః
ఉడ్డీయానం తదేవస్యా త్తత్రబంధోఽభిధీయతే
ఉదరే పశ్చిమంతానం నాభేరూర్ధ్వంచ కారయేత్
ఉడ్డీయానోఽహ్యసౌబంధో మృత్యుమాతంగ కేసరీ
పార్ష్ణిభాగేన సంపీడ్యయోని మాకుంచయే ద్గుదం
అపానమూర్ధ్వ మాకృష్య మూలబంధో ఽభిధీయతే
అధోగతి మపాంవా ఊర్ధ్వగం కురుతే బలాత్
ఆకుంచనేన తం ప్రాహు ర్మూలబంధం హి యోగినః

కంఠ మాకుంచ్య హృదయే స్థాపయే చ్చిబుకం దృఢం
బంధో జాలంధరాఖ్యోఽయం జలామృత్యువినాశకః
బధ్నాతిహి శిరాజాల మధోగామి నభోజలం
తతో జాలంధరో బంధః కంఠదుఃఖౌఘనాశనః

షట్చక్రములు—

మూలాధారస్వాధిష్ఠానమణిపూరకానాహత విశుద్ధాజ్ఞ లను నాఱును షట్చక్రము లనఁబడును. ఈ షట్చక్రములయందే గ్రంథులునుగలవు యోగశాస్త్రమునందు గ్రంథిత్రయమే ప్రతిపాదితము కాని షడ్గ్రంథులని సామాన్యముగాఁ జెప్పఁబడలేదు

గ్రంథిత్రయము—

బ్రహ్మగ్రంథి, విష్ణుగ్రంథి, రుద్రగ్రంథి యని వాని పేరులు.
మూలాధారైకనిలయా బ్రహ్మ గంథివి భేదినీ
మణిపూరాంతరుదితా విష్ణుగ్రంథిని భేదనీ
అజ్ఞాచక్రాంతరాళస్థా రుద్రగ్రంథివిభేదినీ' అని లలితాసహస్రనామస్తోత్రమునందు.

గ్రంథిషట్క— మనఁగాఁ బూర్వోక్త గ్రంథిత్రయమందు నొక్కొక్కదానియందు రెండేసి గ్రంథులు గలవు కావున నాఱుచక్రములందు నాఱుగ్రంథులు గలవని యెఱుంగునది పీనింగూర్చి తెలియఁదగినయంశములు పెక్కులున్నను గ్రంథవిస్తరభీతిచే

నవి యిచట వివరింపబడవయ్యె యోగశాస్త్రమునందును మంత్రశాస్త్రమునందును విపులముగాఁ దెలియును

ఈ 'వాసవాదుల్' అను పదము మొదలు 'నిదంబింపవే' అను పదమువఱకు నొక వాక్యము.

సర్వంసహాభీరు—సర్వంసహా—భూమి, భీతురాలు, సర్వంసహాభీరు—భూమి యనెడు భీతురాలియొక్క, అనఁగా భీతురాలగు భూమియొక్క, భారంబుఁ—బరువును, 'నందక'-విష్ణుదేవుని కత్తిపేరు, స్యందనాంగ-(రథాంగ), చక్రము, ఖడ్గ-శంఖము, కౌమోదకీ-విష్ణుదేవుని గదపేరు, శార్ఙ్గ-విష్ణుదేవుని వింటిపేరు, పీతకౌశేయము-కౌశేయము, పట్టువస్త్రము, పీతాంబరము; వత్సభాగంబునన్-వక్షస్స్థలమునందు 'ఉరో వత్సంచ వక్షంచ' అని యమరుఁడు, శ్రీవత్సము-విష్ణుదేవునిరొమ్ముమీఁదిమచ్చకు శ్రీవత్సమని పేరు, కావు కావంగదే—కావు-కావుము, ప్రార్థనార్థక'ము' వర్ణమునకు లోపము, కావంగదే-కావుమా, ప్రార్థనార్థకమునందు 'అన్' ప్రత్యయమును దానిమీఁదఁ 'గద' 'ఏ' యను ప్రత్యయములును వచ్చినవి; కావుకావంచున్-శిశువు లేడ్చుటయందలి యనుకరణము, కసుంగందవు-పసికూనవు, నందగోష్ఠంబు-నందునియొక్క ఆవులపల్లెలో, వ్రేతయై-గొల్లడియై, చేఁతిపాలు-చేఁదుగలపాలును, అనఁగా విషపుఁబాలుననుట, క్రోల్చన్-త్రాగించుటకు, తత్ప్రాణనిర్యాణశంఖంబు-ఆపూతనప్రాణము పోవునపు డూఁదెడు శంఖము; పూరించు-టఁదు, ఈ వాక్యమునం దుత్ప్రేక్షాలంకారము, మక్కించియున్-చంపియు, బండిరాకాసిన్-శకటాసురుని, కీలూడఁగాన్-సంధిబంధము లెడలునట్లు; అట్టు-నిండ, పెన్బుద్ధిపద్దుల్-గొప్పనియగు జటగానుండు మద్దిమ్రాఁకులకును; అనఁగా నర్జునవృక్షములను, విదంబింపవే-ప్రకటించలెదా,

'లేగలున్' అనుపదము మొదలు 'చేయవే' అనుపదమువఱకు నొక వాక్యము.

లేఁగలున్-దూడలును, కాకపక్షంబు - పిల్లజుట్టు, బర్హిబర్హావతంసంబుతోన్ - శిరోభూషణముగా ధరించుకొనిన నెమిలిపింఛముతో, మంజుగుంజాఫలోద్దామదామంబులతోన్-మనోహరమగు గురిగింజదండలు, తానమాన . .వంశంబుతోన్—తాన—స్వరభేదములచేఁ బ్రవర్తించురాగములయొక్క, మానక్రియా-పరిమాణక్రియలను, అనగా నిరూపించుటల ననుట, శంసి-పలుకునట్టి, వంశంబుతోన్-పిల్లనఁగ్రోవితో, తానమనఁగా స్వరాంతరప్రవర్తకమగురాగము, శ్రుతిప్రవృత్త్యాదిహేతువగుస్వరవిశేషము, నీప్రోపు-నీవు రక్షించుచున్న, వ్రేపాపలన్-గొల్లపిల్లవాండ్రను, క్రేపులన్-ఆవుదూడలను, వైపరీత్యంబుగాన్ - ఎరఁబోయునట్లుగా ననుట, దాఁచినన్-మఱుఁగుపఱుపఁగా, దాఁచినన్, దాఁచినన్, అని రూపాంతరము, దాఁగు, (దాఁగు) ధాతువున కిది ప్రేరణార్థకము,

తెనుఁగుపదములకుఁ గొన్ని యెడల 'ద'కారమునకు, 'ఱ'కారము వచ్చును, ఉ దక్కు-ఱక్కు, "ఱెక్కను రాజ్యమంచు నకటా యిటు తమ్ముని భాగమీక నీ, వెక్కటి మ్రింగఁ జూచెదది యెట్లగుగున్" .. ..ఉద్యోగపర్వము ఆ. 2

స్రష్ట-బ్రహ్మయొక్క, ఖర్వంబుగాన్-నశించునట్లు, ఈ వాక్యమునం దంతటను వృత్త్యనుప్రాసము ఛేకానుప్రాసమును దెలియునది

'తోయవేగ' అనుపదము మొదలు 'తాండవంబాడవే' యనువఱకు నొకవాక్యము

తోయ . ధ్వానము—తోయవేగ-శీఘ్ర వేగముచేత, ఉచ్చలత్—ఉప్పొంగుచున్న, వీచికా—అలలనెడు, మర్దళధ్వానము-మృదంగధ్వని, అగుబ్బగాన్-అతిశయింపఁగా, ఉబ్బునన్—ఉత్సాహముతో, స్ఫుటా-పాముపడగ,

'తోడిగోపాలకా' మొదలు' మొదలు 'కొల్లయీవే' యనువఱ కొకవాక్యము.

మీఁదుగానున్న-దేవతలకని నియమించిన ముడుపగు, అందీన్-అందియ్యఁగా, అందిచ్చుధాతువు తుమున్నర్థకరూపము, ఇట 'అందిచ్చు' అనునది శల్దపల్లవంబగు నొక ధాతువు, కొందఱు దీనిని 'అంది + ఇచ్చు' అని పదవిభాగముచేసి క్త్వార్థకేకారసంధికి నుదాహరణముగాఁ జూపెదర, అది నిరాదరణీయము

'పెనుంతిల్వ' యను పదము మొదలు 'పోషింపవే' యనువర కొకవాక్యము .

'పెనుంతిల్వ-పెనుఁబాము; బల్విదిన్-ఉద్ధతితో, జంగిలిన్-పశుసమూహమును

'గుఃపుల్తై' అనపదముమొదలు, 'ఎత్తవె' అను పదమువఱకు నొకవాక్యము.

దేవతానేతకున్ - దేవతల ప్రభువగు నింద్రునకు, జాతరల్ - ఉత్సవములు,

మేకొన్న-వ్యాపించిన, పుష్కలావర్తకాబ్ద-ములన్-పుష్కలము, ఆవర్తకము అని పేరుగల మేఘములను, అంపశాలము-బాణసమూహము, కాందిశీకత్వము - భయపడి పాఱిపోవుటను, 'కాందిశీకో భయద్రుతః' అని యమరుఁడు;

'మత్తవేదండ' మొదలు 'చూపవే' అనువఱకు నొకవాక్యము

నిలింప బలీవర్దముఁ—నిలింప-దేవతలకు, అనిశ-యెల్లప్పుడు; అరిష్టద - అశుభమునొనర్చు (అనఁగా దేవతలను హింసించు), అరిష్ట - అరిష్టుఁ డను పేరుగల, మాయాబలీవర్దమున్-కపటవృషభరూపధారి యగు రక్కసుని, శాకలాశ్వాకృతిన్ - పోతరించిన గుఱ్ఱమురూపముతో, కేశిజీవానిలంబుల్ - కేశి యను రాక్షసునియొక్క ప్రాణవాయువులను, భుజాదండశాకంబునన్-బాహువను పామువలన, క్రోలి-పీల్చి,

శరదభిరవ' మొదలు 'ఓలార్చవే' అను పదమువఱకు నొకవాక్యము.

శరద సీథిన్ — శరత్-శరత్కాలమందలి, అభినవ-క్రొత్త, సాంద్ర - దట్టమైన (అనఁగాఁ బాదిన), చంద్రప్రభా - వెన్నెలలచేత, ధౌత-శుభ్రము చేయఁబడినందున, (అనఁగాఁ దెల్లఁగా జేయబడినదై), భాస్వత్ - ప్రకాశించుచుండెడు, కళిందాత్మజా-యమునానదియొక్క, సైకత-ఇసుకదిన్నెలయొక్క, ఉత్సంగవీథిన్-అగ్రప్రదేశమునందు, 'తుంగం నగోత్సంగమివారురోహ' అని రఘువంశము, త్రిభంగ్యాకృతిన్-మూడువంపులు గలిగిన యాకారముతో, త్రిభఁగి-పాదవిన్యాసమునం దొకవంపు, నడుమునందలివం పొకటి, కంఠవిన్యాసమునందలి యొకవంపు, ఈ మూఁడు వంపులు త్రిభంగి, నడుము,బొమ్మ, శిరస్సు ఇవి వంపులుగా నుండుటయని కొందఱు, వామాంసమున్-ఎడమభుజమును; శోణదంతచ్ఛదాంతంబునన్-శోణ-ఎఱ్ఱని, దంతచ్ఛద పెదవియొక్క, అంతంబునన్ - కొలుకునందు, వేణునాళంబున్ - పిల్లనఁగ్రోవిని, సంధించి-చేర్చి, ఉంచి, రంధ్రాంతర.. పల్లవాగ్రంబులు—రంధ్రాంతర - పిల్లనగ్రోవి బెజ్జములనడుమ, న్యస్త-ఉంచఁబడిన, హస్తాంగుళీ పల్లవాగ్రంబులు-చిగురుకొనలవంటి మృదువులగు చేతివ్రేళ్ళు, ముక్తరోమంథనిష్పందగోబృందమున్, ముక్త-విడువఁబడిన, రోమంథ-నెమరువేయుటగల; అనఁగా నెమరువేయుటమాని యనుట, ఇది సుఖపారవశ్య సూచకము, 'శిశుర్వేత్తి పశుర్వేత్తి వేత్తిగానరసంఫణీ' అని యార్యోక్తి, నిష్పంద - చలింపని, గోబృందమున్-ఆవులగుంపు గలదియును, వ్యక్తగోవర్ధనగ్రావనిష్యందమున్, వ్యక్త-కనఁబడు, గోవర్ధన - గోవర్ధన పర్వతమునందలి, గ్రావ-రాలయొక్క, నిష్యందమున్-స్రవించుట కలదియును, అనఁగాఁ గృష్ణుని వేణుగానమాధుర్యముచే ఱాలు కరఁగెనని భావము, మందమంద .వేగమున్ — మ దమంద-మిక్కిలిమెల్లనగు, అంశుమన్నందనా - యమునానదియొక్క, (అంశుమత్ - సూర్యుని, నందనా - కుమార్తెయగు యమునానది), వేగమున్ - ప్రవాహవేగము గలదియు; అనఁగా యమునానదియు నాగానమాధుర్యముచేఁ బారవశ్యముఁ జెంది మెల్లమెల్లఁగాఁ బ్రవహింపసాగెనని భావము, కందళత్ .జీర్ణరాగమున్ —కందళత్-మొలకలెత్తుచున్న; నీరస-రసములేని, తేమలేని, అరణ్య-అడవియందలి, జీర్ణాగమున్ - ఎండినమ్రాఁకులు గలదియును, అనఁగా నెండినమ్రాఁకులను నాగానమాధుర్యముచేఁ జెమ్మ యొదవి మొలకలెత్తెనని భావము, కాన్-అగునట్లు, కదంబించు-మనోహరమై వెలయు, తత్పంచమారావమున్ -(ఆ పిల్లనఁగ్రోవియొక్క) పంచమస్వరమును. "పికం కూజతి పంచమం" అని యుండుటచేఁ బంచమ మనఁగాఁ గోయిల యెలుఁగువంటి మధురస్వరము ఈ స్వరము శరీరమునం దైదు ప్రదేశములయం దుత్పత్తి యగును.

దీనికిఁ బ్రమాణము —

"వాయు స్సముద్గతో నాభే రురో హృత్కంఠమూర్ధసు, విచర న్పంచమస్థాన ప్రాప్త్యాపంచమ ఉచ్యతే "

'కోకిలో రౌతి పంచమం' అని నారదునిసంగీతశాస్త్రము

ఇంచువిల్కానికిఁ-మన్మథునికి, చిక్కి -వశలయి, అవరోధాంగనల్-అంతఃపుర కాంతలు, రాససంక్రీడఁ-రాసక్రీడ యను నొకక్రీడావిశేషముచేత, ఓలార్పవే-సంతసింపఁ జేయలేదా

రాసక్రీడాలక్షణము.—

"రాసోత్సవ స్సంప్రవృత్తో గోపీమండలమండితః
యోగేశ్వరేణ కృష్ణేన తాసాం మధ్యే ర్ద్వయో ర్ద్వయోః
ప్రవిష్టేన గృహీతానాం కంఠే స్వనికటం స్త్రియః."

అని భాగవతము, స్కంధము 11-పూ భా. 33.

"అంగనా మంగనా మంతరే మాధవో మాధవంమాధవం చాంతరేణాంగనాః
ఇత్థ మాకల్పితేమండలే మధ్యగ స్సంజగౌ వేణునా దేవకీనందనః "

—అని కృష్ణకర్ణామృతము

'దర్పితాశేష' మొదలు 'నీవానిఁగా' అనువఱకు నొకవాక్యము,

దర్పిత-గర్వించిన, అశేష - ఎల్ల, దోషాచరాధీశ - రాక్షసశ్రేష్ఠులకు, దుస్సాధమై-సాధింపరానిదై (అనఁగా నభేద్యమైయనుట), మామ-కంసుఁడు, భావాతిగంబు-తలఁపునకు మించిన; అనఁగా నూహించుటకు శక్యముగాని, వానిఁ-అక్రూరు ననుట,

'భోజభూజాని' మొదలు 'నొందింపవే' అనువఱ కొకవాక్యము —

భోజభూజాని-భోజభూపతి యగుకంసుఁడు, ఉద్వేజనంబందన్ - కలఁతనొందఁగా, (భయపడఁగా ననుట), తద్రాజధానిన్ - అతని రాజధానియగు మధురాపట్టణమున, దర్శనం బిచ్చినన్-కానుక నియ్యఁగా, 'దర్శనం బిచ్చె నెద్దానిఁ గోమటి క్రొత్తపౌదసూప నేతెంచి భూభుజునకు' అని శ్రీనాథుని కాశీఖండమున నాలుగవ యాశ్వాసమునఁ బ్రయోగములు, గజ్జు-పొట్టియగు (కుబ్జాశబ్దభవము), ప్రోయాలికిన్ - గృహిణికి కుబ్జ యను పేరుగల స్త్రీకి, సజ్జకంబైన - మనోహరం బైన,

'యాగపూజ' మొదలు 'ప్రతిష్ఠాపితుం జేయవే' యనువఱకొకవాక్యము.

యాగపూజార్పితంబైన-యాగపూజయందుఁ బూజింపఁబడిన, కోదండమున్-వింటిని, ఖండఖండంబుగాన్-తునియలు తునియలుగాఁ జేయుచు, తద్ధను . . . . . . మస్తంబులు—తద్ధనర్ధండ - ఆ కోదండము యొక్క, రక్షాభట - కావలివారియొక్క, స్తోమమస్తంబులన్-సమూహములతలలను, మల్ల-జెట్లయొక్క, గర్జా-సింహనాదములు, భుజాస్ఫాలన-భుజములను దట్టుటలు (వీనిచే), అభీలమై-భయంకరమై, ఉల్లస . . . . వాచాలమై - ఉల్లసత్ - ప్రకాశించుచున్న, డిండిమ - డింగిమ మను వాద్యవిశేషము యొక్క, ఆరావ-శబ్దములచేత, వాచాలమై-మ్రోఁగుచున్నదై, నిగ్రహో దగ్రమై—నిగ్రహ-మార్కొనుటకు, అణఁచుటకు, ఆయుత-వచ్చుచున్న, రక్షోభట-రాక్షససేనలచేత; ఉదగ్రమై-భయంకరమై, ఉగ్రసేనాత్మజాస్థానిన్ - ఉగ్రసేనుని కుమారుఁ డగు కంసుని కొలువుకూటమును, చొత్తెరన్ - ప్రవేశింపఁగా, తత్తోరణ క్షోణిన్-ఆద్వారప్రదేశమునందు, 'తోరణోఽస్త్రీ బహిర్ద్వారం' అని యమరుఁడు, అధోరణుఁడు - మావటివాఁడు, కొల్పనన్ - మార్కొలుపఁగా, పట్టపేనుంగున్—కువలయాపీడమును కంసునిపట్టపుగజమును, చెండాడి-చంపి, పుండ్రమున్-తిలకమును, కర్ణదామంబున్ - కర్ణావతంసమును, పట్టి-దట్టమయిన, ప్రాఁతిగాన్ - అందముగా, జానూరువుల్-మోఁకాళ్లను, దొడలను; ఆప్పళింపన్-కొట్టఁగా, క్రింతున్-సీచుఁడగు, త్రిలోకీనృశంసున్-మూఁడులోకములను హింసించువాఁడగు, నియుద్ధక్రియాపద్ధతిన్-ద్వంద్వయుద్ధక్రమమునందు, 'నియుద్ధంబాహుయుద్ధేకు తుములం రణసంకులే' అని యమరుఁడు, కిక్కెసన్-మిక్కిలియదుముటచేత, గొంతుక్రోల్-కంఠనాళమున (క్రోవిని), నొక్కి-అదిమి, అనఁగాఁ గంసునిగొంతుఁ బిసికిచంపినను, వీ-శీఘ్రముగా,

ఇక్కడ నన్ని పుస్తకములలోను 'నొక్కిదేవతాదుందుభి' యనియే పాఠము కానంబడుచున్నది అట్లయిన గణభంగమగును గావున 'నొక్కి' యను పదమునకుఁ బిమ్మట 'వీ' యను నక్షరమును జేర్చితి 'నొక్కవే' యని యొక పుస్తకములో నున్నది దానికంటెను 'నొక్కివే' యను పాఠమే సరసము

'దష్ట' మొదలు 'పెంచఁపవే' యనువఱ కొకవాక్యము

అష్టాదశాక్షౌహిణీ . . . మదాంధున్-అష్టాదశాక్షౌహిణీ - పదునెనిమిదియక్షౌహిణులసంఖ్య గల, వాహినీ-సేనలచేత, దుర్మదాంధుఁడు-మిక్కిలి గర్వించినవాఁడు, అక్షౌహిణీప్రమాణము —21870 రథములు, అన్నియేనుఁగులు, 65610 గుఱ్ఱములు, 109350 కాల్బలములుగలసేన యక్షౌహిణి యనంబడును, భారతము, ఆదిపర్వమునఁ జూడనగు, భీమోపదేశంబునంజేసి శాసించి-భీముఁడను వ్యాజమును బురస్కరించుకొని శిక్షించి, అనఁగా భీమునిచేఁ జంపించినాఁ డని భావము, 'వ్యాజోపదేశౌలక్ష్యంచ' అని

యమరుఁడు జాత్యసూయన్-తాను క్షత్రియుఁడనియుఁ గృష్ణుఁడు కాఁడనియు జాత్య భిమానముచేఁ బొడమిన యసూయచేత, భయం బేది-నిర్భయుఁడై; చేదిక్ష్మావల్లభుండు శిశుపాలుఁడు, త్రుళ్లినన్-గర్వముచేత; ప్రల్లదంబాడినన్-దుర్భాషలు పలుకఁగా పళ్లి రంబు-తాఁబాళమును, తచ్ఛిరఃకర్తనప్రౌఢిన్-ఆశిశుపాలునితలను నఱకుట యనుసామ ర్థ్యముచేత, వృథా . శౌండీరున్—వృథా-నిరుపయోగముగా (అనర్థముగా ననుట), వాసుదేవప్రథా-వాసుదేవుఁడను ఖ్యాతినిగల, చండ-క్రూరుఁడైన, శౌండీరున్-గర్వితుఁ డగు, అపౌండ్రున్-ఆ పౌండ్రక వాసుదేవుని, తక్కుగాఁ జేసి-చంపి, మహాసేన . సన్నాహముల్—మహాసేన-కుమారస్వామి, నాగానన-గజాననుఁడు (వీరియొక్క), వ్యూహా-సేనలయొక్క, సన్నాహముల-క్రమములు, పీడన్-చెదరిపోఁగా, పోరన్— యుద్ధమునందు, ఈశానున్-శివుని, వెన్నాడి - తఱిమి, బాణాసుర కేళిమైన్ — బాణాసుర-బాణాసురుఁ డనురక్కసునియొక్క, స్ఫార-గొప్పవియగు, బాహాసహస్ర- వేయిబాహువులయొక్క, ఛిదాకేళిమైన్-నఱుకువ్యాపారముచేత, వాలి-అతిశయించి

ఘోర ... శిక్షకా—ఘోర-భయంకరుం డగు; భౌమ-నరకుఁ డను, అసుర గ్రామణీ-రాక్షస శ్రేష్ఠుని, శిక్షకా-చంపినవాఁడా యనుట. ఖేద . ప్రదా— ఖేద-(పుత్రమరణజనిత) దుఃఖముచేత, సందగ్ధ-తపించిన, సాందీప-సాందీపుఁ డను తనగురువునకు, సూనుప్రదా-పుత్త్రదానము చేసినవాఁడా, అనఁగా నతని కొడుకును బ్రతికించినవాఁడా యనుట, వేద .... పదా—వేదశాఖా-వేదములనెడుకొమ్మల యొక్క, శిఖా-కొనలయందు (అనఁగా వేదాంతములయం దనుట), అంచత్-ఒప్పు చున్న, ప్రవాళత్ - చిగుళ్లవలె నాచరించుచున్న, పదా-చరణములు గలవాఁడా' (అనఁగా వేదాంతగమ్యుఁ డనుట)

అలంకారము-ఈ తటను వృత్త్యనుప్రాసంబులును ఛేకానుప్రాసంబులును నెఱసి మెఱయుచున్నవి

(వి) ఈదండకమునందలి 'ముక్తరోమంథనిష్పంద గోబృందమున్,' 'వ్యక్త గోవర్ధనగ్రావనిష్యందమున్', ఈ రెండు సమాసములును, 'మందమందాంబుమన్నంద నావేగమున్', 'కందళన్నిర్ఝరసారణ్యతీర్థాగమున్', ఈ సమాసద్వయంబును, 'ఘోర భౌమాసురగ్రామణీశిక్షకా', 'కౌరవాకర్షిత ద్రౌపదీరక్షకా', ఈ సమాసయుగళంబును; 'ఖేదసందగ్ధసాందీపసూనుప్రదా', 'వేదశాఖాశిఖాంచత్ప్రవాళత్పదా', ఈ సమాస యుగ్మంబును; సమగణపదవిన్యాసలలితంబులై, సుమధురచరమప్రాసకలితంబులై చెలువారు; కావుననే దీనికి గణసమకదండక మను పేరు సార్థకము.

తొలుత రెండునగణములును విడప నిష్టమువచ్చినన్ని రగణములైనను, నొకనగణమును విడప వలయునన్ని తగణములైనను, దొలుతనుండి యన్నియుఁ దగణములైనను గడపట నొకగురువును దండకమున నుండవలయు,

ఈదండకమున భగవంతుఁడగు శ్రీకృష్ణుని చరిత్రంబును మాహాత్మ్యంబును ముద్దారుమాటలతోఁ జెప్పఁబడియె దీని నొక్కటిని ప్రతిదినము స్త్రీలుం బురుషులును భగవత్పాదారవిందధ్యానపరాయణులై పారాయణము సేయుచుందురేని కలుషవిదూరులై క్రమంబున నభిమతశుభములఁ బడసి సుఖింతురు

ఇందలి శారదరాకానిశాసమయసరసీజాతమురళీగానవర్ణనమునఁ గొమరారు తీపారు పలుకుల సరళతయు సందర్భసుందరతయు స్వభావోక్తిసౌకుమార్యంబును వర్ణనాతీతములు.

శ్రీకృష్ణులు వైజయంతమున విడియుట

చ. అని కొనియాడి విశ్వభువనైకధురంధర నేఁడు రేపు నీ
వనితయు నీవు నిచ్చట నవశ్యము మజ్జనభోజనాదిపూ
జనములు గైకొన న్వలయు సమ్మతిమై నని పల్కి దేవతా
జననికి మ్రొక్కి యయ్యకొని జంభవిరోధి మొగంబుఁ జూచినన్. 39

(వ్యా) విశ్వభువనైక ధురంధర—విశ్వభువన-సమస్త ప్రపంచములకు, ఏక ధురంధర-ముఖ్యుఁడగు భారమును వహించినవాఁడా (అనఁగా సకలభువనములకు నాధారభూతుఁడా యనుట), జంభవిరోధి-ఇంద్రుఁడు

చ. అమరవిభుండు సేరి వినయానతుఁడై విడిపట్టు వైజయం
తమునను జిత్తగింపు మన నవ్వుచుఁ దద్బలదైత్యవైరిహ
స్తము గయిదండ గొంచు గిరిశప్రముఖాఖిలలోకపాలకుల్
క్రమమునఁ జేరి కొల్వఁ జని కాంచెఁ దదున్నతసౌధరాజమున్ 40

(వ్యా) విడిపట్టు-విడిదల, చిత్తగింపుము-అనుగ్రహింపుము

వైజయంతవర్ణనము

వ. అదియును నామరసరిదుపహృత హేమతామరసస్తోమతోరణదామ
రామణీయకసూచితసౌదామనీవిలసితంబును, గనత్కనకింకిణీకుల

సంకులక్వాణముగ్ధమధురాలాపనృత్యన్నిజాపత్య మూర్ధ్న్యావహ పార్శ్వప్రవర్తమానసంతానంబును, నర్థిజనాభిమతదానార్థ సంగ్రహ సంశయాపాది సమస్తవస్తుప్రతిబింబసంభావిత శేఖరీకృత చింతారత్నంబును, పక్షిణాపహస్రాతమణిగవాక్షావళీ సాక్షాత్కృత నాకలక్ష్మీకటాక్షవీక్షావిశేషంబును సనర్త్స్యన్మణి స్తంభప్రతిబింబిత నృత్యదప్సరస్సహస్రప్రదర్శ్య మానలాస్యావలోకన సారస్యాగత గృహదేవతాశతసన్నిధానంబును, పులోమనముచిజంభపాకవృత్ర బలప్రముఖదైత్యవిధ్వంసన సన్నద్ధ శతమన్యుజన్యసన్నాహానుకారి చిత్రకర్మవిచిత్రితభిత్తిభాగంబును, వళితరుచిరరుచినిరంతరస్ఫాటిక కూటాంతరవిశ్రాంతైరావతోచ్చైశ్శ్రవస్సూచ్యమాన క్షీరసాగర స్నానక్రమంబును, తరంగితమణిభృంగారకపీటికాకరండతాలవృంత చామర దర్పణ కళాచికాపాదుకాదిపరికర ప్రపంచసంచితకరాంచల విశ్వకర్మనిర్మితయంత్రపాంచాలికాసంచయవంచితపరమార్థపరిచారి కాసార్థంబును, నిరంతరసంతానానోకహదుకూలమయపతాకాశ తాకారితాకాశగంగాచటులతరతరంగావతరణంబును, సమంతత స్స్రంతన్యమానతోయకర్మాంతికనిర్ముక్తమందారవిటపినుకరందగంధ సలిలసేకాతిరేకశీతలమణివేదికాప్రదేశంబును, బహిర్ద్వారవితర్దికా ప్రకోష్ఠప్రతిష్ఠాపితాష్టాపదఘటోత్కీర్ణహరిచందనసాలభంజికాపల్లవోల్ల సితసంధ్యారాగసంధానంబును, నవిరళకల్పప్రసవపరాగ పటలపటవాస పాంసువాసితకౌశేయవితానపటీప్రకటీకృతచంద్రాతపపరిపాటికంబు, నగుచుఁ, జతురతరశచీకరవిరచితంబులై మణికుట్టిమతలప్రతిబింబిత తారకాకుటుంబంబుల విడంబించు పారిజాతకుసుమోపహారంబుల వలన, స్వాహాబాహాంచలావాహితంబులై మహారజతపాత్రంబులఁ జిత్రంబులుగా వెలుంగు నారాత్రికాదీపకళికలవలన, యమకామినీ ధూమోర్ణావితీర్ణంబులై విస్తీర్ణంబుగా నెగయు మలయజకాళాగురు ధూపధోరణులవలన, యాతుధానావరోధవధూవిధీయమానంబులై

విలసిల్లు గృహప్రవేశసమయసముచితబలివిధానసంవిధానంబులవలనఁ, జాళధరమత్తకాశినీసూత్రితంబులై విలోకనపాత్రంబు లగు లలితప్రవాళలతావందనమాలికలవలనఁ, బవమానమానవతీనియుక్తంబులై బాలికాజనంబులకరతలంబులం బరిభ్రమించు కర్పూర తాలవృంతంబులవలన, నరధర్మసధర్మిణీ నిర్మితంబులగు నిధానకల్పిత శంఖపద్మమకరాకారరంగవల్లీమతల్లికలవలన, నయనోత్సవం బావహిలం బ్రవేశించి వాసవహ్నివైవస్వతవాసతే యీ చరణవరుణ వాయువసువల్లభ వామదేవుల వరున పీడ్కొల్పి సత్యభామాసహితుండై యథోచితకృత్యంబు లాచరించి యనంతరంబ

ఈవచనంబున వైజయంతి యను నింద్రునిప్రాసాదము వర్ణింపఁబడినది

(వ్యా) అమర.......... . ...విలసితంబును—

అమరసరిత్-సురనది యగు నాకాశగంగానదినుండి, ఉపహృత-కొనిరాఁబడిన, హేమతామరసస్తోమ - బంగారుకమలములగుంపుచేఁ (గల్పింపఁబడిన), తోరణదామ-తోరణమాలికలయొక్క, రామణీయక-సౌందర్యముచేత, సూచిత-తెలుపఁబడిన, సౌదామనీ-మెఱుములయొక్క, విలసితంబును-ప్రకాశముగలదియును;

అనఁగా నామేడయందు బంగారుతామరతోరణములు కట్టఁబడి యుండిన వనియు నవి మెఱుపుఁదీఁగెలవలెఁ దళతళలాడుచు సుందరముగా నొప్పె ననియు భావము.

ఈసమాసమునందు వృత్త్యనుప్రాసము శబ్దాలంకారము

కనత్ .... సంతానంబును—

కనత్-ప్రకాశించుచున్న, కనకకింకిణీకుల-బంగారు గజ్జెల గుంపులయొక్క; సంకుల-క్రమరహితమైన, క్వాణ-శబ్దములనియెడు; ముగ్ధ-మనోహరమైన, మధుర-తియ్యని, ఆలాప-పలుకులతో, నృత్యత్-ఆడుచున్న, నిజాపత్యమూర్త్యావహ-తన యొక్క (అనఁగా వైజయంతముయొక్క) బిడ్డలరూపులను గలిగించుచున్న, పార్శ్వ-ప్రక్కలయందు, ప్రవర్తమాన-ఉన్న; విమానసంతానంబున-విమానసమూహముగలదియు,

అనఁగా వైజయంతపార్శ్వములయందు విమానము లుంచఁబడి యున్న వనియు, వానికి బంగారుచిఱుగంటలు కట్టఁబడియున్నవనియు, నవి నానాప్రకారముల శబ్దించు

చున్న దనియు, దీనిం జూడ నాపిమానము లానై జయంతముయొక్క బిడ్డలో యను నట్లును, నాలంగారుగంటలమ్రోఁత లాబిడ్డల మధురాలాపయుతంబులగునృత్యముల యట్లును గన్పట్టె ననియు భావము.

అర్థి. .... రత్నంబును—

అర్థిజన-యాచకులకు, అభినుత-కోరికలను, దాన-ఇచ్చుటకై, అర్థసంగ్రహ-వస్తువులను సేకరించుట యను, సంశయాపాది-సంశయమును గలిగించుచున్న, సమస్త వస్తు-సకలవస్తువులయొక్క, ప్రతిబింబ-ప్రతిరూపములచేత, సంభావిత-మహితమైన, శేఖరీకృత-శిరోభూషణముగా నుంపఁబడిన, చింతారత్నంబును-చింతామణి గలదియు,

అనఁగా నాపైజయంత మనుమేడమీఁద శిఖరాలంకారముగఁ జింతామణి యమర్పఁబడి యుండె ననియు నందు సమస్తవస్తువులును బ్రతిఫలించుచుండె ననియు దీనిం జూతఁగా నర్థిజనుల కిచ్చుటకై సమస్తవస్తువులను నమ్మేడయందు సంగ్రహించియుంపఁ బడెనో యనుసందియమును గలిగించుచున్న దనియు భావము

అక్షీణ... ... . విశేషంబును—

అక్షీణ—కొఱఁతపడని (అనఁగా ననేకము లైన యని భావము), సహస్రాక్ష మణి-ఇంద్రనీలమణులచే నిర్మింపఁబడిన, గవాక్షావళీ-కిటికీలవరుసలచేత, సాక్షాత్కృత-ఎఱుఁగఁబడిన, నాకలక్ష్మీ - స్వర్గలక్ష్మియొక్క, కటాక్షవిశేషంబును — క్రీఁగంటి చూపుయొక్క వైలక్షణ్యంబు గలదియు,

అనఁగా నాప్రాసాదమునం దనేకము లగు నింద్రమణిఖచితగవాక్షము లమర్పఁబడియుండె ననియు, నవి నీలకాంతులఁ బొలుపారుటచే స్వర్గలక్ష్మి కటాక్షవీక్షణముల వలె నొప్పెననియు భావము ఈ సమాసమునందు వృత్త్యనుప్రాసము శబ్దాలంకారము

అనర్ఘ మణి... ...సన్నిధానంబును —

అనర్ఘ-వెలలేని, మణిస్తంభ-మణిఖచితములగు కంబములయందు, ప్రతిబింబిత-ప్రతిఫలించిన, నృత్యత్-నాట్యమాడుచున్న, అప్సరస్సహస్ర-అనేకులగు నప్సరసల చేత, ప్రదర్శ్యమాన-చూపఁబడుచున్న, లాస్య-నృత్యముయొక్క,

లాస్యలక్షణము —

"శృంగారరసభూయిష్ఠై ర్భూరిభావతరంగితైః
అంగై రసంగసర్వస్వ శోభాతిశయశాలిభిః
అన్వితోనృత్తభేదో యత్తల్లాస్య మితి కథ్యతే."

—అని సంగీతచూడామణి

అవలోకన-చూచుటయందలి, సారస్య-రసికత్వముచేత, అగత-వచ్చిన, గృహదేవతా శత-పెక్కండ్రు గృహదేవతలయొక్క, సన్నిధానంబును-సన్నిధి గలదియు,

అనఁగా వైజయంతమునందలి కంబములు మణిఖచితములయి యుండుటచేత నప్సరస లాడు నృత్యవిశేషములు కంబములయందుఁ బ్రతిఫలించెననియు, నానాట్యవిశేషములను జూచుటకై గృహదేవతలు వచ్చి కూర్చున్నారో యన్నట్లుండెననియు భావము.

పులోమ...... .భిత్తిభాగంబును—

పులోమ, నముచి, జంభ, పాక, వృత్ర, బల, ప్రముఖు లగు, దైత్య-రాక్షసులను, విధ్వంసన-చంపుటయందు, సన్నద్ధ-సిద్ధపడిన, శతమన్యు-ఇంద్రునియొక్క, జన్యసన్నాహ-యుద్ధప్రయత్నమును, అనుకారి - అనుకరించుచున్న, చిత్రకర్మ-చిత్రపు వ్రాఁతపములచేత; విచిత్రిత-అలంకరింపఁబడిన, భిత్తిభాగంబును - గోడలప్రదేశంబును గలదియు, (భావము సుగమము),

వళిత . . . ..క్రమంబును—

వళిత-వర్తులముగాఁ బ్రసరించుచున్న, రుచిర-మనోహరమైన, రుచి-కాంతులచేత, నిరంతర-ఎడఁదాటులేని (అనఁగా దిట్టమైన యనుట), స్ఫాటికకూట - స్ఫటికమయములగు శిఖరములయొక్క, అంతర-మధ్యమునందు, విశ్రాంత-విశ్రమించియున్న, ఐరావతోచ్చైశ్శ్రవస్-ఐరావత మను పేరుగల యేనుఁగు, ఉచ్చైశ్శ్రవస్సను పేరు గల గుఱ్ఱము, వీనిచేత, సూచ్యమాన-సూచింపఁబడుచున్న, క్షీరసాగరస్నానక్రమంబును-క్షీరసముద్రమునందు స్నానము చేయు ప్రకారము కలదియు,

అనఁగా వైజయంతముయొక్క శిఖరములు స్ఫటికమయములై యుండెననియు, వానికాంతు లంతటం బ్రసరించుటచేనా ప్రదేశము క్షీరసముద్రముఁ బోలియుండెననియు నందుఁ బరుండియున్న యైరావతమును నుచ్చైశ్శ్రవమును క్షీరసాగరమునందు స్నానము చేయుచున్నవో యనునట్లొప్పెననియు భావము

ఐరావతమును నుచ్చైశ్శ్రవము క్షీరసాగరమథనసమయమునందు జనించె నని పురాణము

తరంగిత .సౌర్థంబును—తరంగిత-చలించుచున్న, మణిభృంగారక-మణులు చెక్కిననెంబులు, పిటికాకరండ - తాంబూలపుఁబెట్టెలు, తాళవృంత - విసనకఱ్ఱలు, చామర-వింజామరలు, దర్పణ-అద్దములు; కళాచికా - తమ్మపడిగెలు, పాదుకా-పావకోళ్లు, ఆది-మొదలగు, పరికరప్రపంచ - ఉపకరణసంపదచేత, సంచిత - కూడిన (అనఁగాఁ గలిగినయనుట), కరాంచల-శాస్త్రాగ్రములు గల, విశ్వకర్మనిర్మిత-విశ్వ

కర్మయనుపేరుగల దేవశిల్పిచే నిర్మింపఁబడిన, యంత్రపాంచాలికా-కీలుబొమ్మలయొక్క, సంచయ-గుంపులచేత; వంచిత-ఏమార్పఁబడిన, పరమార్థపరిచారికా సార్థంబును-నిజమైనపరిచారికలసమూహము గలదియును,

అనఁగా నావైజయంతమునందు విశ్వకర్మచే నిర్మింపఁబడిన కీలుబొమ్మలుంపఁబడియుండెననియు నాబొమ్మలు హస్తములయందు రతనంపుఁజెంబులు మున్నగువస్తువులను ధరించియుండెననియు, నవి చలించుచుండునట్లు నిర్మింపఁబడి యుండుటచే (అనఁగా యంత్రసామర్థ్యవిశేషముచేత నవి కదలుచుండుటచే) వానిం జూచి యచ్చట సంచరించు నిజమైనపరిచారికలు మోసపోవుదురనియు భావము

నిరంతర , . రరణంబును—

నిరంతర-దట్టమైన, సంతానానోకుహ-కల్పవృక్షమునందలి, 'అనోకహః కుటస్సాలః' అని యమరుఁడు; దుకూలమయ-తెల్లపట్టుగుడ్డలచేఁ జేయఁబడిన, (అర్థాంతరము-కల్పవృక్షపల్లవములే దుకూలము లని చెప్పంబడు దీనికిఁ బ్రమాణము —

"ఏషాంపల్లవ మంశుకాని కుసుమం ముక్తాఃఫలం విద్రుమం
వైదూర్యం దళ ముంకురో మరకతం హైమంచ శాఖాశతం
ఏతే తే జగతీరుహో వనభువోప్యజ్ఞాతపూర్వా మయా
ప్రాయస్సార మమీ దివోవిటపినః కింత్వైర్మయాఽన్యోథరః"
—అని శక్తిభద్రుని యాశ్చర్యచూడామణి.

ఈకావ్యమునందే 'కల్పవృక్షదుకూలాంశుకములు గట్టి' అని 4-40 లోఁ గన్పట్టుచున్నది అప్పుడు కల్పవృక్షములపల్లవము లనెడు పట్టువస్త్రములచే నిర్మింపఁబడిన పెక్కు టెక్కెములచేత నని యర్థము)

పతాకాశత-పలుటెక్కెములచేత, ఆకారిత-పిలుపఁబడిన, 'హూతిరాకారణాహ్వానం' అని యమరుఁడు, ఆకాశగంగా-సురనదియొక్క, చటులతర-మిక్కిలి చలించుచున్న, తరంగ-అలలయొక్క, అనతరణంబును-దిగుట గలదియు,

అనఁగా నావైజయంతమునకుఁ బట్టుటెక్కెములు పెక్కులు కట్టఁబడియుండెననియు, నవి యాకాశగంగను బిలుచుచున్నట్లుండెననియు, నట్లు పిలుచుచుండుటచే తనో యన్నటు లాకాశగంగయలలు పైపై దిగివచ్చుచుండె ననియు భావము

ఇక్కడఁ బతాకలచేఁ బిలువఁబడినదీ యనుటచేఁ బతాకలు హస్తములవలె నొప్పె ననియుఁ, బతాకాచలనములు పిలుచుటను సూచించుచు హస్తసంజ్ఞలవలె నొప్పె ననియుఁ బ్రతీయమానంబు లగుచున్నవి

సమంతత ......ప్రదేశంబును—

సమంతత—అంతటను, తంతన్యమాన-మిక్కిలి విస్తరింపజేయఁబడుచున్న; తోయకర్మాంతిక-నీళ్లుగట్టు సేవకులచేత, నిర్ముక్త-విడువఁబడిన, ప్రసరింపజేయఁబడిన; మందారవిటపి-కల్పవృక్షముయొక్క, మకరంద-తేనెలనెడు, గంధసలిల-పరిమళోదకములయొక్క; సేకాతిరేక-సేచనాతిశయమువలన, (అధికముగా నీళ్లు గట్టుట యనుట), శీతల-చల్లనైన, మణివేదికాప్రదేశంబును-రతనంపుఁదిన్నెలు గలదియు,

అనఁగా నావైజయంతముచుట్టుప్రక్కలఁ దిన్నెలుగలవనియు, నీళ్లుగట్టు సేవకులు కల్పవృక్ష మకరందములనెడు పరిమళోదకములను నాతిన్నెలయం దంతటను బ్రసరింపఁ జేయుటచేఁ జల్లగా నుండెననియు భావము

బహిర్ద్వార . . సంధానంబుస్త—

బహిర్ద్వార - వెలుపటిద్వారమందలి; వితర్దికా - అరుఁగులుగల, ప్రకోష్ఠ - ముంగిళ్లయందు, ప్రతిష్ఠాపిత ఉంచబడిన; అష్టాపదఖట్వా-బంగారు మంచములందు, ఆస్తీర్ణ-పఱపఁబడిన, హరిచందనసాల-కల్పవృక్షములయొక్క; బాలపల్లవ-లేఁజిగుళ్ల చేత, ఉల్లసిత-ప్రకాశింపఁబడిన, సంధ్యారాగసంధానంబును-సంజకెంజాయయొక్క కూడిక కలదియు, 'అష్టాపదం స్యాత్కనకం' అని విశ్వనిఘంటువు.

అనఁగా నాప్రాసాదముయొక్క ముఖద్వారములందలి తిన్నెలఁ జెన్ను మీఱు ముంగిళ్లయందు బంగారుమంచము లుంపఁబడియుండెననియు, నామంచములయందుఁ గల్పవృక్షపులేఁజిగుళ్లు పఱుపఁబడియుండెననియు, నవి సంజకెంజాయల పగిది రంజిల్లు చుండెననియు భావము.

అరవిశ .. ..పరిపాటికంబును—

అరవిశ-దట్టమైన,కల్పప్రసన-కల్పవృక్షపుష్పములయొక్క, రజఃపటల-పుప్పొళ్లగుంపులనెడు, పటవాస-వస్త్రములకు వాసనకట్టెడు సుగంధిద్రవ్యములయొక్క; పాంసు-ధూళులచేత, వాసిత-పరిమళముకలదిగాఁ జేయఁబడిన, కౌశేయ-పట్టుచేనిర్మింపఁబడిన, వితానపటీ-మేల్కట్టు వస్త్రములచేత, ప్రకటీకృత-ప్రకటింపఁ బడిన, చంద్రాతప-వెన్నెలయొక్క, పరిపాటకంబును-క్రమము గలదియును,

అనఁగా నా ప్రాసాదమునందుఁబట్టుచే నిర్మింపఁబడినమేల్కట్టువస్త్రములు కట్టఁబడియుండెననియు, నవి కల్పవృక్షసుమంబుల పుప్పొళ్లనెడు సుగంధపు బుక్కాముచేఁ బరిమళించుచుండెననియు, నా మేల్కట్లు ధవళములై యుండుటచే నవి వెన్నెలలవలెఁ బ్రకాశించుచుండెననియు భావము.

అగుచున్-ఒప్పుచు,

'చతురతర' మొదలు 'కుసుమోపహారంబులవలనన్' అనువఱ కొకవాక్యము.

చతురతర-మిక్కిలి సమర్థములైన, శచీకర-శచీదేవియొక్క హస్తములచేత, విరచితంబులై-కల్పింపఁబడినవై, మణికుట్టిమతల-మణిచిత్రితములగు భూప్రదేశములందు, ప్రతిబింబిత-ప్రతిఫలింపఁబడిన, తారకాకుటుంబంబులన్-నక్షత్రముల సమూహములను, విడంబించు-అనుకరించు (అనఁగాఁ బ్రకటింపఁజేయు), పారిజాత కుసుమోపహారంబుల 'వలనన్-కల్పవృక్షపుష్పములనెడు కానుకలవలనను, (వలనన్' అనుపదము 'నయనో త్సవం బావహిలన్' అనుపదములతో నన్వయము);

అనఁగా శచీదేవి యాప్రాసాదమునకుఁ (గానుకగాఁ) బారిజాతపుష్పములర్పించు చుండుననియు, నవి మణిచిత్రితములగు నానేలలయందుఁ బ్రతిఫలించిన నక్షత్రములవలెఁ బ్రకాశించుచుండె ననియు భావము

'స్వాహాబాహా' మొదలు 'దీపకళికలవలనన్'-అనువరకొక వాక్యము.

స్వాహా-అగ్నిదేవునిభార్యయగు స్వాహాదేవియొక్కః బాహాంచల-బాహువుల కొనలచేత, ఆవాహితంబులై-తీసికొనిరాఁబడినవై, మహారజతపాత్రంబులన్-బంగారు పళ్లెములయందు, చిత్రంబులుగాన్-వేడుకగా, వెలుంగు-ప్రకాశించుచున్న, అరాత్రికా దీపకళికలవలనన్-మొగ్గలవలె నుండు హారతిదీపములవలనను, 'చామీకరం జాతరూపం మహారజతకాంచనే' అని యమరుఁడు.

'యమకామినీ' మొదలు 'ధోరణులవలనన్' అనువఱ కొకవాక్యము.

యమకామినీ - యమునిపత్ని యగు, ధూమోర్ణా - ధూమోర్ణాదేవిచేత, వితీర్ణం బులై-ఇయ్యఁబడినవై (ఉంపఁబడినవై యనుట), విస్తీర్ణంబులుగాన్-అంతటను, ఎగయు-వ్యాపించు, మలయజ-చందనము, కాలాగురు-అగరుచెక్కలు - (వీనియొక్క), ధూప ధోరణులవలనన్-ధూపములవరుసలవలనను,

"శక్రః శచీపతి ర్దేవో యమో ధూమోర్ణయా సహ
వరుణ స్సహగౌర్యాచ సహర్ద్ధ్యాచ ధనేశ్వరః"

— మహాభారతము, అశ్వమేధపర్వము

'ధూమోర్ణా యమపత్నీ' - అని త్రికాండ శేషము

'యాతుధానా' మొదలు 'సంవిధానంబులవలనన్' అనువఱ కొకవాక్యము

యాతుధాన-రాక్షసునియొక్క, (అనఁగ నిచ్చట నిరృతియనుదిగధిపతియొక్క యనుట), అవరోధవధూ-అంతఃపురస్త్రీచేత, (అనఁగా భార్యచేత ననుట), విధీయమా

నంబులై-ఉంచఁబడినవై, విలసిల్లు-ప్రకాశించుచున్న, గృహప్రవేశసమయ-గృహప్రవేశ వేళకు, సముచిత-తగిన, బలివిధాన-బలులు పెట్టుటయొక్క, సంవిధానంబులవలనన్-కూర్పులచేతను,

అనఁగా నా ప్రాసాదముచుట్టును గృహప్రవేశసమయమందు నైరృతిభార్య బలులు పెట్టుచున్నదని భావము.

'పాశధర' మొదలు 'మాలికలవలనన్' అనువఱకు నొకవాక్యము

పాశధర-వరుణునియొక్క, మత్తకాశినీ-భార్యయగు గౌరిచేత (మత్తకాశినీ-మదముచేఁ బ్రకాశించు వనిత), సూత్రితంబులై-గ్రువ్వఁబడినవై, విలోకన పాత్రంబులగు-దర్శనీయము లగు, లలిత-మనోజ్ఞమయిన, ప్రవాళలతా-పవడపుఁ దీగెలచేత నిర్మింపఁబడిన, వందనమాలికలవలనన్-తోరణములచేతను,

'పవమాన' మొదలు 'తాలవృంతంబులవలనన్' అనువఱకు నొకవాక్యము.

పవమానమానవతీ-వాయుదేవుని భార్యవలన, నియుక్తంబులై-ఆజ్ఞాపింపఁబడినవారై, బాలికాజనంబుల-ఆఁడుపిల్లలయొక్క, కరతలంబులన్-చేతులయందు, పరిభ్రమించు-తిరుగుచున్న, కర్పూర-కర్పూరపుఁ జెట్టుయొక్క యాకులచే నిర్మింపఁబడిన, తాళవృంతంబులవలనన్-వీవనలచేతను,

'నరధర్మ' మొదలు 'మతల్లికలవలనన్' అనువఱకు నొకవాక్యము.

నరధర్మ-కుబేరునియొక్క, 'మనుష్యధర్మా ధనదో రాజరాజో ధనాధిపః' అని యమరుఁడు, సధర్మిణీ-భార్యయగు బుద్ధిచేత; నిర్మితంబులగు-కల్పింపఁబడిన, నిధాన-నిధులయందుండి, కల్పిత-(గ్రహింపఁబడి)కూర్పఁబడిన శంఖపద్మమకరాకార-శంఖము పద్మము, మకరము, రూపములుగల, రంగవల్లీమతల్లికలవలనన్ - శ్రేష్ఠము లగు ముగ్గులచేతను, శంఖము, పద్మము, మకరము, ఇవి కుబేరుని నవనిధులలోఁ జేరిన నిధుల పేళ్ళు;

అనఁగాఁ గుబేరుని పత్ని తననిధులగు శంఖ, పద్మ, మకరములలో నుండు మణులను దీసికొని వానిచే నా ప్రాసాదమునందు శంఖపద్మమకరాకారముగా ముగ్గులు పెట్టుచున్నదని భావము,

నయనోత్సవంబు-నేత్రానందము, అవహిలన్-కలుగఁగా, ప్రవేశించి-అప్రాసాదమును జొచ్చి, దీనికిఁ గర్తృపదము 42వ పద్యమునందలి 'రామప్రియ సోదరుండు',

వాసవ .వామదేవులన్—వాసవ-ఇంద్రుఁడు, వహ్ని-అగ్ని, వైవస్వత-యముఁడు, వాసతేయీచరణ-నిర్ఋతి, (వాసతేయీ-రాత్రి-చరణ-చర.) 'వసతిర్వాస

రేయాచశ్యామరాత్రిశ్చకథ్యతే' అని హలాయుధుఁడు, వరుణ-వరుణుఁడు, వాయు-వాయువు, వసువల్లభ-కుబేరుఁడు (వసు-ధనము), వామదేవులన్-యీశానుఁడు (వీరిని) వరుసన్, వీడ్కొలిపి-ఒక్కొక్కరినిగా నంపి.

ఈ వచనమునందు 'చతురతరశచీకరవిరచితంబులై', అను వాక్యము మొదలు 'మతల్లికలవలనన్' అను పదముపఱకు దిక్పాలకులభార్య లావైజయంతమున కొనర్చు నలంకారాదులు వరుసగా వర్ణింపఁబడినవి

(వి) ఈ ప్రకరణమునందు గవి దిగధిపతులసతులం బేర్కొనునెడ నింద్రాగ్ని యమ నిర్ఋతివరుణవాయుకుబేరపత్నులం బేర్కొని యీశానుపత్నియగు పార్వతీదేవిని జెప్పక విడిచిపెట్టుటం జూడ నిఖిలజగజ్జననియుఁ బరమేశ్వరియు నగు పార్వతీదేవి తక్కిన దిక్పాలసతుల కైవడిం బరిచర్యలొనర్చునని నుడువఁ దగదనుకారణంబునఁ గవి చెప్పరయ్యెనని తెలియనగు

కవికులసార్వభౌముఁడగు కాళిదాసుఁడు రఘువంశమహాకావ్యమునందు రఘుమహారాజు సింహాసనస్థుఁడగు సందర్భమును వర్ణించునపుడు లక్ష్మీదేవియు సరస్వతీదేవియు రఘుమహారాజుం గొలిచిరని చెప్పి పార్వతీదేవిం జెప్పఁడయ్యె

"ఛాయామండలలక్ష్యేణ తమదృశ్యా కిల స్వయం
పద్మా పద్మాతపత్రేణ భేజే సామ్రాజ్యదీక్షితం
పరికల్పితసాన్నిధ్యా కాలేకాలేచ వందిషు
స్తుత్యం స్తుతిభి రర్థ్యాభి రుపతస్థే సరస్వతీ",

—రఘువంశము (4-67)

అలంకారము—రత్నావళి.

'వాసవవహ్ని' అను సమాసమునం దష్టదిగధిపతులపేరులు వకారాదిగాఁ గూర్పఁబడి యుండుట చమత్కారము

శబ్దాలంకారము—వృత్త్యనుప్రాసము.

నందనవిహారము

శా॥ ఆ రామప్రియసోదరుండపుడు దివ్యారామ మంభోరుహ
శ్రీ రమ్యం బదె చూతమే యన ఘృతాచీమేనకామంజుఘో
షారంభాహరిణీముఖత్రిదివయోషారత్నము ల్గొల్చి రా
నారూఢోత్సవచిత్తుఁడై గగనకుల్యాతీరదేశంబునన్. 42

(వ్యా) ఆ, రామప్రియసోదరుండు - బలరామునితమ్ముఁడగు నాకృష్ణుఁడు, అదె-అదిగో (కనఁబడుచున్నదని భావము), దివ్యారామము-సురోద్యానమగు నందన వనము, త్రిదివయోషారత్నముల్-సురనారీమణులు ఆరూఢోత్సవచిత్తలై-మనమున శ్రద్ధయుల్లసిల్లఁగా, గగనకుల్యాతీరదేశంబునన్-ఆకాశగంగాతీరప్రదేశమందు, 'కుల్య' యనఁగాఁ జిన్నకాలువయని యర్థమైనను నిచ్చట నదీపర్యాయముగాఁ జెప్పఁబడియె ఈ పద్యమునకు 44వ పద్యమునందలి 'డాయఁజనియెన్' అనుక్రియాపదముతో నన్వయము

క. చందనహరిచందనమక
రందసరిద్బిందుశీకరప్రమదవనేం
దిందిరపక్షస్పందన
కందళితమరుత్కిశోరకంబులు వొలయన్ 49

(వ్యా) చందన-శ్రీగంధవృక్షములయొక్కయు, హరిచందన-పారిజాతవృక్షములయొక్కయు, మకరందసరిత్-తేనెనదులయందలి, బిందు-బొట్లయొక్క, శీకరం-తుంపురులచేత (అనఁగా వానిని దాఁగుటచేత నని భావము), ప్రమద-మిక్కిలి మదించిన, వనేందిందిర - ఉద్యానవనమందలితుమ్మెదలయొక్క, పక్ష-ఱెక్కలయొక్క, స్పందన-కదలుటచేత, కందళిత-మొలచిన, మరుత్కిశోరకంబులు — గాలిపిల్లలు, పొలయన్-వ్యాపింపఁగా

ఇందలి కావ్యగుణములు—సౌకుమార్యము-ఓజస్సు

సీ. రంభామహోరోజకుంభపరీరంభ
కుసుమితప్రత్యగ్రకురవకంబు
మంజుఘోషావక్త్రకంజాతచకచక
స్తబకితచంపకక్ష్మారుహంబు
హరిణీముఖప్రసూనాసవార్పణకోర
కితలతావేల్లితకేసరంబు
నుర్వశీనవయావకోజ్జ్వలాంఘ్రినివేశ
పుష్పితకంకేళిభూరుహంబు
తే. మేనకామోదనిశ్వాసమృదుసమీర
కుట్మలితసిందువారంబు కుధరధరుఁడు
ప్రేయసియుఁ దాను నల్లన డాయఁ జనియె
దైవతాధీశనందనోద్యానసీమ.

(వ్యా) రంభా-రంభయొక్క, మహోరోజకుంభ-కుంభములవంటి గొప్పస్తనములయొక్క, పరీరంభ-ఆలింగనముచేత, కుసుమిత-పుష్పించిన, ప్రత్యగ్ర-నవీనమైన (లేఁత), కురవకంబు-ఎఱ్ఱగోరంటచెట్లు గలదియు,

మంజుఘోషా-మంజుఘోష యను దేవవేశ్యయొక్క, వక్త్రకంజాత-ముఖకమలముయొక్క, చకచక-ప్రకాశములచేత, స్తబకిత-పూగుత్తులెత్తిన,చంపకక్ష్మారుహంబు-సంపెఁగవృక్షములు గలదియు,

హరిణీ-హరిణియను దేవవేశ్యయొక్క, ముఖ-వదనమునందలి, ప్రసూనాసవ-పుష్పమద్యముయొక్క, అర్పణ-అర్పించుటవలన,(అనఁగా నుమియుటవలననిభావము), కోరకిత - మొగ్గలెత్తిన, లతావేల్లిత-తీఁగలచేఁ జుట్టఁబడిన, కేసరంబు - పొగడచెట్టు గలదియు,

ఉర్వశీ - ఉర్వశి యను దేవవేశ్యయొక్క, నవ - క్రొత్తదైన, యావక--లత్తుకచేత, ఉజ్జ్వల-ప్రకాశించుచున్న, అంఘ్రి-పాదములయొక్క, నివేశ-ఉంచుటచేత, అనఁగా (పాదాహతిచేత ననుట), పుష్పిత-పూచిన, కంకేళిభూరుహంబు—అశోకవృక్షము గలదియు,

మేనక-మేనక యను దేవవేశ్యయొక్క, ఆమోదనిశ్వాస - పరిమళముతోఁ గూడిననిట్టూర్పునెడు, మృదుసమీర-మెత్తనిగాలిచే, కుట్మలిత-మొగ్గలెత్తిన, సిందువారంబు-వావిలిచెట్టు గలదియు, అగు

దైవతాధీశ - ఇంద్రునియొక్క, నందనోద్యానసీమన్ - నందనమను నారామప్రదేశమును,కుధరధరుఁడు-పర్వతమునుధరించిన(అనఁగాగోవర్ధనమునెత్తిన)కృష్ణుఁడు, ప్రేయసియుఁదానున్—సత్యభామాసహితుఁడై, అల్లనన్-మెల్లఁగా, డాయఁజనియెన్-సమీపించెను

ఈపద్యమునందు దోహదక్రియలు వర్ణింపఁబడినవి దోహదక్రియల లక్షణములు మున్నే వివరింపఁబడినవి

మ. మహీభృద్భేదివనాంతసీమమునఁ బద్మాజాని సత్యావధూ
సహితుండై యనిమేషవారవనితాసందోహము ల్గొల్వఁగా
విహరింపం జనుదెంచినాఁ డనుచు సేవింపంగ వర్షాశర
న్మిహికాశీత వసంతఘర్మఋతువు ల్నిండెం దదుద్యానమున్ 45

(వ్యా) మహీభృద్భేదివనాంత సీమమునన్-మహీభృద్భేది-పర్వతమును భేదించిన యింద్రునియొక్క,వనాంతసీమమునన్-నందనవన మధ్యమునందు, పద్మాజాని-లక్ష్మి

కళత్రుఁడగు కృష్ణుఁడు, మిహికా- హేమంతఋతువు, శిశ-శిశిరఋతువు, ఘర్మ-గ్రీష్మ ఋతువు

శ్రీకృష్ణుని సేవించుటకై వర్షాదిషడృతువులు నాయుద్యానవనంబునఁ జేరియుం డెనని భావము.

షడృతువు లేక కాలమునఁ గనుపట్టునని కవులు వర్ణించుట కలదు —
"అథ రిరంసు మముం యుగపద్గిరౌ, కృతయథాస్వతరుప్రసవశ్రియా
ఋతుగణేన నిషేవితు మాదధే, భువిపదంవిపదం తకృతం సతాం"
— అని శిశుపాలవధమునందు మాఘుఁడు.

సీ. కనుపట్టె నొకచోట ఘనఘనాఘనరంగ
విద్యున్నటీనాట్యవిలసనములు
చూపట్టె నొకచాయ వాపికాజలజాత
జాలవాచాలహంసవ్రజంబు
తలచూపె నొకవంక దరదళత్సేవంతి
కాగంధినీహారకణభరములు
పొడచూపె నొకచక్కిఁ బుష్పితఫలినీల
వంగవాసితశైత్యవైభవములు
తే నెఱసె నొకయెడఁ దామ్రపర్ణీజలార్ద్ర
చందనాచలపవమానకందళములు
మొనసె నొకకడ సామిసంఫుల్లమల్లి
పటలీచంపకోత్పలప్రౌఢిమములు 46

ఈపద్యమునందు వర్షాదిషడృతువులు నందనవనమునఁ జేరియుండుట వర్ణింపఁ బడినది.

(వ్యా) ఒకచోటఁ-ఒకప్రదేశమునందు, ఘన-గొప్పదియగు, ఘనాఘన-వర్షాకాలపుమేఘమనెడు, రంగ-నాట్యస్థలంబునందు, విద్యున్నటీ-మెఱుపుఁదీఁగయను నర్తకియొక్క, నాట్యవిలాసనములు-నృత్యవిశేషములు, కనుపట్టెఁ-గానఁబడియెను, ఇదట వర్ష ఋతువు వర్ణితము

ఒకచాయఁ-ఒకవైపున; వాపికా-నడబావులందలి, జలజాత జాల - తామరల మొత్తములయందు, వాచాల-శబ్దించుచున్న, హంసవ్రజంబు-హంసలగుంపు, చూపట్టెన్-కనఁబడెను,

ఇచట శరదృతువు వర్ణితము

ఒక వంకన్-ఒకపార్శ్వమునందు, దరదళత్ - కొంచెముగా వికసించుచున్న; సేవంతికా-చేమంతిపూలచేత, గంధి-వాసనగల, నీహారకణభరములు-మంచుబొట్లు, తల చూపెన్-కనఁబడెను

ఇచట హేమంతర్తువు వర్ణితము

ఒక చక్కిన్-ఒక ప్రదేశమందు, పుష్పిత-పూచిన, ఫలినీ-ప్రేంకణము; లవంగ-లవంగవృక్షములు, (వీనిచేత), వాసిత-పరిమళింపఁ జేయఁబడిన, శైత్యవైభవములు-చల్లఁదనములయొక్క విభవములు, పొడచూపెన్-కనఁబడెను;

ఇచట శిశిరఋతువు వర్ణితము.

ఒక యెడన్-ఒకచోట, తామ్రపర్ణిజన-తామ్రపర్ణి నదీతోయములచేత, ఆర్ద్రి-తడిసిన, చందనాచల-శ్రీగంధపుఁబర్వతము(మలయాచలము)నుండి వచ్చెడు, పవమాన కందళములు-గాలిమొలకలు (అనఁగా మందమారుతములు), నెఱసెన్-నిండెను

తామ్రపర్ణి నదీతీరమునందుఁ జందనవనంబు లుండునని వాల్మీకిమహర్షి రామాయణమున వర్ణించియున్నాఁడు.—

"తతస్తా మాపగాం దివ్యాం ప్రసన్న సలిలాం శివామ్
తత్ర ద్రక్ష్యథ తవేరీం విహృతా మప్సరోగణైః
తస్యాసీనం నగస్యాగ్రే మలయస్య మహౌజసః
ద్రక్ష్యథాదిత్యసంకాశ మగస్త్య మృషిసత్తమమ్
తతస్తేనా భ్యనుజ్ఞాతాః ప్రసన్నేన మహాత్మనా
తామ్రపర్ణీం గ్రాహజుష్టాం తరిష్యథ మహానదీమ్
సా చందనవనై ర్దివ్యైః ప్రచ్ఛన్నా ద్వీపశాలినీ
కాంతేవ యువతిః కాంతం సముద్ర మవగాహతే"

—రామాయణము-కిష్కింధాకాండము-సర్గము 41.

ఇచట వసంతర్తువు వర్ణితము

ఒకకడన్-ఒకప్రదేశమున, సామిసంఫుల్ల-సగము వికసించిన; మల్లిపాటలీచంపకోత్పల-ఈపుష్పములయొక్క, ప్రౌఢిమములు-ఆధిక్యములు, మొనసెన్-కూడెను.

ఇచట గ్రీష్మఋతువు వర్ణితము.

క. మలయానిలసంగతిఁ జూ
తలతికలంకూరజాలదోహ్రదవతు లై

యలయిక సడలించిన సొ
మ్ములకై వడిఁ బాండుపత్త్రములు వెస జారెన్. 47

(వ్యా) మలయానిలసంగతిన్-మందమారుతముతోఁ గూడుటచేత, చూతలతికలు-మామిడితీఁగలు, (కొన్ని వృక్షములను తీఁగలుగా వర్ణించుట కవిసమయము), అంకురజాల-మొలకల గుంపులన, దౌహృదవతులై-గర్భచిహ్నముగాఁ గలవారై, ఇచ్చట స్త్రీలదౌహృదలక్షణ మగు రోమరాజిప్రకాశనమును రసాలవల్లరులకు మొలకల గుంపులను దౌహృదలక్షణముగాఁ గని వర్ణించెను, "క్షామతా గరిమా కుక్షేః మూర్ఛా ఛర్ది రరోచకం, జృంభా ప్రసేకః సదనం రోమరాజ్యః ప్రకాశనం" అని వాహటుఁడు, అలయికన్-బడలికచేత, సడలించిన-తీసివైచిన, సొమ్ములకైవడిన్ - భూషణములవలె, పాండుపత్రములు-పండుటాకులు, వెసన్-శీఘ్రముగా, జారెన్-రాలెను.

అలంకారము-ఉత్ప్రేక్ష

క. గురివెందఁ జైత్రుఁ డొందఁగఁ
గర మలుక న్మావి యవుడు కఱచిన నునువా
తెరమీఁదఁ గాన నగు పలు
వరుస యన న్ననలు పల్లవముపై మొనసెన్. 48

(వ్యా) గురివెందన్-గురివెందచెట్టును, చైత్రుఁడు-వసంతుఁడు; ఒందఁగన్-కూడఁగా, కర మలుకన్-మిక్కిలికోపముతో, మావి-మామిడిచెట్టు, అవుడుకఱచినన్-పెదవినిగొఱుకఁగా, నునువాతెరమీఁదన్-మృదువైన పెదవిమీఁద, 'వాతెఱ'యని శకటరేఫమును గలదు, కాననగు-కనఁబడు, పలువరుస యనన్-దంతపంక్తియో యనునట్లు, పల్లవములపైన్-చిగుళ్లమీఁద, ననలు-పుష్పములు, మొనసెన్-వ్యాపించెను

ఇచ్చట ఖండిత యను నాయిక వర్ణింపఁబడినది. దీనికి లక్షణము. "విభుఁ డన్యసతిఁ జెంది వేకువ రాఁగుందు నలుగ ఖండిత" అని కావ్యాలంకారసంగ్రహము.

అలంకారము—ఉత్ప్రేక్ష

క. తలిరాకుగుత్తిఁ దమిఁ గో
యిల చంచునఁ జించి క్రొత్త నీరీతి వియో
గులగుండియ లవియింపుదు
బలువిడి నని మరుని యెదుటఁ బచరించె ననన్ 49

(వ్యా) కోయిల-కోకిలము, తమిన్—ఆసక్తితో, తలిరాకుగుత్తిన్ - చిగురు తొంపమును, చంచునన్-ముక్కుతో, చించి-చీల్చి, క్రోల్చెన్ - కూసెను; ఈరీతిన్ - ఈవిధముగా, బలువిడిన్-పరాక్రమముతో, వియోగులగుండియలు - విరహులహృదయములను, అవియింపుదు నని-చీల్తునని, మరునియెదుటన్-మన్మథునియెదుట, పదరించెననన్-ప్రకటించెనో యనునట్లు 'క్రోల్చెన్' అనుదానితో నన్వయము

అలంకారము —ఉత్ప్రేక్ష

చ. మలయసమీరణచ్యుతసమంచిత పాండుపలాశ లైనపా
దుల నునుసోగతీఁగలు యదుప్రభునిం దలఁపించె బాలచా
పలహృతతీరవస్త్రు లయి పంకరుహాకరమధ్యసీమలన్
నిలిచిన ముగ్ధగోపరమణీరమణీయవిలాస రేఖలన్ 50

(వ్యా) మలయసమీరణ-మలయానిలవ్యాప్తిచేత; చ్యుత-జాఱిన, సమంచిత-అందమైన, పాండుపలాశలైన-పండుటాకులుగల; పొదులన్— నునసోగతీఁగలు-మృదువులను పొడవులును నగు తీఁగలు, బాలచాపలహృతతీరవస్త్రు లయి-పిన్నఁదనపు వేడ్కచేత నపహరింపఁబడిన తీరమునందుంపఁబడిన చీరలుగలవారై, పంకరుహాకరమధ్యసీమలన్-తామరకొలఁకులమధ్యప్రదేశములయందు; నిలిచిన-ఉన్న; ముగ్ధ-సుందరులగు, గోపరమణి-గోపికలయొక్క, రమణీయ-మనోహరమగు, విలాసరేఖలన్-లీలలను; యదుప్రభునిన్-కృష్ణుని, తలఁపించెన్-స్మరింపఁజేసెను.

స్మృత్యలంకారము. 'రమణీరమణీయ' అనుచోట శబ్దాలంకారము-యమకము.

సీ. పరువంబు గాక చొప్పడనిమామిడితేనె
లాన నాసాస నత్తాడునవియుఁ
దమకించి చిగురాకు గమిచి నో రొగ రైనఁ
గడఁగి గొజ్జెఁగనీటఁ గడుగునవియు
సంపంగెపొదరింటిచక్కి గోరఁటఁ గాంచి
యుసు రంచు మగిడి నోరూరునవియుఁ
గలిగొట్టుపసరు మొగ్గలఁ గోర్కి పొలివోయి
మునుపటిమొల్లల మూఁగునవియు

ఆ. నగుచుఁ దేఁటికదుపు లామనిఁ దలసూపెఁ
జూపుదనుక నెల్లచోటఁ దోఁట
యందుఁ దాము యగుచు నమ్మరు నెలగోలు
పోఁజూ లనఁగఁ జాడ్కిపండు వగుచు. 51

ఈ పద్యంబున మధుకరవిలాసంబు లచ్చతెనుఁగుపదములతో నతిమనోహరముగా వర్ణింపఁబడినది

(వ్యా) పరువంబుగాక—ప్రాయమురాక (అనగాఁ జక్కఁగా నెసఁగనికతన ననుట)। చొప్పడని-చొప్పు + పడని-వల్లగాని (సరిపడని), మామిడితేనెలు-మామిడి పువ్వుల తేనెలను, ఆనన్-త్రాఁగుటకు, ఆసాసన్-అడియాసలతో, అత్తాడునవియున్-ఇటునటు తిరుగునవియు,

అనఁగా మామిడిపూవులు చక్కఁగా వికసింపమిచేనందుఁ దమ ముక్కులఁజొనిపి తేనెఁ ద్రాఁగుటకు వల్లకాక యిటునటు తిరుగునవియు,

తమకించి-ఆసపడి, చిగురాకున్-పల్లవమును, కమిచి-కొఱికి, నోరు-—, ఒగరైనన్-చియుచేఁదు (తువరము) కాఁగా, కడఁగి-పూని, గొజ్జఁగనీటన్-గొజ్జఁగపూవులతోఁ దడిసినసీటియందు, (గొజ్జఁగపూల మకరందముచేత నాజలము మధురముగా నుండుటచేలఁ దుమ్మెద లొగరైన తమనోళ్లను గడిగె నని భావము),

సంపెంగపొదరింటిచక్కి - చంపకనికుంజప్రదేశమందలి, గోరఁటన్-గోరంట చెట్టును, కాంచి-, ఉసురంచున్ - భయపడుచు, మగుడన్ - మరల, నోరూరు నవియున్-తేనియఁ ద్రావఁ దమకపడునవియు,

అనఁగా గోరంటచెట్టుపూవులతేనెలను ద్రావఁ బోయి యాప్రక్క సంపెంగ పొదలుండుటను జూచి యవి తమకు విరోధులుకావున వానిపొంతకుఁ బోవ భయపడి వెండియు గోరంటపువ్వు దేనియలఁ దలఁచి వానిఁ ద్రావనాసపడునవియు నని భావము,

తుమ్మెదలకు సంపెంగలకును విరోధము —

'చరన్వనాంతేనవమంజరీషు, నషట్పదో గంధఫలీమజిఘ్రత్'—అనిప్రయోగము।

కలిగొట్టు - పాటలవృక్షముయొక్క, పసరుమొగ్గలన్ - పూపమొగ్గలయందు। కోరిక-తమయొక్కయాశ, పొలివోయి-చెడి,(అనఁగాఁ దుమ్మెదలు తేనెఁ ద్రావుటకై పాటలవృక్షములందలిపచ్చిమొగ్గలచెంతకుఁ బోయి యందలిమకరందమును ద్రావఁజాలక నిరాశఁ జెందె యని భావము), మునపటిమొల్లలన్-ముందు తా ముందిన మొల్లతీఁ

గలయంత మూఁగునవియుఙ్-ముసురునవియు, అగుచున్-అయి, తేఁటికదుపులు-తుమ్మెద గొదవలు, ఆమనిన్-వసంతఋతువునందు, చూపుదనుకన్-చూపు పర్యంతవఱకు, (అనఁగా నెంతదూరము చూచినను), ఎల్లచోటన్-అన్నియెడలను, తోఁటయందున్ - వనమునందు, తాము యగుచున్-నిండి వ్యాపించుచు, అమ్మరు - అమన్మథుని, ఎలగోలు-ముందునడుచు, మౌఁజు లనఁగన్-దండులో యననట్లు చూడ్కిపండు వగుచున్-లోచనోత్సవకరములై, తలనూపెన్-కనఁబడెను

అలంకారము-(మిక్కిలి చక్కని) స్వభావోక్తి

క. నందప్రియనందనుఁ డా
నందన మఖిలర్తునందనం బయి నయనా
నంద మొనరింప నమరీ
బృందంబులు గొలువఁ జనుచుఁ బ్రియసతి కనియెఙ్. 62

(వ్యా) అఖిలర్తునందనంబయి-సర్వర్తువులకును సంతోషదాయియై, ఈపద్యమునందుఁ గావ్యగుణము సౌకుమార్యము.

చ. సరసిజనేత్ర చూచితె వసతుఁడు నీవనవాటికారమా
తరుణియుఁ బాణిపీడనవిధాసమయంబునఁ గేలుదోయి నొం
డొరుపయి సమ్మదంబు లిగురొత్తఁగ మాటికిఁ జల్లుసేసఁ బ్రా
ల్నెరసె ననంగ వ్రాలెఁ గుహళీవిగళన్నవకోరకావళుల్ 63

(వ్యా) పాణిపీడనవిధాసమయంబునన్-పాణిగ్రహణము చేసికొనువేళయందు; (అనఁగాఁ బెండ్లియాడు సమయమున); కేలుదోయిన్-హస్తద్వయముచేత, సేసఁబ్రాలు-శోభనాక్షతలు (పెండ్లిసమయంబున వధూవరు లొండొరులమీఁద మంగళార్థము పోసికొను తలఁబ్రాలనుట); నెరసె ననఁగన్-నిండెనో యనునట్లు; కుహళీ... ..వళుల్-కుహళీ-పూగుత్తులనుండి), విగళత్-జాఱుచున్న, నవకోరకావళుల్ - క్రొత్త మొగ్గలవరుసలు, వ్రాలెన్.

అలంకారము-ఉత్ప్రేక్ష

చ చిలుకలు వాఁడిచంచువులఁ జించినచో లవలీదళంబులఙ్
ఫలరసరేఖ లంటి కనుపట్టెడుఁ జూడుము చైత్రుఁ డీ లతా

లలనల గండదర్పణతలంబులఁ గుంకుమపత్త్రిభంగముల్
చెలువుగ వ్రాసెనో యన నలిప్రకరాద్వయవాదికైశికా 54

(వ్యా) అలిప్రకరాద్వయవాదికైశికా—అలిప్రకర - తుమ్మెదలగుంపులతో, అద్వయవాది-అభేదమును జెప్పుచున్న, కైశికా-కొప్పుగలదానా, (అనఁగాఁ దుమ్మెదలవలె నల్లని వెండ్రుకలుగలదానా, యని సత్యభామకు సంబోధనము), వాఁడిచంచువులన్ తీక్ష్ణమగుముక్కులతో, చించినచోన్-చీల్చినప్రదేశములందు, లవలీదళంబులన్ - తమలపుటాకులవంటి యొకానొకయాకులందు, ఫలరసరేఖలు-చిలుకముక్కులయం దంటుకొనియుండు ఫలరసరేఖలనుట; గండదర్పణతలంబులన్-అద్దములవంటి చెక్కిళ్లయందు

అలంకారము-ఉత్ప్రేక్ష

ఉ. పాదపనూతనాంబుధరపంక్తివిముక్తమరందవర్షసం
పాదితశక్రగోపములభావము నందుచు నోయదృష్టసిం
హోదరసన్నివేశ కడు నొప్పెడు దాడిమబీజము ల్మదో
న్మాదిత రాజకీరవదనత్రుటితోరుఫలచ్యుతంబులై 55

(వ్యా) ఓయదృష్ట సన్నివేశ-అదృష్ట-చూడఁబడని, సింహ-సింహము యొక్క(యుదరమువంటి), ఉదరసన్నివేశ-నడుముప్రదేశము గలదానా (సత్యభామా), అనఁగాఁ గానలడనంత సన్నని నడుముగలదానా యని భావము, మదోన్మాదిత-మదోన్మత్తములగు, రాజకీర-శ్రేష్ఠములగు చిలుకయొక్క, వదన - నోళ్లచేత. త్రుటిత-త్రుంచఁబడిన; ఉరు-గొప్ప, ఫల-పండ్లయందుండి, చ్యుతంబులై - జాఱినవై, దాడిమీబీజముల్-దానిమ్మగింజలు, పాదప . ... ..భావమున్ — పాదప-వృక్షములయందలి, నూతనాంబుధరపంక్తి - క్రొత్తమేఘములవరుసనుండి, విముక్త - విడువఁబడిన, మరందవర్ష-తేనెసోనలచేత, సంపాదిత -వృద్ధిపొందింపఁబడిన, శక్రగోపముల-ఇంద్రగోపములను పురుగులయొక్క, భావముమ-విధమును, అందుచున్-పొందుచు,కడునొప్పెడున్-మిక్కిలిప్రకాశించుచున్నవి

అనఁగాఁ జిలుకలు కొఱికినదాడిమపండులందలిగింజలు నేల రాలియుండినవి చూడ వానకాలమందలి యింద్రగోపపుఁబుర్వులవలె నొప్పె నని భావము

అలంకారము-ఉత్ప్రేక్ష.

క. తలిరాకు మెఱుఁగు వాతెఱ
కలకంఠవిటుండు గముపఁగాఁ జూతలతా

లలన విదిర్చెను గంటివె
యలికంకణముఖరవిటపహస్తముల సతీ 56

(వ్యా) తలిరాకుమెఱుఁగువాతెఱ-చిగు రనెడు ప్రకాశించుచున్న పెదవిని, 'వాతెఱ' యనుటకుఁ బ్రయోగము—

"నెఱికురులున్ విలోలసితనేత్రయుగంబును నొప్పు లొప్పువా
తెఱయును దీనియాననముఁ దెల్పి కరంబు మనోహరంబునా
యెఱిఁగిన యంతనుండి సతి నిట్టి లతాంగిఁ జూచి యే
నెఱుఁగ సురేంద్రకన్యకలు నిట్టిరె రూపవిలాససంపదన్"

—భారతము-ఆదిపర్వము

వాతెర యని రూపాంతరము 'వాతెర' యనుట కీ యాశ్వాసమున 48 వ పద్యమునఁ బ్రయోగము

కలకంఠవిటుండు-కోకిలయనువిటుఁడు, కవుఁగాన్-కౌఁగిలిఁగా, (కవుచు ధాతువు తుమున్నంతరూపము); చూతలతాలలన-మామిడితీఁగ యనెడుసతి, అలికంకణ, హస్తములన్—అలికంకణ-తుమ్మెద లనెడు హస్తాభరణములచేత, ముఖర-శబ్దించుచున్న, విటపహస్తములన్-కొమ్మలనెడు చేతులచేత, విదిర్చెను-నిరాకరించెను

అనఁగా మామిడితీఁగ స్త్రీవలెను దానిచిగురు పెదవివలెను నొప్పెననియు దానిని గోయిల యనెడు విటుఁడు కౌఁగిలింపఁగా నాతని తనకొమ్మలనెడు హస్తములచేత ఝళఝుంకారము లనెడు కంకణధ్వనులు చెలంగఁగాఁ ద్రోసివైచినట్లుండె ననియు భావము

అలంకారము—సావయవరూపకము; నాయిక ముగ్ధ

చ. తనుఁ గనుఁబ్రామి యొండొకలతం బతి వేఱొక తేఁటిబోటి పొ
త్తున విరిదేనె గ్రోలఁగ నెదుర్పడి సంపఁగితావివెల్లితోఁ
గనలునఁ గూలఁబోవునలికామినిసాహస మేమి సెప్ప న
య్యనుఁగుఁ బ్రియుండు నెచ్చెలులు నాఁగిన మాన దరాళకుంతలా. 57

(వ్యా) అరాళకుంతలా-కుటిలాలకములు గల యో సత్యభామా, తనుఁ గనుఁ బ్రామి-తన్ను మోసపుచ్చి, పతి-తనభర్తయగు మగతేఁటి, ఒండొకలతన్ - మఱియొక తీఁగయందు, వేఱొక తేఁటిబోటిపొత్తునన్ - వేఱొక మధుకరాంగనతోఁ గూడ, విరిదేనె గ్రోలఁగన్-మకరందమును ద్రాఁగుచుండఁగా, ఎదుర్పడి-సమక్షమునఁ జూచి,

సంపఁగితావివెల్లిలోనన్ - చంపకకుసుమవాసనాప్రవాహమునందు, కనలునన్ - కోప ముతో, కూలఁబోపు-పడుటకై ప్రయత్నించిన, అలికామిని - భృంగాంగనయొక్క, సాహసమున్-తెంపరితనమును, ఏమిచెప్పన్-ఏమిచెప్పుదుము, అయ్యమఁగుఁబ్రియుం డున్ - దాని ప్రియభర్తయు, నెచ్చెలులున్ - సఖులును, ఆఁగినన్ - అడ్డగించినను, మానదు-తనప్రయత్నమును విడువదు

అనఁగాఁ జంపకకుసుమవాసనాప్రవాహమునందుఁ గూలి ప్రాణములను విడువ వలయునని ప్రయత్నమును విడువ దనుట

ఇచట ఖండిత నాయిక, ప్రౌఢ, దశమావస్థయగు మరణోద్యోగమనెడుమన్మథా వస్థ చెప్పఁబడినది

చ. అనుచుఁ బ్రియాంసపీఠి నిజహస్తతలంబున నూఁది కల్పకా
వనిజదుకూలమార్జనల వంజులపుష్పమరందసేచనః
దనదువిహారవైఖరికి నందనదేవత యాయితంబు సే
సినగతి నొప్పుదివ్యవనసీమ ముదంబున సంచరించుచున్ 58

(వ్యా) ప్రియాంసపీఠిన్-ప్రియురాలగు సత్యభామయొక్క మూఁపును, నిజ హస్తతలంబునన్-తనచేతితో, ఊఁది - ఊని, కల్పకా మార్జనలన్—కల్పకావ నిజ-కల్పవృక్షమునందుఁ బొడమిన, దుకూల - పట్టువస్త్రములయొక్క, మార్జనలన్ - తుడుచుటచేతను వంజుళపుష్ప—అశోకపుష్పములయొక్క, మరందసేచనన్-మకరంద ముయొక్క తడుపుటచేతను, తనదువిహారవైఖరికిన్ - తనవిహార ప్రక్రియకు, నందన దేవత-వనదేవత, అయితంబు సేసినగతిన్-సిద్ధపఱచియుంచినట్లు, ఒప్పు-ప్రకాశించు.

అలంకారము—ఉత్ప్రేక్ష.

శా. అర్చిష్మత్ప్రతిమప్రతాప మహనీయత్యాగ దైత్యాభియా
త్యర్చోచ్ఛిదుచ్చతురర్ణవాంతసకలజ్యాభోగ జాగ్రద్యశ
శ్చర్చాసాంద్రదిగంతరాళ మదనశ్యామాసహాయేంద్రభూ
వర్చస్త్సేనశరీర మోహితజగద్వామా కళామానసా 59

(వ్యా) అర్చిష్మ తాప—అర్చిష్మత్ - అగ్నితో, (సూర్యునితోడ ననియు నొకయర్థము), ప్రతిమ - సమానమైన, ప్రతాప - శౌర్యము కలవాఁడా; మహ. .త్యాగ—మహనీయ-గొప్ప, త్యాగ-ఈవి గలవాఁడా, దైత్యా. . .భోగ—

దైత్యారాతి - రాక్షసులవిరోధియైన విష్ణువుయొక్క, అర్చా-పూజచేత, ఉద్యత్ - అతిశయించుచున్న, చతురర్ణవాంత - నాలుగుసముద్రములమధ్యమందలి, సకలక్ష్మా భోగ-సమస్తభూములభోగములు గలవాఁడా, 'క్షోణీజ్యా కాశ్యపీక్షితిః' అని యమరుఁడు, జాగ్రద్యశశ్చర్చా సాంద్ర దిగంతరాళ—జాగ్రత్ - ప్రకాశించుచున్న, యశః - కీర్తియొక్క, చర్చా-పూఁతలచేత, సాంద్ర-దట్టమైన, దిగంతరాళ-దిఙ్మధ్యప్రదేశములు గలవాఁడా, అనఁగాఁ గృష్ణరాయలకీర్తి సమస్తదిగంతములయందును వ్యాపించెనని భావము, మదన నామా—మదన-మన్మథుఁడు, శ్యామానహాయ-చంద్రుఁడు, (శ్యామా-రాత్రి), ఇంద్ర భూ-ఇంద్రుని కొడుకైన జయంతుఁడు; (వీరియొక్క) వర్చస్-కాంతులకు, స్తేన - దొంగయైన, అనఁగాఁ జంద్రాదులకంటె నతిశయించిన లావణ్యముగల, 'శ్యామస్యా చ్ఛాదితా నిశా' అని యమరుఁడు, శరీర-తనయొక్క దేహముచేత, మోహిత-మోహితు రాలుగాఁ జేయఁబడిన, జగద్రామా - జగత్తను స్త్రీ కలవాఁడా, (అనుటచేఁ గృష్ణునిఁ జూచి సురపురకామినులు మోహించుట ధ్వనించెడు) కళామానసా-కళా-సమస్త విద్యలు కలిగిన, మానసా-మనస్సుగలవాఁడా.

(వి) ఒకవస్తువును మఱియొకవస్తువు దొంగలించినదని వర్ణింపఁగా దాని కిది సమానమని భావము ఈ విషయమునుగుఱించి - అ 2 పద్యము 53 వ్యాఖ్యానమును (119వ పుటను) చూచునది

'శారద కమలోదరరుచి, చోరకమగు చూపువలన సుందర మమ్మం
గోరి వెలయానిదాసుల,ధీరత నొప్పించుటిది వధించుటగాదే.'

—భాగవతము-స్కంధము 10.

క విదళితకాళింగముదా
స్పదసింధురకుంభరత్న శర్కరిలారా
దుదయగిరికొండవీటి
పదవీస్థల మండలీకభాస్కరబిరుదా. 60

(వ్యా) విదళిత-చీల్పఁబడిన, కాళింగ-కళింగదేశాధిపతియొక్క, ముదాస్పద సింధుర-మదించిన యేనుగులయొక్క, కుంభ-కుంభస్థలము లందలి, రత్న-మణులచేత (ఇచట ముత్యములని భావము), శర్కరిల-గుల్లలతో) నెఱపఁబడిన, ఆరాత్-దూరము నందలి (దీనికి సమీపమునందనియు నర్థముకలదుగాని, కళింగదేశమున కుదయగిరికొండ వీడు ప్రదేశములు దూరములగుటచే నిచట దూరమునందలి యనునర్థమే యుక్తమని యెఱుఁగునది), "ఆరాద్దూర సమీపయోః" అని యమరుఁడు, ఉదయగిరికొండవీటిపదవీ

స్థల-ఉదయగిరి, కొండవీడు అను నీముఖ్యప్రదేశములు కలవాఁడా, (అనఁగాఁ గృష్ణదేవ రాయలు కళింగదేశాధిపతిని జయించి యతని మదపుటేనుఁగులఁ జంపి వాని కుంభస్థలము లందలి ముత్యములను దూరమునందుండు నుదయగిరి కొండవీడు ప్రదేశములకుఁ బంపె నని భావము), మండలీకభాస్కరబిరుదా—మండలీకభాస్కరుఁడను బిరుదు కలవాఁడా

పంచచామరము

మరుద్వృధాతటస్థశత్రుమండలీగళాంతర
క్షరన్నవాసృగాపగాభిసారికాదృతాంబుధీ
మరుత్పతిస్వరుక్షతిక్రమత్రుటత్కుభృద్వర
స్ఫురద్ధ్వనిప్రవృద్ధయుద్ధపుంఖితానకార్భటీ 61

(వ్యా) మరుద్వృధా అంబుధీ-మరుద్వృధా-కావేరీనదియొక్క, (మరుత్-గాలులచేత, వృధా-వృద్ధిగలదియని యవయవార్థము),

"ఇమమ్మే గంగే యమునే సరస్వతి శతుద్రిస్తోమగ్ం సచతా పరుష్ణియా,
అసిక్నియా మరుద్వృధే వితస్తయాఽఽర్జీకీయే శృణు హ్యాసు షోమయా"
—అని తైత్తిరీయారణ్యకము

తటస్థ-తీరమునందున్న, శత్రుమండలీ-శత్రుసమూహముయొక్క, గళాంతర - గొంతుకల మధ్యములనుండి, క్షరత్ - జారుచున్న, నవాసృగాపగా - క్రొన్నెత్తురు టేఱులనెడు, అభిసారికా - అభిసారిక స్త్రీలచేత, అదృత - సంతోషపెట్టఁబడిన, అంబుధీ - సముద్రము కలవాఁడా। (అనఁగాఁ గృష్ణరాయలు కావేరీ తీరప్రాంతములందలి శత్రురాజులను జంపి వారి నెత్తురు టేరులుగాఁ బ్రవహించి సముద్రమువఱకుఁ బాఱునట్లు చేసెననియు, నవి చూడ నా నెత్తురుటేఱు లభిసారికల వలెను నవి సముద్రమువఱకుఁ బోవుట యభిసారికలు ప్రియునిఁగూర్చి చనునట్లును నుండె ననియుభావము), మరుత్పతి ..కార్భటీ-మరుత్పతి-ఇంద్రునియొక్క, స్వరు-వజ్రాయుధముయొక్క, క్షతిక్రమ-ఏటులవరుసచేత, త్రుటత్-పగిలిన, కుభృద్వర-పర్వతశ్రేష్ఠములవలె, స్ఫురత్-అధికమగు, ధ్వని-శబ్దములచేత, ప్రవృద్ధ-అతిశయించుచున్న యుద్ధ-యుద్ధమునందలి, పుంఖిత-గుంపులగు, ఆనక-భేరులయొక్క, ఆర్భటీ-మ్రోఁత గలవాఁడా, అనగాఁ గృష్ణరాయలు యుద్ధమునందుఁ దీసికొనిపోవు భేరుల మ్రోఁతలు దేవేంద్రుని వజ్రాయుధహతిచేఁ గూలు పర్వతములధ్వనులవలె నొప్పెనని భావము.

(వి) ఈ పద్యమును జదువునపు డానకారావములపగిది నుండును.

గద్యము

ఇది శ్రీమదుమామహేశ్వరవరప్రసాదలబ్ధ సారసారస్వతాభినంది
నందిసింగయామాత్యపుత్త్ర కౌశికగోత్రపవిత్ర సుజనవిధేయ
తిమ్మయనామధేయ ప్రణీతం బైన పారిజాతాపహరణం
బను మహాప్రబంధంబునందు
తృతీయాశ్వాసము

వ్యాఖ్యాతృ గద్యము

ఇది శ్రీపరమేశ్వరిసనాథ నిరంతరభజన నాగపూడిగ్రామాభిజన
భారద్వాజగోత్ర సామగద్రాహ్యాయణసూత్ర పవిత్రచరిత్ర
యజ్ఞేశ్వరార్యపుత్త్ర సూక్తిపరితోషి తార్య కుప్పుస్వా
మ్యార్యప్రణీతం బైన పారిజాతాపహరణ
మహాకావ్య వ్యాఖ్యావికాసం బగు
పరిమళోల్లాసంబునందు
తృతీయాశ్వాసము

శ్రీ ర స్తు

పా రి జా తా ప హ ర ణ ము

చతుర్థాశ్వాసము

పా రి జా త ము

క. శ్రీవేంకటగిరివల్లభ
సేవాపరతంత్రహృదయ చిన్నమదేవీ
జీవితనాయక కవితా
ప్రావీణ్యఫణీశ కృష్ణరాయమహీశా. 1

(వ్యా) శ్రీవేంకటగిరివల్లభ-శ్రీవేంకటాచలస్వామియొక్క, సేవా-భజనమునందు, పరతంత్ర-ఆసక్తమైన, హృదయ-మనస్సుకలవాఁడా, చిన్నమదేవీజీవితనాయక-చిన్నాదేవి యనురాణియొక్క ప్రాణేశ్వరుఁడా, కవితాప్రావీణ్యఫణీశ-కవిత్వచాతురియం దాదిశేషునివంటివాఁడా, కృష్ణరాయమహారాజు కవిత్వముచేయుటయం దసాధారణ సామర్థ్యము గలవాఁ డనుట

తే అవధరింపుము జనమేజయక్షితీశ
వరున కిట్లను నమ్మౌనివల్లభుండు
వనవిహారంబు సలుపుచు వచ్చి వచ్చి
పారిజాతంబు గాంచి సంభ్రమ మెలర్ప 2
సుగమము

మ అమరారాతివిఘాతి సత్యఁ గని కాంతా చూచితే పారిజా
తము భూమీరుహచక్రవర్తి త్రిజగత్సంపూజ్యసౌరభ్యకీ
ర్తి మరుల్లోక మలంకరించునది గౌరీనాథుజూటస్థలం
బు మృగాంకుండు తమామనోరము నురంబుం గౌస్తుభంబుఁబలెన్. 3

(వ్యా) అసురారాతివిభూతి-దేవతల శత్రువులగు రాక్షసులను జంపువాఁడు (కృష్ణుఁడు), 'సత్యఁగని' అను నియసమాపక క్రియకు 11వ పద్యమున 'నావుడున్' అను నానంతర్యార్థక క్రియావిశేషణముతో నన్వయము, భూమిరుహచక్రవర్తి - వృక్షరాజు; త్రిజగత్-ముల్లోకములచేత, సంపూజ్య-పూజింపఁదగిన, సౌరభ్య-సువాసనవలని, కీర్తి, యశస్సుకలిగినది, గౌరీనాథుజూటస్థలంబున్ - పరమశివునిమౌళిభాగమును, మృగాంకుండున్-చంద్రుఁడును, రమామనోరమునురంబున్-విష్ణువుయొక్క వక్షస్థలంబును- కౌస్తుభంబుంబలెన్-కౌస్తుభమణియునువలెను, మరుల్లోకమును-స్వర్గమును, అనఁగాఁ బరమేశ్వరునిశిరంబును జంద్రుఁడలంకరించునటులును విష్ణువునురంబును గౌస్తుభ మలంకరించునటులును బారిజాతవృక్షము స్వర్గము నలంకరించుచున్నదని భావము

అలంకారము—ఉపమ.

క. తరుణీ యీతరుశాఖాం
తరలోలదుకూలమారుతము లింద్రాణీ
పరివార వారసతులకుఁ
బరువపువిరికోఁతఁ బొడముబడలిక నడఁచుఁ. 4

(వ్యా) ఈతరశా ... తములు— ఈ తరుశాఖాంతర-ఈపారిజాత వృక్షముయొక్క కొమ్మలమధ్యములయందు, లోల-చలించుచుండు, దుకూల-పట్టువస్త్రములవలనఁ బొడమిన, మారుతము లు—వాయువులు, ఇంద్రాణీ-శచీదేవియొక్క, పరివార-పరిచారికలగు, వారసతులకున్-దేవవేశ్యలకు, పరువపువిరికోఁతన్—చక్కఁగాఁ బూచిన పుష్పములను గోయుటచేత, పొడము-కలుగు, బడలికన్-శ్రమమును, అడఁచున్-పోఁగొట్టును

ఇందు 'ఈ' యనుశబ్దము 'తరు' శబ్దమునకు విశేషణమగుటచే నేకదేశాన్వయము, దీనింగూర్చిన చర్చను ఆ 2-70 వ్యాఖ్యానమునఁ జూడనగు

ఉ. మానిని దీనిరత్నకుసుమస్తబకమ్ములకాంతిఁ గమ్మఁబూఁ
దేనియ యంచుఁ గ్రోలఁ జనుదెంచిన యా యెలదేఁటి దాఁటు లో
నూనినదప్పి మూఁగఁబడి యున్నత చంచల చంచుకోటిచే
నానెడుఁ జూడు మందగరుదంచలఝుంకృతు లుల్లసిల్లఁగన్. 5

(వ్యా) స్తబకమ్ము-పూగుత్తి, ఎలదేఁటి-లేఁత్రాయపుఁదుమ్మెద, దాఁటులోన్-పరుగెత్తుటలో, ఎలదేఁటిదాఁటు-తుమ్మెదల గుంపు, ఊనినదప్పిన్-ఒదవిన తృష్ణచేత,

లోమానినదప్పిన్-తమలోఁగలిగిన తృష్ణచేత, మూఁగఁబడి-చుట్టుకొనఁబడి, చుట్టుకొని ఇచట స్వార్థమునఁ బడ్వానుబంధము ఉన్నత-పొడవైన, చంచల-కదలుచుండు, చంచుకోటిచేన్-ముక్కుకొనచేత, మంద-తిన్నని, గరుకంచలఝంకృతులు-తెక్కలి తుదల యొక్క ఝంకారములు, ఉల్లసిల్లఁగన్-ప్రకాశింపఁగా, ఆనెడున్-త్రాగుచున్నది.

అలంకారము-భ్రాంతిమంతము.

క ఈతరుశాఖల ప్రేలెడు
మేతొడవులకాంతిలోన మెలఁగెడుపక్షి
వ్రాతము నెఱుఁగరు నిర్జర
కాతరలోచనలు పలుకఁగా వినకున్నన్ 6

(వ్యా) నిర్జరకాతరలోచనలు - దేవతాస్త్రీలు, (కాతరలోచనలు — చకితనేత్రలు, 'అధీరేకాతరస్త్రస్నోభీరుభీరుకభీలుకాః' అని యమరుఁడు, ఈతరుశాఖల ప్రేలెడు-ఈకల్పవృక్షపుఁగొమ్మలయందు ప్రేలుచున్న, మేతొడవుల-శరీరాభరణముల యొక్క, కాంతిలోనన్ - ప్రకాశములో, మెలఁగెడు-సంచరించు, పక్షివ్రాతమున్ - పక్షులగుంపులను, పలుకఁగా వినకున్నన్-అవిశబ్దింపఁగాఁ దమకువినఁబడదేని, ఎఱుఁగరు-(పక్షు లున్నవని) తెలిసికొనరు

అనఁగా నీ పక్షుల శరీరపుఁగాంతులును నా కల్పవృక్షపు శాఖలయందుఁ దగిల్చియుండు తమ భూషణముల కాంతులును నేకరీతిగా నుండుటచేత వాని యెలుఁగులవలన నవి యున్నవని దేవతాస్త్రీలు తెలిసికొందురుగాని నా యెలుఁగులు వినఁబడకున్నచోఁ బక్షు లున్నవని వా రెఱుంగఁజాలరని భావము

అలంకారము—సామాన్యము

క తనపాదుజలములోనం
గనుపట్టెడునీడ నీనగము విలసిల్లున్
మనకన్న మున్న తా మే
దినికిం డిగి యేగుచున్న తెఱఁగునఁ దరుణీ 7

(వ్యా) ఈనగము-ఈపారిజాతవృక్షము, మనకన్నన్-మనకంటె, (కన్నన్ అనునది పంచమీవిభక్తిప్రత్యయమగు 'కంటెన్' అనుటకుఁ బర్యాయపదము

అలంకారము—ఉత్ప్రేక్ష.

ఉ. వారణరాజయాన సురవల్లభుఁ డాళఁచి నంకపీఠముం
జేరిచి సోఁగవెండ్రుకలఁ జిక్కులు వాపి వియన్నదీనవాం
భోరుహనాళసూత్రములఁ బొందుగ దీనిలతాంతము ల్సరు
ల్గా రచియించి నించుఁ గుతుకంబున వీఁగుమెఱుంగుక్రొవ్వెదన్ 8

(వ్యా) వారణరాజయాన-మదగజగమనా (అని సత్యభామకు సంబోధనము), అంకపీఠమున్—తొడప్రదేశమునందు, చేరిచి—, సోఁగవెండ్రుకలన్-దీర్ఘమైన కేశపాశమునందలి, చిక్కులువాపి-చిక్కులు విడఁదీసి; వియన్నదీ ..సూత్రములన్—వియన్నదీ-ఆకాశగంగయొక్క, నవాంభోరుహ-క్రొత్తకమలములయొక్క, నాళ-తూఁడు లనెడు, సూత్రములన్-దారములచేత, దీనిలతాంతముల్-ఈపారిజాతకుసుమములను, పొందుగన్-చక్కఁగా అందముగా, సరుల్గాన్-హారములుగా, రచియించి - చేసి (కూర్చి), కుతుకంబునన్-సంతోషముతో; వీఁగు-ఘనమైన; మెఱుంగు-తళతళలాడు, క్రొవ్వెదన్-కొప్పునందు। నించున్-చుట్టును.

అలంకారము - స్వభావోక్తి.

మ. విను మింతు ల్తిలకంబుఁ జంపకముఁ గ్రోవి న్సింధువారంబుఁ బ్రేం
కనము న్మామిడి గోఁగుఁ బొన్నఁ బొగడం గంకేళి నూహించి క
న్గొన మోమెత్తఁగఁ గౌఁగిలించుకొన మూర్కొంగఁ బాడఁ జేసంటఁ బ
ల్క నగం గల్లుమియంగఁ దన్న ననుచుం గల్పాగ మాయూపిరుల్. 9

ఈపద్యమునందును దీనికిఁ బిమ్మటిపద్యమునందును దోహదక్రియలు వర్ణింపబడినవి

(వ్యా) ఇంతుల్ - స్త్రీలు (దేవతాస్త్రీలనుట), తిలకంబున్ - బొట్టుగుచెట్టును; ఊహించి-మనంబున భావించి, ఈపని యొక్కొక్కచెట్టుతోడను జేర్చి పఠింపవలయు, కన్గొనన్-చూడఁగా (ఈ కల్పనగమును జూడఁగా)। 'తిలకో వీక్షణేన చ' అని దోహద శాస్త్రము, చంపకమున్ - సంపెంగను, (ఊహించి), మోమెత్తఁగన్-ముఖరాగము చేయఁగా ('ముఖరాగేణ చంపకః'), క్రోవిన్-గోరంటవృక్షమును; (ఊహించి), కౌఁగిలించుకొనన్-ఆలింగనముచేయఁగా ('ఆలింగనాత్కురవకః'), సింధువారంబు-వావిలిచెట్టును, (ఊహించి), మూర్కొనన్ - వాసనచూడఁగా ('సింధువారో ముఖానిలాత్'), ప్రేంకణమున్-ప్రియాళువృక్షమును, (ఊహించి), పాడన్-గానముచేయఁగా ('గీతాత్ప్రియాళు ర్నితరాం'); మామిడిన్-మామిడిచెట్టును, (ఊహించి); చేసంటన్-తాఁకఁగా ('కరస్పర్శేన మాకందః'), గోఁగున్-కర్ణికారవృక్షమును, (ఊహించి); పల్కన్-మాట

లాడఁగా ('సల్లాపతః కర్ణికారః'), పొన్నన్-సురపొన్నను,(ఊహించి), నగన్-నవ్వఁగా ('నమేరుర్హాసితేనచ'), పొగడన్-వకుళవృక్షమును, (ఊహించి), కిల్లుమి సన్-ముఖాసవము నుమియఁగా ('వకుళో ముఖసీధునా'), కంకేళిన్-అశోకవృక్షమును,(ఊహించి), తన్నన్-కాలితోఁదన్నఁగా ("అశోక శ్చరణాహత్యా"), కల్పాగము-కల్పవృక్షము, అయావిరుల్-ఆయాచెట్టుల పుష్పములను, ననుచన్-పూచును.

ఈపద్యమునందు దోహదశాస్త్ర మంతయుఁ జెప్పఁబడినది

అనఁగా దేవాంగనలు కల్పవృక్షముచెంతకుఁ బోయి యేయితరవృక్షము నైనను మనంబునఁ దలంచి దానికిఁ జెప్పఁబడియుండు దోహదక్రియను జేయఁగా నా వృక్షముయొక్క పుష్పమును గల్పవృక్షము పూచునని తాత్పర్యము

అలంకారము—యథాసంఖ్యము

చ కనఁ దిలకంబుఁ గేసరముఁ గల్లుమియ న్నహిఁ బాడఁ బ్రేంకనం
బు నిముర మావి నవ్వ సురపొన్న ముఖాంబుజ మెత్తఁ జంపకం
బు నెఱ గవుంగిలం గోరవి మూర్కొన వావిలి దన్న వంజుళం
బు నుడువ గోఁగు నై తరుణి పూచు సురద్రుమ మన్ని పువ్వులన్ 10

ఈ పద్యమునందును గ్రమాలంకారవివక్ష లేక దోహద క్రియము చెప్పఁబడినవి

ఇందలి విశేషమేమనఁగా సురతరుణు లితరవృక్షంబులను మనంబునఁ దలంపకయే కల్పవృక్షమునకు దోహదక్రియలు సలుపఁగా నా క్రియలచే నేయేచెట్లు పూచునో యాయాచెట్లు తానేయై యాయాచెట్లపువ్వుల నీకల్పవృక్షమే పూచునని చెప్పఁబడినది

(వ్యా) కేసరము—పొగడచెట్టు, నిమురన్-కరస్పర్శముచేయఁగా, కవుంగిలన్-ఆలింగనముచేయఁగా, "కవుఁగిలించు" అనుధాతువున కిది "ఇంచు" గాగమము లేనిరూపము, ఇట్టిశబ్దము "దాఁగిలు" "దాఁగిలించు" అనుటకు రూపాంతరము, కురవి-గోరంటచెట్టు, వంజుళము-అశోకవృక్షము

ఉ నావుడు సత్యభామ నిజనాథున కిట్లను నేల తామసం
బీ విబుధాధినాయక మహీరుహముం బెకలించి లోకసం
భావిత మైననీపలుకుఁ బంతము సెల్ల మదీయగేహకే
ళీవననాటి వేడుక దలిర్పఁగ నిల్పుము జీవితేశ్వరా 11

(వ్యా) తామసము-అలస్యము-(ఇదిదేశ్యపదము), పెకలించి-పెల్లగించి; లోక సంభావితమైన-లోకులచేత నెన్నఁబడిన (అనఁగాఁ గొనియాడఁబడిన), పంతము-ప్రతిజ్ఞ చెల్లన్-నెఱవేఱునట్లుగా

మ. అనినం గైటభదైత్యవైరి దరహాసాంకూరము ల్మోవిపై
మొనయం గొండొక నిల్చి యవ్వనమున న్మోదంబుతో నిర్జరీ
జనము ల్గోల్వఁగఁ గ్రీడ సల్పి నవదిష్టం జేసు కావింతు సం
గన యం చా తరురత్న గుచ్ఛ మిడియెం గర్ణావతంసంబుగన్. 12

(వ్యా) దరహాసాంకురముల్ - చిఱునగవు మొలకలు; మోవిపైన్-అధరము మీఁద, మొనయన్-వ్యాపింపఁగా, కొండొక-ఇంచుక, నిర్జరీజనముల్-దేవతాస్త్రీలు; కావింతును నెఱవేర్తును, కర్ణావతంసంబుగన్-చెవియందుఁ దాల్చు సాధరణముగ.

ఉ. ఈపగిది న్మురారి హృదయేశ్వరి నూలుడఁ బల్క నిర్జరేం
ద్రోపవనస్థలంబునఁ బయోరుహనేత్రయుఁ దానుఁ జేరి పు
ష్పాపచయప్రమోదభరితాత్మకుఁ డై చిదిమె న్శిఖాంతముల్
గోపవధూకుచస్తబక లోల నిశాత నఖాంకురంబులన్. 13

(వ్యా) పుష్పాపచయ-పువ్వులుగోయుట; చిదిమెన్-గిల్లెను; నిశాత-తీక్ష్ణము లగు, నఖాంకురంబులన్-కొనగోళ్లచేత

మ. ఎలదేఁటు ల్దమవాలుఁగన్నవలపై నిందీవరభ్రాంతిచే
మెలఁగం జేరలఁ గప్పుకో నలపి గామిం జేదలం బొంది యి
చ్చలఁ గాంక్షించిరి నిర్నిమేషజలజాస్య ల్మాత్రమున్ తత్సంభ్రమ స
య్యలిభీతి న్ముకుళీకృతాక్షి యగు సత్యాకాంత నీక్షించుచున్. 14

(వ్యా) ఎలదేఁటుల్-తుమ్మెదకొదమలు, ఇందీవరభ్రాంతిచేన్-నల్లగలువ లనెడుభ్రమచేత, తమవాలుఁగన్నవలపైన్-నిడుదలగు తమ లోచనద్వయములమీఁద; మెలఁగన్-సంచరింపఁగా,

ఇచట భ్రాంతిమదలంకారము

నిర్నిమేషజలజాస్యల్-దేవతాస్త్రీలు (నిర్నిమేష-రెప్పలపాటులేనివారు, అనిమిషులు-దేవతలు), చేరలన్-ప్రసరించిన తమహస్తములచేత; కప్పుకోన్-(తమకన్ను

లను) మూసికొనుటకు, అలవిగామిన్-శక్యముకాకుండుటచేత, అనఁగా దమనేత్రములు చేరలకంటెను విశాలము లైనవని భావము) (అతిశయోక్త్యలంకారము వ్యంగ్యము) (ఇచట నర్థశక్తిమూలవస్తుకృతాలంకారధ్వని) చిఁదఱుతెండి-విసుఁగుఁజెంది, అయ్యలిభీతిన్-ఆ తుమ్మెదలవలని భయముచేఁ, ముకుళీకృతాక్షియగు-కన్నుల మూసికొనిన, సత్యాకాంతన్-సత్యభామను, ఈక్షించుచున్ - చూచుచు, ఇచ్ఛలన్ - కోర్కెలందు, హృదయములందని భావము, మానుషత్వంబున్ - మనుష్యజాతిత్వమును, కాంక్షించిరి-కోరిరి.

అనఁగా నాతుమ్మెదలు నల్లగలువలను భ్రాంతిచేఁ దమకన్నులప్రోల సంచరింపఁగా వానికి భయపడి సత్యభామ కన్నులుమూసికొనెననియు, నట్లు తాము గన్నులు మూసికొనఁదలఁచియు నవి తమచేరలకంటెను విశాలములగుటచేఁ జేరలతో మూసికొనఁజాలకయు, ననిమిషలగుటచేఁ దమఱెప్పలను మోడ్చి కన్నులను మూసికొనఁజాలకయు, దేవతాస్త్రీలు విసిగి తమకును మానుషత్వముండిన లెస్సయని దారిలింగోరరనియుభావము

ఉ. అంబరచారి పంకజదళాక్షులు చంపకపుష్ప రేణు జా
లంబులయందు సర్వశుభలక్షణ రేఖలఁ బోల్చునట్టి పీ
తాంబురు పాదపంకజము లంటినతావులు ద్రొక్క నోడి పా
ర్శ్వంబుల సంచరింతురు పరస్పరకేళివచఃప్రసంగతిన్ 15

(వ్యా) అంబరచారిపంకజదళాక్షులు - దేవతాస్త్రీలు (అంబరచారి - దేవత), రేణు-పొడి, సర్వశుభలక్షణరేఖలన్-పద్మము చక్రము మొదలగు శుభసూచకంబులగురేఖలచేత, ఓడి-భయపడి, పరస్పర-ఒండొరుల, కేళివచఃప్రసంగతిన్-వినోద క్రీడాసంభాషణములయొక్క కూడికతో (అనఁగా వేడుకమాట లాడుచు నని భావము)

పుష్పావచయము

(వృషగతిరగడ)

కొమ్మ వేగిర మేటికే కొనగోర గోరఁటవిరులు గిల్లుము
తమ్మిపువ్వులమీఁద జలములధార దారకయుండఁ జల్లుము
మృగవిలోచన మేను చులు కన మేలమే లత నిటులు వ్రేయఁగ
వగవ నేటికిఁ జూడుమీ గొరవంకవంకఁ బ్రియుండు డాయఁగ
వలుగ నేటికి ముదువుమీ చెలు వార వారణయాన మొల్లలు

పూలఁతి సైఁపవు మాకు నీకయ పోలుఁ బో లులివడినకల్లలు
పన్నిదం బిడిఁ బ్రేంకనముననఁ బాడ పాడి దొలంగి తెచ్చితిఁ
బొన్న మొగ్గలఁ గంటపరి పూఁబోఁడి పోఁడిమి గాఁగ గ్రుచ్చితి
వడుగనేటికి దినివిరులు దురాశ రా శఫరీవిలోచన
జడఁ బరాగము నిండె దుడువు రసాల సాల మరంద సేచనఁ
జామరో సురపొన్నలకు నీ చాయఁ జాయలఁ బల్కు నేటికి
భామ కోయకు వేగపడి పూఁబాళఁ బాళము గాదు నేటికి
మగువ పలుమఱు దిగిచి చూచుట మానుమా నులివడియె దండలు
మగిడి చనుఁ డిఁకనేల యీ యెలమావి మా విహరించుదండలు
పలుకకుము తుచ్ఛములు పలుమఱు బాల బాలకి యన్నఁ దిట్టితి
వలసగమనముఁ జూపి చెలి నీ వంచ వంచన సేసి పట్టితి
తావిబుగులుగొనంగఁ దొడఁగె ఘృతాచి తాఁచితె యింయశోకము
రావె తేనియ కంచుఁ బలికెదు రంభ రంభలతో ననేకము
ననలు వేఁడిన మొఱఁగి తప్పుదు నాలి నా లికుచంబు ముట్టకు
మెనయు ప్రణపదంబుగాఁ దలఁ తీవ తీవ తలంగ మెట్టకు
మంజుఘోష సువర్ణలత అనుమానమా నందనవనంబున
నంజ దిది యెలదేఁటి కన నే మఱచె మఱచెదమే మనంబున
నమృతమధురము లై నఫలరస మాని మానిని త్రుళ్లె శుకములు
గుమురు లగుతేమావిచిగురులు గోయఁగో యని కూసెఁ బికములు
గుమగుమని వాసనలఁగేదఁగికొమ్మ కొమ్మకు సంచె దోఁటికి
రమణి గొజ్జఁగిపొదలు గడు దూరమ్ము రమ్ము చలమ్ము లేటికి. 10

ఈ రగడయందు దేవతాస్త్రీలు కుసుమాపచయ మొనర్చుట వర్ణింపఁబడినది.

(వ్యా) కొమ్మ. గిల్లుము—కొమ్మ-ఓవనితా, వేగిరపేటికే-ఎల త్వరపడియె దవు, కొనగోరన్ - నఖాంకురముచేత; గోరఁటవిరులు - గోరంటపువ్వులు, గిల్లుము - కోయుము, తమ్మిపువ్వుల జల్లుము — తమ్మిపువ్వులమీఁదన్ - తామరపువ్వుముల

మీఁద, జలముల ధార—నీటిధార; తారకయుండఁగన్ - చేరకుండునట్లుగా, చల్లుము—నీటిని చల్లుము.

మృగవిలోచన.....ప్రేయఁగన్-మృగవిలోచన-జింకకన్నులుగల యోలలనా, మేనుభుఱుకనన్-దేహమునకు నొప్పి కలుగునట్లుగా, లతన్-తీఁగను, ఇట్టులు-ఈప్రకారము; ప్రేయఁగన్-కొట్టుట, ఖేలమే-పరిహాసమే;

నగవనేటికి... ...తాయఁగన్—నగవనేటికి - విహారపథనేల, గొరవంక వంతన్ - గోరంకిపిట్టప్రక్కను;

అలుగనేటికి... మొల్లలు—మురుపుమీ-ధరింపుమీ;

పోలఁటి... ..కల్లలు—మాకు సైపవు-మాకు రుచింపవు, లులివడికిఁగల్లలు - నీచమగు కల్లమాటలు; నీకయ-నీకే; పోలుఁబో-తగునుబొమ్ము,

పన్నిదంబిడ.. తెచ్చితిన్—పన్నిదం బిడన్ - పందెము పెట్టఁగా, పాడి దొలంగి-న్యాయమును విడిచి, పాడి - పాటలుపాడి, ప్రేంకణమునకన్ - ప్రియాళుకుసుమమును, తెచ్చితిన్-తెచ్చితిని;

పొన్నమొగ్గల గ్రుచ్చితివి—పూఁబోఁడి-ఓ చెలియా, పొన్నమొగ్గలన్ - పొన్నమొగ్గలచేత; పోఁడిమిగాఁగన్-అందముగా, కంటసరిన్-మరనుధరించెడు హారముగా; (కంఠెసరి యని కొన్ని పుస్తకములోఁ బాఠము కానఁబడెడు), గ్రుచ్చితివి-కూర్చితివి.

అడుగనేటికి. . ..లోచన—రా-రమ్ము, శఫరీవిలోచన-మీననేత్ర:

జడఁబరాగము... ..సేచనన్—జడన్-వేణియందు, పరాగము - పుప్పొడి, రసాలసాలమరందసేచనన్ - తియ్యని మామిడిచెట్టు పూఁదేనియచేఁ దడుపుటచే; తుడువు-తుడువుము;

చామరో . .. నేటికిన్—చామరో-ఓయింతీ; 'రో' యను ప్రత్యయము స్త్రీవాచకశబ్దములకు సంబోధనార్థమందవచ్చును, సురపొన్నలకున్-సురపొన్న పూలకై; ఈచాయన్-ఈవిధముగా, చాయఁ బొక్కనేటికిన్-జాడలతోఁ బల్కనేల

భామ... నేఁటికిన్—భామ - ఓలేమా, పూబాళన్ - పూగుత్తిని, వేగపడి కోయకు-తొందరపడి కోయకుము, నేఁటికిన్ - ఈదినమునకు, పాళముగాదు - సమయము గాదు,

మగువ పలుమఱు దండలు—దండలు-హారములు, నలివడియెన్-చిక్కుపడియెను; తిగిచిచూచుటన్-వెలుపటికిఁ దీసిచూచుటను, మానుమా యని యన్వయము,

మగిడిచనుఁడి... ...దంగలు—మావిహరించు దంటలు - మీము విహరించు స్థానములు;

పలుకకుము . తిట్టితివి—బాల-ఓపడుచా, బాలకియన్నన్ - బాలకియని నేనుచెప్పఁగా; పలుమఱు తిట్టితివి-పలుమాఱు దూషించితివి; తుచ్ఛములు పలుకకుము- నీచపుమాటలు చెప్పకుము;

ఇచట 'బాలకి' యను రూప మెట్లు సాధువో యెఱుంగరాకున్నది; 'బాలిక' యనుట సాధురూపము, ఛేకానుప్రాసనియమముచేఁ గవి బాలకి యనియే వ్రాసినట్లు తోఁచెడి;

అలస. . ..పట్టితివి—చెలి—ఓసఖి; నీవు—; అంసగమనముఁ జూపి - లిన్ననినడకను బ్రకటించి, వంచనచేసి-మోసపుచ్చి, అంచన్-హంసను, పట్టితివి-,

తావి . . యశోకము—ఘృతాచి-ఘృతాచి యను పేరుగల యొ యప్సరసా; ఈయశోకము-,తావి-వాసన, బుగులుకొనంగఁ దొడఁగెన్-దట్టమై ప్రకటింపఁదొడఁగెను (కావున), తాఁచితె-(ఈ యశోకమును) తన్నితివా, "అశోక శ్చరణా హత్యా" అను శాస్త్రరీతి నిందు దోహదక్రియ సూచితము.

రావె . ననేకము—రంభా—, రంభలలోన్ - అరఁటిచెట్లలో; అనేకము-బహుళము (తేనియ బహుళమనుట), (కావున), తేనియకున్ - రావె - అంచున్- పలికెదు-అని యన్వయము,

ననలు ముట్టకు—ననలువేఁడినన్-నేను బుష్పములు కోరఁగా, అపుడు-; నాలిన్-కపటముతో, మొఱఁగితి-కనలడఁకపోతివి, (కావున),నాలికుదంలున్-నాయొక్క గజనిమ్మపండును, ముట్టకుము-తాఁకవలదు,

ఎనయు . మెట్టకు—ఎనయు-పొందిన, ప్రాణపదంబుగాన్ - ప్రాణప్రియ మగు వస్తువుగా, ఈవ-నీవే, తలఁతు-భావింతువు, (కావున), తీవన్-తీఁగను, తలంగన్-తొలఁగునట్లుగా మెట్టకుము-త్రొక్కకుము,

మంజు , వనంబునన్—మంజుఘోష - మంజుఘోష యను నప్సరసా; నందనవనంబునన్-ఈయుద్యానవనంబునందు; సువర్ణలతలు-బంగారుతీఁగలు, అనుమానమా-సందేహమా, (అనఁగా బంగారుతీఁగ లుండుటకు సందేహమేమి యనుట,

అంజ దిది . . . మనంబునన్—ఇదియెలదేఁటికిన్-అంజదు-అని యన్వయము, అంజదు, భయపడదు, అనన్-ఏమి-అఱచెన్, అనఁగానేమని యఱచినది, మనంబున నుఱచెదమే-తలపకుందుమే యనియర్థము,

/4

అమృత...... ...శుకములు—మానిని-ఓపూబోడి; శుకములు-చిలుకలు; అమృత మధురములైన-అమృతమువలెఁ దియ్యని; ఫలరసము—, అని - ప్రాగి, ప్రశంసించెను - గర్వించెను.

గుముతులగు,.. .. .... పికములు—గుములగు - గుంపులగు; పికములు కోయిని కూసెన్-(తమ యాహారవస్తువులగు చిగుళ్లుపోయెనే యని దుఃఖముతో ననుట).

గుమగుమని..... దోఁటికిన్—గుమగుమని వాసనలన్ - గుమగుమనిపరిమళించుచున్న; గేదఁగికొమ్మ - మొగిలిచెట్టుయొక్క కొమ్మ, కొమ్మకున్-ఆస్త్రీకి, దోఁటికిన్ అందెన్-దోఁటితోఁ గోయుటకుఁ జిక్కెనని భావము

రమణి ....లేటికిన్—రమణి-ఓతరుణీ; చలమ్ములు-పంతములు,

(వి) ఈ రగడయందుఁ బలువురు నెలత లొక్కచోఁ గూడి సంభ్రమోత్సాహములతో వినోదలీలల నారామవిహారంబును గుసుమాపచయంబును సలుపునపు డొండొరులతో సంభాషణము సేయురీతి వర్ణింపఁబడినది ఇత్తెఱంగున వాక్యములలో విశేషము పరస్పరసంబంధము లేక మాటలాడుకొనుట మహిళాజన సహజగుణంబు.

ఇది వృషభగతిరగడ యనంబడును ప్రతిపాదమునకును 28 లఘువులును, 15వ లఘుస్థానమునందు యతి, రెండేసిపాదములకుఁ బ్రాసము నుంచవలయు ఇదియే లక్షణమైనను బ్రతిపాదమునందును రెండేసి యక్కరములకు ఛేకమును, రెండేసిపాదముల కాద్యంత్యప్రాసంబులును గూర్చుట కవిసమయము

అలంకారము—స్వభావోక్తి.

మ. అనుచుం గాంతలు వల్లికారచితడోలాందోళనప్రక్రియం
గనకాంభోరుహకర్ణికాహృతిఁ బరాక్షేపలీలాగతిన్
వనకేళీపరతంత్రవృత్తిఁ దిరుగ న్మార్తండబింబంబు ని
త్యనభోమధ్యమునం గఠోరకిరణశ్రేణిదురాలోక మై 17

(వ్యా) వల్లికా ప్రక్రియన్-వల్లికా - తీఁగలచేత, రచిత - చేయఁబడిన, డోలా-ఉయ్యేలలయందు, ఆందోళనప్రక్రియన్-ఊఁగువ్యాపారములచేతను, కనకా హృతిన్—కనకాంభోరుహ-బంగారుకమలములయొక్క, కర్ణికా-దుద్దులను, ఆహృతిన్-కోయుటచేతను, పరాక్షేపలీలాగతిన్ - పుష్పోత్సవనాకలను జల్లుకొనువిలాసములచేతను, వనకేళీ . ...వృత్తిన్—వనకేళీ-ఉద్యానవనక్రీడయందు, పరతంత్ర - ఆసక్తమయిన, వృత్తిన్-నడవడితో, తిరుగన్-(వనంబున) సంచరించుచుండఁగా; మార్తండబింబంబు-

సూర్యబింబము; ఇది 'మార్తండ' శబ్దము, శకంధ్వాదిగణములోఁ జేరినది. మార్తాండ' అనురూపమును గలదు, కఠోర. . . . . . . లోకమై-కఠోర-క్రూరమగు; కిరణశ్రేణి - కిరణములవరుసలచేత, దురాలోకమై-చూచుటకుఁ గష్టమై; నభోమధ్యమునన్-ఆకాశము నడుమ-నిల్చెన్-కనఁబడె ననుట.

ఈపద్యము మూఁడవపాదమునందుఁ 'బరతంత్రవృత్తి నరుగన్' అనుపాఠ మన్ని పుస్తకములయందును గానంబడుచున్నది కాని యది యిచట సరియైన యర్థము నియ్యదు గావునఁ 'బరతంత్రవృత్తిఁ దిరుగన్' అని యుండిన దెస్సయని తలంచి యిట్లు సవరించితి.

'కర్తికాహృతి' యనుటకు మాఱుగా నొక ప్రాచీనపుస్తకమునందుఁ 'గందుకాహృతి' అనుపాఠ మున్నది, దానికంటెఁ గర్తికాహృతి అనుపాఠమే సరసము.

చ. వదలిన నీవిబంధముల వాడినమోముల జాఱుకొప్పులం
జెదరినపత్త్రిభంగములఁ జిక్కులుగొన్న మణీసరంబులం
బొదలిన యూర్పుఁదెమ్మెరలఁ బుప్పొడిఁ గెం పగువాలుఁగన్నులం
ద్రిదశమృగాయతాక్షులు రతిశ్రమమున్నలఁ బోలి రందఱున్. 18

(వ్యా) వదలిన-జాఱిన, నీవిబంధములన్-పోకముళ్లతోను, చెదరిన-పిడిన; పొదలిన-అతిశయించిన

మధ్యాహ్నము

క. బెడిద మగునెండసోఁకునఁ
దొడిమలు వసివాడి ననలు దొరఁగె లతల నె
ల్లెడ వనదేవతమేనం
బొడిమినలేఁగమ్మచెమటబొట్టు లనంగన్. 19

ఈపద్యము మొదలు 29వ పద్యమువఱకు మధ్యాహ్నకాలవర్ణనము చేయఁబడినది.

(వ్యా) బెడిదమగు - భయంకరమగు, తొడిమలు - కాఁడలు; వసివాడి - మిక్కిలి వాడి; ఎల్లెడన్-అంతటను, లతలన్ - తీఁగెలనుండి; ననలు - పుష్పములు; తొరఁగెన్-రాలెను, లేఁగమ్మ-లేఁత యగు వాసనగల.

అలంకారము—ఉత్ప్రేక్ష

శా. తూఁగెం జల్లనిగాడ్పులేమి ఫణిసందోహంబు పేరాఁకటన్
లోఁగెం దప్తసరోజినీధురసముల్ గ్రోల న్మదాళిచ్ఛటల్

గ్రాఁగె నన్నీరుగఁ గాంచనాచలతటీగండోపలవ్రాతముల్
డాఁగె నపల్వలపంకసీమ బకజాలత్రస్తపాఠీనముల్ 20

(వ్యా) చల్లనిగాడ్పులేమిన్-చల్లనిగాలి వీవకుండుటచే, ఫణిసందోహంబు - పాములగుంపులు, పేరాఁకటన్ - మిక్కిలియాఁకలితో, యూఁగెన్ - ఒఱఁగియుండెను, మదాళిచ్ఛటల్-మదించినతుమ్మెదలగుంపులు, తప్త .....రసముల్—తప్త - ఉడికిన, సరోజ-తామరలయందలి, శీధురసముల్-తియ్యని కల్లురసములు (ఇక్కడ తేనియం ననుట), క్రోలన్-త్రాఁగుటకు, లోఁగెన్ - చొచ్చినవి, కాంచన వ్రాతముల్— కాంచనాచలతటీ - మేరుపర్వత ప్రదేశమునందలి, గండోపలవ్రాతముల్ - గుండుఱాళ్ల సమూహములు, నీరుగన్-జలమగునట్లుగా, గ్రాఁగెన్ - ఉడికినవి, ('నీఱుగన్' అని కొన్నిపుస్తకములలోఁ బాఠము గలదు. అపుడు 'భస్మముగ' నని యర్థము గావున నది సరసముగాదు), బక పాఠీనముల్—బకజాల-కొంగలగుంపులవలన, త్రస్త-భయపడిన, పాఠీనముల్-చేఁపలు, పల్వలపంకసీమల-పడియలలోని బురదప్రదేశము లందు, డాఁగెన్-దాఁగినవి

అలంకారము-స్వభావోక్తి.

చ కనుఁగవ గ్రమ్మఁబడంగ నెఱక ల్విరియంబడ బోర మోపి నేం
డిన వదనంబులం దెఱచి నిక్కినయత్తులు దల్లడించుటల్
గనఁబడ నూరుపు ల్దళముగా నిగుడ న్వడఁ గుంది యీ తెలుం
గునఁ దమవానిఁ బిల్చుచు శకుంతము లయ్యెడ నిల్చెఁ గ్రమ్మఁకులన్.

(వ్యా) శకుంతములు-పక్షులు, అయ్యెడన్-అమిట్టమధ్యాహ్నమునందు; కనుఁగవ-కన్నులు, గ్రమ్మఁబడంగన్-తీవ్రపాటుపొరయఁగా, ఎఱకల్-ఱెక్కలు, విరియంబడన్-విచ్చఁగా, (అనఁగాఁ బటుత్వముతప్పి శిథిలముకాఁగాననుట), బోర-బొమ్మ, మోపన్-నేలమీఁదనాపఁగా, అత్తులు-మెడలు; తల్లడించుటల్-తపించుటలు, వదన్-బడలికలతో, కుంది-కృశించి, తమవానిన్-స్వజాతిపక్షులను, ఈతెలుంగునన్-సన్నని ధ్వనులతో, పిల్చుచున్, గ్రమ్మఁకులన్, నిల్చెన్ అని అన్వయము.

అలంకారము—స్వభావోక్తి

చ. ఒకయెడఁ జక్రవాకము పయోరుహమిత్రుని వేఁడియెండచేఁ
దెకతెకఁ గ్రాఁగు తమ్మివిరిదేనియ ఱెక్కలఁ జల్లనార్చి కాం
తకుఁ దనివార నిచ్చెఁ బరితాపము వాయ మృణాళవల్లరి
శకలము నాటికిం గఱచి చంచుపుటంబున నంది యిచ్చుచున్. 22

(వ్యా) ఒకయెడన్-ఒకచోట, తెకతెకఁ గ్రాఁగు-సలసలమని యుడుకుచున్న; మృణాలవల్లరీ-తామరతూఁడుయొక్క, శకలము-ముక్కను, మాటికిన్ - పలుమాఱు, కమిచి-కొఱికి, చంచుపుటంబులన్-దొప్పలవంటి ముక్కులతో

అలంకారము—స్వభావోక్తి

నాయకుఁ డనుకూలుఁడు, నాయిక స్వాధీనపతిక మనుష్యేతరంబులగు జంతువులయెడ రసభావాదులు వర్ణించుట రసాభాస మనంబడును. అయినను నద్దానిని గవులు వర్ణించుటయుం గలదు.

"ఏకత్రైవానురాగశ్చే త్తిర్యఙ్ మ్లేచ్ఛ గతోపివా,
యోషితో బహు సక్తిశ్చే ద్రసాభాస స్త్రిధాపునః"

—అని ప్రతాపరుద్రీయము.

తే. ఆతపగ్లానిఁ బడలిన యభ్రమువును
నిజకరాగ్రజలంబుల నెఱయఁ జల్లి
శ్రవణయుగతాలవృంతసంజాతశీత
వాతములఁ దేర్చె గీర్వాణవారణంబు. 20

(వ్యా) గీర్వాణవారణంబు-ఐరావతము, ఆతపగ్లానిన్-ఎండవలని శ్రమము చేత, అభ్రమువును-తన భార్యయగు నభ్రమువను నేనుఁగును, నిజకరాగ్రజలంబులన్-తన తొండముకొనయందలి జలములతో, నెఱయన్-పూర్ణముగా, శ్రవణయుగ వాతములన్—శ్రవణయుగ - తనవీనదోయి యనెడు, తాళవృంత-విసనకఱ్ఱలనుండి, సంజాత-పుట్టిన, శీత-చల్లని, వాతములన్ - వాయువులచేత; తేర్చెన్ - శ్రమమును పోఁగొట్టెను.

అలంకారమును నాయికానాయకులును బై పద్యమునందువలెనే.

జలక్రీడ

క. అపుడు జగత్పతి సత్యా
చపలాక్షియుఁ దాను వెడలె జలకేలికి న
య్యుపవన తరుకుసుమలతా
తత్రపత్రములు పూని వేల్పుఁదరుణులు గొల్వఁగ. 21

ఈ పద్యము మొదలు 40వ పద్యమువఱకు సత్యభామా శ్రీకృష్ణులు సురతరుణీమణులతో జలక్రీడ సలుపుట వర్ణింపఁబడియె

(వ్యా) ఆతపత్రములు-గొడుగులు.

చ. చనుఁగవ వ్రేఁకము న్జఘనచక్రభరంబును మోవ లేక యొ
య్యనను బదపంకజంబు లలసాలసవైఖరి మోపుచుఁ జనా
ర్ధనుభుజ మూఁత గాఁగ వనితామణి యేగెఁ బరస్పరాంగ మే
ళనమున రోమహర్షముకుళవ్రజ మొండొరుమేన నిండఁగన్ 25

(వ్యా) వ్రేఁకము-భారమును వ్రేఁగుధాతువునకుఁ గృదంతరూపము, జఘన చక్రభరంబును-చక్రములవలె గుండ్రముగా నుండు పిఱుఁదులభారమును, మోవలేక-ధరింపఁజాలక, అలసాలసవైఖరిన్-మందమందములగు రీతులతో, మోపుచున్-అడుగు పెట్టుచు, ఊఁత-అవలంబము, పరస్పరాంగ మేళనమునన్-ఒండొరుల మేను లొరయుట చేత; ఒండొరుమేనన్-ఇతరేతర శరీరములందు, రోమహర్ష ముకుళవ్రజము-మొగ్గలవలె వెలువారు గగుర్పాటుజొంపములు, నిండఁగన్, ఏగెన్, అని యన్వయము

(వి) 'ఏగు' అనుపదమునం దరసున్న లేదు. కొందఱు దీని నరసున్న యుంచి వ్రాయుచున్నారు, అది పొరఁబాటు.

చ. ఇనకరతాపవేదన సహింపఁగ లేక నిజోదకంబులన్
మునిఁగి వినీలకుంతలసమూహము నారఁగ విచ్చె నాఁగ పి
చినికరచాలనం దరులఁ జేరినజొంపపు నాచుఁదీఁగలం
దనరు నభోనదిం గనిరి యా దానవలోకవిరోధి యత్తఱిన్ 26

(వ్యా) ఆరఁగన్-తడియారునట్లు, విచ్చె నాఁగన్ - విప్పెనోయనునట్లు, పిచి నికరచాలనన్ అలలగుంపులకదలికలచేతను, జొంపపు-గుబురులగు, నాఁచుతీఁగలన్-పాఁచితీఁగలచేతను, తనరు-ఒప్పుచున్న, నభోనదిన్-ఆకాశగంగను

అలంకారము—ఉత్ప్రేక్ష

తే. కాంచి చేరంగఁ జని మధుకైటభారి
రత్న సోపానకలితమార్గముల డిగ్గి
కులసతియుఁ దాను వేలుపుఁగోలను దఱిసె
నొండొరుల కేలుఁదమ్ముల నూఁత గొనుచు 27

(వ్యా) సోపాన-మెట్లు, వేలుపుఁగోలను-ఆకాశగంగను, ఇచటఁ గవి నదిని గోలనుగాఁ జెప్పియున్నాఁడు, ఇది కవిసమయము, తఱిసెన్-చేరఁజనియెను

చ. తొడవులు పుచ్చి నిర్జరవధూటులు వేలుపుఁ బ్రామినిచీనిపా
వడలు ధరించి దేహరుచివైభవము ల్కనవసుల్లిలారుచిం
దొడర నితంబచక్రములతో నెఱివాలు మెఱుంగుఁ గప్పుఁ బె
న్జడ లొరయంగఁ దద్గగనశైవలినిం దగఁ జొచ్చి రందఱున్. 28

(వ్యా) నిర్ఝరవధూటులు-దేవాంగనలు, తొడవులుపుచ్చి-ఆభరణములు తీసివైచి, చీనిపావడలు-సన్ననిపావడలను, (అధోంశుకములనుట); నెఱి.... పెన్జడలు-నెఱి-పూర్ణమైన, గొప్పవైన వనుట, వాలు-దీర్ఘములగు; మెఱుంగు - తళతళ మని ప్రకాశించుచున్న, కప్పు-నల్లని, పెన్జడలు-గొప్పజడలు, ఒరయంగన్-రాచుకొనఁగాఁ; తద్గగనశైవలినిన్-ఆయాకాశగంగానదిని, చొచ్చిరని యన్వయము

మ. మరుదంభోరుహనేత్ర లంబరధునీ మధ్యంబున న్నిల్వ ని
ష్ఠుర తత్పీనపయోధరాహతి జలస్తోమంబు నల్వంకలం
దెరల న్నాభిచయంబు లోఁగొనియె దానిం జాతగాంభీర్యశీ
లురు సంక్షోభము నొందువారి నెచట న్లోఁగొంచు వర్తింపరే. 29

(వ్యా) ధునీ-నది; నిష్ఠుర-క్రూరమగు, తత్పీనపయోధరాహతిన్-వారి బలిసినస్తనములయొక్క కొట్టుటలచేత, జలస్తోమంబు-నీటిమొత్తము, నల్వంకలన్-నాలుగు పార్శ్వములందును, తెరలన్-తొలఁగఁగా, (కలఁగఁగా నని యర్థము); దానిన్— ఆజలమును, నాభిచయంబు - వారలపొక్కిళ్లు, లోఁగొనియెన్ - ఐక్యపరచుకొనెను (చేరఁదీసె నని భావము), గాంభీర్యశీలురు-గంభీరస్వభావము కలవారు; గాంభీర్యమనఁగా లోఁతనియు నర్థాంతరముగావున సురంగనలపొక్కిళ్లు చాలలోఁతుగా నుండె ననియు భావము; చాలన్-మిక్కిలి; సంక్షోభమునొందువారిన్ - కలఁత చెందువారిని; ఎచటన్-ఏప్రదేశమునందైనను; లోఁగొంచున్-తమప్రాపునఁ జేర్చుకొనుచునని యర్థము; లోపలఁ బ్రవేశింపఁజేయుచునని యర్థాంతరము; వర్తింపరే-మెలఁగరా;

అనఁగా నుదారస్వభావులగు నుత్తము లిడుమలఁబడువారిని చేరఁదీసి రక్షింతు రని భావము.

అలంకారము—అర్థాంతరన్యాసము.

(వి) 'చాలగాంభీర్యశీలురు సంక్షోభము నొందువారిన్' — ఈ యనర్థయమకము ప్రౌఢము.

'తం పాతయాం ప్రథమమాస పపాత పశ్చాత్' అని కాళిదాసుఁడు రఘువంశమునందుఁ (9-67) ప్రయోగించియున్నాఁడు కవులు నిరంకుశులుగదా

చ. ఘనకుచకుంభము ల్బయలుగా విబుధాలయవారభామినీ
జనకరిణీసమూహములు నల్లె యదూద్వహకుంజరంబుపై
వనజవనీపరాగపరివాసిత మైన నభ స్తరంగిణీ
ఘనతరభంగతోయకణికాచయము ల్కరపుష్కరంబులన్. 30

(వ్యా) విబుధా. .సమూహములు—విబుధాలయవారభామినీజన - దేవవేశ్యాసమూహములనెడు, కరిణీసమూహములు-ఆఁడేనుఁగులగుంపులు, ఘనకుచకుంభముల్-గొప్పస్తనములనెడు కుంభస్థలములు, బయలుగాన్-బయలుపడునట్లుగా, వనజ వాసితమైన—వనజవనీ-తామరవనములందలి; పరాగ-పుప్పొళ్లచేత, పరివాసితమైన-పరిమళముకలవిగాఁజేయఁబడిన, నభ చయముల్—నభస్తరంగిణీ - ఆకాశగంగయొక్క: ఘనతర-గొప్పలగు, భంగ-అలలయందలి, తోయకణికా - జలబిందువులయొక్క, చయముల్-గుంపులను, కరపుష్కరంబులన్-చేతులనెడు తొండములచివరలచేత, 'పుష్కరం కరిహస్తాగ్రే' అని యమరుఁడు, పుష్కర మనఁగాఁ 'గమలము'అను నర్థము కావునఁ గమలములవంటిచేతు లనియు భావము; యదూద్వహకుంజరంబుపైన్-కృష్ణుఁడనెడు మగయేనుఁగుమీఁద, చల్లెన్, అని యన్వయము.

అలంకారము—సావయవరూపకము.

క. వారణయానలు కరముల
నీ రడిచిన రవము మురజనిస్వనముగఁ జె
న్నారఁగ బద్మిను లాడెను
వారిజహస్తముల మధుపవలయము లులియన్. 31

(వ్యా) నీరడిచినరవము-జలమును గొట్టఁగాఁ బొడమినశబ్దము; మురజనిస్వనముగన్-మృదంగధ్వనులుగా, చెన్నారఁగన్ - ఒప్పఁగా, వారిజహస్తములన్ - కమలము లనెడు హస్తములయందు; మధుపవలయములు - తుమ్మెద లనెడుకంకణములు; ఉలియన్-శబ్దింపఁగా; పద్మినులు-తమ్మితీఁగలు; ఆడెను-నర్తనముచేసెను.

ఇచటఁ బద్మినులను స్త్రీలింగసారస్యముచేతఁ బద్మినులు నాట్యముచేయు స్త్రీలవలె నొప్పెననిభావము.

అలంకారములు—సావయవరూపకము. ఉత్ప్రేక్ష గమ్యము.

క. ప్రౌఢతనంబులు మీఱఁగఁ
 జేడియ లడుగులును మొగముఁ జేతులు మెఱయ
 న్వేడుక నీఁదఁగ న పుడా
 మ్రేడితజలజాత మయ్యె మిన్నే టెల్లన్ 12

(వ్యా) ప్రౌఢతనంబులు-చాతుర్యములు, చేడియలు-స్త్రీలు, మిన్నేటెల్లన్-ఆకాశగంగయందంతటను, ఆమ్రేడితజలజాత మయ్యెన్—రెట్టింపఁబడిన తమ్మిపూవులు గలది యాయెను

అనఁగా నవ్వనితలు సురతరంగిణియం దీఁత గొట్టుచుండఁగా నారివదనములును హస్తములును బాదములును నీళ్లపైఁ దేలుచుండునపు డని పద్మములవలె నొప్పారుటచే నానదియందు మునుపుండినతామర పువ్వులు రెట్టింతలయినట్టు లలరారినని భావము.

అలంకారములు—ఇచట నర్థశక్తిమూలకమగు నుపమాలంకారధ్వనియు సామాన్యాలంకారధ్వనియు నెఱుంగునది.

తే. తామరల వ్రేటు లాడుచోఁ దరుణు లెత్తు
 కరరుహాంకితబాహువల్లరులు వొలిచె
 బిరుదవర్ణావళీపరిస్ఫురిత మైన
 పల్లవాస్త్రుజయ స్తంభపటలి యనఁగ. 13

(వ్యా) తామరలన్-తమ్మిపువ్వులచేత; వ్రేటులాడుచోన్ - ఒకరిపైనొకరు వేడుకగా వేసికొనుచు నాడుచుండఁగా, తరుణులు—, ఎత్తు—; కరరుహాంకిత బాహువల్లరులు—కరరుహ-గోళ్లచేత, అంకిత-ఒప్పుచున్న (చిహ్నముగాఁ గల), బాహువల్లరులు-తీఁగలవంటిబాహువులు, బిరుద స్ఫురితమైన—బిరుదవర్ణావళీ-బిరుదాక్షరముల వరుసలచేత, పరిస్ఫురితమైన-ప్రకాశించుచున్న; పల్లవాస్త్ర . . పటలి యనఁగన్ — పల్లవాస్త్ర-మన్మథునియొక్క, జయస్తంభపటలియనఁగన్-విజయసూచకములగు స్తంభముల పంక్తియో యనునట్లు, పొలిచెన్-ప్రకాశించెను;

అనఁగా వ్రైకెత్తఁబడిన యానారీమణులయొక్క బాహువులు మన్మథుని జయస్తంభములవలె నొప్పెననియు వారిచేతులందలి గోళ్లు మన్మథునిబిరుదాక్షరములో యన నొప్పె ననియు భావము.

అలంకారము—ఉత్ప్రేక్ష.

ఉ. దానవవైరి దివ్యవనితానికురుంబముతోడ జహ్నుక
న్యానవపంకజాతనివహంబులఁ గందుకకేళి సల్పుచు
న్మేనఁ దదబ్జపత్త్రములు నిండఁగ నంటిన నొప్పు నెంతయుం
దాను నుపేంద్రుఁడౌట నయనంబులు పెక్కులు దాల్చెనో యనన్. 34

(వ్యా) నికురుంబము-సమూహము, జహ్ను నివహంబులన్-జహ్నుకన్యా- గంగానదియొక్క, నవపంకజాతనివహంబులన్-క్రొత్తకమలముల గుంపులచేత, కందుకకేళి-బంతులాట, సల్పుచున్-ఆడుచుండఁగా, మేనన్-తనశరీరమునందు, తదబ్జపత్రములు-ఆ కమలములరేఁకులు, నిండఁగన్-పూర్ణముగా, అంటినన్—, దానవవైరి - కృష్ణుఁడు, తాను నుపేంద్రుఁడౌటన్ - తాను నుపేంద్రుఁడను పేరు గలవాఁడగుటచేత, అనఁగా నింద్రునితమ్ముఁ డగుటచేతనని భావము, నయనంబులు పెక్కులు దాల్చెనో యన్-అనేకలోచనములు ధరించెనో యనునట్లు, ఒప్పున్-ప్రకాశించెను

ఇంద్రుడు సహస్రాక్షుఁడు తాను నుపేంద్రుఁడుగావునఁ గృష్ణుఁడింద్రునివలెనే పెక్కునయనములు ధరించెనా యనునట్లనేకతామరసదళములతో నొప్పెనని భావము

అలంకారము—ఉత్ప్రేక్ష

తే. తన మనోవల్లభుని భుజాస్తంభ మూఁది
సలిలవిహరణ మొనరించె సత్యభామ
యలవైఖరి వీచిడోలాంతరా వి
హారసంగతనవరాజహంసి యనఁగ. 35

(వ్యా) అలసవైఖరిన్-మందరీతితో, వీచి ,, హంసి-వీచి-అలలనెడు, డోలాంతర-ఉయ్యెలలమధ్యమునందు, విహారసంగత-విహారములతోఁ గూడుకొనిన, నవరాజహంసియనఁగన్-రాయంచకొదమయనునట్లు, 'సలిలవిహరణమొనరించె' ననుదానితో నన్వయము. 'దోలా', 'డోలా' శబ్దమునకు రూపాంతరము

అలంకారము—ఉత్ప్రేక్ష.

క. అవతంసితశైవలయై
వివలద్వేణి యయి కోకవిస్ఫుటకుచయై
దివిషన్నది నాకపురీ
ధవళాక్షులలోన నన్యతమ యనఁ బొల్చెన్. 36

(వ్యా) దివిషన్నది-ఆకాశగంగానది, అవతంసితశైవలయై-పాఁచితీఁగ లను శిరోభూషణము కలదై, అనఁగాఁ బాఁచితీఁగలు శిరోజములవలె నొప్పెనని భావము, విపలద్వేణి యయి-వ్రేలుచున్న జడ గలదియై; అని స్త్రీపరమగునర్థము, జరగుచున్న ప్రవాహము గలదియైయని నదిపరమగునర్థము, ఇచట శ్లేష; కోకవిస్ఫుటకుచయై-జక్కవలనెడుప్రకటముగుకుచములు కలదియై, నాకపురీదళాక్షులలోనఁ - దేవతాస్త్రీలలో, అన్యతమ యనన్-ఒక్కతె యనునట్లు, పొల్చెన్-ప్రకాశించెను

అలంకారము - రూపకోత్థాపితమగు మీలితము

చ. పెరిఁగినహారరత్నములపెల్లున నొక్కెడఁ దామ్రపర్ణి యై
నెరసినసోగపెన్నెఱుల నిగ్గున నొక్కెడ భానుకన్యయై
గురుకుచలిప్త మైన నవకుంకుమ నొక్కెడ శోణ యై నభ
శ్చరనది యొప్పె దివ్యజలజాతముఖు ల్జలకేళి సల్పఁగన్. 87

(వ్యా) దివ్యజలజాతముల్-దేవాంగనలు, జలకేళిసల్పఁగన్-జలక్రీడచేయు చుండఁగా, ఒక్కెడన్-ఒకచోట, పెరిగిన-తెగిజాఱిన, హారరత్నములపెల్లునన్ - ముత్యాలహారములయందలిమణులగుంపులవలన, అనఁగాననేకముత్యములవలననని భావము నభశ్చరనది-ఆకాశగంగానది, తామ్రపర్ణియై యొప్పెన్; అనఁగా నాకాశగంగానదీ జలములు ధవళములైనను నాముత్యములు గుంపులుగా రాలినచోట నాముత్యముల కాంతిచే నాస్థలంబున జలంబు లతివిమలములై తామ్రపర్ణివలె నొప్పెననిభావము. తామ్రపర్ణినదిలో ముత్యములు పుట్టుట ప్రసిద్ధము. అట్లు వర్ణించుట కవిసమయము. ఇచ్చట హారమనఁగా ముత్యాలహారమనియు, హారరత్నము లనఁగా ముత్యము లనియు నర్థము; ఒక్కెడన్-మఱియొకచోట; నెరసిన-నిండిన; సోఁగపెన్నెఱులనిగ్గునన్-నిడుదలగు శిరోజముల కాంతులచేత; భానుకన్యకయైయొప్పెన్-యమునానది యాయెను; అనఁగా నాదేవతాస్త్రీల శిరోజములకాంతిచే వియన్నదీతోయములు కొన్నిచోటుల నీలములైనకతంబున యమునా నదివలె నొప్పెననిభావము; ఒక్కెడన్-కొండొకచోట; గురుకుచలిప్తమైన-గొప్పస్తనము లందుఁ బూయఁబడిన; నవకుంకుమన్-నూతనమగు కుంకుమపువ్వుయొక్క పూఁతచేత ననుట; శోణయైయొప్పెన్-శోణనదియాయెను; అనఁగా నావనితల స్తనములందుఁ బూసి కొనియుండిన కుంకుమపువ్వుయొక్క పూఁతలతోఁజేరిన జలంబు లరుణంబులై యొప్పిన కతంబున నచ్చోటు శోణనదివలెఁ బ్రకాశించెనని భావము; శోణ-ఇది గంధవనమను ప్రదేశమునఁ బుట్టి పాటలీపుత్రమునకు సమీపమున గంగానదిలోఁ గలియునదము; ఇందలి నీరులెఱ్ఱనివై యుండును.

'కుంకుమ' ఇది నపుంసకలింగ మైనను ఖరిరాదులలోఁ జేర్చి మువర్ణలోపము సాధింపనగు.

అలంకారము—తద్గుణాలంకారానుప్రాణిత మగు సుశ్లేషము

చ. అలకలు నాసికామణియు నన్నువకౌనుఁ గుచద్వయంబుఁ గుం
డలములుఁ జంచలింప జతనంబున హస్తము లూఁది జీర్కు బం
డల దిగజాతి రొండొరుకడం దరలాక్షులు దోనివింట విం
జలు గొన నేయుపుష్పశరుసంపెఁగవాలికతూపులో యనన్ ౪౮

తరళాక్షులు-(దేవతా)స్త్రీలు; అలకలు-కురులు; అన్నువకౌను-సన్ననినడుమును; కుండలములు-చెవికమ్మలును; జతనంబునన్-జాగ్రత్తతో, యత్నకల్పితమను, జీర్కు బండలన్-జరగుడుబండలమీఁద, దోనివింటన్ - దోనెవలెనుండువింటిచేత, పింజలు గొనన్-పుంఖానుపుంఖముగా; ఏయు-ప్రయోగించు, పుష్పశరు - మన్మథునియొక్క సంపెఁగవాలికతూఁపులోయనన్ -సంపెఁగపూవులనెడుక్రూర నారాచములోయన్నట్లు, ఒండొరుకడన్-ఒకరివెంట నొకరుగా; దిగజాతిరి-పైనుండి క్రిందికి జారిరి

'జీర్కుబండలు,' దీనికిమాఱుగా 'చీకులండ'లనియన్ని ముద్రిత గ్రంథములలోఁ గానంబడుచున్నది సీతారామాచార్యులు తమనిఘంటువునందు 'జీర్కుబండ' లనివ్రాసి దాని కితరప్రయోగములు చూపియున్నారు. కావున నిదియే సమంజసపాఠముగా గ్రహింపఁదగుననితోఁచెడి.

మ. బలివిధ్వంసియుఁ జెక్కుటంగుల మరుత్పద్మాకరాంతంబునన్
సలిలక్రీడ యొనర్చి నిర్భరమదస్తంబేరమప్రక్రియన్
న్వెలలె న్సత్యయుఁ దాను మజ్జనవిధావిభ్రాంతకౌటిల్యకుం
తలసంక్రాంతనితంబ లై దివిజకాంతారత్నము ల్గొల్వఁగన్ ౪౯

(వ్యా) బలివిధ్వంసియున్-కృష్ణుఁడును, మరుత్పద్మాకరాంతంబునన్ -ఆకాశగంగానది మధ్యమందు, నిర్భర ప్రక్రియన్ — నిర్భర-ధీరమైన, మదస్తంబేరము ప్రక్రియన్-మదపుటేనుఁగువలె,(స్తంబేరమ-ఏనుఁగు, తృణములందుఁ గ్రీడించునదియని వ్యుత్పత్త్యర్థము), మజ్జన నితంబలై-మజ్జన విధా-స్నానకార్యముచేత, విభ్రాంత-తిరుగుడుపడిన, కౌటిల్య-వంకరతనముగల, కుంతల-వెండ్రుకలతోఁ, సంక్రాంత-కూడుకొనిన, నితంబలై-పిఱుఁదులు గలవారై, వెడలెన్-వెడలెను, 'వెడలెన్' అనుటకు 'వెలలెన్' అని రూపాంతరము

కం. వెఱలి బలరిపుఁడు చలమునఁ గల హేమునకుఁ జొచ్చెవృత్రుఘునబాహుబలం
బలవిక్రమితనుదంబ్రిధి, మలతపమునఁజేసి సురలమనములు దలఁకన్
—భారతము-ఉద్యోగపర్వము.

తే. నెఱులఁ దడి యార్చి క్రొవ్విరు ల్దుఱిమి మేనఁ
గలపము లలంది తోడవు లంగములఁ బూని
కల్పవృక్షదుకూలాంశుకములు గట్టి
రంగనలు మారునొఱతోడియలుఁగు లనఁగ. 40

(వ్యా) నెఱులన్-వెండ్రుకలను. కలపము-చందనాది సుగంధద్రవ్యములు, పూని-ధరించి, కల్పవృక్షదుకూలాంశుకములు గట్టి-కల్పవృక్షపల్లవములగుపట్టుచేఁగూర్పబడిన సన్ననిబట్టలను గట్టికొని యని భావము. ఆ 8-41 వ్యాఖ్యానముం జూచునది, మారు-మన్మథునియొక్క, ఒఱతోడి-కవచముతోఁగూడిన, అలుఁగు లనఁగన్-బాణములో యనునట్లు. మరునిపూఁదూఁపులవలె సుకుమారశరీరలని భావము

చ. జలరుహపత్త్రనేత్రుఁడును సత్యయుఁ దాను ననర్ఘ్యదివ్యభూ
షలు ధరియించి నిర్జరనిశాకరబింబముఖు ల్భజింపఁ ద
ద్బలపరిపంథిబాహుపరిపాలిత మైనపురంబు సొచ్చె ని
శ్చలతరనేత్ర పౌరజనసంతతి హర్మ్యము లెక్కి చూడఁగన్ 41

(వ్యా) నిర్జరనిశాకరబింబముఖుల్-దేవతాస్త్రీలు, బలపరిపంథి - బలుఁ డను రాక్షసునకు శత్రుఁడగు నింద్రునియొక్క, "బలరాతిః శచీపతిః" అని యమరుఁడు; నిశ్చల సంతతి—నిశ్చలత-చలింపని(కదలని)నేత్ర-కన్నులుగల, పౌరజన సంతతి-పట్టణవాసులసమూహము, హర్మ్యములు-మేడలు

సాయంకాలము

క. దినరాజపత్త్రిఁ బంకజ
వనములఁ జరియించు కాంతివర్గము దానున్
వనధి జలకేళి సలుపఁగఁ
జనియె నన న్వారుణీదిశాతటిఁ బోల్చెన్ 42

ఈపద్యము మొదలు 4౯వ పద్యమువఱకు సూర్యాస్తమయము వర్ణింపఁబడినది.

(వ్యా) దినరాజు-సూర్యుఁడు, వారుణీదిశాతటిన్-పశ్చిమదిక్ప్రదేశమునందు; కృష్ణుం డమరరమణులతో సురనదియందు జలక్రీడసలుపఁగా సూర్యుఁడును దనకాంతు లనెడు కాంతలతోఁగూడి జలనిధిని సలిలక్రీడ సలుపఁ జనియెనో యనునట్లు పశ్చిమ దిక్ప్రదేశంబుఁ జేరఁజనియె నని భావము.

అలంకారము—హేతూత్ప్రేక్ష.

తే. వేల్పుఁజిగురాకుఁబోఁడుల వీఁగుఁజన్నుఁ
గవలపైఁ గుంకుమచ్ఛాయ గడలుకొలిపి
పసిఁడిగట్టున కొకవింత మిసిమి నించి
నెఱసెఁ గడసావి ముదుసలి తెలుపయెండ. 43

(వ్యా) వేల్పుఁజిగురాకుఁబోఁడుల - దేవతాస్త్రీలయొక్క, వీఁగుఁజన్నుఁగవలపైన్-బరువులగు స్తనద్వంద్వములమీఁద, కడలుకొలిపి-వ్యాపింపఁజేసి, పసిఁడిగట్టునకున్-మేరుపర్వతమునకు, ఒక-అనిర్వాచ్యమైన, వింతపసిమిన్ - వింతయగు పద్మినికాంతిని, నించి-పఱపి,'పసిమి' యనుటకుబదులు'మిసిమి'యని కొన్ని గ్రంథములలోఁ గానఁబడుచున్నది, అపుడు కాంతి యని యర్థము, కడసావి-సాయంకాలమందలి (కడ-అంతము, సావి-కాలము, కడసావి-అంతమగు సమయము, అనఁగా సాయంకాలమని యర్థము), ముదుసలి-వృద్ధమైన, తెలుపయెండ-తైక్ష్ణ్యము లేనియెండ (అనఁగా నుపశమించిన యెండ), నెఱసెన్-వ్యాపించెను; నిండెనని యర్థము

సీ. వేల్పుగట్టుగవుల వెలువడి వడదేఱఁ
జదలువాఁకనీట జలక మాడి
వైజయంతహర్మ్యవలభీనీడంబులఁ
గ్రందుకొనియెఁ గిన్నరద్వయములు 44

(వ్యా) కిన్నరద్వయములు-కిన్నరమిథునములు, వేల్పుగట్టుగవులన్-మేరుపర్వతగుహాలయందుండి, వెలువడి-బయలువెడలి, వడదేఱన్ - అలపుతీర్చుకొనుటకై, చదలువాఁక నీటన్ఆకాశగంగానదీజలములందు (చదలు-ఆకాశము, వాఁక-నది), జలకమాడి-స్నానమాడి; వలభి-కొణిగెలయందలి, నీడంబులన్-గూండ్లయందు, క్రందుకొనియెన్-గుంపులుగాఁ జేరెను.

క. ఘనసాంధ్యరాగవినతా
తనయ గరుత్సమితికఠినహతిని ధర వ్రా
లినగగనఫణిఫణామణి
యన రవిమండలము పశ్చిమాంబుధిఁ గ్రుంకెన్. 45

(వ్యా) ఘన ... సమితి — ఘన-దట్టమైన; సాంధ్యరాగ - సంజకెంజాయ యనెడు; వినతాతనయ-గరుత్మంతునియొక్క; గరుత్సమితి - పక్షజాలముయొక్క, కఠినహతిన్-క్రూరమగు దెబ్బచేత, ధరన్-భూమియందు, వ్రాలిన-పడిన; గగన ఫణిఫణామణి యనన్—గగన-ఆకాశ మనెడు; ఫణి -పాముయొక్క, ఫణా - పడగ యందలి, మణి యనన్-రత్నమో యనునట్లు, రవిమండలము-సూర్యబింబము, పశ్చిమాంబుధిఁ గ్రుంకెన్-అస్తమించెను

అలంకారము—రూపకోత్థాపితహేతూత్ప్రేక్ష

చీఁకటి

మ. మరుదీశద్విపదానశోభ శిఖిధూమ్యారోచిఁ గీనాశకా
సరదేహప్రభ రాక్షసాసిలతికాంచద్దీధితి న్వారిధీ
శ్వరకేతుద్యుతి మాతరిశ్వహరిణచ్ఛాయన్ ధనాధ్యక్షునీ
లరుచిన్ ధూర్జటికంఠకాంతిఁ దమము ల్వ్యాపించె దిగ్భిత్తులన్. 46

ఈ పద్యమున నంధకారము వర్ణింపఁబడినది,

(వ్యా) మరు ... శోభన్ మరుదీశ—దేవేంద్రునియొక్క; ద్విప-ఏనుఁగగు నైరావతముయొక్క, దాన - గండస్థలమునుండి స్రవించుమదజలముయొక్క, శోభన్-కాంతితోను, శిఖా . రోచిన్—శిఖి-అగ్నిదేవునియొక్క; ధూమ్యా-పొగలగుంపుల యొక్క (అనఁగా దట్టమగు పొగలయొక్క), రోచిన్—కాంతులతోను; కీనాశ... ప్రభన్—కీనాశ-యమునియొక్క; కాసర-(వాహనమైన) ఎనుబోఁతుయొక్క; దేహ ప్రభన్-శరీరకాంతితోను, రాక్షసా ... దీధితిన్—రాక్షస - రక్కసుఁడగు నిరృతి యొక్క; అసిలతికా-తీఁగవలెనుండు కత్తియొక్క; అంచత్-ఒప్పుచుండు, దీధితిన్ - ప్రకాశముతోను ('అసిలతికా'-కత్తిని లతగా వర్ణించుట కవిసమయము దీనికిఁ బ్రయోగము - 'శత్రచశయనతల నిషణ్ణః క్షితితలోపదిష్టయాకయా నైకనైరుత్సంగ నిహితాసిలత యాఖడ్గవాహిన్యా నవనవికదల నోమతేన కరసంపుటేన సంవాహ్యమానచరణః - అని కాదంబరి.

(వి) ఇచట 'రాక్షసాశిలకాంచద్దీధితిన్' అనుపాఠ మన్ని పుస్తకములలోఁ గానఁబడుచున్నది అనగా రాక్షసుల సమూహముల తిలకములయొక్క ప్రకాశములతో

గని యర్థము దిగధిపతులను వరుసగాఁ జెప్పుటచే సామాన్యలక్షణముగాఁ జెప్పియుండుఁడు. రాక్షసులు ధరించునటులు ప్రసిద్ధియు లేదు కావున నిపాక్ష మంగీకరింపఁ దగినది కాదని 'రాక్షసానీలలతికాంచద్విధిలన్' అని సవరించిరి, వారికి ద్యుతిన్— వారిధీశ్వర - వరుణునియొక్క; కేతు - పతాక యగు మకరముయొక్క, ద్యుతిన్ - కాంతితోడను, మాతరిశ్వ...చ్ఛాయన్ - మాతరిశ్వ - వాయుదేవునియొక్క, హరిణచ్ఛాయన్ - జింకయొక్క కాంతితోడను, ధనాధ్యక్షనీలరుచిన్—ధనాధ్యక్ష - కుబేరునియొక్క; నీల-ఇంద్రనీలమణులయొక్క, రుచిన్-కాంతితోడను, హరకంఠకాంతిన్-పరమశివుని కంఠముయొక్క కాంతితోడను, తమములు - చీఁకటులు, దిగ్భిత్తులన్ - దిక్కులయొక్క గోడలయందు; అనఁగా దిక్ప్రదేశంబులందు, ప్రాపించెన్ - వ్యాపించెను.

ఈపద్యమునం దష్టదిక్పాలకులయొక్క నల్లనివస్తువులతోడనే చీఁకటి కుపమానములుగాఁ జెప్పఁబడియె అష్టదిక్పాలకుల క్రమము నిప్పక వర్ణింపఁబడియుండుటచే నలంకారము రత్నావళి.

చంద్రోదయము

మ. వనజశ్రీధనపశ్యతోహరుఁడు జీవంజీవజీవంబు ప
చ్చనివిల్కానికి మామ చల్వగని పశ్యత్ఫాలజూటాగ్రమో
హనరత్నంబు సుధాకరుం డపుడు ప్రాగద్రిస్థలీపీఠి నొ
య్యనఁ దోఁతెంచె వియత్తటీకషణలీలానీలశంఖాకృతిన్. 47

ఈపద్యమునందుఁ జంద్రోదయము వర్ణింపఁబడినది.

(వ్యా) వనజ.. హరుఁడు—వనజశ్రీ-తామరలకాంతి యనెడు, ధన-ద్రవ్యమును, పశ్యతోహరుఁడు - అపహరించుదొంగ (చూచుచుండఁగనే దొంగిలించువాఁడని యవయవార్థము), జీవంజీవ-చకోరపక్షులకు, జీవంబు-ప్రాణాధారము, 'జీవంజీవశ్చకోరకః' అని యమరుఁడు, పచ్చనివిల్కానికిమామ-మన్మథునితల్లియగు లక్ష్మీదేవికిఁ దోఁబుట్టువు, చల్వగని-శైత్యమునకుస్థానము, పశ్యత్ఫా.. రత్నంబు—పశ్యత్ఫాల-శివుని యొక్క (చూచునట్టి ఫాలముఁ గలవాఁడు, అనఁగా ఫాలనయనుఁ డనుట), జూటాగ్ర-జడముడికొనయందలి, మోహనరత్నంబు-సుందరమైనమణి, (అగు) సుధాకరుండు-చంద్రుఁడు, వియత్తటీ కృతిన్—వియత్తటీ-ఆకాశప్రదేశమునందు, కషణలీలా-ఒరయుకార్యముచేత, ఆనీల - [illegible], శంఖాకృతిన్-శంఖమో యన్నట్లు,

ప్రాగద్రిస్థలిపీఠిన్-తూర్పుకొండప్రదేశమునందు; ఒయ్యనన్-మెల్లగా; తోఁతెంచెన్-కనఁబడెను.

ఈపద్యమునందుఁ గావ్యగుణము ప్రసాదము.

క. ఆరాత్రి సత్యఁ గూడి ము
రారి ముదం బెసఁగ వైజయంతమున మనో
భూరాజ్యసౌఖ్యనిద్రా
పారీణత నుండుచోఁ బ్రభాతం బయ్యెన్. 48

(వ్యా) మనోభూరాజ్య-మన్మథరాజ్యమందలి; పారీణత-పూర్తి

సూర్యోదయము

సీ. మొగుడుఁదమ్ములఁ జిక్కి మగతేఁటి యలుఁగులు
సడలిపోఁ జేయు విశల్యకరణి
కాలవశంబునఁ గడచన్న వాసర
శ్రీఁ గ్రమ్మఱించు సంజీవకరణి
రే యనువాలునఁ బాయలైన రథాంగ
తతుల హత్తించు సంధానకరణి
తిమిరంబుచే సొంపు సమసిన దిశలకు
వన్నియ నొసఁగు సౌవర్ణ్యకరణి
తే. మించుదీపాండయగ్నిఁ బుట్టించునరణి
కలుషఘోరపయోరాశిఁ గడపుతరణి
తోఁచెఁ బ్రాచీమహీధరోత్తుంగసరణిఁ
బ్రాఁజదువుమానికంబులబరణి తరణి 49

ఈ పద్యమునందు సూర్యోదయము వర్ణింపఁబడినది.

(వ్యా) మొగుడుఁదమ్ముల .. విశల్యకరణి — మొగుడు - ముకుళించుచున్న, తమ్ములన్ - తామరపువ్వులందు, చిక్కి - చిక్కుకొని (రాత్రులందనుట); మగతేఁటి - తుమ్మెదరొదమఁనెడు; అలుఁగులు - బాణాగ్రపు టుక్కుతునకలను; (ఇక్కడ సంకటముల నని భావము); సడలిపోఁజేయు-పోఁగొట్టు; విశల్యకరణి-విశల్య

కరణి యను పేరుగల యోషధివిశేషము; ఈ యోషధి మనుజుల శరీరములందు గ్రుచ్చుకొన్న శల్యములను దీసివైచుటచే నీపేరు గలిగె

కాలవశంబున.......... సంజీవకరణి — కాలవశంబునన్ - కాలపరిపాకముచేత, కదధన్నై-పోయిన-(నశించిన); వాసరశ్రీన్-దినలక్ష్మిని, క్రమ్మఱించు - పునర్జీవితు రాలినిగాఁ జేయు; సంజీవకరణి-సంజీవకరణి యను పేరుగల యోషధివిశేషము, చచ్చిన వారిని బ్రతికించుటచే దీని కీ పేరు కలిగె సమరంబున లక్ష్మణుఁడు మూర్ఛనొందిన పుడు హనుమంతుఁడు సంజీవకరణిని దెచ్చి దానిచే లక్ష్మణుని బ్రతికించె నని రామాయణము నుడువుచున్నది

రేయను.......సంధానకరణి — రే యను వాలునన్ - రాత్రి యనెడు కత్తిచేత, పాయలైన-తునుకలైన (అనఁగా జంటలువిడ్చిన); రథాంగతతులన్-చక్రవాకపక్షుల గుంపులను, హత్తించు-ఒకటిగాఁజేర్చు, సంధానకరణి-సంధానకరణి యనునోషధివిశేషము, ఖండములైనవాని నొకటిగాఁ జేర్చుటచే దీని కీ పేరు గలిగె

తిమిరంబుచే . సౌవర్ణకరణి — తిమిరంబుచేన్-చీఁకటిచేత, సొంపు సమసిన-వన్నియచెడిన, దిశలకున్-దిక్కులకు, వన్నియ గొసఁగు-మునుపటివలెనే వర్ణములను గలుగఁజేయు, సౌవర్ణకరణి యనునోషధివిశేషము, పోలిసినవర్ణమును మరల వన్నెవెట్టుటచే దీనికీ పేరుగలిగె

మించు...నరణి — మించు-ప్రకాశించు, తీక్ష్ణత-తీక్ష్ణమైనయెండయను, అగ్నిన్-నిప్పును, పుట్టించు-కలుగఁజేయు, అరణి-మథించుకొయ్య; యాగమునందు దగ్నిఁ బుట్టించుటకై యుపయోగించుదారువుల కరణి యని పేరు,

కలుష. .తరణి — కలుష-పాపములనెడు, ఘోరపయోరాశిన్-భీకరమగు సముద్రమును, కడపు-దాఁటించు, తరణి-ఓడ

ప్రాఁజదువు భరణి — ప్రాఁజదువు-వేదములనెడు మానికంబుల-రత్నములకు, భరణి-సంపుటము, అనఁగా వేదస్వరూపుఁ డనుట, 'త్రయీమయాయ త్రిగుణాత్మధారిణే' అని యాదిత్యమంత్రము,

(అగు), తరణి-సూర్యుఁడు, 'ద్యుమణిస్తరణిర్మిత్రః' అని యమరుఁడు, ప్రాచీ. .సరణిన్ — ప్రాచీమహీధర-తూర్పుకొండయొక్క, ఉత్తుంగ-పొడవైన, సరణిన్ - మార్గమునందు, తోఁచెన్-కానఁబడెను (అనఁగా నుదయించెననుట).

అలంకారములు - ఉల్లేఖము, అంత్యానువుమునుగల ఛేకానుప్రాసము

పారిజాతమును హరించుట

క. హరి యప్పుడు పారిజాతా
పహరణోద్యోగమున నందనారామము ని
ర్భరగతిఁ జొచ్చె విహగవర
పరివృఢుపయి నెక్కి సత్యభామయుఁ దానున్. 50

(వ్యా) విహగవరపరివృఢుపయిన్-విహగవర-పక్షిశ్రేష్ఠులు, పరివృఢుపయిన్-రాజైనగరుత్మంతునిమీఁద.

చ. సకలసురైకవంద్యుఁ డగుచక్రధరుం డిదె నేఁడు దన్ను ను
ర్వికిఁ గొనిపోవ వచ్చె నని వెక్కస మైనమనఃప్రభూతకౌ
తుకమునఁబోలె సంభ్రమముతో నటియించె నభీష్టవస్తుదా
యకతరుచక్రవర్తి యపు డాతతవాతవిధూతశాఖ మై 51

(వ్యా) వెక్కసమైన-దుస్సహమైన, మనఃప్రభూతకౌతుకమునఁ బోలెన్ - మనస్సునందలి యధికమగు తమిచేతనో యనునట్లు, ఆతత శాఖమై-ఆతత-విస్తారమైన; వాత-గాలులచేత, విధూత-చలింపఁజేయఁబడిన, శాఖమై-కొమ్మలు కలదై, నటియించె నను పదముతో నన్వయము

అలంకారము—హేతూత్ప్రేక్ష

క శౌరి యిదె పారిజాతముఁ
గోరికఁ గొని చనుచు మనలఁ గొనిపోఁ డని లోఁ
గూరిన నెవ్వగఁ దక్కిన
భూరుహములు మధురసాశ్రుపూరము నించెన్. 52

(వ్యా) లోన్-మనస్సులో, కూరిన-నిండిన; నెవ్వగన్-దుఃఖముతో, మధురసాశ్రుపూరమున్-తేనియ లనెడు కన్నీటి వెల్లువను.

అలంకారములు — హేతూత్ప్రేక్ష మధురసాస్రపూరము - అనుచోట రూపకము

మ సురలోకాధిమతప్రదానసమతాసూయన్బలెం గంసఘ
స్మరుఁ డత్యుద్ధతిఁ బారిజాతధరణీజాతంబు గోవర్ధనో

ద్ధరణప్రస్తుత మైనహస్తమున నుత్పాటించి లీలాగతిన్
గరుడస్కంధముమీఁద నిల్పి నిలిపెం గౌతూహలం బింతికిన్ 63

(వ్యా) సుర ... సూయన్బతెన్—సురలోక—దేవలోకమునకు; అభిమత ప్రదాన-కోరికల నిచ్చుటయందు, సమతా-తనతో సమత్వముకలుగుటచేఁ గాఁదమిన, అసూయన్బతెన్ - అసూయచేతనోయన్నట్లు, కంసఘస్మరుఁడు - కంసునిఁజంపిన శ్రీకృష్ణుడు, ఉత్పాటించి-పెల్లగించి, స్కంధము-మూఁపు, నిలిపెన్-కలుగఁజేసెను భగవంతుఁడగుకృష్ణుఁడు సురనికరంబులకుఁ గోర్కులనొసఁగునట్లు పారిజాతవృక్షమును వారలకెల్లకోర్కుల నొసఁగుచున్నదే యని దానిపై నసూయచేతనో యన్నట్లు కృష్ణుఁడు పారిజాతవృక్షమును పెల్లగించెనని భావము

అలంకారము— హేతూత్ప్రేక్ష, తుల్యయోగిత

చ. జలరుహనాభుఁ డిట్లు రభసంబున నందనపారిజాతముం
బలిమిఁ బెకల్చి యెత్త విటపంబుల వ్రేలుదుకూలపల్లవం
బులు వడిఁ బట్టి యీడ్చుఁ గొనిపోవఁగనీక పెనంగులీలఁ గ
ల్పలతిక లెల్ల వల్లభలు ప్రాణవిభుం బెడఁబాయ నేర్తురే. 64

(వ్యా) రభసంబునన్-వేగముతో, కల్పలతికలెల్లన్—కల్పవృక్షపుఁదీఁగలెల్లను కొనిపోవఁగనీక పెనంగులీలన్-పారిజాతవృక్షమును దీసికొనిపోనియ్యక యడ్డగించు విధమున, విటపములవ్రేలు-కొమ్మలయందువ్రేలుచున్న, దుకూలపల్లవంబుల-పట్టుచిగుళ్లను; 'వడిఁబట్టియీడ్చున్' అనుదానితో నన్వయము, వల్లభలు-భార్యలు; (ఇచటఁ గల్పలతికలని యెఱుఁగునది)

అలంకారము—అర్థాంతరన్యాసము.

చ. గరుడుని ఱెక్కలం బొడము గాడ్పులసోఁకునఁ దక్కువేలుపుం
దరువులుఁ బెల్లగిల్లి గగనంబునఁ దోడన వెంట నంటి రా
నరిగెడుపారిజాతహరణాచరణవ్యసనైకలోలు నా
హరిఁ గని యడ్డమై పలికి రచ్చటినందనపాలు రందఱున్. 65

(వ్యా) పారిజాత... లోలున్—పారిజాతాపహరణాచరణ - పారిజాతవృక్షమును హరించుట యనెడు, వ్యసన - అధికశ్రద్ధయందు; ఏకలోలున్ - ముఖ్యముగా నాసక్తిగల ఆ హరిన్-ఆ కృష్ణుని.

చ. తగునె యదుప్రవీర యిటు ధౌర్త్యము నీ వొనరించి యీమరు
గన్నము హరించి వంచనఁ జనఁ దివిజాగ్రణి దీని నిచ్చె ద
క్కుఁగ నిజకాంత కాకుసుమకోమలయాజ్ఞ భయంబు నొందుఁ దేఁ
టిగములు దీనిచెంగట నటింపను నిందులతావిఁ గ్రోలఁగన్ 56

(వ్యా) ధౌర్త్యము-దుష్టకార్యమును(దుండగము), దక్కుఁగన్-అనుభవయోగ్య మగునట్లు, నిజకాంతకున్-తనభార్యయగుశచీదేవికి, ఇందులతావి-దీనియందలివాసనను

ఉ. నా విని సత్యభామవదనంబున లేనగ వంకురింప నే
మే వచియింపఁ బూను హృదయేశ్వరునిం గరసంజ్ఞ మాన్పి చ
న్నేవల జాలుకొంగు సవరించుచు పీడినఁ గొప్పుఁ బల్మెఱుం
జే వెడ దోపుచుం బలికెఁ జెందొవచూపులు గ్రేళ్లు దాఁటఁగన్ 57

(వ్యా) ఏమేన్-ఏమో, వివిధార్థకము, చేన్-హస్తముతో, వెడదోఁపు చున్-ఇఁచుక దిద్దుచు, చెందొవచూపులు-కలువలవంటిచూడ్కులు, క్రేళ్లుదాఁటఁగన్-పరువిడఁగా (అనఁగా వ్యాపింపఁగాననుట) ఇచట సత్యభామ తన మగనిని మాటలాడ నియ్యక యాఁపి తానే వనపాలకులకు బదులు సెప్పుట యప్పొలఁతి దిట్టతనంబును గర్వంబును దెలిపెడు గర్వమనెడు సంచారిభావము.

సీ. వినుఁడు సురేశ్వరువనపాలకులు వార్ధిఁ
బొడమిన యీదివ్యభూరుహమున
కింద్రాణి యెవ్వతె యింద్రుఁడు నెవ్వఁడు
తోడియిందిరను గౌస్తుభము నెవ్వఁ
డధిపుఁ డై ధరియించె నతఁడె చేకొనుఁగాక
తెకతేర యిది యేమి యొకరిసొమ్మె
యిదె నాదువిభునిచే నీవదాన్యనగంబు
నోడియించుకొని యేగుచున్న దానఁ

తే. బలుకు లేటికిఁ దా వేరపల్కి యేని
మీ శచీదేవి తనదు ప్రాణేశు డైన
మఘవు నిటఁ బంపి సత్యభామా విధేయు
వలన మరలంగఁ గొనుఁ జెపో వాసితనము. 58

ఈ పద్యమునందు వనపాలకులతో సత్యభామ చెప్పిన గర్వోక్తులు వేడుకగా వర్ణింపఁబడినవి

(వ్యా) వనపాలకులు-వనపాలకులారా, సంబోధనము ఇంద్రాణియెవ్వతె-శచీదేవి యెట్టిదిపురాలయ్యె, తోడిందిరన-తోడి-సముద్రమునందుఁ గల్పవృక్షముతోఁబుట్టిన, ఇందిరను-లక్ష్మీదేవిని, తెత్తెరం-బొత్తిగాసంబంధం లేనిగి, వదాన్యనగంబు-ఈవిమ్రాఁకును, ఒడియించుకొని-అపహరించుకొని, సత్యభామా విధేయువలనన్-కృష్ణునివలన; వాసితనము-నేర్పు

'సత్యభామావిధేయువలన' ననుటచే సత్యభామకుఁ దనమగనిపైనుండు స్వాతంత్ర్యమును నీమెయెడ నతని విధేయత్వమును నాటిసుగర్వము సువ్యక్త మగుచున్నవి ఇచ్చటను గర్వమును సంచారిభావము

క. అని పలికిన గర్వోక్తులు
విని వనపాలకులు చాల విస్మితు లగుచుం
జని చెప్పిరంతయును దా
రనిమిషపతికిం బులోమజాన్వితునకున్. 59

(వ్యా) 'పులోమజాన్వితునకున్', అనుటచే శచీదేవి సమక్షమున వనపాలకు లింద్రునితోఁ బారిజాతనగాపహరణవృత్తాంతమును జెప్పిరని భావము అపుడింద్రునకుఁ బరిభవము మెండుగాఁ దోఁచునుగదా

శా. ఆమాట ల్విని పాకశాసనుఁడు రౌద్రాకారుఁడై పేర్చి యే
మేమీ కృష్ణుఁడు మందలో బలెనె తా నింద్రద్రుమోత్పాటనం
బీమై నిచ్చటఁ జూప వచ్చె నిది మేలే తార్క్ష్యుఁడైనన్ మదీ
యామోఘాశనిపాత మిట్టి దని యాహా తెల్పఁ డాయెం జుమీ. 60

(వ్యా) పేర్చి-విజృంభించి, మందలోఁబలెనె-మందయందువలె, ఇంద్రద్రుమోత్పాటనంబున్-కల్పవృక్షమును బెల్లగించుటను, అని ప్రకృతార్థము, మద్దిమ్రాఁకులను (శ్రీకృష్ణుని శైశవక్రీడలోని యమళార్జున భంజనకథ యిట ననుసంధేయము) పెల్లగించుటయని కృష్ణునిగోష్ఠవిహారక్రీడాపరమైనయర్థము, ఈమైన్-ఇటు; ఇది-మేలే-ఇది మంచిదా, తార్క్ష్యుఁడైనన్-గరుత్మంతుఁడైనను, మదీయామోఘాశనిపాతమున్-నాయొక్క యనివార్యమైనవజ్రాయుధపుదెబ్బను ఇవి యింద్రుని ప్రతాపోక్తులుకాని వాస్తవముగా నింద్రుఁడే గరుత్మంతునివలనఁ బరాభవముఁ జెందెగదా

మ అని పౌలోమిమొగంబుఁ జూచి విను మోయబ్జాస్య నీ కింతమా
త్రన విన్నంబడ నేల పోదు నిదె సత్యాగర్వభారంబు ది
వ్యనగంబు న్విడిపించి యిత్తునని సాహంకారుఁడై లేచి చ
య్యన శుద్ధాంతగృహంబు వెల్వడి సుధర్మాస్థానమధ్యస్థుఁడై. ౬౧

(వ్యా) విన్నంబడనేల-దైన్యముచెందనేల, సత్యా .....వత్తు—ఇటఁదుల్యయోగితాలంకారము, శుద్ధాంతగృహంబు—అంతఃపురము, సుధర్మాస్థానమధ్యస్థుఁడై-సుధర్మయనెడు పేరుగల తనకొలువుకూటమునడుమ నున్నవాఁడై, ఈ వాక్యము ౬౨ వ పద్యమునందలి 'కరంబునఁ బూఁచి పట్టినన్' అను వాక్యముతో నన్వయము.

ఉ. తా నఁటె పారిజాతవసుధారుహముం గొనిపోవువాఁడు క
న్గానఁడు యాదవుం డనుచుఁ గన్నులు వేయును జేవుఱింప వై
శ్వానరధర్మదైత్యవరవారిధిపానిలయక్షవాయకే
శానుల దిక్కు చూచి కులిశంబు కరంబునఁ బూఁచి పట్టినన్. ౬౨

(వ్యా) తానఁటె-ఇది కృష్ణునిపైనింద్రునియలక్ష్యభావమును సూచించుచున్నది; కన్గానఁడు-కన్ను దెలియనివాఁడు, అనఁగా మదాంధుఁడై యున్నవాఁడు; యాదవుండు-గొల్లవాఁడు, అని యింద్రుఁడు కృష్ణుని నీచునిగాఁ జెప్పెను; జేవుఱింపన్ ఎఱ్ఱకాఁగా; వైశ్వానర-అగ్ని, ధర్మ-యముఁడు, దైత్యవర-నిరృతి; వారిధిప-వరుణుఁడు (సముద్రునికధిపతి), అనిల-వాయువు; యక్షనాయక-కుబేరుఁడు; ఈశానుఁడు-రుద్రుఁడు; కులిశంబున్; వజ్రాయుధమును, పూఁచి-పూన్చి; ధరించి

ఇంద్రుఁడు కృష్ణునితోఁ బోర సమకట్టుట

ఉ. కోణపరంపరాహతులఁ గూరినవేదననో సమస్త ని
ర్మాణధృతిప్రణాశకరు మాధవునిం గనకంగఁ గోపు గీ
ర్వాణులఁ జోకుఁడంచు మొఱ వైచెనొకో యనమ్రోసె నంత ని
స్సాణము పాకశాసను హజారమునం గదనాభిశంసియై ౬౩

ఈ పద్యము నందు నిస్సాణధ్వనులు వర్ణింపఁబడినవి

(వ్యా) కోణపరంపరాహతులన్-కొయ్యలపంక్తులయొక్క దెబ్బలచేత, (కోణము-తప్పెటలువాయించుకొయ్య), కూరిన నిండిన, వేదననో-వేదనచేతనో, సమస్త

...తరున్-సమస్త-సర్వమును, నిర్మాణ-సృజించుట, ధృతి-ధరించుట (పాలించుట), ప్రణాశ-చంపుట,(వీనిని), కరున్-చేయునట్టి, మాధవునిన్-కృష్ణుని, దేవేంద్రుండు-ఎదిరింపఁ బూనిన, గీర్వాణులన్-దేవతలను,పోకుడఁయన్-పోవలదని, మొఱవైచెనో కోయనన్-మొఱపెట్టునోయనునట్లు, నిస్వాణము-తప్పెట, కదనాభిశంసియై-యుద్ధమును నిందించునదియై, పాకశాసనునిహజారమునన్ మ్రోసెన్, అని యన్వయము

అలంకారము—హేతూత్ప్రేక్ష

మ అపు డాబద్ధఖలీనకాశ్వచయ మై యందూపరిభ్రంశిత
ద్విప మై దివ్యరథాగ్రకేతుపటసందిత్యామిళతూ్సత మై
యపరాభూతభుజావలేపభటవీరాలాప మై జంభవై
రిపురం బంతయు మందరక్షుభితవార్ధింబోలె ఘూర్ణిల్లుచున్ 64

(వ్యా) జంభవైరిపురంబంతయున్-దేవేంద్రునిపట్టణమునఁదెల్లెడలను, ఆబద్ధ... చయమై—ఆబద్ధ—చక్కఁగా గట్టబడిన; ఖలీనక—కళ్లెములతోడి, అశ్వచయమై-గుఱ్ఱములసమూహముకలదియై, అందూ ద్విపమై—అందూ-గొలుసులయందుండి, పరిభ్రంశిత-విడువఁబడిన,విప్పఁబడిన, ద్విపమై-ఏనుఁగులు కలదియై, అందూ-ఏనుఁగుకాళ్లకుఁగట్టెడుగొలుసు, దివ్య సూతమై—దివ్య-ప్రకాశించుచున్న, రథాగ్ర-తేరులకొనలందు, కేతుపటసందిత్సా-టెక్కెములను గట్టవలయుననునిచ్ఛచే, మిళత్-కూడిన; సూతమై-సారథులుకలదియై, (సందిత్సా-సంధాతుమ్ ఇచ్ఛా-కట్టవలయుననునిచ్ఛ, ఇది సన్నంతరూపము), ఇక్కడ 'సందిత్సా' అని ఒకపాఠముగలదు, అపుడు సంధాతుమ్ ఇచ్ఛా-దెర్పవలయుననునిచ్ఛ యని యర్థము, సందిత్సా అనుపాఠమే సరసము, అపరా... వీరాలాపమై—అపరాభూత-అవమానముచెందని (జయింపఁబడనియనుట), భుజావలేప-బాహుగర్వముగల; భట-సేనలయొక్క, వీరాలాపమై-శూరోక్తులుకలదియై, ఘూర్ణిల్లుచున్-మ్రోఁగుచు, మంద .. బోలెన్—మందర-మందరపర్వతముచేత; క్షుభిత-కలఁపఁబడిన, వార్ధిన్-సముద్రమును; బోలెన్-అనుకరించెను

అలంకారము—ఉపమ.

ఉ. నీ యనుజన్ముఁడ న్నఖుఁడ నీ కని యింటికి వచ్చి జంభవై
రేయ విరోధిచే నపుడు తేజము లన్నియుఁ గాంచి చేసె న
న్యాయము పారిజాతహరణంబునఁ గృష్ణుఁడు మంచిచుట్టమా 65
రా యని పల్కఁగా జనపరంపరచే విని రెల్లవారలన్.

(వ్యా) తేజములు-ప్రాభవములు, పోటుములు

అలంకారము—వక్రోక్తి

వ అత్తఱిం దత్తఱంబునం దత్తడులం బల్లింపకయ నెప్పరంబున నెక్కం బోవువారును గృష్ణుండు కృష్ణుఁ డని పౌనఃపున్యంబుగాఁ బలుకుచు నే మేమి యెక్కడెక్కడ నని యడుగువారికిఁ దెలివిపడ నుడువం దడవులేక పారిజాతంబు పారిజాతం బని పలుకుచు రణసంభ్రమంబునం బరిభ్రమించువారును, కణయకంపణముసలముద్గర పరిఘుపరశ్వధంబు లనియెడు బహువిధప్రహరణాహరణవిపర్యాసంబున శస్త్రశాలాంతరంబునం గలహించువారును, మరుదధిప మలినపథ మహిషరథ మాంసాశన మకరాకరేశ మాతరిశ్వ మనుష ధర్మమహేశ్వరులకు మాసవుం డీ డగునే యనువారును, గర్త్తలంకించువారును, రిత్తజంకించువారును, సంగడీలం జీరువారును, సంగరభీరులం గేరువారును, వాహనంబులఁ దఱుమువారును, సాహసంబుల నఱుమువారును, నై వీరావేశంబున రాజద్వారంబునం దొట్టి రయ్యవసరంబున ౮౩

(వ్యా) తత్తఱంబునన్-సంభ్రమముతో, తత్తడులన్-గుఱ్ఱములను; పల్లింపకయ-జీనుకట్టకయే (పల్లము-జీను, పల్లించు-జీనుకట్టు), నెప్పరంబునన్-వేగముతో, పౌనఃపున్యంబుగాన్-సారెసారెకు, పౌనఃపున్యము-పునఃపునః అనుపదమునకుఁ దద్ధిత రూపము; తెలివిపడన్-తెలియునట్లు, తడవు-అవకాశము, కణయ పరశ్వథంబులు —— కణయ-కుంతవిశేషము (ఈఁటె), కంపణ-ఆయుధవిశేషము, (కంకణ' యని కొన్ని గ్రంథములలోఁ గానఁబడుచున్నది, అది యసాధువని యెఱుంగునది, ముసల-రోఁకలి; ముద్గర-ఇనుపగుదియ, పరిఘ-ఇనుపకట్లగుదియు, పరశ్వథము-గొడ్డలి, ప్రహరణా... విపర్యాసంబునన్—ప్రహరణ-ఆయుధములయొక్క, ఆహరణ - తీసికొనుటయందలి; విపర్యాసంబునన్ - వ్యత్యాసముచేఁ, మరుద . మహేశ్వరులకున్—మరుదధిప— దేవేంద్రుఁడు, మలినపథ-అగ్ని (కృష్ణవర్త్మ); 'బర్హిశ్శుష్మా కృష్ణవర్త్మా' అనియమరుఁడు; మహిషరథ-యముఁడు, మాంసాశన-రాక్షసుఁడు, నిరృతి, మకరాకరేశ-వరుణుఁడు; (మకరాకర-సముద్రమునకు, ఈశ-ప్రభువు), మాతరిశ్వ-వాయువు, మనుష్యధర్మ—

కుబేరుఁడు, 'మనుష్యధర్మాధనదోరాజరాజో ధనాధిపః' అని యమరుఁడు, మహేశ్వరు లకుఁజా - ఈశానుఁడు (వీరికి,) (ఇచట దిక్పాలకు లెనమండ్రును మకారాదిపదములతోఁ జెప్పఁబడియుండుట చమత్కారము), అంకించు- జళిపించు,రిత్త-వట్టి, అంకించువారును- భయపెట్టువారు, సంగడీలన్-చెలికాండ్రను, చీరువారును-పిలుచువారును, స గరభీరు లన్-యుద్ధమునకు భయపడువారిని, కేరువారును, పరిహసించువారును,వాహనంబులన్- గుఱ్ఱములను, అఱుయువారును-విజృంభించువారును, తొట్టిరి-కూడిరి

అఱుమనుటకుఁ బ్రయోగము'—

'ఎఱుఁగుదు నేను సుయోధను, కోఁజగామియు నతనితోడఁ గూడిన నృపులం
దఱుఁబగ మనమున నిడుకోని యఱుముటయును సంధి పొసఁగదనియు మహాత్మా'

— భారతము ఉద్యోగపర్వ

ఇందు వీరరసము వర్ణింపఁబడినది.

తే. గలితశృంఖల లయ్యు నకాలనిద్ర
గనుఁగవలఁ గ్రాలఁ దమయంతఁ గదలవయ్యె
దారుణాధోరణప్రయత్నమునఁ గాని
నముచిమథనునివీట కుండాలఘటలు. 67

ఈపద్యము మొదలు 72 పద్యమువఱకు నశుభసూచకంబులు కలుగుట వర్ణింపఁ బడినది

(వ్యా) నముచిథనుని-ఇంద్రునియొక్క, 'స్వారాణ్ణముచిసూదనః' అని యమరుఁడు, వీటన్-పట్టణమునందు,కుండాలఘటలు-ఏనుఁగులగుంపులు;గలితశృంఖల లయ్యున్-సంకిళులువిడువఁబడినవైనను, అకాలనిద్ర,కనుఁగవలన్, క్రాలన్—; దారు ణాధోరణప్రయత్నమునగాని—దారుణ-క్రూరమైన; ఆధోరణ - మావటివానియొక్క; ప్రయత్నమునఁగాని-ప్రయత్నముచేతఁదప్ప, దమయంతన్-స్వేచ్ఛగా; కదలవయ్యెన్.

క పొరిఁబొరి నెగయుచు మ్రొగ్గుచు
ధరణీస్థలిఁ బొరలఁబడుచుఁ దలకొని శిక్షం
బొరసిన వయ్యు హయంబులు
భరియింపవు కొంత తడవు పల్యాణంబుల్ 68

(వ్యా) పొరిఁబొరిన్-మాటిమాటికి; ఎగయుచు - ఎగురుచు; మ్రొగ్గుచున్- వ్రాలుచు; పొరలఁబడుచున్-తలకిందులుగాఁ బొరలుచు, తలకొని-పూని, శిక్షంబొర

సినవయ్యున్-నిర్మింపఁబడినదైనను; (అనఁగా నేర్పఁబడినదైనను); హయంబులు-గుఱ్ఱంబులు; కొంతతడవు-కొంతసేపు, పల్యాణంబుల్-జీనులను, ధరియింపవు-ధరియింపవు

ఉ. డాసి పురోహరిన్మణివిటంకమునం దన మేనినీడ ను
ల్కాసమదృష్టిఁ జూచి కినుకం బ్రతివీరుఁ డటంచు వ్రేసి దా
హాసి విభిన్నమై పడఁ దదర్ధముఁ జేకొని వచ్చెఁ గల్పవృ
క్షాసవపానమత్తుఁ డమృతాంధసుఁ డొక్కఁడు జన్యకేళికిన్ 69

(వ్యా) కల్ప.....మత్తుఁడు—కల్పవృక్షాసవ-కల్పతరువునుండి పొడమిన కల్లును, పాన-త్రాగుటచేత; మత్తుఁడు-మదించినవాఁడగు, అమృతాంధసుఁడు-అమరుఁడొకఁడు; అమృత + అంధస్-అమృతమే యన్నముగాఁ గలవాఁడు, 'అమర్త్యా అమృతాంధసః' అని యమరుఁడు; డాసి-సమీపించి, పురో..... విటంకమునన్—పురః-ఎదుట నుండు, హరిన్మణి-పచ్చనిమణులచేత, అనఁగా నింద్రనీలమణులచే నిర్మింపఁబడిన; విటంకమునన్-కోటగలయందలి (గువ్వగూఁడులందు), తనమేనినీడన్-తన ప్రతిబింబము; ఉల్కాసమదృష్టిన్-కొఱవివలెఁ గ్రూరమగుచూపుతో; చూచి— కినుకన్ - కోపముతో, ప్రతివీరుఁడటంచు-తన్నెదిరించువాఁడని భ్రమసి; వ్రేసి - దానిం గొట్టి; దాహాసి-తనచేతియందుండు ఖడ్గము; విభిన్నమైపడన్-తునిగిపడఁగా; తదర్ధమున్ - మిగిలినసగమును; చేకొని-గ్రహించి; జన్యకేళికిన్-యుద్ధక్రీడకు; వచ్చెన్.

అలంకారము—భ్రాంతిమంతము

తే. కారణము లేక యూరకె నారి తెగిన
విడిచిపెట్టక రణరసావేశ మొదవఁ
బట్టి కోదండదండంబు పరిఘు గాఁగ
విసరుచును వచ్చె వేఱొండు వేల్పుజోదు. 70

(వ్యా) వేల్పుజోదు - సురవీరుఁడు; జోదు-యోధశబ్దభవము; నారి - అల్లెత్రాడు; పరిఘ-ఇనుపగుదియ

క. గొనయంబు నెక్కఁ ద్రోచిన
గనయంబున కెక్కకున్నఁ గ్రట్టిన తమకం
బున విల్లు విడచి వేఱొక
యనిమిషభటుఁ డనికి వెడలె నడిదముఁ గొనుచున్. 71

(వ్యా) గొనయంబున్-అల్లెత్రాడిని + (గుణో ద్దీపనము); ఎక్కఁద్రోచినన్-ఎక్కుపెట్టఁగా; గనయంబునకున్-వింటికొప్పునకున్; క్రమ్మినతమకంబునన్—అధిక సంభ్రమముతో, అడిదమున్-కత్తిని

ఉ. పట్టఁదలంచెనేని పదపద్మయుగంబు పళంబు గాక తోఁ
బుట్టిన శౌర్యగర్వదిశఁ బోకు మనం బలు కెత్తలేక పైఁ
బుట్టిన చెయ్యపుం బదను చూపులచే నతి వెంట నంటి త
న్పట్టఁగఁ బట్టఁగా నొక సుపర్వుఁడు వచ్చె రణాభిలాషి యై 72

(వ్యా) పోకుము + అనన్-పోవలదనుటకు, పలుకెత్తలేక-చెప్పఁజాలక, పదను చూపులచేన్-వాఁడిచూపులచేత, పట్టఁగఁ బట్టఁగాన్-సంభ్రమద్యోతనార్థము ద్విరుక్తి, సుపర్వుఁడు-అమరుఁడు,

క. సురవీరుఁ డొకఁడు సతిచే
దురమునకు ననుజ్ఞ వేఁడి తొల్లిటియలుకం
జిరకాలదుర్లభం బగు
పరిరంభము గాంచి వెడలెఁ బ్రమదం బెసఁగన్ 73

(వ్యా) దురమునకున్-యుద్ధమునకు, తొల్లిటియలుకన్ - పూర్వపుప్రణయ కలహముచేత; చిరకాలదుర్లభంబగు—పెద్దకాలముగా లభింపని; పరిరంభమున్-కౌఁగిలిని, కాంచి-పడసి.

(వి) ఇచటఁ బరిరంభము సుపలక్షణం బనియు నెన్నఁదగు

చ. నను నని సేయఁ బంపు ఖగనాథునిపోఁగపసిండి ఠెక్కె ల
క్కునఁ గొని కర్ణపూరమునకు బ్రవసంబునఁ దెత్తు నేను ని
కని తన కడ్డమై నిలుచు నచ్చరతొయ్యలి నూఱడించి పో
రున కరుదెంచె వేల్పుఁగొమరుం డొకరుం డురుదండహస్తుఁడై 74

(వ్యా) అనిసేయన్-యుద్ధము సేయుటకు, ఖగనాథుని-గరుత్మంతుని, పోఁగ-నిడుదలగు, ఉక్కునన్-శౌర్యముతో, కొని-గ్రహించి, కర్ణపూరమునకున్-కర్ణాభరణమునకై, రభసంబునన్-వేగముగ

ఉ. మానసవేగరథ్యమును మాతలిసారథికంబు నగ్రసం
దానితనీలనీరదపతాకము నైనరథంబుపై శచీ
జాని పులోమవృత్రబలజంభశరప్రవిఘాతకారణం
బైనతనుత్రముం దొడిగె నాహవదోహలమానసంబునన్. 75

(వ్యా) శచీజాని-ఇంద్రుఁడు, మానసవేగరథ్యము-మనోవేగమువంటివేగము గల గుఱ్ఱములుగలదియు; అగ్ర పతాకము—అగ్ర-శిఖరమునందు, సందానిత-కట్టఁబడిన, నీలనీరద-నల్లనిమేఘమనెడు, పతాకము-టెక్కెముగలదియును; ప్రవిఘాత-అడ్డుపడుటకు, తనుత్రము-కవచము; ఆహవ...మానసంబునన్—ఆహవ-యుద్ధమునందు, దోహల-ఇచ్ఛగల; మానసంబునన్-మనస్సుతో

సీ. గతిఁబ్రముచ్చిలఁగ వేచుగాలిఁ ద్రావఁగఁ బాము
నిడినకైవడిఁ గాలికడియ మమర
నలదేవమణికిఁ గావలి యిడ్డప్రహరి నా
గళమున ఘంటికావళులు మెఱయఁ
బన్నగాశికి నెదుర్పడ వెండిఱెక్కలు
ధరియించె ననఁగఁ బక్కెర సెలంగఁ
బారిజాతాహృతిప్రథమరోష మనంగ
గతిరోధజనితఫూత్కృతులు నిగుడ
తే. ఖురముఖక్షుణ్ణకాంచనక్షోణిరజము
పర్వి సంధ్యారుణేందుబింబంబుఁ బోలఁ
వాహకోత్తముఁడైన రేవంతుఁడమర
వల్లభుని మ్రోల నుచ్చైశ్శ్రవంబు నిలిచె.

ఈపద్యమునం దుచ్చైశ్శ్రవ మను దేవేంద్రుని గుఱ్ఱము వర్ణింపఁబడినది

(వ్యా) గతిన్-(దీని) గమనమును, ప్రముచ్చిలఁగన్-దొంగిలించుటకై, వేచు-కాచియున్న; గాలిన్-వాయువును, త్రావఁగన్ - పానముచేయుటకై, పామునిడిన కైవడిన్-పామునుంచినరీతియున్నట్లు, కాలికడియము-కాలియందె, అమరన్ - ఒప్పఁగా, అనఁగా నింద్రుని పట్టపుగుఱ్ఱమగునుచ్చైశ్శ్రవము వాయువేగమునకంటె నధికవేగముగల

తగుటచే దానివేగమును వాయువు గ్రహింపరాఁగా నావాయువును మ్రింగుటకై పెట్టిన పామోయనునట్లు కాలికడియము చెలువారెనని భావము, ఇట సర్వశక్తిమూలవస్తుధ్వని, ఘల-ప్రసిద్ధమైన, దేవమణికిన్ - ఉత్తమాశ్వము యొక్క మెడమీఁద నుండు దేవమణి యను పేరుగల మంగళదాయకమగు నొక సుడికి, మణిని బదులపఱుచుట వారుక, కావలి యిడ్డ-కావలియుంచిన; ప్రహరినాన్-ప్రాకారమోయనునట్లు, పన్నగాళికిన్-గరుత్మంతు నకు; ఎదుర్చుటన్-ప్రతిఘటించుటకై, పక్కెర-అంగీ (గుఱ్ఱములోనగువాని యంగీ), పారిజాతా . మనంగన్—పారిజాతాహృతి-కల్పవృక్షాపహరణముచేత, ప్రభవ-పుట్టిన, రోషమనంగన్—, ఖుర. గణము—ఖురముఖ-గొరిజల కొనలచేత, క్షుణ్ణ-నలపఁ బడిన, కాంచనక్షోణీ-బంగారుమయమైన నేలలయందలి, రజము - దుమ్ము; పర్వి - వ్యాపించి, వాహకోత్తముఁడైన-శ్రేష్ఠుఁడైన గుఱ్ఱపురౌతగు; రేవంతుఁడు-రేవంతుఁ డను వాఁడు, మ్రోలన్-ఎదుట

అలంకారములు—పెద్దపాదములు నాలుగింటియందును నుత్ప్రేక్షలును; గీతము నం దుపమయు

శా॥ చండస్థూలరదద్వయద్వయమహాస్తంభంబులం బూని యు
ద్దండస్ఫారపతాకికాసహితమై దానచ్ఛటాచిత్రవ
ద్గండాభోగవిశాలకుడ్యములచేఁ గన్పట్టునద్దేవతా
శుండాలం బరుదెంచె సంగరరమాశుద్ధాంతసౌధం బనన్ 77

ఈపద్యమున నైరావతము యుద్ధసన్నద్ధమై వచ్చుట వర్ణింపఁబడినది '

(వ్యా) చండ స్తంభంబులన్—చండ-క్రూరమైన, స్థూల-గొప్పవియగు, రదద్వయద్వయ - నాలుగుదంతము లనెడు, మహాస్తంభంబులన్-గొప్పకంబములను, పూని-ధరించి,

ఐరావతమునకు నాలుగుదంతములు గల వనుటకుఁ బ్రమాణము -

'చత్వారిదేవబ్రహ్మస్య వర్ద్ధాభిహరిణావాః
స్వర్దంతిదంతసేనాంగో పాయయామయుగాత్రిమాః' — అని కవికల్పలత

ఉద్దండ సహితమై— ఉద్దండ-భయంకరమైన, స్ఫార-గొప్ప, పతాకికా-టెక్కెముతో, సహితమై - కూడినదై, దాన కుడ్యములచేన్—దానచ్ఛటా-చెక్కిళ్లయందు కారుమదజలముచేత, చిత్రవత్-పన్నెగావింపఁబడిన, గండాభోగ - చెక్కిళ్లప్రదేశము లనెడు, విశాలకుడ్యములచేన్-విస్తారమైన గోడలచేత, కన్పట్టు-కనఁబడుచున్న, అద్దేవతాశుండాలంబు-ఆ యైరావతము, సంగరం . . సౌధంబనన్-సంగ

రమాగారణాంతర్మునియొక్క; శుద్ధాంత-అంతఃపురమునందలి; సౌధంబునకు-మేడయోయను నట్లు; అరుగెంచెన్-వచ్చెను,

అలంకారము - రూపకానుప్రాణితోత్ప్రేక్ష.

ఇందు వృత్తి-ఆరభటి రీతి-గౌడి రసము-రౌద్రము.

ఉ. ఏడుకరంబుల న్వరుస నెత్తినతోమరశక్తిచాపశ
స్త్రీడమరుస్రువవ్యజనదివ్యమహాస్త్రరసాధనంబు లా
మ్రేడితకాంతితో నిజశరీరరుచిం బచరింపవచ్చె న
య్యేడికరాచతత్తడిపయిన్ హుతవాహుఁ డుదగ్రమూర్తియై. 78

ఈపద్యమునం దగ్నిదేవుఁడు యుద్ధసన్నద్ధుఁడై రణావనికివచ్చుటవర్ణింపఁబడియె

(వ్యా) హుతవహుఁడు-అగ్ని; ఏడుకరంబులన్-ఏడుహస్తములచేత; స్రువ-గరిటెవంటియొక యాయుధవిశేషము, ఆమ్రేడితకాంతితోన్-రెట్టింపఁబడినప్రకాశముతో పచరింపన్-ప్రవర్తింపఁగా, ఏడికరాచతత్తడిపయిన్—ఏడిక-పొట్టేలు; 'తగరేడిక పొట్టే లన' నని యాంధ్రనామసంగ్రహము, ఏడికరాచ - శ్రేష్ఠమగు పొట్టేలనెడు; తత్తడి పయిన్-గుఱ్ఱముమీఁద; ఇట వాహనముమీఁద ననుట; అగ్నికి వాహనము మేఁక.

సప్తహస్త శ్చతుశ్శృంగ స్సప్తజిహ్వో ద్విశీర్షకః
త్రిపాత్ప్రసన్నవదన స్సుఖాసీన శ్శుచిస్మితః
స్వాహాం తు దక్షిణే పార్శ్వే దేవీం వామే స్వధాం తథా
బిభ్ర ద్దక్షిణహస్తైశ్చ శక్తి మన్నం స్రుచం స్రువం
తోమరం వ్యజనం వామే ఘృతపాత్రం తు ధారయన్
మేషారూఢం జటాబద్ధం గౌరవర్ణం మహౌజసం
ధూమధ్వజం లోహితాక్షం సప్తార్చి స్సర్వకామదం
ఆత్మాభిముఖ మాసీన మేనం ధ్యాయే ద్ధుతాశనం.
—అని యగ్నిదేవుని ధ్యానశ్లోకములు

శా. జావాసంభృతకాలదండజనతస్ఫారస్ఫులింగాలికి
న్నావాయ్యంబు ఘటించి కోపరసఘూర్ణన్నేత్రదీప్తు ల్పయో
వాహాంతర్గతవైద్యుతప్రభల లేవం జూపవాహాద్విష
ద్వాహాత్తంసము నెక్కి పోరి కధరాద్వైవస్వతుం డుద్ధతిన్. 79

ఈ పద్యమునందు యముఁడు యుద్ధమునకు వెడలుట వర్ణితము

(వ్యా) వైవస్వతుండు-యముఁడు, బాహా — గాలికిన్-బాహా-భుజముల యందు, సంభృత-ధరింపఁబడిన (అనఁగా ధరింపఁబడిన), కాలదండ-కాలదండము నుండి, జనిత-పుట్టిన, స్ఫార-గొప్పవి యగు, స్ఫులింగాళికిన్-మిణుఁగురులవరుసకు, సాహాయ్యంబు ఘటించి-తోడై, కోపరసఘూర్ణన్నేత్రదీప్తుల్—కోపావేశముచేతఁ దిరుగుడు పడుచున్న కన్నులకాంతులు, పయోవాహ ప్రభలన్—పయోవాహ-మేఘముల యొక్క, అంతర్గత-మధ్యమునయందు, వైద్యుత ప్రభలన్-మెఱుపుఁదీఁగలకాంతులను, తేవం జోపన్—తేపచెత్తఁగా (ప్రజ్వరిల్లఁజేయఁగా), వాహోత్తంసమున్—వాహద్విషత్—ఎనుబోఁతనెడు, 'లులాయోమహిషోవాహ ద్విషత్కాసర సైరిభాః 'అని యమరుఁడు, అనఁగా గుఱ్ఱమునకు శత్రువని యవయవార్థము,'సింహోభం మహిషాశ్వ మోతు ఖనకంశ్వైణంచ కీశావి గోవ్యాఘ్రుంబ్రుభుజతీతి బిరుదవరయోః ... .' అని ముహూర్తమార్తాండము, వాహోత్తంసమున్-వాహనశ్రేష్ఠమును ఎక్కి—, ఉద్ధతిన్; పోరి కదరెన్

ఈ పద్యమునం దారభటీవృత్తి, గౌడీరీతి, రౌద్రరసము

శా. భీమాకారులు కామరూపధరు లాఖిలక్రియాపారగో
ద్దాము ల్పుణ్యాజను ల్భజింపఁ గుముదస్తంబేరమం బగ్రతో
భూమిం బల్లన గట్టిరా నసిరుచిస్ఫూర్తు ల్విజృంభింప సం
గ్రామేచ్ఛం బలలాశి యేగె మనుజస్కంధాంతరారూఢుఁడై 80

ఈ పద్యమునందు నిర్ఋతి యుద్ధమునకేగుట వర్ణింపఁబడినది.

(వ్యా) పలలాశి-మాంసభక్షకుఁడు' (అనఁగా రాక్షసుఁడు, ఇచట నిర్ఋతియని భావము), కామరూపధరులు-ఇచ్ఛారూపములనుధరించువారు, అఖిల క్రియా—అఖిల క్రియా-క్రూరకార్యములయొక్క, పారగ-పూర్తఁ బొందినవారు కావున, ఉద్దాముల్-అడ్డుతేనివారు, (అగు)'క్రియాపాదన'యనిపాఠముగలదు, అపుడు'ఆపాదన'కలిగించుట చేత'అనియర్థము, పుణ్యజనుల్-రాక్షసులు, 'యాతుధానః పుణ్యజనోనైరృతో యాతు రక్షసి'అనియమరుఁడు, కుముదస్తంబేరమంబు- కుముదమను పేరుగల యేనుఁగు, 'ఐరావతఃపుండరీకో వామనః కుముదోంజనః పుష్పదంతస్సార్వభౌమ స్సుప్రతీకశ్చ దిగ్గజాః' అనియమరుఁడు, అగ్రతోభూమిన్-తనయెదుట, పల్లన-జీను, అసిరుచిస్ఫూర్తుల్- కత్తి మెఱుఁగులవిరఁబములు, మనుజస్కంధాంతరారూఢుఁడై-మనుష్యుని మూఁపునడుమఁ గూర్చుండి

ఇందు-వీరరసము, భారతి-వృత్తి, పాంచాలి-రీతి,

చ మకర కుళీర కచ్ఛప సమానము లైనముఖంబుల న్భయా
నకరస ముప్పతిల్లఁ గెలన న్నిజకింకరదైత్యదానవ
ప్రకరము గొల్వ బాహుశిఖరంబునఁ బాశము పూని వార్ధి నా
యకుఁ డని కేగుదెంచెఁ గలహంసతురంగరథాధిరూఢుఁడై 81

ఈపద్యంబున వరుణుం డాహవభూమికి వచ్చుట వర్ణింపఁబడినది.

(వ్యా) వార్ధినాయకుఁడు-వరుణుఁడు, వరుణుఁడు, మకర-మొసలి; కుళీర-ఎండ్రకాయ, కచ్ఛప-తాఁబేలు, (వీనికి) సమానములైన ముఖంబులన్-తుల్యములగు మోములందు, భయానకరసము-భయోత్పాదకమగురసము,(శృంగారాదులలో నొకటి), ఉప్పతిల్లన్-కలుగఁగా, కెలనన్-పార్శ్వమునందు,కల రూఢుఁడై—ఇతనికివాహనము రాయంచ.

ఇందును రసవృత్తులు పైపద్యమునందువలె నని తెలియునది.

ఉ అంగసుగంధము ల్నిజభటాలిపథశ్రమమున్ హరింప ను
త్తుంగగదాపరిభ్రమవిధూతము లై ఘనము ల్దిగంతమా
తంగవిశాలకర్ణములఁ దార్కొని చామరలీలఁ జూప సా
రంగహయంబు నెక్కి సమరంబున కేగె సమీరుఁ డుద్ధతిన్ 82

ఈ పద్యమునందు సమీరుండు సమరరంగంబునకు వచ్చుట వర్ణింపఁబడినది

(వ్యా) సమీరుఁడు-వాయుదేవుఁడు, ఉత్తుంగగదా- పొడవైనగదయొక్క, పరిభ్రమ- త్రిప్పుటచేత, విధూతములై-ఎగఁజిమ్మఁబడినవై, ఘనముల్ -మేఘములు, దిగంత, కర్ణములన్—దిగంతమాతంగ-దిగ్గజములయొక్క,విశాలకర్ణములన్-వెడల్పయిన చెవులయందు, తార్కొని-చేరుకొని, చామరలీలన్-చామరములు వేయువిధమున, చూపన్-ప్రకటింపఁగా, సారంగహయంబున్-జింక వాహనము

ఇందును రసవృత్తరీతులు పైపద్యమునందువలెనేయని యెఱుంగునది

క నలకూబరమణికంఠులు
బలముల నడపింప నర్థపతి తురగముపై
ధళధళితచంద్రహాసో
జ్జ్వలితభుజుం డగుచు నడచె వాసవుప్రోలన్ 83

దీనియందుఁ గుబేరుఁడు యుద్ధమునకువచ్చుట వర్ణింపబడినది

(వ్యా) అర్థపతి—కుబేరుఁడు, నలకుబరమణికంధరులు—నలకూబరుఁడను తన కుమారుఁడును మణికంధరుఁడును, బలములు నడిపింపన్—తన సేనలను నడిపింపఁగా, ధళ ..భుజుండగుచున్—ధళధళిత-తళతళమని మెఱయుచుండెడు; చంద్రహాస-కత్తి చేత, ఉజ్జ్వల—ప్రకాశించుచుండు, భుజుం డగుచున్—బాహువుఁ గలవాఁ డగుచు.

ఉ. ఆననసీమఁ గ్రోధజనితారుణదీధితి ఫాలభాగ నే
త్రానలకీలలం బెనుప హస్తమున న్నిశితత్రిశూలముం
బూని మదించి అంకె లిడుఁ బోఁటరి గిబ్బలతేని నెక్కి యీ
శానుఁడు వచ్చెఁ బారిషదసైన్యముతో రణకౌతుకంబునన్. 84

ఈపద్యమునం దీశానుఁడు సమరాంగణమునకు వచ్చుట వర్ణింపఁబడినది.

(వ్యా) ఈశానుఁడు - ఈశానుఁడను దిగధిపతి, (పరమశివాంశుఁడనుట), క్రోధ—దీధితి—క్రోధ-కోపముచేత, జనిత-పుట్టిన, అరుణదీధితి-ఎఱ్ఱనికాంతి, ఫాల కీలలన్-ఫాలభాగ-నొసటియందలి, నేత్రానలకీలలన్ కంటియగ్ని జ్వాలలను, పెనుపన్-వృద్ధిపొందింపగా, నిశిత-వాఁడియైన, అంకెలిడు-బొబ్బలిడు; పోఁటరి-హరుఁడైన, గిబ్బల తేనిన్-వృషభపతిపై, పారిషదసైన్యముతోన్-ప్రమథగణములతోడ.

ఈపద్యమునందును రసవృత్తిరీతులు 80 వ పద్యమునందువలెనే

ఉ ఆయుధగర్భితంబు లగు నంజలు లెత్తి పులోమకన్యకా
నాయక యేన యేన యని నాకనివాసులు మ్రొక్కి సూరెలం
బాయక కొల్వ రా దిగధిపాలురతో నలనందసూనుఁ డా
హా యిటు సేయునే యని మహాహమికం బలుమాఱు పల్కుచున్

(వ్యా) ఆయుధగర్భితంబులగు-ఆయుధములు ధరించిన, అంజలులు-దోయిళులు, పులోమకన్యకానాయక-శచీదేవికిభర్తవగునింద్రుఁడా, ఏనయేనయని-నేనేనని తమతమ పేరు లుగ్గడించుచు, సూరెలన్ -పార్శ్వములందు, అలనందసూనుండు-ఆప్రసిద్ధుఁడైనకృష్ణుఁడు, (అల-ఇదివాక్యాలంకారార్థముప్రయుక్తము), మహాహమికన్ -(మహత్ + అహమిక-మహాహమిక)అధికమైన శూరాలాపముతో,'అహమహమిక' యని ద్విర్భావముతో రూపము గలదుగాని, 'అహమిక'యనురూపము ప్రయోగములందు మృగ్యము

నేనేసమర్థుఁడను నేనేసమర్థుఁడననియెడు వీరోక్తి యహమహమిక, నేనే సమర్థుఁడననియెడు వీరాలాపమహమికయని చెప్పఁదగు,

చ. హరిహయుఁ డాహరిం గెలుచునాసయు మోసము నాక యీగతిం
బురి వెడలంగ నవ్విభుని మ్రోల మరుద్వసువిశ్వరుద్రభా
స్వరతుషితాదిక త్రిదశవర్గము ముప్పదిమూఁడుకోటు లు
ద్ధురగతి నేగుదెంచె రణధూర్వహగర్వము లుల్లసిల్లఁగన్ 86

(వ్యా) హరిహయుఁడు-ఇంద్రుఁడు; 'జంభభేదీహరిహయః' అని యమరుఁడు మోసమునాక-ప్రమాద మనక, అనఁగా వ్యర్థముగునని తలంపక, మరుద్వసు ..వర్గము-వీరందఱు దేవయోనిభేదములు, ధూర్వహ—భారవాహిత్వము

శా. అర్వారోహణచాతురీవిలసనాహంకారదుర్వారతన్
సర్వాంగీణము లైనమైమఱువులు న్శస్త్రీకృపాణంబులున్
గర్వాలాపవిడంబము ల్మెఱయ జోకం జిత్రసేనాదిగం
ధర్వు ల్వజ్రికిఁ దోడుసూపిరి పురద్వారప్రదేశంబునన్. 87

(వ్యా) అర్వ=గుఱ్ఱము, సర్వాంగీణము లైన=అవయవములన్నిటిని గప్పు, మైమఱువులు-కవచములు, జోకన్ - పరాక్రమముతో, వజ్రికిన్-ఇంద్రునికి

ఉ. హేమధరాధరంబు చలియింప వెసన్ బహుకోటిసంఖ్య లై
యామరసైన్యము ల్నడచునప్పు డనంత సితోష్ణవారణ
స్తోమనిరోధ మందియును దోడనె దిక్కులు గప్పెనయ్యెడం
జామరవాయునున్నములు సాంద్రహిరణ్మయభూపరాగముల్ 88

(వ్యా) హేమధరాధరంబు - మేరుపర్వతము, చామరవాయునున్నములు-చామరములవలని గాలులచేత నెగఁజల్లఁబడినవగు, సాంద్రహిరణ్మయ భూపరాగముల్-దట్టములగుబంగారు నేలలందలిధూళులు,అనంత. నిరోధము—అనంత-లెక్కలేని, సిత-తెల్లని, ఉష్ణవారణ-గొడుగులయొక్క, స్తోమ-గుంపుచేత, నిరోధము-అడ్డపాటును, అందియున- పొందియును, తోడనే-వెంటనే, దిక్కులు గప్పెన్-దిశలాక్రమించెను.

ఉ. దారుణభంగి నొండొకటి దాఁకెడు నస్త్రముఖంబుల న్ఘణా
త్కారము లుల్లసిల్ల రెడిదంబుగఁ బుట్టినసందడిం బుర
ద్వారము నిర్గమించె సురవల్లభుసేనలు భర్గజూటకాం
తారముఖంబున న్వెడలు దైవతసింధుఝరంబులో యనన్ 89

(వ్యా) వెడిదంబుగన్-భయంకరముగా, సందడిన్-కలకలముతో, ధూర్జటి ..మకుటంబునన్-శివుని జడముడియనెడునడవియందుండి, వెడలు-వెలుపటికివచ్చు, దైవత సింధుఝరంబులో యనన్-ఆకాశగంగాప్రవాహములో యన్నట్లు; సురవల్లభు సేనలు నిర్గమించెనని యన్వయము; నిర్గమించెను-వెలువడెను

అలంకారము—ఉత్ప్రేక్ష.

శా. బాణద్విణ్మథితాంబుధిధ్వనికళాపాటింధమానీకని
స్సాణస్వానభిదేలిమాద్రితట నిస్సామాన్యచాపాగమ
ద్రోణాచార్య సురీసమూహవరణోద్యుక్తాహితశ్రేణిని
శ్రేణీభూతకృపాణ మాంసలభుజాశేషాహిపత్యుద్ధరా 90

(వ్యా) బాణ.. తట—బాణద్విట్ - బాణాసురునకు విరోధియగువిష్ణువుచేత, మథిత-తరుపఁబడిన, అంబుధి-సముద్రముయొక్క, ధ్వనికళా—శబ్దముయొక్క చాతుర్యమునకు, పాటింధమ-వృద్ధిపఱచుచున్న, అనీక-సేనలయొక్క, నిస్సాణస్వాన-తప్పెటలధ్వనులచేత; భిదేలిమ-పగులుస్వభావముకల (అనఁగా పగులుచున్న యనుట), అద్రితట-పర్వతప్రాంతముకలవాఁడా, అనఁగాఁ గృష్ణదేవరాయలసేనలతప్పెటలధ్వనులు సముద్రఘోషములకంటెను వెడిదముగా నుండుననియు నాధ్వనులచేఁ గొండలు పగులు నట్లుండెననియుభావము, ఇచట నలంకారమతిశయోక్తి, నిస్సామా . చార్య—నిస్సామాన్య-అసాధారణమైన (అనఁగా నితరులకు కలవికాని యనుట), చాపాగమ-ధనుర్విద్యయందు, ద్రోణాచార్య-ద్రోణాచార్యునివంటివాఁడా, సురీ . కృపాణ—సురీసమూహ—దేవతాస్త్రీబృందములను, వరణ-పాణిగ్రహణము చేయుటకు, ఉద్యుక్త-ప్రయత్నపడిన, అహితశ్రేణి-విరోధులవరుసలకు, నిశ్రేణీభూత-నిచ్చెనయైన (అనఁగా నిచ్చెనవలె నావరించెడు), కృపాణ-కత్తికలవాఁడా, అనఁగాఁ గృష్ణరాయలకత్తి శత్రువులవరుసలఁ జంపి దేవలోకమునకుఁ బంపుటచే నచ్చటనుండు కామినులను పాణిగ్రహణముచేయుటకై వారలు స్వర్గమునకెక్కిపోవుటకై తాను నిచ్చెనవలె నావరించుచున్నదని భావము, ఇచట నలంకారము రూపకము, ఉత్ప్రేక్షగమ్యము, మాంసల. ద్ధరా—మాంసల-క్రొవ్విన (బలిసినయనుట), భుజా-బాహువులచేత, శేషాహిపతి-నాగేశ్వరుఁడగు నాదిశేషుని, ఉద్ధరా-కాపాడువాఁడా, అనఁగా నాదిశేషునిభూభారమును దాను వహించి యతనికి మేలు చేసినవాఁడా యని భావము ఇచ్చట నర్థశక్తి మూలవస్తుధ్వని.

ఈ పద్యమున నింద్రసేనల యుద్ధసన్నాహసమయంబున 88-వ పద్యమున వర్ణింపఁబడిన నిస్సాణధ్వానము సూచితము ఇది శబ్దశక్తి మూలవస్తుధ్వని.

క. చండతర మూరురాయర
గండమహాబిరుద ధాటికారయవిచల
త్కొండపలి కొండవీటి
కొండల కటకేశసింధుమందరకుధరా.

(వ్యా) చండతర... బిరుద—చండతర-మహోగ్రమైన, మూరురాయరగం డ-మూరురాయరగండయను పేరుగల, అశ్వపతి, నరపతి, గజపతియనునీముగ్గురు సేనాధిపతులను జయించినవాఁడనెడు; మహాబిరుద—గొప్పబిరుదము కలవాఁడా; ధాటికా రయ—ధాటికారయ—దాడివేగముచేత, విచలత్—చలించుచున్న (కదలుచున్న) కొండపలికొండవీటికొండల- కొండపల్లి, కొండవీడు, అను దేశములు గలవాఁడా, అనఁగాఁ గృష్ణరాయఁడు కొండపల్లి కొండవీడను దేశములమీఁద దాడివెడలి వాని నాక్రమించి వానిం జలింపఁజేసెనని భావము, ఇటఁ గొండపలి కొండవీటియను పదము లందుఁ గల 'కొండ' శబ్దసారస్యముచేత సహజములుగా నచలములగు కొండలను గృష్ణ రాయలు చలింపఁజేసెననుట చమత్కారము, కటకేశ...కుధరా - కటకేశ - కటక దేశాధిపతియనెడు, (ఉత్కలదేశము కటక దేశమనంబడును); సింధు-సముద్రమునకు; మందరకుధరా - మందరపర్వతమువంటివాఁడా, అనఁగా నుత్కలదేశాధిపతినిమథించిన వాఁడా యని భావము

అలంకారము-రూపకము.

(తోటకము)

త్వరితాధరితానిలవాజినట
త్ఖురటంకృతరేణుగణాంధరవి
స్ఫురణా కరణాధికశౌర్యతనో
ద్ధురదాకరదారుణరబలా. 92

(వ్యా) త్వరి. స్ఫురణా—త్వరిత-వేగముచేత, అధరిత-తక్కువపఱుపఁ బడిన, అనిల-వాయువు కలిగిన, (అనఁగా వాయువేగముకంటె నధికవేగముగల యనిభావము); వాజి-గుఱ్ఱములయొక్క, నటత్-నర్తనముచేయుచుండు, అనఁగాఁ బరు విడుచున్న, ఖురజ-గొరిజలనుండి పొడమెడు, ఉరు-గొప్ప,రజోధర-దట్టపుధూళులచేత; గుంఠ-మఱుఁగుపడిన, రవిస్ఫురణా-సూర్యునియొక్కకాంతులుగలవాఁడా, అనగావాయు

వేగముకంటె నధికవేగముగల కృష్ణదేవరాయనిగుఱ్ఱములు పరుగిడునప్పుడు ఖురంబులనఁ బొడమిన దట్టంపుదుమారములు సూర్యకాంతులను గప్పుచుండునని భావము.

అలంకారము-సంబంధాతిశయోక్తి

కరణాధిక.....వీరబలా—కరణ - తనయింద్రియముపైన లొంగమునకంటె, అధిక-దీర్ఘ మగు, హూత్కృతిమత్-హూత్కారముతోఁగూడిన ద్విరదాకర-(ద్విరద + ఆకర) ఏనుఁగులగుంపులను, దారణ-చీల్చెడు, వీరబలా-గొప్పసేనలుగలవాఁడా, అనఁగా నయ్యేనుఁగుల హూత్కారములధ్వనులతోడి నిశ్వాసములచే నింద్రియ మగు తొండములకంటెను నిడుదలని భావము

అర్థాంతరము—

కరణా వీరబలా—కరణాధిక, కరణ-శరీరముచేత, అధిక-గొప్పవియగు, అనఁగా గొప్పయాకారముకల, హూత్కృతిమత్-హూత్కారముతోఁ గూడిన, అనఁగా ఘోషించుచున్న, ద్విరదాకర-ఏనుఁగులగుంపులను, దారణ-చీల్చెడు, వీరబలా—సాహసుల సైన్యములు గలవాఁడా,

ఈ పద్యముయొక్క రచన తురగవర్ణనమునకు తగినదిగనుండుట చమత్కారము.

ఈవృత్తము తోటకము-ప్రతిపాదమునకు నాలుగుసగణములును తొమ్మిదవ యక్షరము యతిస్థానమును గలది

అలంకారము-ఛేకానుప్రాసము.

ఈ పద్యమున నింద్రుని గజతురగపదాతివర్గములు కృష్ణునిపై యుద్ధమునకు వెడలునప్పటి సమరగమనాటోపము సూచితము ఇచ్చట శబ్దశక్తి మూలవస్తుధ్వని

గద్యము

ఇది శ్రీమదుమామహేశ్వరవరప్రసాదలబ్ధ సారసారస్వతాభినంది
నందిసింగయామాత్యపుత్త్ర కౌశికగోత్రపవిత్ర సుజనవిధేయ
తిమ్మయనామధేయ ప్రణీతం బైన పారిజాతాపహరణం
బను మహాప్రబంధంబునందుఁ
జతుర్థాశ్వాసము

వ్యాఖ్యాతృగద్యము

ఇది శ్రీపరమేశ్వరీసనాథ నిరంతరభజన నాగపూండిగ్రామనివాస
భారద్వాజగోత్ర సామగద్రాహ్యాయణసూత్ర పవిత్రచరిత్ర
యజ్ఞేశ్వరార్యపుత్త్రి సూక్తిపరితోషితార్య కుప్పుస్వా
మ్యార్యప్రణీతం బైన పారిజాతాపహరణ
మహాకావ్యవ్యాఖ్యావిలాసం బగు
పరిమళోల్లాసంబునందుఁ
చతుర్థాశ్వాసము

శ్రీరస్తు

పారిజాతాపహరణము

పంచమాశ్వాసము

యుద్ధము

క. శ్రీవర్ణనీయ తిరుమల
దేవీహృదయేశ యమృతదీధితికులవా
రాపారపారిజాత ధ
రావలయశరణ్య కృష్ణరాయవరేణ్యా. 1

(వ్యా) శ్రీవర్ణనీయ—శ్రీ-సంపదలచేత, వర్ణనీయ-పొగడఁదగినవాఁడా, తిరుమల దేవీహృదయేశ-తిరుమలదేవియనెడు రాణికిఁ బ్రాణనాథుఁడా, అమృత... పారిజాత—అమృతదీధితి-చంద్రునియొక్క, కుల-వంశమనెడు, వారాపార-సముద్రమునకు, పారిజాత-కల్పవృక్షమువంటివాఁడా అనఁగాఁ జంద్రవంశమనెడు రత్నాకరమునందుఁ గల్పవృక్షమువలె జనించినవాఁడా యనుట, ధరావలయశరణ్య-భూమండలమునకు రక్షకుఁడా, కృష్ణరాయవరేణ్యా-కృష్ణరాయ మహామహీపతీ

అలంకారము—రూపకము

(వి) ఈయాశ్వాసమునందుఁ గృష్ణుఁడు దేవలోకమునుండి పారిజాతవృక్షమును భూమికిఁ దెచ్చిన వృత్తాంతము వర్ణింపఁబడునని యీపద్యమునందలి పారిజాతపదప్రయోగ చాతుర్యముచే ధ్వనించెను.

తే. అవధరింపుము జనమేజయక్షితీశ
వరున కిట్లను నమ్మౌనివల్లభుండు

దైవసైన్యంబు కిరీటిఁ దరతరంబ
వెడలి మొన లేర్పరించి యుద్వేలవృత్తి 2

(వ్యా) తరతరంబ—ఖండములు ఖండములుగా (వేర్వేఱుగా), మొనలు-మొగ్గరములు, ఉద్వేలవృత్తిన్ -అడ్డులేక

ఉ. వచ్చితి వింక నెందుఁ జనవచ్చు నొహో నిలు పారిజాతపా
టచ్చర యంచు బెంకెలు గడల్కొనఁ గృష్ణునిఁ జుట్టుముట్టి వై
యచ్చరసేన దాఁకునపు డచ్చల మేమని చెప్ప దిక్కులం
దిచ్చలు తూపుతండములు సింహరవంబులు నిండె నొక్కటన్. 3

(వ్యా) పారిజాతపాటచ్చర—పారిజాతమును దొంగిలించినవాఁడా, బెంకెలు-బెదరింపులు, వైయచ్చరసేన—వియచ్చరులసేన, అనఁగా దేవతలసేన, అచ్చలము-అగ్రహము; చిచ్చులతూపుతండములు—అగ్న్యాస్త్రజాలములు.

ఉ. ఆకమలాయతాక్షి సమరావనిజాతము డించి సంభ్రమ
న్నాకపురీమహారథుల నవ్వుచుఁ గన్గొని యంగుళిత్రగో
ధాకలనంబుతో యదువతంసుఁడు శార్ఙ్గనిబద్ధశేషని
ర్మోకనిచోళముం దిగిచి రోషనటద్భ్రుకుటీవిలాసుఁడై. 4

(వ్యా) సంభ్రమత్-వేగిరపడుచున్న; అంగుళిత్రగోధాకలనంబుతోన్ - ఉడుముతోలఁ జేయఁబడిన వ్రేళ్లకవచముతో, శార్ఙ్గ ..నిచోళమున్—శార్ఙ్గ-శార్ఙ్గమను పేరుగల తనవింటియందు, నిబద్ధ-కూర్పఁబడిన; శేషనిర్మోక-ఆదిశేషునికుబుసమను, నిచోళమున్-ఒరను, దిగిచి-తీసి, రోష.....విలాసుఁడై—రోష-కోపముచేత, నటత్—చలించుచున్న, భ్రుకుటీవిలాసుఁడై-వంకరయగు కనుబొమలయందము గలవాఁడై, (కుటి-వంకర)

క. తిగిచి శరాసన మెక్కిం
చి గుణధ్వని చేసి యంపశిరముల దొనలన్
బిగియించి తూపు లొక్కట
నిగిడింపఁ దొడంగె మరుదనీకినిమీఁదన్. 5

నధిపుఁ జేసినఁ బాయునాశుగంబులకంటె
మునుమున్న చని లక్ష్యములు దళించు
భటులపై హరులపై బహురథాగ్రములపై
నొక్కఁ డయ్యును దోఁచుఁ బెక్కుగతుల
తే. నఖముఖంబుల నిటికి గండ్రలుగఁ జేయు
దివిజవిరుదధ్వజంబు లుద్రేకవృత్తి
నిఖిలలోకాద్భుతావహ నిర్నిరోధ
విక్రమస్ఫూర్తి ఖగరాజచక్రవర్తి. 8

(వ్యా) నిఖిల. చక్రవర్తి—నిఖిలలోక=సర్వలోకములకు, అద్భుతావహ-ఆశ్చర్యమును గలిగించు, నిర్నిరోధ-అడ్డులేని, విక్రమ-పరాక్రమముచేత, స్ఫూర్తి-ప్రకాశించుచున్న, ఖగరాజచక్రవర్తి-గరుత్మంతుఁడు, లూనంబులై - తెగినవై, జడిసి-నివారించి, తూల్చున్-ఎగురఁగొట్టును, సింధురంబులన్ - ఏనుఁగులను, ఆశుగంబులు-బాణములు, గండ్రలుగన్ -తునియలుగా

తే. సర్వతోముఖ మయి పేర్చుశార్ఙ్గిబాణ
వర్షసమ్మర్దదుర్దినవ్యాప్తివలన
నప్పు డెదిరించి పన్నిద్ద ఱహిమకరులుఁ
గానఁ బడలేక తేజోవిహీనులైరి 9

ఈ పద్యములో ద్వాదశాదిత్యపరాభవంబు వర్ణింపఁబడినది

(వ్యా) సర్వతోముఖమయి - అంతటను వ్యాప్తిఁజెంది (నలువలంకులను), పేర్చు-అతిశయించు, శార్ఙ్గి. వ్యాప్తివలనన్—శార్ఙ్గి - కృష్ణునియొక్క, బాణవర్ష-అమ్ముల వర్షముయొక్క, సమ్మర్ద - ఒరయికవలనఁ గలిగిన, (అనఁగా జడివానచేతఁ గలిగినయనుట), దుర్దిన- సూర్యుఁడు కనఁబడని (మేఘములచేఁగప్పఁబడిన)దినము యొక్క; 'మేఘచ్ఛన్నేఽహ్ని దుర్దినమ్' అని యమరుఁడు; వ్యాప్తివలనన్ -క్రమ్ముట వలన, పన్నిద్దఱు-పండ్రెండు సంఖ్యగల, అహిమకరులు-సూర్యులు (అనఁగా ద్వాదశాదిత్యులనుట), అప్పు డెదిరించి-కృష్ణుని మార్కొని, కానఁబడలేక-అదృశ్యులై, తేజోవిహీనులైరి-నిష్ప్రకాశులైరి.

ఇంద్రుఁడు, ధాత, పర్జన్యుఁడు, త్వష్ట, పూషుఁడు, అర్యముఁడు, భగుఁడు; వివస్వంతుఁడు, విష్ణువు, అంశుమంతుఁడు, వరుణుఁడు, మిత్రుఁడు, వీరు ద్వాదశాదిత్యులు.

తత్రేశ్రశ్చ విష్ణుశ్చ జజ్ఞాతే పునరేవహ
అర్యమాచైవధాతాచ త్వష్టాపూషాచభారత
వివస్వాన్ సవితాచైవ మిత్రో వరుణఏవచ
అంశో భగశ్చాతితేజా ఆదిత్యాద్వాదశస్మృతాః'

—అని హరివంశము.

ఉ. చుక్కలరాణివాసముల సోయగపుం జనుదోయి త్రెక్కునం
జిక్కనదైనయక్కు యదుసింహుఁడు బాణపరంపరాహతిన్
వ్రక్కలు సేయఁ గాఱు రుధిరంబునఁ దోఁగుచు రేవెలుంగు గెం
పెక్కినచాయ నభ్యుదయ మేదియుఁ దాల్చె రణాంగణంబునన్. 10

ఈ పద్యమునందుఁ జంద్రుని పరాజయము వర్ణింపఁబడినది.

(వా) రేవెలుంగు-చంద్రుఁడు, చుక్కల రాణివాసముల-నక్షత్రములనెడు తనపత్నులయొక్క, సోయగపు - అందమైన, చనుదోయి - స్తనద్వంద్వముయొక్క, త్రెక్కునన్ - ఒరయిక చేత, చిక్కనయైన-కర్కశమైన (దృఢమైన), అక్కు-ఱొమ్ము, యదుసింహుఁడు-కృష్ణుఁడు, బాణపరంపరాహతిన్-శరపుంజముల దెబ్బలచేత, వ్రక్కలు సేయన్-చీల్పఁగా, కాఱు-స్రవించు, రుధిరంబునన్ - నెత్తుట, తోఁగుచున్-మునుంగుచు, రణాంగణంబునన్ - యుద్ధభూమియందు, అభ్యుదయ మేదియున్-సొంపుచెడి, 'యున్' అనునది యిచ్చట వాక్యాలంకారార్థ మని యెఱుఁగునది; కెంపెక్కిన చాయన్-రక్తవర్ణమును, తాల్చెన్-ధరించెను

అభ్యుదయమునఁగా నుదయించుటయనియు నర్థముగావున నుదయములేకున్నను నీరణావనిలోఁ జంద్రుఁడు కెంపెక్కిన చాయఁదాల్చెననుట విరోధము

అలంకారము—విరోధము విభావనయుఁ జెప్పవచ్చును

రణమున వర్ణించు ప్రకరణమునను నిక్కరణిని ముద్దారుమాటల శృంగార రస పోషకంబుగా నీకవికులభూషణుండు వ్రాయుటచే నితని పలుకు తెల్లభంగుల ముద్దుఁబలుకులనం జెల్లుఁగదా.

తే. చోద్య మప్పుడు భవరోగవైద్యుఁ డైన
యంబుజోదరు డాసినయంతమాత్ర
నపగతాసాధ్యగదుఁ డయ్యె యక్షభర్త
సొరిది రుద్రులు నిర్ముక్తశూలు లైరి. 11

ఈపద్యమునందును పైపద్యమునందును నితరదిక్పాలకుల యోటమి వర్ణింపఁబడినది

(వ్యా) అప్పుడు, భవరోగవైద్యుఁడైన-సంసారమనెడు రోగమునకు వైద్యుఁడగు, అంబుజోదరుఁడ-కృష్ణుని, డాసినయంతమాత్రన్-దగ్గఱకురాఁగానే, యక్షభర్త-కుబేరుఁడు; అప...డయ్యెన్-అపగత-పోయిన, అసాధ్య-జయింపనలవికాని, గదుఁడయ్యెన్-గద కలవాఁడయ్యెనని యర్థము, రోగముగలవాఁ డయ్యెనని యర్థాంతరము, గద-రోగము; రుద్రులు-ఏకాదశరుద్రులు;(అజుఁడు, ఏకపాదుఁడు, అహిర్బుధ్న్యుఁడు, త్వష్ట, రుద్రుఁడు, హరుఁడు, శంభుఁడు, త్ర్యంబకుఁడు, అపరాజితుఁడు, ఈశానుఁడు, త్రిభువనుఁడు), సొరిదిన్ - క్రమముగా, నిర్ముక్తశూలురైరి-విడువఁబడిన శూలాయుధములు కలవారైరని యర్థము, విడువఁబడిన శూలరోగము కలవారైరని యర్థాంతరము.

అనఁగా వైద్యునిచెంతకుఁ బోవఁగా రోగములు నశించునట్లు భవరోగవైద్యుఁడగు కృష్ణునిచెంతకుఁ బోవఁగానే కుబేరుని యసాధ్యమగు రోగము నశించెననియు రుద్రుల శూలరోగము నశించెననియు నప్రకృతార్థము; కుబేరుని గదాయుధము చెడియెననియు రుద్రుల శూలాయుధములు నిరుపయోగములయ్యెననియుఁ బ్రకృతార్థము

అలంకారములు—ప్రకృతాప్రకృతశ్లేషము - రూపకోత్థాపితము - చపలాతిశయోక్తి.

సీ. నిర్భగ్నశృంగుఁడై నిజవాహనముఁ దాను
వైవస్వతుఁడు లాఘవంబునొందె
దళితశాతకృపాణదంష్ట్రిమై నైరృత
భుజభుజంగస్వామి పొల్లువోయె
నిర్ధూతహేతి యై నిలువు నీఱుగ నగ్ని
దేవుఁడు నిర్వాణ తేజుఁడయ్యె
భయపలాయనవేళఁ బవమానునకు నాత్మ
జవసత్త్వములకల్మి సఫలమయ్యె

తే. వరుణనకు డాఁగికొనఁ జోటువలఁతి యగఁ [illegible]
నుదధినాయక భావంబు నుపకరించె
జలరుహోదర సవ్యాపసవ్య ముక్త
నిష్ఠురాస్త్రంబు లొండొండ నిగుడునప్పుడు 12

(వ్యా) జలరుహోదర అస్త్రంబులు — [illegible], సవ్యాపసవ్య-కుడియెడమచేతులనుండి, ముక్త - [illegible] నారాచములు, ఒండొండన్-తోడ్తోడన, నిగుడునపుడు-[illegible],

వైవస్వతుఁడు-యముఁడు, నిర్భగ్నశృంగుఁడై-[illegible]వాఁడై, ([illegible]మ్ములు విఱిగినవాఁడనగఁ బ్రాభవముచెడి యవమానపడినవాఁడని భావము), [illegible] వాహనమునుగూడఁ జెప్పిన కరంబున వాహనంబగు [illegible] శృంగ భంగమయ్యెనని భావము, లాఘవంబునొందెన్-[illegible]

నైరృత - నైరృతుఁడను దిక్పాలకునియొక్క, [illegible] - [illegible], భుజగస్వామి-పాపతేఁడు, దళిత దంష్ట్రిమై-దళిత-[illegible], [illegible], [illegible] కత్తియనెడు, దంష్ట్రిమై-కోఱలుగలదియై, [illegible]

అలంకారము-రూపకము

అగ్నిదేవుఁడు, నిర్ధూతహేతియై-ఎగఁజిమ్మఁబడిన [illegible]వాఁడై యని యర్థము, కత్తికలవాఁడై యని యర్థాంతరము, [illegible] భస్మముగా, జ్వాలపోయినపిదప నగ్నిభస్మమగుచుండా, [illegible]దయ్యెన్ - తేజము చెడినవాఁ డయ్యెను,

పవమానునకున్-వాయువునకు, [illegible]-([illegible] సైరింప లేక) భయముతోఁ బరువిడునపుడు అత్మజవసత్త్వ[illegible] - [illegible]గమును బలమును గలిగి యునికి, సఫలమయ్యెన్-ఉపకరించెను

వరుణునకున్, డాఁగికొనన్-దాఁగుకొనుటకు, [illegible], వలఁతి యగు [illegible] ఉపకటన్-అనుకూలమగుటచేత, ఉదధినాయకభావంబు - [illegible] ఉపకరించెన్-ప్రయోజనపడెను.

అనగా గృష్టునిశరపరంపరచే నిర్జితులై [illegible] శృంగభంగముఁ జెందె ననియు, నిర్భృతికత్తినఱుకఁబడుటచే వ్యర్థుఁడయ్యె[illegible], [illegible] జ్వాలయనెడు నాయుధమును బోగొట్టుకొని భస్మమయ్యెననియు, [illegible] బలవేగముంతోఁ

బరుగిడెననియు, వరుణుఁడు దాను సాగరాధిపతియగుటచే సుకరముగా సముద్రముఁ జొచ్చి దాగుకొనియెననియు భావము.

వ. మఱియు నమ్మధుమథను సముద్దండదోర్దండమండలీకృతశార్ఙ్గకోదండ నిర్ముక్త నిర్భరక్రూరనారాచధారానిపాతంబున గవాక్షితవక్షులగు యక్షులును, జక్రనిర్వక్రవిక్రమక్రీడలం బరిచ్ఛిన్నకర్ణనాసాధరులగు విద్యాధరులును, గౌమోదకీప్రహారంబులం జూర్ణీకృత శిరోమధ్యు లగు సాధ్యులును, నందకాసిధారావిదారణంబునం బ్రత్యవయవశిథిలితానువిద్ధులగు సిద్ధులును, బతంగపుంగవ పక్షవిక్షేపణాహతిం దూలి జర్జరు లగు నిర్జరులును, ధైర్యంబులతోడన కంకటంబులు ప్రవస్వినం జాలఁ గదనంబునొంది సాధ్వసోద్రేకంబున భద్రదంతావళంబుల డిగ్గ నుఱికి మేరుశిఖరంబులు ప్రాఁకియు రథ్యసారథిసహితంబుగా శతాంగంబులు పొడిపొడియైనం బోర మఱు వెఱుంగక మాతంగశవంబుల క్రింద నీఁగియు భగ్నచరణంబులై తలకెడవుగం ద్రెళ్లిన తురంగకళేబరంబులం గౌఁగిలించుకొని నిర్జీవులుం బోలె గ్రుక్కుమిక్కనక పక్కెరలు పైఁద్రోచుకొనియును సంత్యక్త హేతివర్గంబును సర్వతఃప్రధావనమార్గంబును బ్రవర్తిత ప్రార్థనాలాపంబును బరిధూయమానకేశకలాపంబునుంగాఁ గాందిశీకత్వంబునొంది తిరుగుడువడి పాంచజన్యఘోషంబు మున్నుగా దిగంతంబు లంటం బఱచుటయుఁ, బ్రహారమూర్ఛాపరవశు లగు జయంతనలకూబరచిత్రసేనాదులం గనకకమలదళపుటానీయమానంబు లగు నభ్రగంగాపానీయంబుల సేద దేర్చి ఫలకగర్భంబులకుం దార్చి నిజనివాసంబులకుం జేర్చికొను నాప్తసేవక వర్గంబువలనను, విలూనదండంబులై పడినధవళచ్ఛత్త్రంబులఁ బ్రఫుల్లపుండరీకంబు లని పరిభ్రాంతి నోడియ నత్తాడుచు నిపాతితవరుణం బైనింగిఁ బేరెంబు వాఱు వాహనహంసంబువలనను, మేదుర మేదఃపంకసంకులంబు లగు రుధిరపల్వలంబులు దఱిసి మజ్జన

క్రీడాపరాయణం బై చండి వడిఁ గదలమిం గృతాంతుండు విడిచిపో
యిన జిఱుకొట్టుచుఁ దిరుగుచున్మత్తలులాయంబువలనను, మూర్ఛిత
తుపాకరమండల నిర్గతంబై నిర్గళితశృంగం బగులాంఛనమృగంబుం
గురంగీశంకం దలమికొని వెనువెంటం దిరుగు పలాయితపవమాన
విముక్తకురంగంబువలనను, వైనతేయ చరణనఖముఖాఘాతనిపాతి
తంబు లై రణధూళిధూసరితంబు లగు రుద్రజటామండలమండన
శశిఖండఖండంబులఁ గర్ణపూరంబులుగా నిడుకొను వేడుకం గూడ
నొండొరులఁ గడవం జేరికొను బేతాళ బాలికాజనంబులవలనను,
గదనరంగం బభిరామం బయ్యె నయ్యవసరంబున 19

ఈవచనంబున సంకుల సమరము వర్ణింపఁబడినది

(వ్యా) మండలీకృతకోదండ-గుండ్రముగునట్లువంపఁబడినవిల్లు, గవాక్షితవక్షు లగు-గవాక్షమువలెఁ జిల్లులుగాఁజేయఁబడిన వక్షఃస్థలములు గలవారలగు; యక్షులును' ఈ పదము 'పఱచుటయున్' అను క్రియాపదముతో నన్వయము, నందకాసిధారా విదారణంబునన్ -నందక మను పేరుగల కత్తి మొనచేతఁ జీల్పఁబడిన, అనువిద్ధులగు-కూడినవారగు' జర్జరులగు-శిథిలులగు, ధైర్యంబులతోడన,కంకటంబులుప్రస్రినన్-కంకటంబులు-కవచములు; ప్రస్రినన్-కుఁగఁగా, ఇచ్చట సహోక్త్యలంకారము; సాధ్వసోద్రేకంబునన్ -అధికమగు భయముచేత, దంతావళంబులు-ఏనుఁగులు, శతాంగంబులు-రథములు, ఈఁగియున్ -చొచ్చియు, తల కెడపుగన్ - శిరఃపతనమగునట్లు, కళేబరంబులన్ -మొండెములను (అట్టలను), గ్రుక్కుమిక్కునక -ఊపిరియాడక, పక్కెరలు-జీనులు, సంత్యక్త హేతివర్గంబును-విడువఁబడిన కత్తులసమూహముగలవారును, సర్వతః ప్రధావనమార్గంబును-అంతటను లరుగెత్తుచున్న మార్గముకలవారును; ప్రవర్తిత ప్రార్థనాలాపంబును-మమ్ము విడిచిపెట్టుమాయని ప్రార్థించు మాటలుగలవారును, పరిధూయమానకేశకలాపంబును-చెదరియల్లాడుచున్న వెండ్రుకలుగలవారును, అయి-, కాందిశీకత్వంబునొంది-భయముచేఁబరుగెత్తి, తిరుగుడువడి-పరిభ్రమించి, పాంచజన్యఘోషంబు మున్నుగాన్ -కృష్ణునివిజయశంఖధ్వనులు తమకం టెమున్నుగాఁబోవఁగా, దిగంతంబులంటన్ -దిగంతములుచేరునట్లు, పఱచుటయున్ -లరుగెత్తఁగా; దివికిఁగర్తృపదములు, యక్షులు, విద్యాధరులు, సాధ్యులు, సిద్ధులు, నిర్జరులు, కనక మానంబులగు—కనక కమల-బంగారు తామరల, దళ-ఆకులచేఁజేయఁబడిన, పుట-దొప్పలయందు, ఆసీ న

మానంబులగ - తేఁబడుచున్న ; ఆకాశగంగాపానీయంబులన్ - ఆకాశగంగోదకంబులచేత; సేదదేర్చి శ్రమములుపోఁగొట్టి, ఘనకగర్భంబులకున్ - పిఁడుబమీఁద, అర్చి-పెట్టి, విన్యాస-సమకూర్పఁబడిన, ప్రఫుల్ల పుండరీకంబులన్ - తెల్లగాఁ బూచిన తెల్ల దామరలను; పరిభ్రాంతిన్-భ్రమించుటచేత, ఒడిసన్-(వానిని) గ్రహించుటకై, అర్థాంచుచున్ - రెండువైపులఁ దిరుగాడుచు; నిపాతితవరుణంబై - పడఁద్రోసిన వరుణుఁడుగలదియై, (అనఁగాఁ దనపై నెక్కియుండు వరుణుని బడఁద్రోసియనుట), నింగిన్-ఆకాశమునందు, పిఱుఁబువాఱు-పరుగిడుచున్న, వాహనంబువలనన్ - వరుణునివాహనమగుహంసమువలన, 'కదన రంగటభిరామంబయ్యెన్' అనుదానితో నన్వయము

వరుణుఁడు హంసవాహనుఁ డనుటకుఁ బ్రమాణము:—

'ద్విభుజం హంసపృష్ఠస్థం దక్షిణేనా భయప్రదం
కృత్వైవం వరుణం దేవం ప్రతిష్ఠావిధి నార్చయేత్'

—అని హయశీర్ష పాంచరాత్రము.

మేదుర.. ..లగు—మేదుర-దట్టమైన, మేదః పంక - బురదవంటి మెదడుల చేత, సంకులంబులగు-కలుషములుగానైన; రుధిరపల్వలంబులు—నెత్తుటిపడియలు;(పల్వలములు-నీళ్లునిలిచెడు చిన్న పల్లములు), చండి-మూర్ఖపుఁబట్టుఁబట్టి, వడిన్ రదలమిన్ - వేగముగాఁ దోఁచుండుటచేత, కృతాంతుఁడు-యముఁడు, బిఱుకొట్టుచున్-బుసకొట్టుచు; లులాయంబు-మహిషము, ఇక్కడ దున్నపోతుస్వభావము లెస్సగా వర్ణింపఁబడినది, మూర్ఛిత నిర్గతంబై—మూర్ఛిత-మూర్ఛనొందిన, శీతకరమండల-చంద్రఖండలంబునుండి, నిర్గతంబై-బయలువెడలినదై, నిర్గళిత-జాఱిన, శృంగంబుకు-కొమ్ముగల, లాంఛనమృగంబున్ -చంద్రునికిఁ జిహ్నముగానుండు జింకను, కురంగీశంకన్-ఆఁడు జింకయను సందేహముతో, (ఆఁడు జింకకుఁ గొమ్ములుండవు); తటిమిఁగొని వెనువెంటం దిరుగు—, పలాయిత ..కురంగంబువలనను—పలాయిత-పరుగెత్తుచున్న, పవమాన-వాయుదేవునివలన, విముక్త-విడువఁబడిన, కురంగంబువలనను-(వాహనమగు) జింకవలనను, కదనన్-అతిక్రమించునట్లు, తేరుకొను-కూడుకొను

ఇందు రుద్రునిజటామండలచంద్రకళలంటు గరుడుని కాలిగోళ్లచేఁ దునియఁబడియనని మాత్రము కవి వర్ణించెఁగాని రుద్రునికిఁ బరాభవము గలిగినట్లు చెప్పఁదయ్యె

ఈ వచనమున బీభత్సరసము వర్ణింపఁబడినది.

చ. హరిహయుఁ డాగ్రహోజ్జ్వలితుఁడై యనిఁ బోలు దిగధినాథులం
దిరుగుఁడు పోకుఁ పోకుఁ డని తిట్టి యదల్చి నవోదయత్ప్రభా

ధరము నలంకరించు తన ధన్వ మధిజ్యముచేసి గోత్రభీ
కరముగ బాహు లెత్తి తమకంబున సేనకుఁ జేయి వీచినన్ 14

(వ్యా) హరిహయుఁడు-ఇంద్రుఁడు, 'జంభభేదిహరిహయః' అని యమరుఁడు, నవోధయత్స్వయోధరము నలంకరించు-క్రొత్తగాఁ గలుగుమేఘమును బోలెను, ధన్వము-వింటిని, అధిజ్యముచేసి-అల్లెత్రాటినెక్కుపెట్టి, అధి+జ్యా, (జ్యా-అల్లెత్రాడు), గోత్రభీకరముగన్-కొండలకు భయంకరముగా, తమకంబునన్-సంభ్రమముతో (త్వరతో).

క. గిరితటముఁ దాఁకి తిరిగెడు
తరంగిణియుఁబోలె దేవతాపతి యాజ్ఞన్
మరలి వియచ్చరవాహిని
మురహరునిం బొదివి ఘోరముగఁ బోరులెడన్ 15

(వ్యా) తరంగిణి-నది
అలంకారము—ఉపమ

ఉ. ఱింగను మ్రోఁత మ్రోఁగుచును రెక్కలపాములుపోలె శారిచే
సింగిణివింట వెల్లిగొనుచిత్రశరంబులు సూతునొంచి ర
థ్యాంగకము ల్దళించుచు నిజావయవంబులు దూల్ప దేవతా
పుంగవుఁ డోసరించుటయు బోరన నద్దము సొచ్చె సైన్యముల్ 16

(వ్యా) సింగిణివింటన్ - ఒకవిధము వింటినుండి, వెల్లిగొను - ప్రవహించు (అనఁగాఁ బరంపరగావచ్చుచున్న), రథ్యాంగకముల్-గుఱ్ఱములయొడళ్లను, దూల్పన్-చలింపఁజేయగా, ఓసరించుటయున్-వెనుదీయఁగా, బోరనన్-వేగముగా.

మ. మది నొక్కించుక శంక లేక సమరోన్మాదంబునం బేర్చి బె
ట్టిదమై తాఁకినదేవతారథికకోటిం గిట్టి తూలించె ను
న్మద వేతండ ఘటాతమశ్ఛ్రియ నిశామన్యంబుఁ దత్సైన్యమున్
పుంగవుఁ డోసరించుటయు బోరన సద్దము సొచ్చె సైన్యముల్ 17

(వ్యా) ఒక్కించుక-ఒకకొంచెము, ఇచట 'నొక'యనుపద మత్యల్పార్థద్యోతకము, సమరోన్మాదంబునన్-యుద్ధముసేఁతయందలివెఱ్ఱితో, పేర్చి-అతిశయించి, బెట్టిదమై-క్రూరమై, కిట్టి - తాఁకి, తూలించెన్ - పాఱఁదోలెను, ఉన్మద - మిక్కిలి మదించిన, వేతండఘటా-ఏనుఁగుగుంపులనెడు, తమశ్ఛ్రియ-చీఁకటుల సమూహముచేత, నిశామన్యంబు-రాత్రియని తన్నుఁదలఁచు, అనఁగా రాత్రిపలెఁ గానఁ

బడుననుట, 'అగు' అనుపద మధ్యాహార్యము, తత్సైన్యమున్—అని యన్వయము, రథాంగరముచేన్-చక్రముచేత- ఇట స్వార్థమునఁ 'గ' ప్రత్యయము వచ్చినది.

ఉ. సైనికు లెల్ల నంత రణసన్నహనం బెడలించి పాఱిన
న్నానయు నచ్చలంబు మది నాటుకొనంగఁ గపోలమండలీ
దానమిళద్ద్విరేఫనినదంబుల ఘీంకృతి సందడింప వె
ల్లేనుఁగు మీఁద డీకొలిపి యింద్రుఁ డుపేంద్రునిఁ దాఁకె నుగ్రతన్. 18

(వ్యా) రణసన్నహనంబు—యుద్ధసన్నాహమును, ఎడలించి—విడిచిపెట్టి; నానయున్-సిగ్గును; అచ్చలంబున్ - ఆగ్రహంబును, కపోల..... దంబులన్— కపోలమండలీ-చెక్కిళ్లప్రదేశములందలి; దాన-మదజలముతో, మిళత్ - కూడుకొనిన ద్విరేఫ-తుమ్మెదలయొక్క, నినదంబులన్-ఝుంకారములతో, ఘీంకృతి - ఐరావతము యొక్క ఘీంకారశబ్దము; సందడింపన్ - కలియఁగా, వెల్లేనుఁగున్ - ఐరావతమును, మీఁదన్-కృష్ణునిపై, డీకొలిపి-తాఁకునట్లుగకొల్పి, ఉపేంద్రునిన్-కృష్ణుని, 'ఉపేంద్ర ఇంద్రావరజ శ్చక్రపాణి శ్చతుర్భుజః' అని యమరుఁడు.

క. పునరాగతుఁ డగుమునునిఁ
గనుఁగొని తనమ్రోల నున్న కామిని నెమ్మో
మున దృష్టి నిలిపి మురమ
ర్దనుఁ డిట్లను హాసగర్భితక్రోధోక్తిన్ 19

సుగమము

ఉ. అచ్చరలేమ లెల్ల నగ నాహవభూస్థలిఁ దానుఁ దోడుగా
వచ్చిన తద్దిశాధిపతివర్గములుం దల లూడఁ బాఱియు
న్మచ్చటులాస్త్రఘట్టన మనంబున నెంచక నానగేడి యై
వచ్చినవాఁడు చూచితివె వాసవునిం గమలాయతేక్షణా 20

(వ్యా) అచ్చరలేమలెల్లన్-ఎల్లరుననుటకు 'రు' వర్ణకములేకయే ప్రయోగములు గలవు, తలలూడన్-వెండ్రుకలు విరియఁబోసికొని, నానగేడియై-సిగ్గుమాలినవాఁడై 'నానగండయై' యని కొన్నిపుస్తకములలోఁ బాఠాంతరము కానంబడుచున్నది. దానికి నిదేయర్థము, వచ్చినవాఁడు-వచ్చెను, భూతార్థకమున నిట్టిప్రయోగములు గలవు

"వచ్చినవాఁడు ఫల్గుణుఁ డవశ్యము గెల్తు మనంగరాదు రా
లచ్చికినైఁ బైనంగిన బలంబులు రెండును గెల్వనేర్చునే"

భారతము-విరాటపర్వము.

ఉ. చూడుము నన్ను నంచు మధుసూదనుఁ డమ్మరిఁ బోసి తద్భుజా
క్రోడము గాఁడ నేసిన నకుంఠితుఁడై సురరాజు కృష్ణుని
రేడుశరంబుల న్నగకులేశ్వరు ముప్పదిరెంట నేసెఁ బే
ర్వాడి తదన్యదిక్పతులు గ్రక్కున గంధగజాధిరూఢులై 21

(వ్యా) చూడుము నన్నున్—నాపరాక్రమమును జూడుమని భావము, ఇది ప్రతాపోక్తి, అమ్మరిఁబోసి (అమ్ము + అరిన్ + పోసి) బాణమును నల్లెత్రాటియందు సంధించి, అరి-అల్లెత్రాటియొక్క నడిమిభాగము, పోసి యనఁగా నిడఁగొట్టి యని భావము, భుజాక్రోడము-బాహుమధ్యప్రదేశము, గాఁడన్ - గ్రుచ్చుకొన్న, ఏసినన్ - ప్రయోగింపఁగా, అకుంఠితుఁడై - మొక్కవోనివాఁడై, అనఁగాఁ జలింపనివాఁడై, పేర్వాడి - మిక్కిలి వాడి (పేరు + వాడి), గంధగజాధిరూఢులై - మదపుటేనుఁగుల నెక్కినవారై, గంధగజము-మదముచే సువాసనగల యేనుఁగు.

"యస్యగంధం సమాఘ్రాయ నతిష్ఠంతి ప్రతిద్విపాః।
సవై గంధగజో నామ నృపతే ర్విజయావహః॥"

——అని ముద్రారాక్షసము

చ. అనలుఁడు రెండు మూఁడు యముఁ డాసురనాథుఁడు నాలు గైదుతో
యనిధిపుఁ డాఱు గంధవహుఁ డర్థపుఁ దేడు మహేశుఁ డెన్మిదిన్
ఘనవిశిఖంబు లేయ మురఘస్మరుఁ డన్నియుఁ ద్రుంచి శార్ఙ్గసం
జనితమహోగ్రభల్లముల జర్జరితాంగులఁ జేసె నందఱన్ 22

(వ్యా) విశిఖంబులు-బాణములు, భల్లములన్-బాణములచేత,

అనలుఁడు మొదలగు దిక్పాలకులకు నాయాదిక్సంఖ్యలుగల బాణములఁ బ్రయోగించిరని కవి చమత్కారముగాఁ జెప్పెను

ఆ. వేల్పుమ్రానియందు వేడుకపడుకూర్మి
సతులకోర్కి దీర్పఁ జాలి యపుడు

హరియు హరియుఁ బోరి రన్యోన్యజయకాంక్ష
నసుర జీవితాపహాశుగముల. 23

(వ్యా) వేల్పుమ్రానియందున్ - కల్పతరువునందు, వేసకపడు - ఆశపడు; కూర్మిసతులు-ప్రియభార్యలయొక్క, కోర్కిన్-అపేక్షను, తీర్పన్ దారి-నెఱవేర్చుటకుఁ బ్రయత్నించి, హరియున్, హరియున్-కృష్ణుఁడును, ఇంద్రుఁడును, అన్యోన్యజయకాంక్షన్-ఒండొరుల గెలుపవలయునను వాసలొ, అసురజీవితాపహాసగములన్ — అసుర-రాక్షసులయొక్క, జీవిత-ప్రాణులను, అపహ-నశింపఁజేయు, ఆశుగములన్-బాణముల చేత, పోరిరి-యుద్ధముచేసిరి హరి-ఇంద్రుఁడు

"యమానిలేంద్రచంద్రార్కవిష్ణుసింహాంశువాజిషు, శుకాహికపిభేకేషు హరిర్నా కపిలే త్రిషు-" అని యమరుఁడు

ఈపద్యమునందు యుద్ధముచేయు నిరువురకును నొక్కటేపేరును వారిదువురకును యుద్ధముసేయుటకుఁ గారణమును నొక్కటిగాను వారొండొరులమీఁదఁ బ్రయోగించు బాణము లొకేగుణము కలవిగాను నుండునట్లు కవి చమత్కారముగాఁ జెప్పినాఁడు

క మురహర బలహరు లిట్లొం
డొరుతూపులఁ గప్పఁబడుట నొదవించిరి త
మ్మిరువురఁ గనుఁగొనఁ దివిరెడు
గరుడోరగముఖుకోరికకు విఘ్నంబుల్ 24

(వ్యా) తివిరెడు-ప్రయత్నపడు, విఘ్నంబుల్, ఒదవించిరి అనియన్వయము.

అనఁగాఁ గృష్ణుఁడును నింద్రుఁడును బరస్పర బాణములచేఁ గప్పఁబడుటవలన గరుడోరగాదు లగు ఖచరులకుఁ గానబడరైరని భావము

అలంకారము—పర్యాయోక్తి

చ. అలుఁగుల దట్టమై పొడము నగ్నికణంబులు సోఁకి పైగఱు
ల్వొలిసియుఁ దొంటివేగ ముడివోక క్రమంబున నొండొకంటిఁ బిం
జలు గొని త్రోచికొంచు శరసంఘ లక్ష్యము దాఁకు విస్మితా
ఖిలసురసిద్ధసాధ్యముగఁ గృష్ణుఁడు జిష్ణుఁడు బోర నయ్యెడన్ 25

(వ్యా) అలుఁగులన్ - బాణములచేత, పైగఱుల్ - పైభగమునం దుండు ఱెక్కలు, పొలిసియున్-నశించినను, ఉడివోక - నశింపక, పింజలుగొని - గుంపులై, త్రోచికొంచున్-పీలుచు, లక్ష్యము-గుఱిని, విస్మితా . సాధ్యముగన్ — విస్మిత -

ఆశ్చర్యము నొందింపఁబడిన, అఖిల-సమస్తమైన, సురసిద్ధసాధ్యముగన్ - సురలు సిద్ధులు సాధ్యులు కలుగునట్లుగా, జిష్ణుఁడు-ఇంద్రుఁడు, "జిష్ణుర్లేఖర్షభ శ్శక్రః" అని యమరుఁడు

తే. ఘోరముగ మింటఁ బందిరిగొని జగంబు
నంధముగఁ జేయు నిరుపుర యంపగములు
నొండొకటి దాఁకి క్రొమ్మంట లొదవి తామ
చూర్ణమై పోవ ముద మయ్యెఁ జూపఱకును. 26

(వ్యా) మింటన్-ఆకాశమునందు; పందిరిగొని-పందిరివలెఁ గప్పి, చూపఱకును-చూచువారికి; ఇది నిత్యబహువచనాంతము.

క అలనాఁటినన్ను మఱచితె
నిలు నిలుమీ తగినయాజ్ఞ నీ కిదె యనుచుం
బలుఁగులఱేని మహేంద్రుం
డలుఁగులపెనుగూఁటఁ జిక్కునట్టుగ నేసెన్. 27

(వ్యా) అలనాఁటి నన్నున్-ఆనాఁడు నీతో యుద్ధముచేసిన నన్ను, అనఁగా నమృతహరణకాలమందని భావము, ఆజ్ఞ-శిక్ష, అలుఁగుఁపెనుగూఁటన్ - బాణములచే నేర్పడిన గొప్పగూఁడునందు, అనఁగా గూఁడువలె నేర్పడునట్లుగా బాణములను బ్రయోగించి యని భావము.

పక్షులు గూఁట నడఁగుట స్వభావముగావున దేవేంద్రు డిపక్షీంద్రమును బాణములగూఁటియందుఁ జిక్కించెనని భావము

అలంకారము—పరికరము.

మ అలుకం గంసవిభేది నందకముచే నయ్యస్త్రము ల్దుంచి వే
బలురూపు ల్దృఢముష్టిఁ గూర్చి బలభిద్వజ్రేభకుంభంబు ల్ప
క్కలు గా నేసిన ఘోరునం దొరగె ముక్తాశ్రేణి పైపై హిమా
చలశృంగావతరన్నభశ్చరధునీచంచత్ప్రవాహాకృతిన్. 28

(వ్యా) ముక్తాశ్రేణి-ముత్యములవరుసలు, హిమా.. కృతిన్—హిమాచలశృంగ-హిమవంతము శిఖరమునుండి, అవతరత్-జాఱుచున్న, నభశ్చరధుని-ఆకాశగంగ

యొక్క, చంచత్-జరగుచున్న(జాఱుచున్న), ప్రవాహాకృతిన్-వెల్లువయోయనునట్లు, పైపైన్-మీఁదుమీఁదుగా, బోరనన్-బో రను శబ్దముచేయుచు, జల్లని యని భావము, తొరఁగెన్-స్రవించెను; జాతెపు

అలంకారము—ఉత్ప్రేక్ష.

చ ఇతని కితండె సాటి యగు నీతని కీతఁడె సాటి వచ్చు నొం
డ్లితరులు వీరిఁ బోలఁగలరే యను చారణసిద్ధసాధ్యసం
స్తుతులు సెలంగ నా రణము చూచి రణాశనమౌని నింగిపైఁ
గుతుకరసాతిరేకమునఁ గుంచియ వీచి నటించె నయ్యెడన్ 29

(వ్యా) ఒండ్లు-అన్యులు, ఒడ్లనియు-రూపాంతరము, రణాశనమౌని-నారద మునీంద్రుఁడు, కుంచియ-నెమలియీఁకలకట్టను, వీచి-ఎగురవైచి

అలంకారము-అన్వయము.

సీ కినిసి బిడౌజుఁ డాగ్నే యాస్త్ర మడరింప
నది శార్ఙ్గితేజంబునందు డిందెఁ
గనలి వృద్ధశ్రవుం డనిలాస్త్ర మేసిన
నది యదూద్వహునూర్పునందు డిందె
నలిగి బలారి సౌరాస్త్రంబు నిగిడింప
నది శౌరివలచూడ్కియందు డిందె
నడరి యింద్రుండు బ్రహ్మాస్త్రంబు పయికొల్ప
నది మురాంతకునాభియందు డిందెఁ

ఆ శాకదమనముక్తపాశుపతాస్త్రంబు
హరినిజార్ధతనువునందు డిందె
నేమి సేయవచ్చు నీశ్వరుం డఖిలాత్ముఁ
డతని గెల్వఁ దనకు నలవి యగునె 30

(వ్యా) బిడౌజుఁడు-ఇంద్రుఁడు, 'బిడౌజాః పాకశాసనః' అని యమరుఁడు; అడరింపన్-ప్రయోగింపఁగా, డిందెన్ - అణఁగెను, ఐక్యమయ్యెను, వృద్ధశ్రవుండు -

ఇంద్రుఁడు, 'వృద్ధశ్రవా శ్శునాసీరః పురుహూతః పురందరః' అని యమరుఁడు, పాకదమన-ఇంద్రుఁడు

కృష్ణుఁడు సర్వదేవాత్మకుఁడగుటచే నింద్రుఁడు ప్రయోగించిన యాగ్నేయాస్త్రము కృష్ణుని తేజంబునందును, వాయవ్యాస్త్ర మతనిశ్వాసవాయువునందును, సౌరాస్త్ర మతనిదక్షిణనయనమందును, బ్రహ్మాస్త్ర మతనినాభికమలమునందును, పాశుపతాస్త్ర మతనియర్ధశరీరమునందును నైక్య మయ్యె నని భావము. ఆయావస్తువు లాయాచోటులఁ జేరెనని తాత్పర్యము.

(౨) హరిహరుల కభేద మనియు హరిహరశబ్దవాచ్యుఁ డగుదేవుఁ డొకఁడే యనియుఁ బురాణములు నుడువుచున్నవి.

'పరమాత్మా వ్యవస్థితః-స బ్రహ్మ సశివస్సహరిస్సేంద్రస్సోఽక్షరః పమస్స్వరరాట్'

—అని నారాయణీయము.

'భవానహంచ విశ్వాత్మ న్నేక మేవహి కారణమ్
జగతోఽస్య జగత్యర్థే భేదేనావాం వ్యవస్థితౌ
త్వయా యదభయం దత్తం తద్ద త్తమఖిలం మయా
మత్తో విభిన్న మాత్మానం ద్రష్టుం నార్హ సి శంకర
యోహం సత్వం జగ చ్చేదం సదేవాసురమానుషమ్
అవిద్యా మోహితాత్మానః పురుషాభిన్నదర్శినః'

—అని విష్ణుపురాణము.

ఇది విష్ణువు శివునితోఁ జెప్పిన వాక్యము

'విష్ణోరన్యంతు పశ్యంతి యే మాం బ్రహ్మాణ మేవచ
కుతర్కమతయో మూఢాః పచ్యంతే నరకేష్వధః'

—అని భవిష్యత్పురాణము.

'అహంత్వం సర్వగోదేవ త్వమే వాహం జనార్దన
అవయోరం తరంనాస్తి శబ్దై రర్థై ర్జగత్పతే
నామాని తవ గోవింద యానిలోకే మహంతిచ
తాన్యేవ మమనామాని నాత్రకార్యావిచారణా
త్వ దుపాసా జగన్నాథ సైవాస్తు మమ గోపతే
యశ్చత్వాం ద్విష తే గోపసమాం ద్వేష్టి న సంశయః'

—అని హరివంశము అ 276.

(ఇది శివుఁడు కృష్ణునితోఁ జెప్పిన వాక్యము)

'ఏకో మూర్తిస్త్రయో దేవా రుద్రవిష్ణుపితామహాః
రుద్రస్య పరమో విష్ణుః విష్ణోశ్చ పరమ శ్శివః
ఏకఏవ ద్విధాభూతే లోకేచరతి నిత్యశః
నవినా శంకరం విష్ణు ర్నవినా కేశవం శివః
తస్మాదేకత్వ మాయాతౌ రుద్రోపేంద్రౌతు తౌపురా"

—అని హరివంశము అ 184

చ తఱి గొని యంతలోన మధుదైత్యహరుండు మహేంద్రుశింజినిం
గొఱనెలతూపునం దునిమి క్రూరతరం బగుభల్ల మొక్కట
న్నఱికినఁ గూలెఁ దద్ఘనఘనాఘనకల్పిత మైనచెక్కియం
బొఱలుచు నోరు గాలి మొద లూడఁగఁ గూలెడుమ్రానికైవడిన్. 31

(వ్యా) తఱిగొని-సమయము చూచి, శింజినిన్-వింటిదారిని, కొఱనెల తూపునన్-అర్ధచంద్రబాణముచేత, ఒక్కటన్-ఒకదానిచేత, ఒఱలుచున్ - శబ్దించుచు, ఓరుగాలిన్-ఝంఝూవాతముచేత, మొదలూడఁగన్ - వేళ్లూడునట్లు.

అలంకారము - ఉపమ.

శా భుగ్నభ్రూకుటిదుర్ముఖుం డగుచు నాస్ఫోటించుచు న్లోనిరో
షాగ్నిజ్వాలలు బాహ్యనిర్గతము లైన ట్లుత్కటారుణ్య ని
ర్మగ్నం బై కనుపట్టులోచనసహస్రం బొప్ప మౌర్వీలతా
భగ్నం బైనశరాసము న్విడిచి జంభద్వేషి యత్యుగ్రతన్. 32

(వ్యా) జంభద్వేషి-ఇంద్రుఁడు, భుగ్నభ్రూకుటిదుర్ముఖుం డగుచున్ -ముడివడిన కనబొమలచేత వికృతమైనమోము కలవాఁడగుచు; ఆస్ఫోటించుచున్-అప్పళించుచు, బాహ్యనిర్గతము లైనట్లు-వెలుపటికి వెలువడివచ్చినవిధమున, ఉత్కటా . నిర్మగ్నంబై—ఉత్కట-అధికమగు, ఆరుణ్య-రక్తవర్ణమునందు, నిర్మగ్నంబై-తడిసినదై, మౌర్వీలతాభగ్నంబైన-అల్లెత్రాడు తెగిన, శరాసమున్-వింటిని

ఈపద్యమున రౌద్రరసము వర్ణింపఁబడినది, వృత్తియారభటి

చ. కులవసుధాధరావలికిఁ గుంటితనం బొదవించె నెద్ది యా
బలితపుఁగైదువుం గొని సుపర్వకులాగ్రణి వేయుఁగన్నులం

దలకొని కౌస్తుభ స్తబకితం బగుశౌరియురంబు సూచిన
స్థలజదళోదరోదకముచాడ్పున నల్లలనాడె లోకముల్ 33

(వ్యా) కుంఠితనంబు-తక్కువపాటు, హైన్యము, కైదువున్-ఆయుధమును (వజ్రాయుధమునమట), తలకొని-పూని, కౌస్తుభస్తబకితంబగు-కౌస్తుభమణిచే నలంకృతమగు, జలజదళోదరోదకముచాడ్పునన్-తామరాకుపై నీటివలె, అల్లలనాడెన్-గడగడ వణఁకెను

ఉ. పీరుఁడ వాఁడు దీనిబలు ప్రేటున కోర్చి నిల్చు తేని యం
భోరుహనాథ యంచు సురపుంగవుఁ డప్పుడు లోకభీకరా
కారత నిల్చి భీతిపరికంపితు లై సుర లూహ లేది హా
హారవము ల్ఘటింపఁ గులిశాయుధరాజముఁ బూఁచి వైచినన్ 34

(వ్యా) ఊహ లేది-తలంపులు నశించి, (మనంబుల నేమియుఁదోఁపక యని భావము), పూఁచి-ధరించి, పూనుధాతువు ప్రేరణార్థకరూపము, పూనిచి, పూంచి, పూన్చి యని రూపాంతరములు.

(మహాస్రగ్ధర)

శతధారాజాయమానజ్వలనముఖశిఖాచ్ఛాదితాభ్రస్థలం బై
వితతాభీలధ్వనిశ్రీవిలసనబధిరోద్విగ్నదిగ్వారణం బై
కృతలోకాలోకముఖ్యాఖిలగిరిచలనక్షిప్తభూమండలం బై
పతయాళుద్వాదశాత్మప్రకరఖరకరౌపమ్య మై యేగుదేరన్ 35

(వ్యా) శతధారా . . స్థలంబై — శతధారా - నూఱంచులనుండి, జాయమాన-పుట్టుచున్న, జ్వలనముఖ-అగ్నిముఖములయొక్క, శిఖా-జ్వాలలచేత, ఆచ్ఛాదిత-కప్పఁబడిన, అభ్రస్థలంబై - ఆకాశప్రదేశముఁ గలదియై, అనఁగా వజ్రాయుధము నూఱంచులనుండి యగ్నిజ్వాలలు వొడమి యాకాశప్రదేశంబు నిండె నని భావము,

వితతా . . వారణంబై — వితత-విస్తారమైన (అధికమైన), అభీల-భయంకరమైన ధ్వనిశ్రీ-శబ్దసంపత్తియొక్క, విలసన-వ్యాప్తిచేత, బధిర-చెవుడైన, ఉద్విగ్న-కలఁత నొందిన, దిగ్వారణంబై-దిగ్గజములు గలదియై, అనఁగా నీవజ్రాయుధము వచ్చునపుడు పుట్టిన భయంకరమగు శబ్దములచేత దిగ్గజములు చెవులవిసి భయపడె నని భావము,

కృత .. మండలంబై — కృత-చేయఁబడిన; లోకాలోకముఖ్య, -చక్రవాళ పర్వతము మొదలగు, అఖిల-సమస్తమైన, గిరి-కొండలయొక్క, చలన-కదలుటలచేత, క్షిప్త-ఎగఁద్రోయఁబడిన, భూమండలంబై-అవనితలము గలదియై, అనఁగా నీవజ్రాయుధము వచ్చువేగముచేతఁ జక్రవాళము మొదలగు పర్వతములు కదలుటచే నేలలు పైకుబ్బె నని భావము,

పతయాళు పమ్యమై—పతయాళు -పడెడుస్వభావము గల, అనఁగాఁ బడుచున్న, ద్వాదశాత్మప్రకర -సూర్యులసమూహములయొక్క, ద్వాదశాత్మ -సూర్యుఁడు, 'సూరసూర్యార్యమాదిత్య ద్వాదశాత్మదివాకరాః' అని యమరుఁడు, 'ప్రకర' అని చెప్పుటచేఁ బన్నిద్దఱుసూర్యు లని భావము, ఖర-తీక్ష్ణములైన, కర-కిరణములు; ఔపమ్యమై-ఉపమానముగాఁ గలది యై అనఁగా నీవజ్రాయుధము ద్వాదశాదిత్యుల ప్రచండ కిరణములవలె నతితీక్ష్ణమై యొప్పెనని భావము, ఏగుదేరన్-రాఁగా ఇది మహాస్రగ్ధరావృత్తము. ప్రతిపాదమునకును స త త న స ర ర గ గణములును దొమ్మిదవ పదునాఱవ యక్షరములు యతిస్థానములును గలది

ఈపద్యమునందును నారభటివృత్తిని రౌద్రరసము వర్ణింపఁబడినది

కృష్ణునివిజయము

మ కని సెమ్మోమునఁ జిన్న నవ్వు దొలఁకం గంసారి నిశ్శంకఁ దా
ర్క్ష్యుని నడ్డంబుగ ద్రిప్పి వేగ రవితేజోదుస్సహస్ఫూర్తిమైఁ
దను డాయ న్శతకోటిఁ గేలి శతపత్త్రక్రీడఁ బట్టెం గటా
క్షనిరీక్షాగతి నందకత్సరుకిణాంకం బైనహస్తంబునన్. ౩౦

(వ్యా) తొలఁకన్-ప్రకాశింపఁగా, రవి . స్ఫూర్తిమైన్—రవి తేజస్ -సూర్యప్రకాశమువలె, దుస్సహస్ఫూర్తిమైన్ -సహింపఁగూడని ప్రకాశముతో, తను డాయన్ -తన చెంతకు రాఁగా, 'శతకోటిన్ -శతకోటి స్స్వరుశ్శంబో దంభోళిరశనిర్ద్వయోః' అని యమరుఁడు, వజ్రాయుధమును,(నూఅంచులు గలదని వ్యుత్పత్త్యర్థము) కటాక్షనిరీక్షాగతిన్ -క్రేఁగంటిచూపుతో, నంద.....కంబైన—నందక -నందకి మను తనకత్తియొక్క, త్సరు-పిడిచేత, పిడిని బట్టుటచేత నని భావము, 'త్సరుః ఖడ్గాదిముష్టౌ స్యాత్', అని యమరుఁడు, కిణాంకంబైన-కాయలుకాచి గుఱుతులుగానేర్పడిన, హస్తంబునన్-చేతితో, కేళిశతపత్త్రక్రీడన్-విలాసార్థమగు తామరసునవలె, పట్టెన్- గ్రహించెను.

సీ. తలలు వీడంగ విద్యాధరు ల్పఱచిరి
గగ్గులకాడ్రైరి ఖచరవరులు
చట్టుపైపోఁక లై చనిరి గంధర్వులు
గరుడులు పంచబంగాళ మైరి
కన్నది గతి గాఁగఁ గిన్నరు లరిగిరి
పన్న గేంద్రులు పటాపంచ లైరి
పోయినపోక లై పోయిరి సిద్ధులు
దిక్కు మొకము లైరి దిగధిపతులు
తే. హరిహయత్రాణ నాయత్తు లగుచు వచ్చి
మునులు సంప్రార్థనావచోముఖరు లైరి
పూని తనమీఁద వచ్చుదంభోళి నిట్లు
పంకజోదరుఁ డొడిసి చేపట్టుటయును 37

(వ్యా) తలలు-ఇచ్చట వెండ్రుకలనిభావము; వీడంగన్-విరియఁగా, గగ్గుల కాడ్రైరి-గగ్గులకాడువంటి వారైరి, అనఁగా నిస్సారులై నలుదెసఁ బఱచిరని భావము, గగ్గులకాడు-ధాన్యమురాల్చినకంకులసమూహము, (గగ్గి-కంకి, కాడు-సమూహము), చట్టు పైపోఁకలై-బండమీఁద వేసినవక్కలవలె నలువంకలఁ బరువిడిరని భావము, పంచ బంగాళమైరి-మాయమైరి; కన్నది గతిగాఁగన్-పట్టినత్రోవగా, పటాపంచలైరి-చెదరి పరుగిడిరి, పోయినపోకలై-ఇచ్చకువచ్చినట్టు. దిక్కుమొకములైరి-దిగంతముల కుఁబోటిరి, హరిహయ యత్తులగుచు-హరిహయ-ఇంద్రుని; త్రాణన-కాపాడుటయందు; ఆయత్తులగుచున్-సిద్ధపడినవారై, (అనఁగాఁ బ్రయత్నించినవా రనుట); సంప్రార్థనా వచోముఖరు లైరి-వేడికోలుమాటలను బలికిరి, దంభోళి-వజ్రాయుధమును

ఉ. ముందల వట్టినట్లు తనముఖ్యతరాస్త్రము గొన్న దేవకీ
నందనుఁ జూచి సాధ్వసము నానయుఁ గ్రమ్మఁ గరీంద్రు డిగ్గి సం
క్రందనుఁ డోముకుంద మురఘస్మర యే నపరాధి నంచు వే
ముందల వచ్చి సాఁగఁబడి మ్రొక్కిన శౌరి కృపార్ద్రచిత్తుఁ డై 38

(వ్యా) ముందల-నడునెత్తిని; సాధ్వసమున్-భయమును, నానయున్-సిగ్గును, సంక్రందనుఁడు—ఇంద్రుఁడు; మురఘస్మర—మురారి,—అబ్బినచో సిగయు నబ్బని చోఁ గాళ్లను బట్టుట యందఱికిని సహజముకదా

ఉ. తెమ్మెర సూచెంద్ర సిసంప లో గొమ్మకు సిమ్మటంచ తీ
గొమ్మ వదాన్యతాగుణము గాంచినఁ దెచ్చితిఁ గాని కొమ్మ నీ
దాని మ్మని వల్లి కికి సుధునాదను డా తరు సీఁ దలంచినం
గ్రమ్మలి ప్రాతిగ ఎంతయు కందళిత ప్రమదాంతరంగుఁ డై. 39

(టీ) వదాన్యతాగుణము దాతృత్వమను -(వదాన్యము-ఈవిగల). కల్ప వృత్తము.

ఉ. నీ మ్మన కెగ్గి చేసి నసఁగ నిమ్మున చెవ్వఁడఁ గర్త పిష్పు నీ
నీ మ్మగల ప్రసంగమును శౌరులంబు నలంకరించు నీ
వమ్మహి నుండునంతయు ననన్యటు లీపము పాంచాలాత్మజా
యమ్మను నుండు నన్య తిరి నమ్మ్రతఁ బైడి హరి పిడుకొల్పుచుఁ. 40

(టీ) నీ వమ్మహి నుండునంతయున్ —నీ వాభూలోకమున నుండునందాఁక; 'ఉండునంతవఱ'కనుటకుఁ బదముగ బ్రాటిసరవులు 'వఱక'ను, ప్రత్యయముపయోగింపక 'నండునంతకు, నని యు ప్రయోగించుచువచ్చిరి; దవి తయమువారిగ్రంథములందును నితర ప్రాచీనప్రామాణిక గ్రంథములను 'వఱ'కను కట్టు మీమర్థమున ప్రయోగము; అనన్య రూపము- ఇతరులకుఁ లేంద నదివాని.

ౘ. కంధరకంధరగంధసింధురగమనా గారుణ్యనదృష్టిక్రియా
సంధానంబున నిడకొల్పి సురగణంబులు నృతి న్యాహాన
స్కంధాగ్రంబున నుండి విక్రమకళాసంలబ్ధతత్ప్రీయనీ
సంధాసిద్ధిఁ గృతార్థుఁ జైచె మఱల నిచ్చ న్వెడ్క లుప్పొంగఁగ. 41

(టీ) కారుణ్యదృష్టిక్రియాసంధానంబునన్—కారుణ్య-దయతోడి, దృష్టి క్రియా-చూచుకార్యముయొక్క; సంధానంబునన్—కూడికతో; అనఁగాఁ గరుణయొల చూచుటవలన ... కంపి, స్కంధాగ్రంబునన్—మూఁపుమీఁద; విక్రమ....సిద్ధిన్- విక్రమకళా - శౌర్యచాతుర్యముచే, సంలబ్ధ - పొందఁబడిన, తత్ప్రీయసీ-వసుధాలక్ష్మియగు నా సత్యభామయొక్క; సంధా-ప్రతిజ్ఞయొక్క; సిద్ధిన్- నెఱవేఱుట చేత,

ఉ. వానవుకోడి కయ్యమున వార్తలు సెప్పుచు మోముఁ దమ్మి నా
ప్రాసము నుండపోనముఁ దొలకఁగ వేలుపుప్రానిపూవులం

జేసినసొమ్ము లంగములఁ జేర్చి వధూమణి వాఁడె ... కృష్ణ
వాసుకిభోగతల్పుఁడు సువర్ణగిరీంద్రము దాఁకెఁ గయ్యమున్. 42

(వ్యా) కయ్యమునన్ క్రియలు-యుద్ధమునందని యర్థము, సప్తమీతత్పురుషము నందుఁ గొన్నియెడల నవర్థకం బగు, ఉదాహరణము.

క. అలయు నెఱ దయ్యు నెఱనాఁ, కలియుఁ ద్రపయుక్తమైన మొకలఁ గమ్ముకొని ధరణీ
తలనాథ పురుషునకు ని, మ్ముల భార్యయ పాటఁ దెచ్చి ...
—భారతము, అరణ్యపర్వము

కృష్ణుఁడు నిజనగరంబుఁ జేరుట

చ కనకగిరీంద్రముం గడచి గ్రక్కున రైవతకాద్రిప్రాంత ని
ల్చినయదువృష్ణిభోజనృపసింహులు సేనలతోడ నెదుర్కొన
ర్కొన నగరంబుఁ జొచ్చె మణిగోపురసంస్థితపౌరభామినీ
జనములు సేసముత్తెములు సల్లఁగ నుల్లసితాంతరంగుఁడై 43

(వ్యా) సేసముత్తెములు-శోభనాక్షత లను ముత్యములు

తే. పురబహిర్ద్వారములు దాఁటి భుజగశాయి
రాజమార్గంబు దఱియ హేరాళ మగుచు
బుగులుకొనియెను నామోదపూర్వకములు
పారిజాతమహీజాతపరిమళములు. 44

(వ్యా) హేరాళమగుచున్—విస్తారమై, బుగులుకొనియెన్-క్రమ్ముకొనెను, ఆమోదపూర్వకములు-సంతోషమును ముందుగాఁ గలవి, జనులకు సంతోషము గలిగించునవి యని భావము

ఆమోదపూర్వకము లనుటకంటె 'బుగులుకొనియె నపూర్వకము లగు'నని యుండిన నింతకుమున్ను వాసనచూడఁబడనివైన యను సమర్థము నిచ్చును

అయినను నిట్లు పుస్తకమునందును గానరాదు

ఉ. ఆమహీజాతముం గనినయంతటిలో ధనధాన్యరాశితో
సామజఘోటికామహితశాలలతో మణిసౌధపంక్తితో

గోమహిషీశతాంగభటకోటులతో మణిభూషణాలితోఁ
దామరతంపరై తనరెఁ దత్పురిఁ గింపచగేహవాటికల్. 45

(వ్యా) కనినయంతటిలోన్-కన్నంతమాత్రముననే, అనఁగా చూచునప్పుడే, కింపచ గేహవాటికల్-దరిద్రులయొక్క యిండ్లవరుసలు, సామజ-ఏనుఁగులు, ఘోటికా-గుఱ్ఱములు, వీనిచేత, మహిత-కొనియాడఁబడిన, శాలలన్-స్థానములతో, తామరతంపరై-తామరతీఁగవలె విస్తారముగా నల్లుకొని, (సంపూర్ణమై యని భావము); తనరెన్-ఒప్పెను

మ. బెరసె న్మేన నిగిడ్చినట్లు వళు లుబ్బె న్దుర్బలాంగంబు లం
కురము లూన్పె రదంబు లంఘ్రులవడంకు ల్దీఱె వాలారు లై
కరజంబు ల్నిగిరించెఁ గేశవితతు ల్కప్పారె వృద్ధాలికిన్
మరలం బ్రాయము వచ్చెఁ దత్తరుచలన్మందానిలాసంగతిన్. 46

(వ్యా) తత్తరు . సంగతిన్—తత్తరు-ఆకల్పవృక్షముయొక్క, చలత్-కదలుచున్న; మందానిల-మందమారుతముయొక్క, ఆసంగతిన్-అంతటను గూడుటచేత; వృద్ధాలికిన్-ముదుసళుల సమూహంబులకు, మేనన్-శరీరమునందు; నిగిడ్చినట్లు-నిక్కపొడిచినట్లు, వళులు-ముడుతలు, బెరసెన్-కూడెను, రదంబులు-దంతములు, అంకురములూన్పెన్-మరల మొలచెను, తీఱెన్-వదలెను, వాలారులై - నిడుదలై, కరజంబుల్-గోళ్ళు, కప్పారెన్-నల్లనయ్యెను, (ఇల్లు), మరలన్, ప్రాయమువచ్చెను.

క విన నేర్చిరి బధిరులు గనుఁ
గొన నేర్చిరి యంధకులు లఘుత్వము మీఱన్
జన నేర్చిరి వికలాంగకు
లనిమిషతరుకుసుమసౌరభావేశమునన్. 47

(వ్యా) బధిరులు-చెవిటివారు, వికలాంగకులు-కురూపులు, లఘుత్వము మీఱన్-లాఘవముతో; సౌరభావేశమునన్-వాసనయొక్క చేరిక చేత

క. విస్మయముగ నీగతి ముర
ఘస్మరుఁడు నికేతనప్రఘాణమున భుజం
గస్మయహరవాహము డిగి
సస్మితముఖుఁ డగుచు నరిగె సమ్మోదమునన్. 48

(వ్యా) నికేతనప్రఘాణమునకా - ఇంటిముంగిలియందు; 'ప్రఘాణ ప్రఘణాలిందా బహిర్ద్వారప్రకోష్ఠకే' అని యమరుఁడు, భుజంగస్మయహరవాహము-భుజంగస్మయ-పాములయొక్క- గర్వమును; హర-హరించిన గరుడుఁడను, వాహముగా- వాహనమును

సీ. వరభక్తి దేవకీ వసుదేవులకు మ్రొక్కి
బలభద్రునకు నట్లు ప్రణతి చేసి
గురు పురోహిత బంధుకోటికి వినయంబు
గావించి మిత్రులఁ గౌఁగిలించి
సుత సోదరామాత్యతతి నతు ల్గయికొని
యాప్తవర్గంబుల నాదరించి
గారవంబునఁ బెక్కుగతుల మన్నించుచు
వినతాతనూభవు వీడుకొలిపి
తే. ప్రేయసియుఁ దానుఁ గూడి తదీయమంది
రమున కేగి సుఖలాపరచన మెఱయఁ
బ్రతిన వచ్చెఁ గదా యిదె పారిజాత
మనుచు నర్పింప నద్దేవి హర్ష మంది, 19

(వ్యా) మన్నించుచుఁ-ఆదరించుచు; ప్రతిన వచ్చెఁగదా-ప్రతిజ్ఞ నెఱవేఱినది కదా.

పారిజాతము నారామములోఁ బ్రతిష్ఠించుట

తే. ప్రాణవిభుఁ బెక్కుమాఱులు ప్రస్తుతించి
మందిరారామవాటికామధ్యసీమ
దివిజభూమిరుహంబుఁ బ్రతిష్ఠ సేసి
యర్ఘ్యపూజన మొనరించె ననుదినంబు.

సుగమము.

చ. సతు లట పాణినాథు లట సారెకు నైక్యము లైన మోహసం
గతు లట యేమి సెప్ప బలుమస్మరుఁ పోక జయించి కల్పక

(వ్యా) తెలతెలవాఱఁగా-తూర్పు తెల్లవాఱుచుండఁగా; అనఁగాఁ బ్రాతఃకాలమున, మౌననియతిఁగా-మౌననియమముతోడ; తీర్థమాడి-స్నానమాడి; కలపము-చందనాది సుగంధద్రవ్యములు, సవరించి-ధరించి, తదీయసమ్మతిఁగా - భర్తయనుమతితో.

స్త్రీలు భర్తయనుజ్ఞ పొందియే వ్రతాదుల నాచరింపవలయుఁ గాని భర్తయనుమతి లేకున్నను భర్తకిష్టము కాకున్నను నే వ్రతమును నాచరింపఁదగదు. ఉత్తమసతులకు భర్తృశుశ్రూషయే యుత్తమోత్తమవ్రత మనియు సకలకామిత ఫలప్రదంబనియు స్మృతులుం బురాణములును నుడువుచున్నవి.

'యా నారీ త్వననుజ్ఞాతా భర్త్రా పిత్రా సుతేన వా
నిష్ఫలం తు భవేత్తస్యా యత్కరోతి వ్రతాదికం'

—అని మార్కండేయపురాణము.

'నాస్తి స్త్రీణాం పృథగ్యజ్ఞో న వ్రతం నాప్యుపోషణం
భర్తృశుశ్రూషయైవైతా లోకానిష్టా న్వ్రజంతిహి'

అని స్కాందపురాణము.

ప్రాతస్స్నానఫలమును గూర్చి—

'ప్రాతస్స్నానం ప్రశంసంతి దృష్టాదృష్టకరం హి తత్
స్వరవర్ణప్రదం పుంసాం రోగాఘస్వేదనాశనం
కండూత్కృష్టాపహం ధన్యం పుణ్య మాయుష్కరం నృణాం
శ్రీకాంతిదం పుష్టికరం మేధాప్రజ్ఞాకరం వరం'

—అని యాశ్వలాయనస్మృతియందును

'ఉత్సాహమేధాసౌభాగ్యరూపసంపత్ప్రవర్తకం
మనఃప్రసన్నతాహేతుః ప్రాతస్స్నానం ప్రశస్యతే
ప్రాతస్స్నానం హరేత్పాప మలక్ష్మీం గ్లాని మేవ చ
అశుచిత్వం చ దుస్స్వప్నం తుష్టిం పుష్టిం ప్రయచ్ఛతి'

—అని కాశీఖండమునందును

జెప్పఁబడి యున్నది.

'అజ్ఞానా ద్యదివా మోహా ద్రాత్రౌ దుశ్చరితం కృతమ్
ప్రాతస్స్నానేన తత్సర్వం శోధయంతి ద్విజాతయః'

అని దక్షస్మృతి.

చ. కువలయనేత్ర తొంటితనకోపము గర్వము మత్సరంబు మా
ని వినయముం బ్రమోదమును నిండి తొలంకెను నెమ్మనంబున
న్నృపతులయిండ్ల కెల్లఁ దొలునాఁడు క్రమంబున నేగి దృప్తితో
త్సవమున కామరించి యతిసంభ్రమరీలలఁ దోడితేఁ దగున్ 57

(వ్యా) తొంటి-మునుపుండిన, ఆమరించి-పిలిచి

చ. దినదిన మట్లు తత్పరమతిం బది వేవురు పేరఁటాండ్ర క
ర్చన లొనరించి సారఘనసారసుగంధములు న్విచిత్రనూ
తనపటరత్నభూషణవితానము లిచ్చుచు వేడ్కఁ జైత్రశు
ద్ధనవమి యాదిగా నెల వ్రతం బొనరించినయంతమీఁదటన్. 58

(వ్యా) దినదినము-ప్రతిదినము, పేరటాండ్రకున్-ముత్తైదువలకు; ఐదువ-ఐదువన్నెలు గలది (వన్నె యనఁగా నిచ్చట సుమంగలియొక్క యలంకారము, మంగళసూత్రము, పసుపు, కుంకుమ, గాజులు, చెవ్వాకు, ఇవి యైదువన్నెలు), ఘనసార-పచ్చకర్పూరము, పట-వస్త్రములు.

మ. పరమాచారధురీణు నధ్యయనసంపన్ను న్మహాకారు శా
స్త్రరహస్యజ్ఞు విశిష్టవంశజుఁ బ్రశాంతస్వాంతు నుద్యద్దయా
పరతంత్రు న్విదితాత్ము భూసురవరుం బ్రార్థించి యాచార్యుఁగాఁ
దరళాక్షి నియమింపఁగాఁ దగు వ్రతోద్వాసక్రియావేళకున్. 59

(వ్యా) పరమాచారధురీణున్-శ్రేష్ఠమైన యాచారసంపత్తి గలవానిని, ఆచార మనఁగా శిష్టులకు సమ్మతమైన శౌచదయాదాక్షిణ్యవినయాది సుగుణములతోఁ గూడిన వర్తనము, అనఁగా శిష్టజనులయొక్క సత్ప్రవర్తనము,

'ఆచారలక్షణో ధర్మ స్సంతశ్చాచారలక్షణాః

సాధూనాంచ యథావృత్త మే తదాచారలక్షణమ్'

'ఆచారః పరమోధర్మః' — అని మహాభారతము-అనుశాసనికపర్వము

బ్రాహ్మణుడు సాంగములుగా నాలుగువేదముల నధ్యయనముచేసినను నాచార హీనుఁడగునేని యావేదములు వానిం బవిత్రుని జేయఁజాలవు. వాని మరణసమయమందు తెక్కలువచ్చినపక్షులు గూఁటిని విడిచిపోవునట్లు వానిని వేదములు విడిచి పోవును.

'ఆచారహీనం న పునంతి వేదాః యద్యప్యధీతాః సహ షడ్భిరంగైః
ఛందాంస్యేనం మృత్యుకాలే త్యజంతి నీడం శకుంతా ఇవ జాతపక్షాః'

—అని వసిష్ఠుఁడు చెప్పెను

అధ్యయనసంపన్నుఁడు-అర్థజ్ఞానయుతముగ వేదములఁ జదివినవానిని, అర్థజ్ఞానమావశ్యక మని

'స్థాణురయం భారహరః కిలాభూత్-అధీత్య వేదం న విజానాతి యోర్థం-
యోర్థజ్ఞ ఇత్సకలం భద్ర మశ్నుతే'

—అని యాస్కుని నిరుక్తమునందుక్తము.

శుభాకారుఁడు - అవయవేంద్రియవైకల్యములు లేని సురూపవంతుని, అంగాదివికలత్వముగలవాఁ డాచార్యకృత్యములను లెస్సగా నెఱపలేఁడని భావము;

శాస్త్రరహస్యజ్ఞున్-ఆగమములను గర్మప్రయోగములను సమగ్రముగాఁ దెలిసినవానిని, శాస్త్ర మనఁగా బలనిష్ఠితజ్ఞానోత్పాదక మగు వాక్యజాలము, వేదాదులు, (హితశాసనము చేయునది యని యర్థము),

'ప్రవృత్తిర్వా నివృత్తిర్వా నిత్యేన కృతకేన వా
పుంసాం యేనోపదిశ్యేత తచ్ఛాస్త్ర మభిధీయతే'

—అని శాస్త్రలక్షణము-వాచస్పతి మిశ్రుని భామతియందు

శాస్త్రముఁ దెలిసి కార్యముల నాచరించినచో సఫలకార్యసిద్ధి యగుననియు లేకున్నఁ గలుగదనియు భగవంతుఁడగు శ్రీకృష్ణుఁ డర్జునుని కుపదేశించెను.

'యః శాస్త్రవిధి ముత్సృజ్య వర్తతే కామకారతః
న స సిద్ధిమవాప్నోతి న సుఖం న పరాంగతిం
తస్మాచ్ఛాస్త్రం ప్రమాణం తే కార్యాకార్యవ్యవస్థితౌ
జ్ఞాత్వా శాస్త్రవిధానోక్తం కర్మకర్తు మిహార్హసి'

—అని భగవద్గీత-అధ్యాయము 16

విశిష్టవంశజుఁడు-ఉత్తమకులమందుఁ బుట్టినవానిని; వెంటనే 'భూసురవరుఁడు' అని చెప్పియుండుటచే నిక్కడ 'విశిష్టవంశజుఁడు' అనఁగా బారంపర్యముగా వచ్చు నుత్తమకులమందు జనితుఁ డని భావము,

ప్రశాంతస్వాంతుఁడు - కామక్రోధలోభాదిదోషదూషితముగాని మనస్సు గలవాఁడును; ఇంద్రియనిగ్రహము గల సత్త్వగుణవిశిష్టుఁ డనుట,

'విప్రాణాం వినయోహ్యేషశమః ప్రాకృత ఉచ్యతే
దమః ప్రకృతిదాంతత్వా దేవం విద్వాన్ చ్ఛమం వ్రజేత్'
—అని గౌడపాదీయమాండూక్యోపనిషత్కారిక

ఉద్యద్దయాపరతంత్రున్-పరమదయాళువగువాఁడును,

విదితాత్మున్-తెలిసికొనఁబడిన యాత్మస్వరూపము గలవానిని, అనఁగా బ్రహ్మజ్ఞానసంపన్నుని,

'ఆత్మ' యనఁగా బ్రహ్మము,

'తదేతద్బ్రహ్మపర మనపర మనంతర మబాహ్య
మయమాత్మా బ్రహ్మసర్వానుభూః'

'ఇమేలోకా ఇమేదేవా ఇమే వేదా ఇమాని సర్వాణి
భూతానిదగ్ సర్వం య దయ మాత్మా—
—అని బృహదారణ్యకోపనిషత్తు

'స ఏషోఽణిమై తదాత్మ్య మిదంసర్వం
తత్సత్య స ఆత్మాత త్త్వ మసి శ్వేతకేతో'
—అని ఛాందోగ్యోపనిషత్తు.

ఆత్మజ్ఞానమునకు ఫలము.—

'అశరీరం శరీరే ష్వనవస్థే ష్వవస్థితమ్
మహాంతం విభు మాత్మానం మత్వాధీరో నశోచతి'
—అని కఠోపనిషత్తు.

'సయోహ వై తత్పరమ బ్రహ్మవేద బ్రహ్మైవభవతి'
—అని ముండకోపనిషత్తు.

'బ్రహ్మవి దాప్నోతిపరమ్'
—అని తైత్తిరీయోపనిషత్తు.

'బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వ మేతి'
'తరతి శోక మాత్మవిత్' అని ఛాందోగ్యోపనిషత్తు.

'సఏష విసుకృతో విదుష్కృతో బ్రహ్మవిద్వాన్ బ్రహ్మైవాభిప్రైతి'
—అని కౌషతకిబ్రాహ్మణోపనిషత్తు.

(అగు),

భూసురవరున్-బ్రాహ్మణోత్తముని;

బ్రాహ్మణులు సర్వదేవతాస్వరూపులనియు మహిమవంతులనియు నిగ్రహానుగ్రహసమర్థులనియు సకలజనపూజ్యులనియు శాస్త్రములు నుడువుచున్నవి.

ఈ ప్రకరణమున బ్రాహ్మణమాహాత్మ్యములు గూర్చిన ప్రమాణవచనములు కొన్ని వివరింపఁబడుచున్నవి

"యావతీర్వై దేవతాస్తాస్సర్వా వేదవిది బ్రాహ్మణే వసంతి తస్మా
ద్బ్రాహ్మణేభ్యో వేదవిద్భ్యో దివేదివే నమస్కుర్యాత్,
నాశ్లీలం కీర్తయే దేతా ఏవ దేవతాః ప్రీణాతి"

—అని శ్రుతి.

బ్రాహ్మణులు సర్వదేవమయులు అని యీశ్రుతి తెలుపుచున్నది.

బ్రాహ్మణ్యమునకుఁ దపస్సు-శాస్త్రాధ్యయనము-జన్మము-అను నీ మూడును కారణములు

'తపశ్శ్రుతం చ యోనిశ్చ త్రయం బ్రాహ్మణ్యకారణం
తపశ్శ్రుతాభ్యాం యో హీనో జాతిబ్రాహ్మణ ఏవ సః'

—అని శబ్దార్థ చింతామణియందు.

వీనిలో జన్మము ముఖ్య మని చెప్పఁబడియున్నది,—

'జన్మనైవ మహాభాగో బ్రాహ్మణో నామ జాయతే
నమస్యస్సర్వభూతానా మతిథిః ప్రసృతాగ్రభుక్'

—అని మహాభారతము-అనుశాసనికపర్వమునందు భీష్మునివచనము.

ఈయర్థమునే యంగిరుఁ డిట్లు చెప్పెను;—

'జన్మశారీరవిద్యాభి రాచారేణ శ్రుతేన చ
ధర్మేణ చ యథోక్తేన బ్రాహ్మణత్వం విధీయతే'

బ్రాహ్మణవాక్యములు పవిత్రము లని చెప్పఁబడియున్నది;—

'బ్రాహ్మణా జంగమం తీర్థం తీర్థభూతా హి సాధవః
తేషాం వాక్యోదకే నైవ శుద్ధ్యంతి మలినా జనాః
బ్రాహ్మణా యాని భాషంతే మన్యంతే తాని దేవతాః
సర్వదేవమయో విప్రో న తద్వచన మన్యథా'

—అని పరాశరస్మృతి.

'దైవాధీనం జగత్సర్వం మంత్రాధీనం తు దైవతమ్
సమంత్రో బ్రాహ్మణాధీనో బ్రాహ్మణో మమదేవతా'

—అని కృష్ణవాక్యము.

'బ్రాహ్మణాహి మహాత్మానో దేవానామపి దేవతాః'
'బ్రాహ్మణానాం ప్రసాదాచ్చ దేవాస్స్వర్గనివాసినః'

—అని మహాభారతము-అనుశాసనికపర్వము

ఉద్యాన-ఉద్యాపనము (పరిసమాప్తి), ఆచార్యుఁగాఁ-గురువునుగా; నియమింపఁగాఁ దగుఁ-అని యన్వయము

'ఆచినోతిహి శాస్త్రార్థ మాచారే స్థాపయత్యపి
స్వయమాచరతే యస్తు త మాచార్యం ప్రచక్షతే'

—అని యాచార్యలక్షణము.

శా. ఆరీతి న్నియమించి యీవలయు మాద్యద్దంతివాహోచ్చయ
ల్హారీరత్నచయం బనర్ఘనవరత్న శ్రేణిగోభూపరీ
వారంబు ల్ధనధాన్యసంతతి రసవ్రాతంబుఁ గర్పూర క
స్తూరీసంకుమదాగురుప్రముకరాసు ల్కోటిసంఖ్యాకముల్ 60

(వ్యా) మాద్యద్దంతి-మదపుటేనుఁగులు; వాహ[1]గుఱ్ఱములు, అనర్ఘ-వెలలేని; పరీవారంబుల్-పరిచారకులు, రసవ్రాతంబు-ఆజ్యాదిరసనిచయమును; సంకుమద-జవాది, ప్రముక-పోఁక

శా. ఏతద్వస్తుసదక్షిణాకముగ నాత్మేశు న్సురానోకహ
స్వీతుంగాఁ దగ ధారవోసి ద్విజుఁ దేయేయర్థము ల్వేఁడినం
జేతఃప్రీతిగ నిచ్చి బ్రహ్మలఁ బలిం జేకొంట యుక్తంబు వి
ఖ్యాతం బై తనరారునీవ్రతము సాకల్యంబుగాఁ జేసినన్. 61

(వ్యా) ఏతద్వస్తు సదక్షిణాకముగఁ-ఈవస్తువులను దక్షిణతోడను; ఆత్మేశుఁ-బ్రాణనాథుని; సురానోకహస్వీతుంగాఁ - కల్పవృక్షముతోఁ గూడినవానిఁగా, అనఁగాఁ బారిజాతవృక్షముతోఁ జేర్చియనుట, అనోకహము-వృక్షము। 'అనోకహః కుట స్సాలః' యని యమరుఁడు, ధారవోసి-నీటిధారతో దత్తముచేసి, యుక్తంబు-ఉచితము; విఖ్యాతంబై-ప్రసిద్ధమై, సాకల్యంబుగాఁ జేసినఁ-సంపూర్ణముగాఁ జేసిన యెడల; పైపద్యమునందలి 'సుఖము లందుదు ర'ను క్రియతో నన్వయము.

క. ధనకనక వస్తుసమితియుఁ
దనయసమృద్ధియును గ్గి ధానుం బరియున్

మనమున నలుగొలు తెలుఁగక
యనితరసులభైకసుఖము లందుదు రనుచున్ 62

(వ్యా) అలుగొలులు-కొదువలు, అనితరసులభైకసుఖములు-ఇతరులకుఁ జెంద నలవిగాని సుఖములను

క. నారదుఁడు పుణ్యకవ్రత
మారూఢిగ నెఱుగఁ జెప్ప నవహితమతి యై
కోరిక లిగురొత్తఁగఁ ద
త్ప్రారంభ మొనర్చె సత్య ధవునియనుజ్ఞన్ 63

(వ్యా) అవహితమతియై-అవధానముతోఁగూడిన బుద్ధి కలదియై, ఇగురొత్తఁగఁ-చిగుర్పఁగా (అనఁగా నుదయింపఁగా ననుట)

సీ. యదువృష్ణి కుకురభోజాంధకాదికముగా
నాత్మనీనం బైనయాప్తగణము
సంబంధు లైన భీష్మకమహీశాదులు
పదియాఱువేల భూపతులకులము
పాండవ కౌరవ పాంచాలు రాదిగాఁ
బరమహితం బైనబంధుసమితి
నందాదిగోపాలబృందంబు మఱియును
నెయ్యురై వర్తించు నృపచయంబు

తే. వారివారలచుట్టము ల్వారిసఖులు
గా జగంబునఁ గల్గిన రాజలోక
మెంత యంతయు సకుటుంబ మేగుదెంచెఁ
బుణ్యకాఖ్యవ్రతోత్సవాభ్యుదయమునకు 64

(వ్యా) ఆత్మనీనం బైన-తనకు హితమైన, సంబంధులైన-వియ్యపువారైన; నెయ్యరు-హితులు

ఈ పద్యమునం దన్ని పుస్తకములలోను 'నాత్మకీయం బైన' యనియే పారమూ కానంబడుచున్నది అది సరియగురూపము కామిచే 'నాత్మనీనం బైన' యని సవరించితిమి కవి యటులే వ్రాసియుండునని తలంతు.

క. నగముల నదులఁ బయోధుల
దిగంతములఁ గాననముల దీవుల మఱియుం
దగునెడలఁ బుణ్యకచరిత
జగదుత్సవమునకు వచ్చె సంభారంబుల్ 65

(వ్యా) సంభారంబుల్-(వస్తు)సామగ్రులు

సంభారంబులు వచ్చె ననఁగా జహల్లక్షణచే సంభారంబులు తెచ్చినమనుష్యులు వచ్చిరని భావము

తే. అసురహరునాజ్ఞ రైవతకాద్రిపొంత
విస్మయము గాఁగ నిర్మించె విశ్వకర్మ
యాత్మనిర్మాణచాతురి కవధి గాఁగ
మణిమయోజ్జ్వల మగు దానమంటపంబు 66

(వ్యా) ఆత్మ...కవధి గాఁగ—తాను సృష్టిచేయు నైపుణ్యమునకు మేర యగునట్లు,

అనఁగా నింతకంటెను నిపుణతరముగా నిర్మింపలేఁడనియు నిదియే యతని నిర్మాణ నైపుణ్యమునకుఁ బరమావధియనియు భావము, అనఁగా దన చాతుర్యము నంతయు వినియోగించి విశ్వకర్మ యతిశ్రేష్ఠమగు దానమంటపమును నిర్మించెననుట

సీ. చూడ్కికి వ్రేఁక మై సురవిమానములచే
గగనమార్గం బెల్లఁ గ్రందుకొనియె
మనుజనాయక వరమకుటాగ్రమణులచే
దిగ్భిత్తు లధికచిత్రితము లయ్యె
నాహూతు లైన మహామునీశ్వరులచేఁ
బొటవడ దయ్యె భూభువనతలము
సందర్శనాయాత జనభరంబునఁ గ్రింద
భుగ్నస్ఫుటం బయ్యె భుజగభర్త
తే. సమయి బహుముఖముఖభరితార్యములవలనఁ
బద్మజాండంబు ఘోషసంభరిత మయ్యె

సకలలోకమహాశ్చర్యజనక మయిన
పుణ్యకాఖ్యమహోత్సవాభ్యుదయమునను 67

(వ్యా) ప్రేఁకమై-బరువై (ఇచ్చట నధికానందదాయకమై యని భావము), క్రందుకొనియెన్-క్రిక్కిఱిసెను, అనఁగా నిండెను; అహూతులైన-పిలువఁబడిన; మహామునీశ్వరులచేన్-'ముని' యనఁగా

'నిర్వృత్త స్సర్వతత్త్వజ్ఞః కామ క్రోధవివర్జితః
ధ్యానస్థో నిష్క్రియో దాంత స్తుల్యమృత్కాంచనో మునిః'

అని నిర్వచనము.

భూభువనతలము-భూలోకప్రదేశము, (అనఁగా భూలోకమంతయు నిండియుండె నని భావము), హొతవదయ్యెన్-కనఁబడకుండెను, సందర్శనాయాతజనభరంబునన్-(వేడుక) చూడవచ్చినజనులభారముచేత, భుగ్నస్ఫుటుండు-వంగిన పడగ గలవాఁడు; సమయ.........తూర్యములవలనన్-సమయ-ఆవేళయందు; బహుముఖ-నానా ప్రకారములుగా; ముఖర - శబ్దించుచున్న; తూర్యములవలనన్-వాద్యములచేత, పద్మజాండము-బ్రహ్మాండము

ఉ. దానవభేది సత్యయును దాను యథోచితవృత్తి మంగళ
స్నాన మొనర్చి శుభ్రవసనంబులు గట్టి యనర్ఘ రత్నభూ
షానివహంబు పూని హరిచందనచర్చ వహించి వృద్ధస
ఖ్యానుమతి న్సులగ్నమున నావ్రతదీక్ష వహించె నయ్యెడన్ 68

(వ్యా) మంగళస్నానము-తైలాభ్యంజనముచేసికొని పసపుఁబూసికొని చేయు స్నానము, శుభ్రవసనంబులు-తెల్లచీరలు, వ్రతోపవాసాదులలో ధవళవస్త్రములు ప్రశస్తములు; వృద్ధసఖ్యానుమతిన్-పెద్దలగు సభాసదుల యనుజ్ఞనుబొంది.

క. వ్రతకల్పోచితదాన
ప్రతిగ్రహార్థముగ నిఖిల పరిషదనుజ్ఞం
గృతనిశ్చయుఁడై సవినయ
నతిచే సమ్మతిలఁ జేసె నారదమౌనిన్. 69

(వ్యా) వ్రత.. ...గ్రహార్థముగన్-వ్రతకల్ప-వ్రతవిధానమునకు, ఉచిత-యుక్తమైన, దానప్రతిగ్రహార్థముగన్-దానమును పుచ్చుకొనుటకై, నిఖిలపరిషదనుజ్ఞన్-సభవారలందఱి సమ్మతితో, సమ్మతిలఁ జేసెన్-అంగీకరించునట్లు చేసెను.

సీ. మదవతీరకముక్త మణిసంఘసంభృత
సౌరభోదకముల జలక మార్చి
హిమధామకిరణవిభ్రమ విడంబకశుభ్ర
కౌశేయయుగళంబు గట్ట నిచ్చి
ఘనసార మృగమద గంధబంధుర మైన
గంధసారము మేనఁ గలయ నలఁది
విస్ఫుమరపరిమళ ప్రసవమాల్యంబులు
ఘనజటాజూటంబు మునుఁగఁ జుట్టి
తే. లలితమణిమయ భూషణావళులు దొడిగి
యిష్ట రాజోపచారసంతుష్టుఁ జేసి
ఋత్విజులఁ గాఁగ ధౌమ్యాదిఋషుల నిలిపి
వారిఁ బూజించె సకలోత్సవంబు మెఱయ 70

(వ్యా) హిమధామ... ..యుగళంబు - హిమధామకిరణ - చంద్రకిరణముల యొక్క, విభ్రమ-ప్రకాశమునను, విడంబక-తిరస్కరించుచున్న, అనఁగా ననుకరించుచున్న, శుభ్రకౌశేయ యుగళంబుల-తెల్లనిపట్టువస్త్రద్వయమును, ఘనసార.. బంధురమైన-ఘనసార-పచ్చకర్పూరము, మృగమద-కస్తూరి, (వీని); గంధ-వాసనలచేత, బంధురమైన-ఇంపైన, గంధసారము-చందనము, విస్ఫుమర - వ్యాపించుచున్న, పరిమళ-వాసనలు కలిగిన, ప్రసనమాల్యంబులు-పూలహారములు, మునుఁగల-నిండుగా; ఋత్విజులు-చేయించువారు (పురోహితులు) ధౌమ్యాదిఋషులల-ఋషి యనఁగా

'ఊర్ధ్వరేతా స్తపస్యుగ్రో నియతాశీచ సంయమీ
శాపానుగ్రహయో శ్శక్త స్సత్యసంధో భవే దృషిః'

—అని నిర్వచనము.

శా. భద్రేభంబులమీఁద నెక్కి వెనుకం బ్రద్యుమ్న సైనేయసా
భద్రాద్రు ల్సన ధర్మజప్రముఖ భూపశ్రేణితో శౌరి తూ
ర్యద్రాఘిష్ఠరవంబు లుప్పతిలఁ జేరన్వచ్చె సంపన్ననా
నా ద్రవ్యం బగుదానమంటపము నంత స్సంభృతానందుఁ డై. 71

(వ్యా) తూర్యత్రాణుష్టగవంబులు - తూర్య - వాద్యముల యొక్క; త్రాణుష్ట - దీర్ఘతమములైన (మిక్కిలి దీర్ఘములగు) 'దీర్ఘ' అను శబ్దమున కిది తమ ప్రత్యయార్థరూపము, అనఁగా మిక్కిలి యధికము లగు శబ్దములని భావము; అంతస్సంతృప్తానందులై - మనస్సునందు నిండిన సంతోషము గలవారలై

ఉ. ద్రౌపదియు న్సుభద్రయును దోఁ జనుదేఁ విభవాగతాన్యపృ
థ్వీపరకామినీమణులు వేడ్కఁ భజింపఁగ సత్యభామ ము
క్తావని బద్ధపంజరయుతం బగుపల్లకి యెక్కి వచ్చె పృ
ద్ధావిసరంబు మున్నుగ వ్రతప్రతిపాదన సావధాన యై. 72

(వ్యా) ద్రౌపదియుఁ - ద్రౌపదియును; ఇది తద్భవశబ్దము; తో॥ జనుదేఁ - తో చరాఁగా; విభవా... మణులు - విభవ - ఈ పాండవము ను బాచుటకై; ఆగత - వచ్చిన; అన్యపృథ్వీపర కామినీమణులు - ఇతర రాజుల భార్యలు, పంజరయుతంబగు - గూఁడువంటి మూఁత గలది యగు, వృద్ధావిసరంబు - వృద్ధాంగనాసమూహము; మున్నుగ - ముందు నడువఁగా, వ్రత... సావధానయై - వతాచరణమునందు శ్రద్ధ కలదియై

చ. జలరుహపత్రనేత్ర మునిసత్తము ల్గసువాసినీజనం
బులు వెనువెంట రాఁ జని ప్రభుత్వముతోఁ బ్రవరదానమంటప
స్థలమున నర్చితం బగువదాన్యమహీరుహ సార్వభౌమముఁ
వలగొని వచ్చి దేవమునివర్యున కిచ్చె యథోచితార్చనల్ 73

(వ్యా) మునిసత్తము - మునిశ్రేష్ఠులు; ప్రభుత్వముతోఁ - ఐశ్వర్యముతో; వలగొని - ప్రదక్షిణముచేసి; యథోచితార్చనల్ - తగినపూజలను.

చ. సతులు పదాఱువేవురును సంగడి రా ఁ పదసాంగ్యులుబున్స
గృతకవికాస మచ్చుపడఁ గృష్ణునిపట్టపుదేవి యిందిరా
ప్రతినిధి రుక్మిణీరమణి రాఁ దగ వౌ నని వచ్చెఁ బుణ్యక
వ్రతము గనుంగొనం గమలరాగమణీశిబికాధిరూఢ యై. 74

(వ్యా) సంగడిఁ - కూడ, కృతకవికాస మచ్చుపడఁ - కల్పింపఁబడిన ప్రసన్నత (సంతోషము) కన్పడఁగా, అనఁగా (మోమున) లేని సంతోషమును గాన్పించుచు ఇందిరాప్రతినిధి - లక్ష్మీదేవికి బదులగు, రుక్మిణీరమణి - రుక్మిణీదేవి; రాఁ దగవౌనని -

వచ్చుట న్యాయమను తలంపుతో; కమల ... మూర్ధమ్మై-వర్ణరాగ మణిశోభితమైన పల్లకినెక్కి.

(వి) ఇందు రుక్మిణీదేవియొక్క నౌదార్య మను గావ్యగుణము వర్ణింపఁబడినది. "ఔదార్యం వినయం ప్రాహుః సర్వావస్థానుగం బుధాః।" అని యౌదార్యలక్షణము రసార్ణవసుధాకరమునందుఁ జెప్పఁబడినది. శ్రీరాముడు నిరపరాధురాలగు సీతను వనమునకుఁ బంపినను దామహాదేవి భర్తను నిందింపక వినీతురాలై యుండుట యౌదార్యము.

వ. అట్టియెడ నమ్మహావ్రతదానోచితంబుగా వేర్వేఱ నేర్పరింపఁబడు సాలంకారధేను సహస్రంబులు విడువడు నిజవత్సంబులం బిలుచునంభారవంబులవలనం, బ్రత్యేకంబ పర్వతంబులుగాఁ గల్పింపఁబడు కనకరజతతామ్రకాంస్యాదిలోహంబులుం బద్మరాగప్రవాళహరినీల మౌక్తికమరకతాది రత్నంబులుం దిలగోధూమయవవ్రీహిమాషముద్గాదిధాన్యంబులుం, గనకనిర్మితచ్ఛత్రచామరశయ్యావ్యజనపాదుకాద్యుపకరణంబులుం గజతురగస్యందనాది వాహనంబులు మొదలుగాఁ గలుగు దానద్రవ్యంబులును సమకూర్చునధికారుల సంభ్రమాలాపంబులవలన, నపూర్వమహోత్సవసంతోషితస్వాంత లగు దిగంతమహీకాంతుల పరస్పరసరససల్లాపంబులవలన, వివిధదేశాగతంబులగు రాజలోకశుద్ధాంతవర్గంబుల కెడగలుగ జడియు వేత్రహస్తుల తర్జనస్ఫూర్జనంబులవలన, సంయమీశ్వరతిలకంబుల వికస్వరంబుల నామ్రేడించు వేదమంత్రపఠనంబులవలన, వైభవాలోకనలంపటులై యాకసంబున గుంపులుగొని నిలింపు లొనర్చు సంస్తవరవంబులవలనం, బటహభేరీ ఝల్లర్యాదివాదిత్రనాదంబులవలనను, నాసమయం బర్వపూర్ణచంద్రోదయఘూర్ణమా నార్ణవంబునుం గేరి సేయుచుండె నట్టియెడఁ దత్కలకలంబు విని వారించి నారదుండు సత్యభామ కిట్లనియె.

(టీ) వ్రీహి-వడ్లు, మాష-మినుములు, ముద్గ-పెసలు, వ్యజన-వీవనలు, శుద్ధాంతవర్గంబులకు-అంతఃపురస్త్రీలకు, ఎడగలుగఁ-దారి యిచ్చునట్లు, జడియు-

గాలఁగఁజేయు, (మసలుగా నీవల నావలఁ దొలఁగఁజేయు); నేత్రహస్తుల-బెత్తము చేతియందుఁ గల భటులయొక్క, తర్జనస్ఫూర్జనంబులవలనన్ - బెదరింపుట అవ్వలవలన; వికస్వరస్వరంబులను - ఉదారధ్వనులను (గొప్పధ్వనులను), ఆమ్రేడించు-రెట్టింపఁజేయు, లంపటులై-ఆసక్తికలవారై, నిలింపులు-దేవతలు, ఆగ్గించు-పొగడు; పటహ-తప్పెట, ఝల్లరీ-ఉడుక యను నొకవాద్యవిశేషము, వాదిత్ర-వాద్యము, అభ్యర్ణ.. ఆర్ణవంబును—అభ్యర్ణ - సమీపమందలి, పూర్ణచంద్రోదయము - పూర్ణచంద్రోదయము కలుగుట చేత, అనఁగాఁ బూర్ణచంద్రోదయసమయంబున ననుట, ఘూర్ణమాన - మ్రోఁగుచున్న ఆర్ణవంబును - సముద్రంబును, క్రేణిసేయుచుండెన్-తిరస్కరించుచుండెను (అలక్ష్యము సేయుచుండెను), అనఁగా నచ్చటి కలకలము సముద్రముయొక్క మ్రోఁతకంటె నధికముగా నుండెనని భావము; కలకలంబు-సందడి, వినివారించి-నిలిపి.

క. వికచాబ్జనేత్రి యీ పు
ణ్యక వ్రతవిధానమునకు నాథుని ధారో
దకపూర్వ మీవలయు ని
య్యకొలుపుమా యిపుడు యాదవాన్వయతిలకున్. 70

(వ్యా) విధానము-సలుపుట, ధారోదకపూర్వము - దానధారాజలపురస్సరముగా, ఇయ్యకొలుపుమా-సమ్మతింపఁజేయుమా

చ. అనవుడు సత్యభామ హృదయంబున లజ్జయు సమ్మదంబునుం
బెనఁగొనఁ బ్రాణవల్లభునిఁ బ్రేమ రసాలవీక్షణంబునం
గనుఁగొని మోము వాంచి మధుకైటభమర్దన చిత్తగించితే
మునిపతిమాట నావుడును మోవిపయిం జిఱునవ్వొగుర్పఁగన్ 77

సుగమము

సత్య ప్రాణనాథుని నారదునికి ధారవోయుట

మ. నవచంద్రాలిక నీవు నేల యనుమానం బాగమోక్తంబు గా
న విచారింపక ధార వోయు మనిన న్లజ్జాభరాక్రాంత లై
నవతు ల్వాంచిరి వక్త్రపంకరుహము ల్సంబంధిభూపాలక
ప్రవరు ల్నవ్విరి నర్మగర్భితవచఃప్రాగల్భ్య మేపారఁగన్. 78

(వ్యా) అగమోక్తంబు గానన్-శాస్త్రమునందుఁ జెప్పఁబడినది కావున;
నర్మ. ప్రాగల్భ్యము-నర్మ-పరిహాసమును, 'పరిహాసవచో నర్మ' అని లక్షణము;

'శృంగారరసభూయిష్ఠః ప్రియచిత్తానురంజకః
అగ్రామ్యపరిహాస స్తు నర్మస్యా త్ త్రిధామతం'
—అని రసార్ణవసుధాకరము

గర్భిత-లోపలఁగల్గిన, వచఃప్రాగల్భ్యము-మాటలచమత్కారము, (ప్రాగల్భ్యం-ప్రౌఢోక్తివైచక్షణ్యం) 'నిస్సాధ్వసత్వం ప్రాగల్భ్యం ప్రయోగేష్వపిసర్వతః' అని తల్లక్షణము, ఏపారఁగన్-అతిశయింపఁగా, సంబంధిభూపాలప్రవరుల్-వియ్యంకు లగు రాజులు, నవ్విరి.

చ. మునిపనియానతిం జకితముగ్ధమృగీతరలాక్షి ప్రాణనా
థునిఁ గనకాంబరాంచలముతోఁ గుసుమాయుధవాగురానిబం
ధనమును బోని క్రొవ్విరులదండఁ దగుల్కొనఁ జుట్టి వేడ్కఁ గ
ల్పనగముఁ గూడఁ గంకణ ఝుళంఝుళమంజులదోర్యుగంబునన్ 79

(వ్యా) చకిత.... తరలాక్షి-చకిత-భయపడిన, ముగ్ధ-సుందరమైన, మృగీ-ఆఁడుజింకయొక్క (నేత్రములవలె); తరల-చలించుచున్న, అక్షి-కన్నులు కలది; (అగు సత్యభామ), కుసుమాయుధ వాగురానిబంధనమును—కుసుమాయుధ-మన్మథుని యొక్క, వాగురానిబంధనమును బోని-వలత్రాఁటివంటి, క్రొవ్విరుల దండన్-పూలహారముచేత, కంకణ దోర్యుగంబునన్—కంకణ-చేతివలయములయొక్క, ఝుళఁఝుళ-ఝుళంఝుళమను శబ్దముతోఁ గూడిన, మంజుల-అందమైన, దోర్యుగంబునన్-బాహుద్వయముచేత, కల్పనగముఁ గూడన్-కల్పతరువుఁ జేరునట్లుగా, ప్రాణనాథునిన్-కృష్ణుని, తగుల్కొనఁ జుట్టుక-చేర్చి కట్టెను.

తే. పరమమునిమానసాలానబంధనమునఁ
గుదురుపడకుండు యాదవకుంజరంబు
వికచరాజీవనేత్రచే వేల్పుమ్రానఁ
గమ్మఁబూవులదండచేఁ గట్టువడియె. 80

(వ్యా) పరమ........బంధనమునన్-పరమముని-మునీంద్రులయొక్క; మానస-మనస్సులనెడు; ఆలాన-ఏనుఁగులఁ గట్టెడుకొయ్యయందు; బంధనమునన్-కట్టుటచేతను, కుదురుపడకుండు నిలువకుండు (అణఁగకుండ), యాదవకుంజరంబు-

కృష్ణుఁ డనెడు గజము, వికచరాజీవనేత్రచేన్-అంగన యగు సత్యభామచే; వేల్పు ప్రూనన్-కల్పతరువునందు, కమ్మపువ్వుఁదండచేఁ గట్టువడియె నని యన్వయము

అలంకారము—అతిశయోక్తి, విరోధము

చ. బలిదనుజేంద్రుఁ గిట్టి తని పల్కఁగ విందుము గాని నేఁడు మా
చెలి యిదె పుష్పదామకముచే నినుఁ గట్టఁగఁ గంటి మింక నె
మ్మెలు పచరింప రా దనుచు మేలము లాడెడుసత్యబోట్ల స
న్నల నెసకొల్పుచుం గెలన నవ్విరి ధర్మజ భీమ ఫల్గునుల్. 81

(వ్యా) ఎమ్మెలు-టక్కులు, పచరింపరాదు-ప్రకటింప వలనుపడదు, మేలముఁ ఆడెడు-గేలిచేసెడు, సత్యబోట్లన్-సత్యభామచెలికత్తెలను, సన్నలన్-సంజ్ఞలతో; ఎసకొల్పుచున్-పురికొల్పుచు, వేఁడియు గేలిసేయుఁడని ప్రోత్సాహపఱచుచు ననుట, ధర్మజభీమఫల్గునుల్-యుధిష్ఠిరభీమార్జునులు, కెలనన్-పార్శ్వమునందు, నవ్వి రని యన్వయము.

ఈపద్యమునందు హాస్యరసము వర్ణితము

'గెలనన్'-అనుపదమును సరళాదిగానే పఠించిన గెల్లనన్ అనుపదముయొక్క రూపాంతరముగా భావింపవచ్చు; అప్పుడు కలకలమని (నవి రని) యర్థము అయి నను గెలనన్ అనుటకుఁ బ్రయోగాంతరములు కానంబడలేదు

మ. సమయజ్ఞుం డయి గర్గసంయమి మహాసంకల్పముం జెప్పఁ గ
ల్పమహీజంబు సదక్షిణాకము నిజప్రాణేశుఁ గూడ న్సుప
ర్వమునిశ్రేష్ఠున కిచ్చె దానముగ ధారాపూర్వ మవ్వేళఁ దు
భ్యమహం సంప్రదదే నమో నమ యటం చద్దేవి మోదంబునన్ 82

(వ్యా) సమయజ్ఞుండయి-ముహూర్తమును దెలిసికొనినవాఁడై, గర్గసంయమి-గర్గుఁడను మునీంద్రుఁడు, మహాసంకల్పమున్-దేశకాలాదులను నివారింప సుద్దేశించిన దురితాదులను విపులముగా నద్ఘాటించెడు గొప్పసంకల్పమును, సుపర్వముని శ్రేష్ఠునకున్-నారదునకు, తుభ్యమహం నమ యటంచున్—తుభ్యం-నీకొఱకు; అహం-నేను, సంప్రదదే-ఇచ్చుచున్నాను, నమోనమః-నమస్కారము, నమస్కారము; అటం చున్-అని పలుకుచు; 'తుభ్యమహంసంప్రదదేనమమ' అని సామాన్యముగాఁ జారము, (దానియర్థము) నమమ-(ఇఁకను నీవస్తువు) నాదికాదు; స్వత్వనివృత్తిపూర్వకపరస్వ త్వాపాదనము దాన మనంబడును ఇయ్యది దానకాలమునఁ జెప్పెడుమంత్రము.

అటంచున్-ఇం దరసున్న పెట్టఁదగదు. సతుంట-అనుచో నటశబ్దము ప్రసిద్ధాశ్చర్యసూచకము-కావున నరసున్న గలదు

నారదుండు శ్రీకృష్ణునిచేఁ ఖనులు గొనుట

ఆ. ధారవోసి మఱియుఁ దద్వ్రితాంగంబుగా
దాన మిచ్చె నపుడు తలిరుఁబోఁడి
మణిసువర్ణధాన్యమయపర్వతంబులు
గోసహస్రవాజికుంజరములు. 83

సుగమము.

క. ఇవ్విధమున దానము గొని
చివ్వలయోగిరపుఁదపసి చెట్టును గూడం
బువ్వులసరులం జుట్టిన
యవ్విభునిచెఱఁగు విడిచి యల్లన నగుచున్. 84

(వ్యా) చివ్వలయోగిరపుఁదపసి-కలహాశనముని, చివ్వ-కలహము, యుద్ధము, ఓగిరము-అశనము, తపసి-ముని, చెఱఁగు విడిచి-కొంగు (కట్టు)ను వదల్చి, అల్లనన్-మృదువుగా

క. సత్యముగ నిన్ను నిప్పుడు
సత్యాసతి మాకు నిచ్చె సకలామ్నాయ
స్తుత్య యిఁక మా యభీప్సిత
కృత్యంబులు సలుపు మనుచుఁ గేళిపరుం డై 85

(వ్యా) సకలామ్నాయస్తుత్య-సమస్తవేదములచేతను బొగడఁదగినయో దేవా, మాయభీప్సితకృత్యంబులు-మేము కోరినపనులు.

'మా' యనుబహువచనముచే నిట నారదుఁడు తన కప్పుడు కృష్ణునిపైఁ గలిగిన స్వామ్యమును దానంగలిగిన యాధిపత్యమును సూచించెనని యెఱుంగునది; కేళిపరుండై-వేడుకయం దిచ్ఛ గలవాఁడై

సీ. మేళవించినవి సుమ్మీ దీనిమెట్లని
మాంసలాంసంబున మహతిఁ జేర్చి

మిన్నేటిజలము సుమ్మీ తొలంకెడు నని
డాచేత మణికమండలు వొసంగి
యిది జపోచితము సుమ్మీ జతనం బని
వలచేతఁ బద్మాక్షవలయ మిచ్చి
యీశానుఁ డిచ్చెఁ జుమ్మీ మాకు నిది యని
శార్దూలచర్మంబుఁ జంకఁ బొనిపి

తే. పొమ్మ పొమ్మని యొకకొంత పోవఁ బోవ
రమ్మ రమ్మని మరలఁ జేరంగఁ బిలిచి
కపటనటనాపరుం డై నకంసవైరిఁ
బరమముని నవ్వుటాలకుఁ బనులు గొనియె. 86

(వ్యా) దీని మెట్లు—ఈమహతి యను వీణెయొక్క మెట్లు, మేళవించినవి సుమ్మీ యని-తత్తద్రాగస్వరముల కనుకూలముగా సమర్పఁబడియున్నవి చూడుమా, మాంసలాంసంబునన్-మాంసల+అంసంబునన్-(కృష్ణుని) బలిసినభుజమునందు; మహతిన్-మహతియను పేరుగల తనవీణెను, చేర్చి-ఉంచి, మిన్నేటిజలము-ఆకాశగంగోదకము, తొలంకెడు నని-తొణఁకఁబోవును సుమా యని, నీరు చిందకుండఁ జూచుకొనుమని భావము, డాచేతన్;-ఎడమచేత, జపోచితము-జపకాలమునం దర్హమైనది,

జప మనఁగా దేవత నుద్దేశించిన మంత్రముయొక్క పురశ్చరణము.
'జ కారో జన్మవిచ్ఛేదః పాపనాశనః
జన్మకర్మహరో యస్మాత్తస్మాజ్జప ఇతిస్మృతః।

—అని జపశబ్దార్థము

జతనంబు-జాగ్రత్తగా నుంచికొనుమనియనుట, వలచేతన్-కుడిచేతియందు, పద్మాక్షవలయము-తామరపూసలదండను, పొమ్మపొమ్మని చేరంగఁబిలిచి, ఈవాక్యము కేవలము హాస్యరసోత్పాదకము, నవ్వుటాలకున్ - నవ్వులాటయొక్క రూపాంతరము; అనఁగాఁ బరిహాసమునకై యని యర్థము

మ. నిగమాంతప్రతిపాద్యు నాద్యు నభవు న్నిత్యు న్గుణాతీతు వి
శ్వగురున్ జిన్మయు నవ్యయుం బరము నిశ్శంకం బనుల్గొంచు మా
నిగరిష్ఠుండు కృతార్థుఁ డయ్యె నన సందేహింపఁగా నేల భ
క్తగణాధీనుఁ డనంగ నవ్విభుఁడు లోకఖ్యాతిఁ బెంపొందఁడే. 87

(వ్యా) నిగమాంతప్రతిపాద్యున్- వేదాంతములందు నిరూపింపఁబడిన వాఁడును,

'తం త్వౌపనిషదం పురుషం పృచ్ఛామి'

—అని బృహదారణ్యకోపనిషత్తు

'తద్వేదగుహ్యోపనిషత్సు గూఢం తద్బ్రహ్మ వేదతే బ్రహ్మయోనిం

యేపూర్వందేవాఋషయశ్చ తద్విదు స్తేతన్మయా అమృతావై బభూవుః'

—అని శ్వేతాశ్వతరోపనిషత్తు

'ఉపనిషదం భో బ్రూహీత్యుక్తాం ఉపనిషద్బ్రాహ్మీంవావత ఉపనిషద మబ్రూమేతి,

—అని తలవకారోపనిషత్తు (కేనోపనిషత్తు).

'సర్వవేదాంతప్రత్యయం చోదనాద్యవి శేషాత్'

అని శారీరకమీమాంసా సూత్రము.

'వేదైశ్చ సర్వై రహమేవ వేద్యః'

అని భగవద్గీత

ఆద్యున్ -జగత్తులకు మొదటి వాఁడును,

'సదేవసోమ్యేదమగ్ర ఆసీ దేకమే వాద్వితీయం బ్రహ్మ'

—అని ఛాందోగ్యోపనిషత్తు,

'బ్రహ్మవా ఇదమగ్ర ఆసీ త్తదాత్మానమేవావైత్'

—అని బృహదారణ్యకోపనిషత్తు

సర్గాణా మాది రంతశ్చ మధ్యం చై వాహ మర్జున,

తమేవచాద్యం పురుషంప్రపద్యేయతః ప్రవృత్తిః ప్రసృతాపురాణీ,

—అని భగవద్గీత

అభవున్ -పుట్టుక లేనివాఁడును,

'సవా ఏష మహానజ ఆత్మాఽజరోఽమరోఽ మృతోఽభయో బ్రహ్మాభయంవై'

—అని బృహదారణ్యకోపనిషత్తు,

'అజో నిత్య శ్శాశ్వతోఽయం పురాణః'

'యో మా మజ మనాదించ వేత్తి లోకమహేశ్వరమ్'

— అని భగవద్గీత

నిత్యున్ -శాశ్వతముగా నుండువాఁడును,
'నిత్యో నిత్యానాం చేతన శ్చేతనానా
మేకో బహూనాం యోవిదధాతి కామాన్
తత్కారణం సాంఖ్యయోగాధిగమ్యం
జ్ఞాత్వాదేవం ముచ్యతే సర్వపాపైః'
—అని శ్వేతాశ్వతరోపనిషత్తు.

'నిత్య స్సర్వగతస్థాణు రచలోయం సనాతనః'
—అని భగవద్గీత.

గుణాతీతున్ -నిర్గుణుఁడును,
'ఏకో దేవ స్సర్వభూతేషు గూఢ సర్వవ్యాపీ స్సర్వభూతాంతరాత్మా
కర్మాధ్యక్ష స్సర్వభూతాధివాస స్సాక్షిచేతా కేవలో నిర్గుణశ్చ'
—అని శ్వేతాశ్వతరోపనిషత్తు.

'అనాదిత్వా న్నిర్గుణత్వాత్పరమాత్మాయ మవ్యయః
శరీరస్థోపి కౌంతేయ న కరోతి నలిప్యతే'
—అని భగవద్గీత-

'సర్వేంద్రియగుణాభాసం సర్వేంద్రియవివర్జితం
అసక్తం సర్వభృచ్చైనన నిర్గుణం గుణభోక్తృచ'
—అని భగవద్గీత.

విశ్వగురున్ -లోకములకుఁ బ్రభువును,
'ఏషసర్వేశ్వర ఏషసర్వజ్ఞ ఏషోంతర్యా మ్యేషయోని స్సర్వస్య
ప్రభవావ్యయౌహి భూతానాం'
—అని చాందోగ్యోపనిషత్తు

'ఏషసర్వేశ్వర ఏషభూతాధిపతి ఏషభూతపాలః'
—అని బృహదారణ్యకోపనిషత్తు.

'యస్మాత్పరం నా పర మస్తికించి
ద్యస్మా న్నాణీయో నాజ్యాయో స్తి కశ్చిత్'
—అని శ్వేతాశ్వతరోపనిషత్తు,

(అర్థాంతరము) లోకములకు జనకుఁడును,

'యతో వా ఇమాని భూతాని జాయంతే యేన జాతాని జీవంతి
యత్ప్రయంత్యభిసంవిశంతి తద్విజిజ్ఞాసస్వ తద్బ్రహ్మ'
—అని తైత్తిరీయోపనిషత్తు

'పితామహస్య జగతో మాతా ధాతా పితామహః'
—అని భగవద్గీత

లోకములకు జ్ఞానోపదేష్ట యనియు నర్థము, విరించ్యాదులకును బ్రహ్మవిద్యోపదేష్టయని భావము—

'యో బ్రహ్మాణం విదధాతిపూర్వం యోవై వేదాంశ్చ ప్రహిణోతితస్మై
తగ్ంహదేవ మాత్మబుద్ధిప్రకాశం ముముక్షుర్వై శరణ మహం ప్రపద్యే'
—అని మంత్రవర్ణము

గురుశబ్దార్థము వివరింపఁబడుచున్నది —

'గుకార స్త్వంధకారస్స్యా ద్రుకార స్తన్నిరోధకః
అంధకారనిరోధత్వా ద్గురు రిత్య భిధీయతే'
'గుకారస్సదితిప్రోక్తో రుకారో జ్ఞానవాచకః
బ్రహ్మజ్ఞానైకరూపత్వా ద్గురు రిత్యభిధీయతే'

చిన్మయుఁ—జ్ఞానస్వరూపుఁడును,

'ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మ'
—అని యైతరేయోపనిషత్తు

'సత్యం జ్ఞాన మనంతం బ్రహ్మ'
—అని తైత్తిరీయోపనిషత్తు

'విజ్ఞాన మానందం బ్రహ్మరాతే ర్దాతుః పరాయణమ్'
—అని కౌషీతక్యుపనిషత్తు

అవ్యయుఁ—నాశరహితుఁడును,

'అశబ్దమస్పర్శ మరూప మవ్యయం
తథా రసం నిత్య మగంధవచ్చ యత్
అనా ద్యనంతం మహతః పరం ధ్రువం
నికాయ్య తన్మృత్యు ముఖా త్ప్రముచ్యతే'
—అని కఠోపనిషత్తు.

'ఉత్తమః పురుష స్త్వన్యః పరమాత్మేత్యుదాహృతః
యో లోకత్రయ మావిశ్యబిభర్త్యవ్యయ ఈశ్వరః'
'న జాయతే మ్రియతే వా కదాచిత్'
'అనాదిత్వా న్నిర్గుణత్వా త్పరమాత్మాఽయ మవ్యయః'
—అని భగవద్గీత.

పరమున్-సర్వోత్తముఁడును, (అగుపరమేశ్వరుని)
'దివ్యోహ్యమూర్తః పురుషస్స బాహ్యాభ్యంతరో హ్యజః
అప్రాణోహ్యమనాశ్శుభ్రో హ్యక్షరాత్పరతఃపరః'
—అని ముండకోపనిషత్తు

'త మీశ్వరాణాం పరమం మహేశ్వరం
తం దైవతానాం పరమంచ దైవతం
పతిం పతీనాం పరమం పరస్తా
ద్విదామ దేవం భువనేశమీడ్యమ్'
—అని శ్వేతాశ్వతరోపనిషత్తు.

'ఋతం సత్యం పరంబ్రహ్మ పురుషం కృష్ణపింగళమ్'
ఊర్ధ్వరేతం విరూపాక్షం విశ్వరూపాయనై నమః'
—అని నారాయణీయము.

'పరమం యో మహత్తేజః పరమం యో మహత్తపః
పరమం యో మహద్బ్రహ్మ పరమం యః పరాయణం'
—అని మహాభారతము-అనుశాసనికపర్వం,

నిశ్శంకన్ - మనస్సంకోచములేక,శంకులేక,పను ల్గాంచున్ - సేవలు చేయించుకొనుచు,మౌనిగరిష్ఠుంతు - మునిశ్రేష్ఠుఁడగు నారదుఁడు,కృతార్థుఁడు-ధన్యుఁడు, అవ్విభుఁడు-సర్వవ్యాపి యగు నాపరమాత్మ (కృష్ణుఁడు),భక్తగణాధీనుఁడు-భక్తుల సమూహములకు వశుఁడు,అనంగన్——, పెంపొందఁడే-మించిపర్తింపఁడే

ప్రసంగవశంబున నిచట భక్తిస్వరూప మొకించుక వివరింపఁబడుచున్నది,

భక్తి యనంగాఁబూజ్యులయం దనురాగము,అనఁగా వందనీయులయెడ సలుపు నత్తమప్రేమ,పూజ్యులు దేవబ్రాహ్మణమాతృపితృగురుప్రముఖులు అట్టివారిదెసనుంచు ప్రేమ మారాధింపవలయునను జ్ఞానముతోఁ గూడినది. అదియే భక్తి యనఁబడును. అది రాగాత్మకమని యహైతుకమని యేకాంతమని మూడువిధములు, ప్రయోజన

మునుగోరి చేయుభక్తి రాగాత్మకము,ప్రయోజనము గోరక యే కారణము లేకయె చేయుభక్తి యహైతుకము;సర్వకాలసర్వావస్థితులయందును దైలధారవలె నేకాకారముగాను నవిచ్ఛిన్నముగాను దాధాత్మ్యము గలుగునట్లు పరమేశ్వరునియందుఁ జేయు భక్తియేకాంతభక్తి,ఇదియే యనన్యభక్తియు ముఖ్యభక్తియు ననంబడును

ఇట్టిభక్తి ద్రుతచిత్తులకుఁ గలుగునిగాని యద్రుతచిత్తులకుఁ గలుగదు ద్రుతచిత్తులనఁగాఁ గరఁగినమనసు గలవారు,అనఁగా ద్రవీభూతమైన మనసుగలవా రనుట,అట్టివారికిఁ బ్రపంచమంతయు సర్వదా భగవత్స్వరూపముగానే గోచరించును. అట్టియుత్తమభక్తికి జాతి విద్యావయో రూప కుల ధన క్రియాదిభేదములు లేవు మాంసవిక్రయముచేయు ధర్మవ్యాధుఁడును బాలుఁడైన ధ్రువుఁడును దిర్యగ్జంతువగు గజేంద్రమును నింకను బలువురునుత్తమభక్తి సలిపి భగవత్కృపాపాత్రులై ముక్తులైరని పురాణములు నుడువుచున్నవి

అట్టిపరమభాగవతులగు మహనీయులను స్మరించుట మహాపుణ్యప్రదం బని యార్యులు చెప్పియున్నారు.

'ప్రహ్లాద నారద పరాశర పుండరీక
వ్యాసాంబరీష శుక శౌనక భీష్మ దాల్భ్యాన్
రుక్మాంగ దార్జున వసిష్ఠ విభీషణాదీన్
పుణ్యానిమాన్ పరమభాగవతాన్ స్మరామి"

—అని ప్రాచీనశ్లోకము.

అట్టి భాగవతోత్తములకు భగవంతుఁడు వశుఁడై వారికోర్కెలు దీర్చుచుండును ప్రహ్లాదుఁడు ప్రార్థింపఁగా శ్రీహరి స్తంభంబున నరసింహరూపుండై యావిర్భవించెను గజేంద్రుఁడు మొఱపెట్టఁగా లక్ష్మీదేవితోఁ దనుం జెప్పక పరువిడివచ్చి వానిం గాపాడెను ద్రౌపదికి సభలో మానరక్షణము చేసెను. ఇటు లెన్నియో దివ్యచరిత్రములు గలవు

(వి) నారదుఁడిట్లు భగవంతుం డగుకృష్ణునిపైఁ దనవీణాదిపరికరములను బెట్టి మోయుమనిచెప్పుట పరిహాసమునకై యని బయటికిఁ గన్పడినను నాదేవర్షి భక్తాగ్రేసరుఁడు గావునఁ దనవస్తువులు భగవంతునిదివ్యశరీరంబు సోఁకెనేని యవి పరమపావనంబులై తదీయసంస్పర్శముచేఁ దనకును బావనత్వసిద్ధి యొదవునను భక్తిభావంబునను నటులొనర్చెనని తెలియనగు

నారదుఁ డనఁగా నజ్ఞానమును బోఁగొట్టువాఁడనియుఁ బరమాత్మవిషయక జ్ఞానమును ముముక్షువుల కిచ్చువాఁ డనియు నర్థములు పెద్దలు చెప్పియున్నారు. అతఁడు దేవర్షులలో శ్రేష్ఠుఁడు విభూతియోగంబునఁ జెప్పెను

'అశ్వత్థ స్సర్వవృక్షాణాం దేవర్షీణాంచ నారదః
గంధర్వాణాం చిత్రరథ స్సిద్ధానాం కపిలోమునిః "
"అశ్వత్థో వృక్షజాతీనాం బ్రహ్మలోక గురు ర్భవాన్
మేరుస్త్వం పర్వతేంద్రాణాం దేవర్షీణాంచ నారదః"
—అని హరివంశమునందుఁ గృష్ణునిగూర్చి మహేశ్వరుని వాక్యము.

భగవంతుండగు శ్రీకృష్ణుఁడు తన కత్యంతప్రియభక్తుల లక్షణము నిట్లు నిరూపించెను.—

'అద్వేష్టాసర్వభూతానాం మైత్రఃకరుణఏవచ
నిర్మమో నిరహంకార స్సమదుఃఖసుఖః క్షమీ
సంతుష్ట స్సతతం యోగీ యతాత్మా దృఢనిశ్చయః
మయ్యర్పితమనోబుద్ధి ర్యో మద్భక్త స్సమే ప్రియః
యస్మాన్నో ద్విజతేలోకో లోకా న్నో ద్విజతేచ యః
హర్షామర్ష భయోద్వేగై ర్ముక్తో య స్సచమే ప్రియః
అనపేక్ష శ్శుచి ర్దక్ష ఉదాసీనో గతవ్యథః
సర్వారంభపరిత్యాగీ యో మద్భక్త స్సమే ప్రియః
యో నహృష్యతి న ద్వేష్టి నశోచతి నకాంక్షతి
శుభాశుభపరిత్యాగీ భక్తిమాన్ య స్సమే ప్రియః
సమ శ్శత్రౌచ మిత్రేచ తథా మానావమానయోః
శీతోష్ణ సుఖదుఃఖేషు సమ స్సంగవివర్జితః
తుల్యనిందాస్తుతి ర్మౌనీ సంతుష్టో యేన కేనచిత్
అనికేత స్స్థిరమతి ర్భక్తిమాన్ మే ప్రియో నరః"

అని చెప్పి యట్టియు త్తమభక్తులకు యోగక్షేమములను సమకూర్చుచుందు నని చెప్పెను.

'అనన్యా శ్చింతయంతో మాం యేజనాః పర్యుపాసతే
తేషాంనిత్యాభియుక్తానాం యోగక్షేమంవహామ్యహమ్'

—అని భగవద్గీత.

అట్టియేకాంతభక్తులే పరమభాగవతు లని చెప్పఁబడుదురు
"సర్వభూతేషు యః పశ్యే ద్భగవద్భావ మాత్మనః
భూతాని భగవత్యాత్మ న్యేష భాగవతోత్తమః"

'గృహీత్వాపీంద్రియై రర్థా న్యో నద్వేష్టి నహృష్యతి
విష్ణోర్మాయామిదంపశ్యన్ సవై భాగవతోత్తమః'

—అని భాగవతము-స్కంధము 11

అట్టియుత్తమభక్తులే సాధువు లనంబడుదురు —
సాధువుల లక్షణమును శ్రీకృష్ణుఁ డుద్ధవున కి ట్లుపదేశించెను

"కృపాలు రకృతద్రోహ స్తితిక్షు స్సర్వదేహినాం
సత్యసారోఽనవద్యాత్మా సమ స్సరోపకారకః
కామైరహతధీ ర్దాంతో మృదు శ్శుచి రకించనః
అనీహో మితభుక్ఛాంత స్స్థిరో మచ్ఛరణో మునిః
అప్రమత్తో గభీరాత్మా ధృతిమాన్ జితషడ్గుణః
అమానీ మానదః కల్యో మైత్రః కారుణికః కవిః
ఆజ్ఞాయైవం గుణాన్దోషాన్ మయాదిష్టానపిస్వకాన్
ధర్మాన్ సంత్యజ్య యస్సర్వాన్ మాం భజేత్సోపి సత్తమః
జ్ఞాత్వాజ్ఞాత్వాపియేవైమాం యావాన్ యశ్చాస్మి యాదృశః
భజంత్యనన్యభావేన తేవై భక్తతమామతాః'

—అని భాగవతము-స్కంధము 11

"వాక్సూనృతాదయా దానం దీనోపగతరక్షణం
ఇతిసంగస్సతాంసాధు హ్యేతత్సత్పురుషవ్రతమ్
యే ప్రియాణి ప్రభాషంతే ప్రయచ్ఛంతిచసత్కృతిం
శ్రీమంతోఽనింద్యచరితాస్తే దేవానరవిగ్రహాః
పచిరాస్తిక్యపూతాత్మా పూజయే ద్దేవతా స్సదా
దేవతాసద్గురుజన మాత్మవచ్చసుహృజ్జనం
ప్రణిపాతేనహి గురూన్ సంతోఽమాదానచేష్టితైః
కుర్వీతాభిముఖాన్ భూత్యై దేవాన్ సుకృతకర్మణా
ఆత్మప్రశంసా మరణం పరనిందా తథైవచ
అనిందా పరకృత్యేషు స్వధర్మపరిపాలనం
కృపణేషు దయాళుత్వం సర్వత్ర మధురాగిరః"

—అని కామందకీయ నీతిసారము.

సత్య నారదునివలనఁ బ్రాణనాథుని గైకొనుట

చ. అపుడు విరించిసూనుఁడు జనార్దను నెయ్యపు వాలుఁగంటిఁ జూ
చి పడఁతి నీమనోహరునిఁ జేకొను మిచ్చెద నంచుఁ బల్కఁ జో
నపరిమితప్రమోదభరితానన యై వెస నిచ్చె వేలుపుం
దపసికి నాత్మభూషణవితానము లన్నియు నిష్క్రయంబుగన్. 88

(వ్యా) వాలుఁగంటి-నిడుదలగు (విశాలములగు) కన్నులు గలది, నిష్క్ర
యంబుగన్-వినిమయముగా (మార్పుగా).

క. ఇచ్చి కయికొనియెఁ గ్రమ్మఱ
నచ్చిగురుంబోఁడి విభుని నా వైభవమున్
మెచ్చి కురియించి రపుడు వి
యచ్చరు లచ్చెరువుగాఁగ నలరులవానల్ 89

(వ్యా) అలరులవానల్-పుష్పవర్షములను.

వచ్చినవారిని సత్కరించుట

చ. తనుతరమధ్య యాగమవిధానము దప్పక యుండ మౌనిచే
ననుమతిఁ గాంచి మ్రొక్కి వినయంబున నందఱ నామతించి క
ల్పనగము గ్రొవ్విరు ల్కనకపాత్రములం దగ నించి యిచ్చె వా
యనములు రుక్మిణీప్రభృతు లౌ సవతు ల్పదియాఱువేలకున్. 90

(వ్యా) ఆమతించి-పిలిచి, వాయనములు-బహుమానములు

నారదుఁడు కృష్ణుని స్తుతించుట

క. ఈచందమున నమానుష
గోచరమహిమాఢ్యుఁ డైనగోవిందుని స
త్యాచంద్రముఖివరు సుర
వాచంయమివరుఁడు చతురవాచాప్రౌఢిన్ 91

(వ్యా) అమానుష మాఢ్యుఁడు-అమానుషగోచర-మనుష్యులకుఁ దెలి
యరాని, మహిమాఢ్యుఁడు-మహిమచే నొప్పువాఁడు, సురవాచంయమివరుఁడు - దేవర్షి

చంద్రుఁడు, ఈ కర్తృపదమునకు 100వ పద్యమునందలి 'కొనియాడి యరిగె' నను క్రియతో నన్వయము, చతురవాచాప్రౌఢిన్-నేర్పుగలమాటల గారవముతో.

పాద భ్రమకము

క. ధీర శయనీయశరధీ
 మారవిభానుమతమమత మనుభావిరమా
 సారసవననవసరసా
 దారదసమతారహారతామసదరదా 92

(వ్యా) ధీర-పండితుఁడా (సర్వజ్ఞుఁడా యనుట) శయనీయశరధీ—శయనీయ-పడకగా నుండెడు, శరధీ-సముద్రముగలవాఁడు, (జలనిధిశయనుఁడనుట), మార .. .మమత—మార-మన్మథునియొక్క, విభా-కాంతికి, అనుమత - సమ్మతమైన (సమానమైన), మమత-అభిమానము గలవాడా (శరీరసౌందర్యముగలవాఁడని భావము), మనుభావిరమా—మను - మననముచేత, భావి-కలిగెడు, రమా-సంపద గలవాఁడా, (లేదా) మను-మనుష్యకోటి, భావి-కొనియాడెడు, రమా - లక్ష్మిదే`గలవాఁడా యని యర్థాంతరము, సారసవననవసారసా—సార-శ్రేష్ఠమైన, సవన-యజ్ఞము ౹ందు, నవ సరసా-(శ్రేష్ఠుఁడైన) రసికుఁడైనవాఁడా (యజ్ఞభోక్తయనుట), దారదసమతారహార—దారద-పాదరసమునకు, సమ-సమానమైన; తారహార - స్వచ్ఛమైన ముత్యాలహారము గలవాఁడా, (అతిధవళమైన ముక్తాహారము గలవాఁడా యనుట)

ఇక్కడఁ బ్రాచీనముద్రితము లగు గ్రంథములలో "తారతార" యను పాఠ ము కానంబడియెడు దానికిని నిదే యర్థము (తార-ముక్తాహారము)

తామసదరదా-తామస-దుష్టులకు, దరదా-భయమును గలిగించువాఁడా

ఈపద్యమురచన పాదభ్రమక మనంబడును అనఁగాఁ బరిపాదమును త్రిప్పి చదివినను నదే పాద మేర్పడును గాన నీపద్యము పాదభ్రమక మనఁబడును

ఇదియే ప్రతిలోమానులోమపాద మనఁబడును

(వి) ఇచట శబ్దచిత్రరచనలం గుఱించి యించుక ప్రస్తావింపఁబడుచున్నది —

యమకము, నిరోష్ఠ్యము, ఏకాక్షరి ద్వ్యక్షరి, అనులోమవిలోమము, గర్భకవిత్వము, బంధకవిత్వము మొదలగు శబ్దచిత్రరచన లనేకంబు లని యాలంకారికు లందఱును జెప్పియున్నారు

"శబ్దచిత్రం వాచ్యచిత్రమవ్యంగ్యం త్వవరం స్మృతమ్" అని కావ్యప్రకాశిక యందు మమ్మటాచార్యుఁడు

యమకమును గుఱించి యాచార్యదండికావ్యాదర్శమునందు

"ఆవృత్తిం వర్ణసంఘాతగోచరాం యమకం విదుః

తత్తు నైకాంతమధురం తతః పశ్చాద్విధాస్యతే"

అని చెప్పెను అనఁగా యమకము కఠంబు మధురంబుగాదనియుఁగావున దానిం బిమ్మట నిరూపింతుననియు నర్థము. ఆదికాలంబునుండి సంస్కృతకవులును దదితరకవు లును శబ్దాలంకారములను చిత్రములను గ్వాచిత్కముగాఁ బ్రయోగించుచువచ్చిరి.

వాల్మీకిమహర్షి రామాయణంబున సుందరకాండమునందుఁ బంచమసర్గ మంతయు నంత్యప్రాసనియమంతోఁ జెప్పెను కాళిదాసుఁడు రఘువంశమున నవమ సర్గమంతయు యమకయుతంబుగా రచియించెను పిదప భారవి మాఘుఁడు మున్నగు మహాకవులు శబ్దచిత్రంబులగు బెల్లుగాఁ గల్పించిరి

ఆచార్యదండి యనేకవిధములగు యమకభేదములను విపులముగా నుడివి వాని కుదాహరణము లిచ్చియున్నాఁడు. గోమూత్రికాబంధమును సర్వతోభద్ర బంధమును నేకాక్షరద్వ్యక్షరరచనలను స్వరనియమరచనలను నిరూపించియున్నాఁడు తనదశకు మారచరిత్రమునం దుత్తరపీఠికయందు సప్తమోల్లాసమంతయు నిరోష్ఠ్యముగా వ్రాసెను.

భారవి తనకిరాతార్జునీయమునందు 15వ సర్గయందు శబ్దచిత్రరచన లనేకములు గావించెను.

"ససాసిః సాసుసూః సాసో యేయా యేయా యయాయయః

లలౌలీలాం లలోఽలోలః శశీశశిశుశీః శశన్"

ఇది యేకాక్షరపాదము (15-5)

ననోననున్నో నున్నోనో నానానానాననానను

నున్నోఽనున్నో ననున్నేనో నానేనానున్ననున్ననుత్"

ఇది యేకాక్షరశ్లోకము (15-14)

"దేవాకానినికావాదేవాహికా స్వస్వకాహివా

కాకారేభభరే కాకా నిస్వభవ్య వ్యభస్వని"

ఇది సర్వతోభద్రబంధము (15-25)

"వికాశమీయుర్జగతీశమార్గణాః

వికాశమీయుర్జగతీ శమార్గణాః

వికాశమీయుర్జగతీ శమార్గణాః
వికాశమియుర్జగతీ శమార్గణాః"

ఇది సర్వత్రయమకము (15-52)

మాఘుఁడు తనశిశుపాలవధమహాకావ్యమునందు శబ్దచిత్రరచనలు విచ్చలవిడిఁ గావించెను

"జజౌజోజాజి జిజ్జాజీ తంతతోఽతితతాతితుత్,
భాభోఽభీభిభిభూభాభూ రారారిరరిరీరరః"

ఇది యేకాక్షరపాదశ్లోకము (19-3)

"సకారనానారకాస కాయసాదదసాయకా
రసాహవావాహసార నాదవాదదవాదనా"

ఇది సర్వతోభద్ర బంధము (19-27)

"సాసేనాగమనారంభే రసేనాసీదనారతా
తారనాదజనామత్త ధీరనాగమనామయా"

ఇది మురజబంధము (19-29)

"నానాజావవజానానా సాజనౌఘఘనౌజసా
పరానిహాఽహానిరాపతాన్వియా తతయావ్వితా"

ఇది ప్రతిలోమానులోమపాద శ్లోకము (19-40)
ఇదియే పాదభ్రమక మనంబడును

"ప్రవృత్తే వికసద్ధ్వానం సాధనేప్య విషాదిభిః
వవృషె వికసద్ధ్వానం యుధమాప్య విషాణిభిః"

ఇది ద్వ్యక్షశ్లోకము. (19-46)

'సీలే నానాలవలిన నిలీనోల్లలనాలినా,
లలనా లాలనేనాలం లీలాలోలేనలాఽనా'

ఇది ద్వ్యక్షరశ్లోకము. (19-84)

"దాదదోదుద్దదుద్దాదీ దాదాదో దూదదీదదోః
దుద్దాదందదదేదుద్దే దదాదదదదోదదః"

ఇది యేకాక్షరశ్లోకము (19-114)

"సత్వంమానవిశిష్ట మాజిరభసా దాలంభ్య భవ్యఃపురో
లబ్ధాఘక్షయశుద్ధిరుద్ధురతర శ్రీవత్సభూమి ర్ముదా

ముక్త్వాకామమపాస్తభీః పరమృగవ్యాధస్సనాదంహరే
రేకాస్త్రై స్సమకాలమభ్రముదయీరోపై స్తదా తస్తరే"

ఇది చక్రబంధము (10-120)

శబ్దచిత్రముల నధమం బని చెప్పిన ధ్వన్యాలోకకర్త యగు నానందవర్ధనాచార్యుఁడే తన దేవీశతకమునం దనేక చిత్రరచనలు గావించియున్నాఁడు

"యయాయాయాయ్యయాయాయాయంయోయాయంయేయయైయయాం
యయుయాయియయేయాయ యయేఽయాయాయయాయయున్"

ఇది యేకాక్షరశ్లోకము.

"తితానయాయానతాజి తారసాతతసారతా
నసావనానావసాన యాతనారిరినాతయా"
"సావష్టాశవర్ణ్యానత విభవితనుర్యావలక్ష్మవభాసా
జానానస్యాశయప్రాసవనశిసవనప్రాయశస్యానజా
సాతంవర్మానస్థారహసిరసిహరస్థానసర్మావతంసా
సాయాదక్షారణత్రామతనమునతమత్రాణరక్షారయాసా"

ఇది ప్రతిపాద ప్రతిలోమానులోమ శ్లోకము.
ఇదియే పాదభ్రమకము.

ఇంకను నుదాహరణంబులు గ్రంథవిస్తరభీతిచేఁ జూపఁబడవయ్యె

ఆంధ్రమహాకవులును స్వల్పముగా షేకయమకాదిశబ్దచిత్రంబులను బ్రయోగించియున్నారు

"ద్రోణము గాంచె నిర్జరవధూజనమంగళగేయవిస్ఫుర
ద్రాణము దీపరాజిరచిరస్ఫురదోషధిసత్త్వకల్పిత
త్రాణము రత్నదీధితివిరాజితహాటకసానుమండలీ
కోణము నద్భుతంబిగురుకూటవికస్వరధాతుశోణమున్"

భాస్కరరామాయణము, యుద్ధకాండము.

మణిఘృణిగణయుతరశనా, ఝుణఝుణితాగణితరణిత చరణాంచితభూ
షణఘోషణరదనవిచ, క్షణకంకణకింకిణీకఝుంకృతు లారన్"

భాస్కరరామాయణము, బాలకాండము.

బమ్మెరపోతన భాగవతమునందు శబ్దాలంకారములు బహుళముగాఁ బ్రయోగించి యున్నాఁడు,

'పావనములు దురితలతా, లావనములు నిత్యమంగళ ప్రాభవసం
జీవనములు లక్ష్మీసం, భావనములు వాసుదేవపద సేవనముల్ '

—భాగవతము, స్కంధము 1.

'విరియుఁ గువలయంబు విధపథంబు దలిర్చు
నెసఁగుభువనభంగ మీవు వొలయ
మలయవలదు పవన జలదవేణికలపై
మలయవలదుపవనవలయభవన'

—వసుచరిత్ర, ఆ 4

'కుందఁదముపరపాదప, వేదండము పరమపతిమవిహసితపురభి
త్కోదండము భవదీయభు, జాదండమునన్ ఘటింప జయమగు నాజిన్'

—వసుచరిత్ర ఆ 6

ఆధునికకవులు శబ్దచిత్రరచనలను బహుళముగాఁ గావించియున్నారు
కేవల వేదాంతగ్రంథ మగు సీతారామాంజనేయసంవాదమునందు -

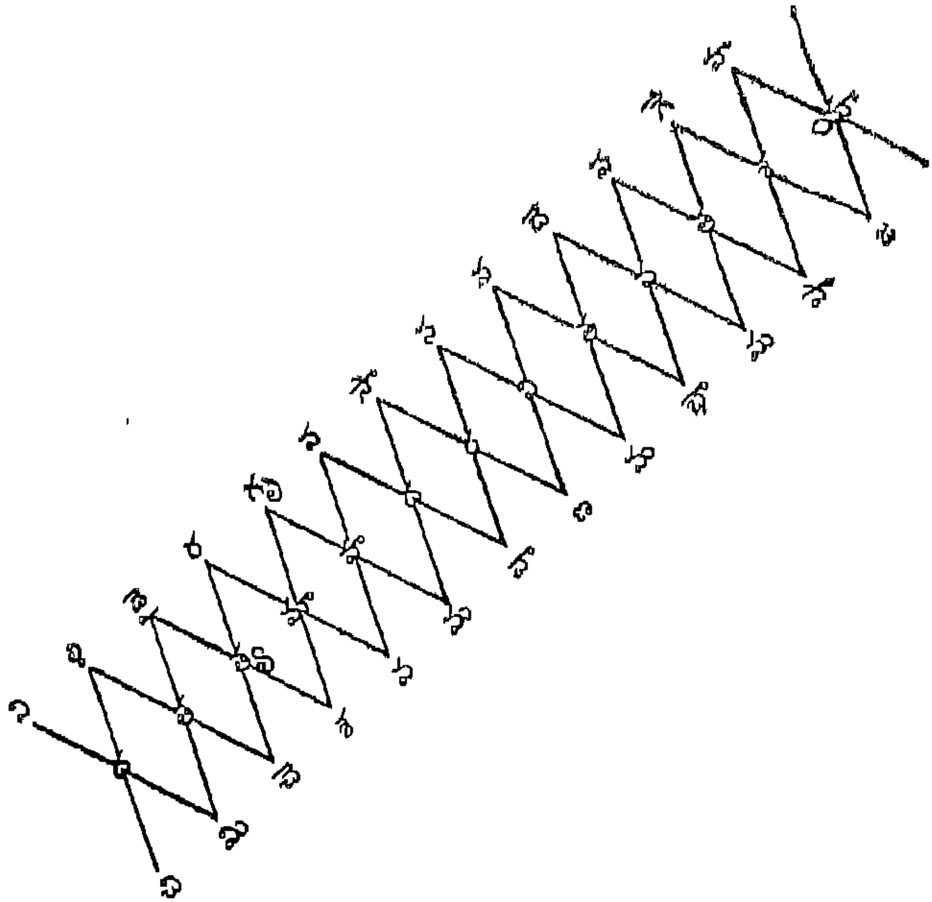
'క నానానూనుని ననిన న్నే నేనన నిన్ను నన్ను నేనమననినన్,
నేమను నేనన్నానా నేనును నిన్నని నన్ను నిను నేనననా"

అని యేకాక్షరపద్యము గలదు. ప్రబంధరాజశిరోభూషణ వేంకట విజయవిలాస మను కావ్యము సకలవిధము లగు శబ్దచిత్రరచనలతో నిండియున్నది క్లేశకరంబును సరసార్థభావహీనంబును గేవలశబ్దవైచిత్ర్యమాత్రఫలంబును నగు శబ్దచిత్రరచన యుత్తమకావ్యము కాకున్నను జదువరులకు రుచిభేదము గలుగుటకును గొందఱికదియిష్ట మగుటంజేసియు నీరచనావైచిత్రిని మహాకవులును దమయుత్తమకావ్యములలోఁ గ్వాచిత్కముగాఁ గావించియున్నారనియు నంతమాత్రమున నుత్తమకావ్యత్వమునకు హాని వాటిల్లదనియుఁ దెలియవలయు

ఇంక దీనిని విస్తరింపనేల.

గోమూత్రికాబంధము

క. విదళితదైత్యా రమాగృహ
పదసారసవినత దేవ పతగేశహయా
చిదమిత చైత్యాశమావహ
మదవారణ విమతభావ మతపాశజయా.

(వ్యా) విదళితదైత్య-నలుకఁబడిన రాక్షసులు గలవాఁడా (రాక్షసులను జంపినవాఁడా యనుట), రమాగృహ-లక్ష్మికి నివాసస్థానమైనవాఁడా, పదసారసవినతదేవ పదసారస-పాదకమలముల యందు, వినత-నమస్కరించుచున్న, దేవ-దేవతలుగలవాఁడా, పతగేశహయా-పక్షీంద్రమును వాహనముగాఁ గలవాఁడా, చిదమిత—చిత్-జ్ఞానముచేత, అమిత-అప్రమేయుఁడా, (అప్రమేయ జ్ఞానస్వరూపుఁడా యనుట), చైత్యశమావహ—చైత్య-జీవులకు, శమ-శాంతిని, అవహ-కలుగఁజేయువాఁడా, మదవారణ-మదమును ద్రోఁగొట్టువాఁడా (అహంకారమును ద్రోఁగొట్టువాఁడనుట); విమతభావమతపాశజయా-విరుద్ధములగు భావములు మతములు పాశములు (బంధములు) వీనినిజయించినవాఁడా, విరుద్ధభావములు-కామక్రోధాదులు, విరుద్ధమతములు-నాస్తికాదులు;

విరుద్ధపాఠములు-భయసంశయజుగుప్సాదులు

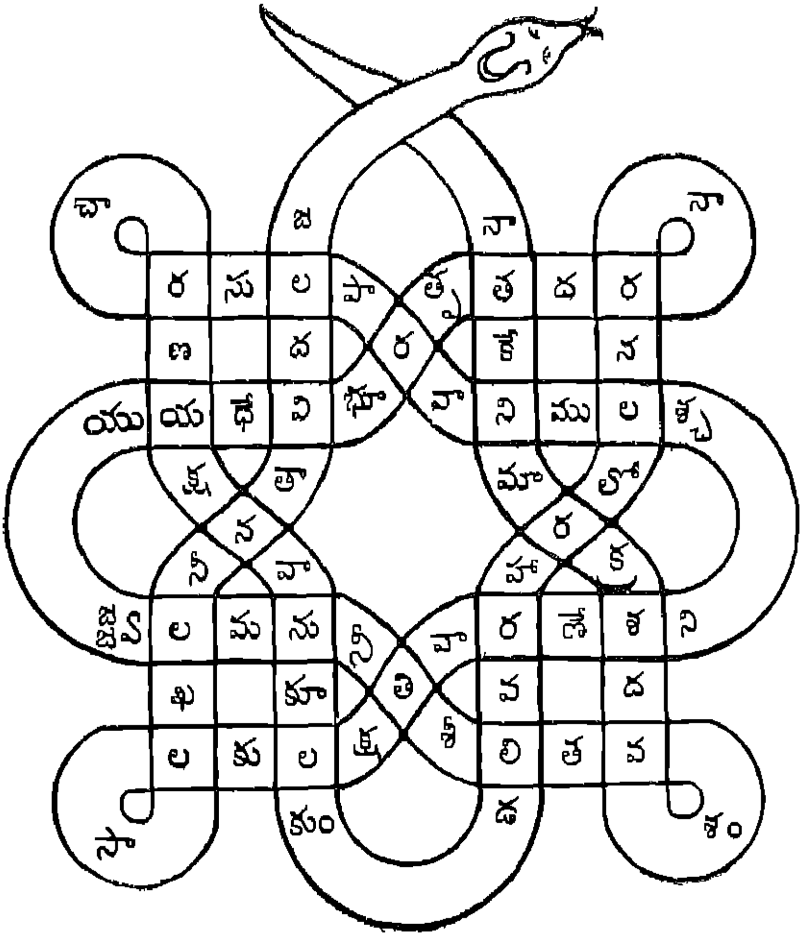
ఇది గోమూత్రికా బంధము దీని యుద్ధారము —

తే॥ మొనసి గోమూత్రరేఖలమూఁదు, వలయుపదములు నాలుగంక్రమునను వ్రాసి
చదివిరేనియు సుకవులు సమ్మదమున, ధాత్రిగోమూత్రికాఖ్యబంధంబు దనరు.

శ్లో॥ వర్ణానా మేకరూపత్వం య ద్యేకాంతర మర్ధయోః
గోమూత్రికేతి త త్ప్రాహు ర్దుష్కరం తద్విదో విదుః

—అని కావ్యాదర్శమున దండి

నాగబంధము

చ. జలదవితాననీల ఖలసాలకులక్షతివారణేశ ని
శ్చలమునివారపాల సురచారణయక్షనవానుకూల కుం
డలివరహారలోల నరనారదతత్పర భూవిధేయ యు
జ్జ్వలమనునీతిశీలితవశంవద శక్రరమానికేతనా. 94

(వ్యా) జలదవితాననీల—జలద - మేఘములయొక్క;వితాన-సమూహముల వలె;నీల-నీలవర్ణుఁడా;ఖల . . . వారణేశ—ఖల - దుష్టులనెడు,సాలకుల - చెట్లసమూహములను;క్షతి - నశింపజేయు;వారణేశ - గజేంద్రమా;నిశ్చలమునివారపాల నిశ్చంచలింపని;(అనఁగా నిశ్చలమనస్సులు గల);మునివార-మునిబృందములను;(అనఁగా యోగీశ్వరులను),పాల-రక్షించువాఁడా;

నిశ్చలమనస్కులే యోగులు యోగ మనఁగాఁ జిత్తవృత్తినిరోధము అనఁగాఁ జిత్తైకాగ్ర్యహేతువగు నుపాసనము యోగి సంకల్పములను సన్న్యసింపవలయు.

'న హ్యసన్న్యస్తసంకల్పో యోగీ భవతి కశ్చన" అని భగవంతుం డగు శ్రీకృష్ణుఁడు చెప్పి యోగిలక్షణములను నిట్లు నుడివెను

జితాత్మనః ప్రశాంతస్య పరమాత్మా సమాహితః
శీతోష్ణసుఖదుఃఖేషు తథా మానావమానయోః
జ్ఞానవిజ్ఞానతృప్తాత్మా కూటస్థో విజితేంద్రియః
యుక్త ఇత్యుచ్యతే యోగీ సమలోష్టాశ్మకాంచనః
సుహృన్మిత్రార్యుదాసీన మధ్యస్థద్వేష్యబంధుషు
సాధుష్వపి చ పాపేషు సమబుద్ధి ర్విశిష్యతే

—భగవద్గీత, అ ౬.

సుర...కూల—సురలు చారణులు యక్షులు వీరికి హితము సేయువాఁడా; కుండలివరహారలోల—కుండలివర-వాసుకిని;హార-హారముగాఁగలపరమశివునియందు;లోల-ఆసక్తుఁడా;(హితుఁడా యనుట);(కుండలి - సర్పము),నరనారదతత్పర-నరుఁడు నారదుఁ డను ఋషులయెడ నాదరము గలవాఁడని భావము,భూవిధేయ-భూమికి విధేయుఁడా,(అనఁగా భూదేవికి వశుఁడనుట),ఉజ్జ్వల. . వశంవద—ఉజ్జ్వల - ప్రకాశించుచున్న,మనునీతి-మనువుయొక్క హితోపదేశములందు,(అనఁగా వాని నాచరించుటయం దనుట),శీలిత-స్వభావముగలవారికి, వశంవద-విధేయుఁడా,(అనఁగా నట్టివారికిఁ బ్రసన్నుఁడని భావము),శక్రరమా-దేవేంద్రునియైశ్వర్యమునకు,నికేతనా-స్థానమైనవాఁడా,(అనఁగా దేవేంద్రునివంటిభోగము కలవాఁడా.)

ఇది నాగబంధము. దీని యుద్ధారము.—

ఇలతో నెనుబదినాలుగు, నిలయంబులు నగుఁ బయోదనిభనీలాంగా

మెలిగొన్న పామువలె వెలుఁప లగున్ దలతోఁక నాగబంధంబునన్.

—అని అప్పకవీయము.

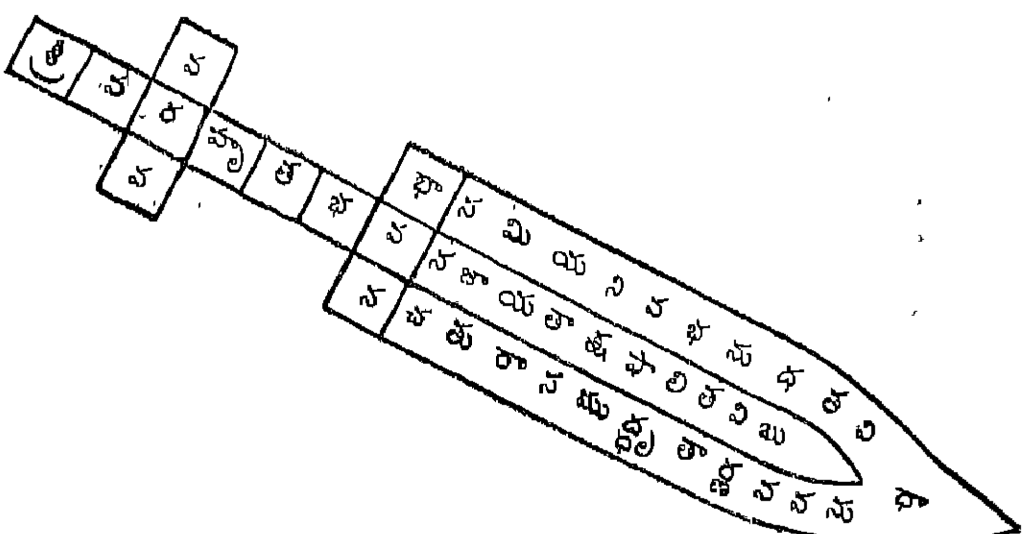
చ. సరిగా నల్ నవకోష్ఠముల్ నెఱపి దాసందంశరీతిం బర
స్పరరేఖల్ గదియించి పార్శ్వము లధోభాగంబు కోణంబులుం
బరివేష్టింపఁగఁ జుట్టి పుచ్ఛముఖముల్ ప్రాగ్రేఖలం దీర్చి స్ర
గ్ధరయో చంపకమాలయో యొగి నిదంగా నాగబంధంగున్.

—అని ప్రబంధసంబంధబంధనిబంధనగ్రంథము.

ఛురికాబంధము

క. శ్రీవర వరవరహృతభవ
భావన వనజాయతాక్ష పాలితవిబుధా
భావితదనుభవ నియమిన
భావనచతురాసముద్ధృతార్ణవవసుధా 95

(వ్యా) శ్రీవర-లక్ష్మీదేవికి వరుఁడా, వర-భావన—వర-శ్రేష్ఠమైనఁ(మహిమవంతమైన), వర-దేవతాప్రాప్తము లగు ప్రసాదములచేత, హృత - హరింపఁబడిన, భవభావన-సంసారచింతలు కలవాఁడా, (అనఁగా భక్తులకు వరము లొసంగి వారిసంసృతిక్లేశములను బోఁగొట్టువాఁడని భావము, వనజాయతాక్ష-కమలములవలె విశాలములగు కన్నులు గలవాఁడా, పాలితవిబుధా-రక్షింపఁబడిన దేవతలు కలవాఁడా, భావిత దనుభవ-

ధావిత-తఱుమఁబడిన, దనుభవ - రాక్షసులు కలవాఁడా, నియమి .. చతురా—నియమి-మునులయొక్క,సభా-మొత్తములను,అవన-రక్షించుటయందు, చతురా-సమర్థుఁడైనవాఁడా,సముద్ధృతార్ణవవసుధా —సముద్ధృత-పైకెత్తఁబడిన, అర్ణవవసుధా - సముద్రమండలి భూమి కలవాఁడా,(అనఁగాసముద్రమున మునిగినభూమిని పై కెత్తినవాఁడా యనుట);వరాహావతారకథ యిచట సూచితము

ఇది ఛురికాబంధము (ఛురికా-కత్తి) దీని యుద్ధారము —

చరణాంత్యవర్ణమొక్కటి, చరణయుగాద్యంబు జేసి సరసులు మూమ్మా
రిరుగడలమధ్యమొకటిగఁ, బరుజులగదియింప ఖడ్గబంధం బొనరున్.

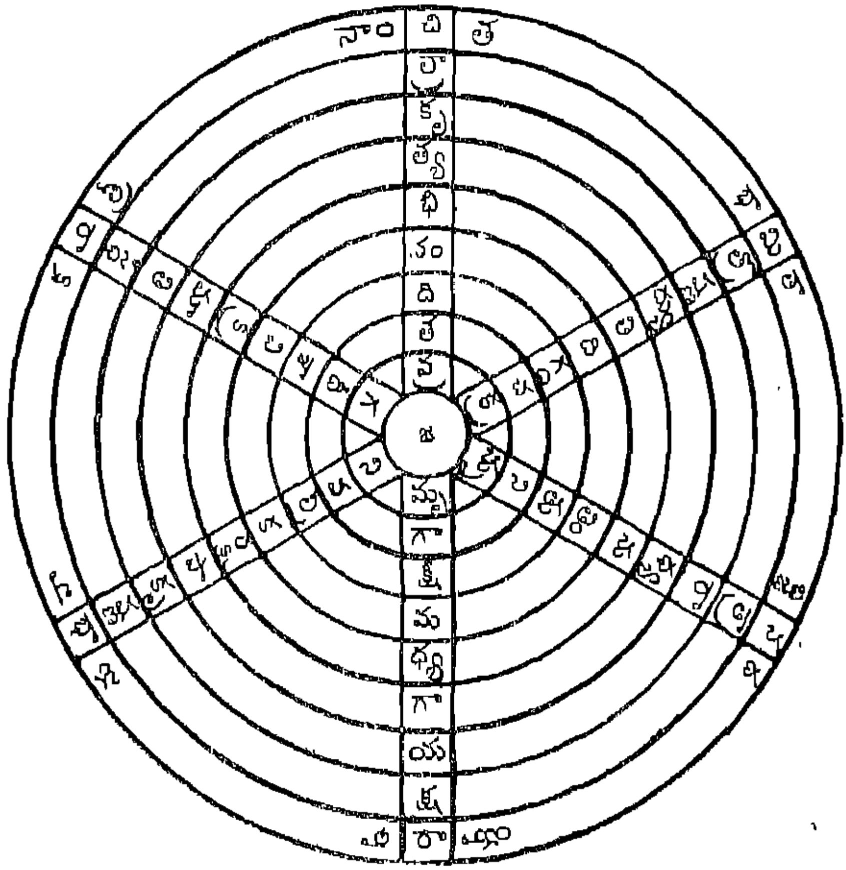
—అప్పకవి

ఈపద్యమున మొదటి పాదమున 'శ్రీవర వరపదహృత' యనియే యన్నిగ్రంథములలోను బాఠము కానంబడుచున్నది పదహృత యని యన్నచో ఛురికాబంధమున నక్షరవ్యావృత్తి భంగమగును గాన 'వరహృత' యనియే కవి వ్రాసియుండనోపు నని యూహించి యట్లు సవరించితి

చక్రబంధము

శా. చిత్రాకృత్యభినందితవ్రజమృగాక్షీమధ్యగా యక్షరా
మిత్రోష్ణద్యుతిదిగ్ధచక్ర జనివల్మీకర్క్ష పా కృష్ణభా
సత్రారాధ్య నుతింతు నిను జగదీశా విక్రమాతిస్థిరా
రాత్రీనాంచితభామితాబ్జ సదయా రాధాసుఖావాకరా 33

(వ్యా) చిత్రా .....మధ్యగా—చిత్రాకృతి - చిత్రమైన యాకారములచేత, అభినందిత-సంతోషపెట్టఁబడిన; వ్రజమృగాక్షీ-గొల్లవనితలయొక్క, మధ్యగా-మధ్యమును బొందినవాఁడా, (వారినడుమనుండువాఁడా యనుట), అక్షరా-నాశరహితుఁడా; మిత్రో...చక్రమిత్ర - సూర్యునియొక్క, ఉష్ణద్యుతి - తీక్ష్ణకాంతులచేత; దిగ్ధ - పూయఁబడిన; చక్ర-చక్రాయుధముఁగలవాఁడా, అనఁగా-సూర్యకాంతులవలెఁ దేజరిల్లుచక్రము గలవాఁడా యనుట, జనివల్మీకర్క్షపా—జని—సంసారమనెడు; వల్మీక-పుట్టలకు, ఋక్షపా-భల్లూకపతియైనవాఁడా, (నశింపఁజేయువాఁడాయనుట), కృష్ణభా-నల్లనికాంతి గలవాఁడా' సత్రారాధ్య - యాగములందుఁ బూజింపఁదగినవాఁడా; జగదీశా-లోకనాయకా, విక్రమాతిస్థిరా - పరాక్రమచేత మిక్కిలి ధీరుఁడా; రాత్రీ...తాబ్జ—రాత్రీన (రాత్రి + ఇన) చంద్రునియొక్క; అంచిత-అందమైన; భా-కాంతులచేత; మిత-కొలువఁబడిన (అనఁగా బోల్పఁబడిన), అబ్జ-శంఖము గలవాఁడా, (అనఁగా చంద్రునికాంతులవలె ధవళమగుశంఖము గలవాఁడా యనుట); సదయా-దయతోఁగూడినవాఁడా, రాధాసుఖావాకరా—రాధా—రాధాదేవియొక్క; అనుభవ-

విభవములకు; మహిమములకు; ఆకరా-స్థానమైనవాఁడా; నిన్ను నుతింతున్.

ఇది చక్రబంధము ఉద్ధారము --

మ. పఱఁబైగాఁ బదిచుట్టునాఱుదళముల్ ప్రాగ్రేఖలం దీర్చి స్వా
హ్వయపత్న్యాహ్వయముఖ్యచిహ్నములు గన్పట్టంగఁ బాదత్రయా
శ్రయరేఖాంత్యపదాశ్రయాదివృతిగా శార్దూలవిక్రీడితా
హ్వయవృత్తంబు యథాక్రమంబుగ లిఖింపం జక్రబంధం బగున్

ఈ పద్యము రెండవపాదమున నన్ని పుస్తకములలోను 'జనివల్లీకర్షణా, యనియే పాఠ మున్నది. అట్లున్నచో యతిభంగ మగును. గాపున 'జనివల్మీకర్షణా' యని సవరించితిమి.

ఇందు మూఁడవచుట్టు 'కృష్ణరాయకృతి' యనియును నాలవచుట్టు నంది తిమ్మనకవి, యనియు వచ్చునట్లు కృతిపతిపేరును గవి పేరును బొందింపఁబడియున్నవి.

ద్వ్యాక్షరి

క మనమున ననుమానము నూ
నను నీనామ మను మననమును నేమ
మ్మున మాన నన్ను మన్నన
మమ మను నానామునీనమానానూనా 97

(వ్యా) నానామునీనమానానూనా—నానా - సకల, మునీన - మునిశ్రేష్ఠుల యొక్క, మాన-ప్రమాణములకు, అనూనా-అధికుఁడా, (అనఁగా ఋషులకందఱ కును నప్రమేయమైనమహిమ కలవాఁడనుట, మనమునన్-మనస్సునందు, అనుమాన మున్-సందేహమును, ఊనను-పెట్టను, 'సంశయాత్మా వినశ్యతి' అని భగవద్గీత, నీనా మమను-నీపేరనెడు, మను-మంత్రముయొక్క, మననమును-ధ్యానమును, నేమమ్ము నన్-నియమముతో; మానన్-వదలను, నన్నున్-అట్టి ఏకాంతభక్తుఁడ నగునన్ను, మన్ననన్-ప్రీతితో, మనుమను-మనుము + అను-జీవింపు మని చెప్పుము, అనఁగా ననుగ్రహింపుమా యనుట.

ఇది ద్వ్యక్షరకందము.

ద్వికంద క్రౌంచపద వృత్తము

అంకురిత శ్రీసంగభుజాంకా హరిహయమణిమదహరతనువర్ణా
సంకటకృద్దైత్యాశయశంకాజననిజచరిత శయధృతశంఖా
పంకజనాభా భంజితపంకా పరమపురుష భవపరిభవనామా
శంకరభావా కిసలయసంకాశపదయుగ కలశశరనిధిశయనా. 98

(వ్యా) అంకురిత...భుజాంకా—అంకురిత-మొలచిన, శ్రీ-లక్ష్మియొక్క, సంగ-కూడికవలని, భుజాంక-భుజచిహ్నము గలవాఁడా, అనఁగా లక్ష్మీదేవితోడి సంగముచే శుభరేఖలు భుజములయందుఁ గలవాఁడా యని భావము శ్రీసంగ-సంపదయొక్క కూడికగల యనియు నర్థము చెప్పవచ్చును. హరి.. తనువర్ణా—హరిహయమణి - ఇంద్రనీల మణులయొక్క; మద - గర్వమును; హర - పోఁగొట్టు, తనువర్ణా - దేహకాంతిగలవాఁడా; అనఁగా నీలవర్ణముగల శరీరకాంతిగలవాఁడా

యని భావము, సంకట . చరిత—సంకట కృత్-కష్టములను గలిగెంచెడు, దైత్య-రాక్షసులయొక్క, ఆశయ-కోరికలకు, శంకాజనన-సందేహమును బుట్టించు, నిజ చరిత-స్వకీయవృత్తాంతము గలవాఁడా, అనఁగా రాక్షసుల యాటోపము లోఁగొట్టు నడవడి గలవాఁడా యనుట, శయ-హస్తమునందు, ధృత ధరింపబడిన, శంఖా-శంఖము కలవాఁడా, పంకజనాభా - తమ్మిబొడ్డు కలవాఁడా, భంజితపంకా— భంజిత - పోఁగొట్టఁబడిన, పంకా-పాపము కలవాఁడా, పరమపురుషా-పురుషోత్తముఁడా భవపరిభవనామా—భవ-సంసారమును, పరిభవ-తిరస్కరించెడు, నామా-పేరు కలవాఁడా; అనఁగాఁ గృష్ణుని దివ్యనామమును వచించినంతమాత్రముననే జనులపాపములు నశించునని భావము

హరి ర్హరతి పాపాని దుష్టచిత్తైరపి స్మృతః
అనిచ్ఛయాపి సంస్పృష్టో దహత్యేవహి పావకః

శంకరభావా-శివుఁడుభావమునందుఁ గలవాఁడా, (శివునిధ్యానించువాఁడనుట,) కిసలయ . పదయుగ—కిసలయ చిగుళ్లతో, సంకాశ-సమానమైన, పదయుగ-పాదములు గలవాఁడా, కలశ . . శయనా—కలశశరనిధి-క్షీరసముద్రమునందు, (శరనిధి-జలనిధి,) శయనా-పవ్వళించువాఁడా.

ఇది ద్వికందక్రౌంచపదవృత్తము

క్రౌంచపదవృత్త లక్షణము

ప్రతి పాదమునకు భ మ స భ న న న య గణములును బదునొకండవయక్షరమును బందొమ్మిదవ యక్షరమును యతిస్థానములును గలది ఇందు రెండుకందపద్యము లిమిడియున్నని రెండేసిపాదము లొక్కొక్క కందపద్యముగాఁ జదువనగును ఇట్లు రచించుట గర్భకవిత్వ మనఁబడును

భుజంగప్రయాత గర్భ స్రగ్విణి

వాసుదేవా ఘనస్వచ్ఛ కాంతీ రమా
వాస వంశస్వరవ్యక్త వేదక్రమా
రాసలాస్యప్రకారప్రవీణోద్యమా
వాసవాదిస్తుతవ్యక్తనామా నమః ౧౧

(వ్యా) వాసుదేవా - వసుదేవుని పుత్రుఁడా, ఘనస్వచ్ఛకాంతీ—ఘన-మేఘమువంటి; స్వచ్ఛ - శుద్ధమైన, కాంతి - కాంతికలవాఁడా, రమావాస - లక్ష్మీదేవికి నివాస

స్థానమూ,వంశ...క్రమా — వంశ పిల్లనగ్రోవియొక్క,స్వర - నాదముచేత,వ్యక్త స్పష్టమైన;(తెలియఁబఱుపఁబడిన)వేదక్రమా-వేదములయొక్క వరుస కలవాఁడా, అనఁగా నద్దేవుని పిల్లనగ్రోవిస్వరములు వేదతుల్యములై యొప్పు నని భావము, రాస లాస్య .. ద్యమా—రాసలాస్య - రాసక్రీడయను నర్తనవిశేషముయొక్క, ప్రకార-విధమునందు,ప్రవీణ - చతురమైన,ఉద్యమా - ప్రయత్నముగలవాఁడా,(అతినతురముగా రాసక్రీడలు సలుపువాఁడా యని భావము),వాస నామా—వాసవాది-ఇంద్రుఁడు మొదలగువారిచేత,స్తుత-పొగడఁబడిన,వ్యక్త - స్పష్టమైన,నామ - నామ దేయము కలవాఁడా,నమః-నమస్కారము

ఇది భుజంగప్రయాతగర్భ స్రగ్విణి

స్రగ్విణీవృత్తలక్షణము—

ప్రతిపాదమునకు నాలుగు రగణములును సప్తమాక్షరము యతిస్థానమును గలది

భుజంగప్రయావృత్తలక్షణము—

ప్రతిపాదమునకు నాలుగు యగణములను సప్తమాక్షరము యతి స్థానమును గలది
(నమో యనుపదము మొదలుగాఁ జదివిన భుజంగప్రయాత మగును)

క అని చిత్రగతుల నవ్విభుఁ
గొనియాడి మునీంద్రుఁ డరిగె గోపవధూటీ
జనతావల్లభుఁడును మి
త్రనికాయముతోడ నిజపురంబున కరిగెన్. 100

(వ్యా) చిత్రగతులన్ - నానాప్రకారములుగా, కొనియాడి - స్తుతించి, స్తుతి యనఁగా గుణసంకీర్తనము, కేవల భగవన్నామోచ్చారణమును స్తుతియందుఁ జేరును

(వి) ఇచ్చట విష్ణునామసంకీర్తనమహిమముంగూర్చి యించుక లిఖింపఁబడుచున్నది -

హరినామసంకీర్తనము సర్వపాపహరంబనియు సర్వశుభప్రదాయకం బనియుఁ బురాణములు వక్కాణించుచున్నవి

'ధ్యాయన్కృతే యజన్యజ్ఞైస్త్రేతాయాంద్వాపరేఽర్చయన్
యదాప్నోతి తదాప్నోతి కలౌ సంకీర్త్య కేశవమ్,

—అని విష్ణుపురాణము.

మఱియుఁ బురాణవచనములు.—

ధ్యాయేన్నారాయణం దేవం స్నానాదిషు చ కర్మసు
ప్రాయశ్చిత్తం హి సర్వస్య దుష్కృతస్యేతి వై శ్రుతిః
అతిపాతకయుక్తోఽపి ధ్యాయ న్నిమిష మచ్యుతమ్
భూయ స్తపస్వీభవతి సంక్తిపావనపావనః
హరిర్హరతి పాపాని దుష్టచిత్తైరపి స్మృతః
అనిచ్ఛయాపి సంస్పృష్టో దహత్యేవ హి పావకః
జ్ఞానతోఽ జ్ఞానతోవాపి వాసుదేవస్య కీర్తనాత్
తత్సర్వం విలయంయాతి తో యస్థం లవణం యథా
హరే ర్నా మైవనామైవ నామైవ మమజీవనం
కలౌ నాస్త్యేవ నాస్త్యేవ గతి రన్యథా
స్తుత్వా విష్ణుం వాసుదేవం విపాపో జాయతే నరః
విష్ణోస్సంపూజనా న్నిత్యం సర్వపాపం ప్రణశ్యతి,

హరినామసంకీర్తనధ్యాననమస్కారాదులు హింసాదిరహితముగాఁ జేసిననే ఫలవంతమగు అట్లు చేయువాఁడే వైష్ణవుఁడు.

'నచలతి నిజవర్ణధర్మతోయ, స్సమమతిరాత్మసుహృద్విపక్షపక్షే
నహరతి నచహంతి కించుదుచ్చైః, స్థితమనసం తమవేహి విష్ణుభక్తమ్'
'విమలమతి రమత్సరః ప్రశాంత, శ్శుచిచరితోఽఖిలసత్త్వమిత్రభూతః
ప్రియహితవచనో స్తమానమాయో, వసతిసదాహృది తస్య వాసుదేవః

—అని భాగవతమున వైష్ణవలక్షణము చెప్పఁబడినది.

హరిసమర్చనము సర్వకామప్రదం బనుటకు మఱియుఁ గొన్ని పురాణవచనలుదాహరింపఁబడుచున్నవి:—

'యం యం కామ మభిధ్యాయే త్తం త మాప్నో త్యసంశయమ్
సర్వాన్ కామా నవాప్నోతి సమారాధ్య జగద్గురుమ్'
అవశేనాపి య న్నామ్ని కీర్తితే సర్వపాతకైః
పుమా న్విముచ్యతె సద్య స్సింహత్రస్తై ర్మృగైరివ
సకృత్ స్మృతోఽపి గోవిందో నృణాం జన్మశతైః కృతమ్
పాపరాశిం దహత్యాశు తూలరాశి మివానలః
ఏకోఽపి కృష్ణస్య కృతప్రణామో

దశాశ్వమేధావభృథేన తుల్యం
దశాశ్వమేధీ పునరేతి జన్మ
కృష్ణప్రణామీ న పునర్భవాయ'
కావునన్ మహాభారతమునందుఁ గడపట
'ఆలోడ్య సర్వశాస్త్రాణి విచార్య చ పునఃపునః
ఇదమేకం సునిష్పన్నం ధ్యేయో నారాయణ స్సదా'
అని భగవంతుఁ డగు వ్యాసుఁడు నుడివి యమ్మహేతిహాసమును ముగించెను

చ. నిజపురి కేగుదెంచి ధరణీధరుఁ డప్పుడు భోజరాజధ
ర్మజకురునాథముఖ్యమహిమండలనాథులఁ దక్కుఁగల్గు బ
న్ధుజనులఁ గల్పకద్రుమజనూతనదివ్యవిభూషణాంబర
వ్రజము లొసంగి పీడ్కొని నిరంతరసౌఖ్యరసైకలోలుఁడై 101

సుగమము

క. తలిరులతుదఁ జినుకులు జల
జల వడియఁగఁ దడిసి మెలఁగుచలికరువలి ను
న్నొలపమున విరియుపరువపుఁ
దొలు మొగడలవలపుదెలుపు తోఁటలలోనన్ 102

(వ్యా) తలిరులతుదన్-చిగుళ్ల కొననలనుండి, చినుకులు-జలబిందువులు, జలజలన్-జలజలమని, వడియఁగన్-రాలఁగా, తడిసి, మెలఁగు-సంచరించు, చలికరువలి-చల్లని మలయమారుతముయొక్క, నున్నొలపమునన్-మృదుప్రసరణముచేత, విరియు-వికసించుచున్న, పరువపు-ప్రాయము గల; తొలుమొగడల-మొదట వేసిన మొగ్గలయొక్క, వలపు-పరిమళమును, తెలుపు-ప్రకటించు, తోఁటలలోనన్-ఆరామములందును.

ఈ వాక్యమునకు 105 వ పద్యమునందలి 'యోలలాడుచుండె' నను క్రియాపదముతో నన్వయము.

ఈపద్య మంతయు నచ్చ తెలుఁగుపదములతోడను సర్వలఘువులతోడను మనోహరముగాఁ గూర్పఁబడినది

అలంకారము—వృత్త్యనుప్రాసము.
కావ్యగుణములు: ప్రసాదము-మాధుర్యము-సౌకుమార్యము.

క. దరదళదంబుజముకుళో
దరదళమిళదళికులచ్ఛదప్రహతిసర
త్పరసరసరజోధూసరపరి
సరసరసీతీరకుంజసదనస్థలులన్ 103

(వ్యా) దర-కొంచెముగా; దళత్-వికసించిన; అంబుజముకుళ-తామరమొగ్గల యొక్క, ఉదరదళ-నడురేకులయందు; మిళత్-కూడుకొనిన, అళికుల - తుమ్మెదల గుంపులయొక్క, ఛద-ఱెక్కలయొక్క; ప్రహతి-ప్రహతి-తాఁకుడులచేత (కొట్టుటచేత) సరత్ - జాఱుచున్న; సరస - రసవంతమైన 'రజః - పరాగముచేత; ధూసర - బూడిద వర్ణముగా నైన పరిసర-చుట్టుప్రక్కలనుండు, సరసీతీర-కొలఁకుగట్టులందలి; కుంజసదనస్థలులన్-పొదరింటి ప్రదేశములందును ఇది యొక పెనసమాసము.

ఈ వాక్యమునకును 105 వ పద్యమునందలి 'యోలలాడుచుండె' నను క్రియాపదముతో నన్వయము ఇది కేవలసంస్కృతపదములతో మనోజ్ఞముగా రచింపఁబడినది.

అలంకారములు కావ్యగుణములు పైయట్లు, యమకమును నరయునది

క. మరకతగోమేదకపు
ష్యరాగవిద్రుమవిదూరసంభవముక్తా
హరినీలవజ్రకురువిం
దరత్నమయకృతకభూమిధరకందరలన్ 104

(వ్యా) విద్రుమ-పగడము, విదూరసంభవ-వైదూర్యము, కురువింద - కెంపు కృతకభూమిధర-కృతకాద్రులయొక్క, కందరలన్-గుహలయందు

ఈ వాక్యమునకును 105 వ పద్యమునందలి 'యోలలాడుచుండె' నను క్రియాపదముతో నన్వయము.

సీ. భోజకన్యాసరిద్రాజహంసము సత్య
భామాశుకీకేళిపంజరంబు
జాంబవతీనిశా చంద్రోదయంబు కా
ళిందీసరోజినీందిందిరంబు

భద్రాకలాపినీప్రావృడంబుదము సు
దంతారసాలలతాపికంబు
మిత్రవిందావనీచైత్రాగమము లక్ష
ణాహారయష్టికానాయకంబు
తే. షోడశసహస్రకామినీస్తోమధేను
కారిరంసామదోత్కటవారణేంద్ర
మనఁగ సౌఖ్యాంబునిధి నోలలాడుచుండెఁ
గృష్ణుఁ డఖిలావనైకవర్తిష్ణుఁ డగుచు 105

(వ్యా) భోజకన్యా-రుక్మిణియనెడు, సరిత్-నదికి, రాజహంసము - రాయంచయగువాఁడును; సత్యభామా - సత్యభామయనెడు, శుకీ - ఆఁడుచిలుకకు; కేళిపంజరంబు - క్రీడించు గూఁడగువాఁడను, జాంబవతీ - జాంబవతియనెడు; నిశా - రాత్రికి, చంద్రోదయంబు - చంద్రోదయమగువాఁడును, కాళిందీ - కాళింది యనెడు, సరోజినీ-తమ్మితీఁగకు, ఇందిందిరంబు-తుమ్మెదయగువాఁడును, భద్రా - భద్ర యనెడు, కలాపినీ- ఆఁడునెమలికి, ప్రావృడంబుదము - వర్షాకాలపు మేఘ మగువాఁడును; సుదంతా-సుదంతయనెడు, రసాలలతా-తియ్యమామిడితీఁగకు (చెట్టునకు), పికంబు-కోయిలయగువాఁడును, మిత్రవింద-మిత్రవింద యనెడు, వనీ-వనమునకు, చైత్రాగమము-వసంతునిరాకయగువాఁడును, లక్షణా-లక్షణ యనెడు, హారయష్టికా-ముత్యాలహారమునకు,(యష్టి-కఱ్ఱ,కఱ్ఱవలెఁ బొడవుగా నుండుటవలనహారయష్టియనిపేరు), నాయికంబు-నాయకమణియగువాఁడును, షోడశ వారణేంద్రము — షోడశసహస్ర-పదారువేవురైన, కామినీ-వలపుగల యువతులయొక్క, స్తోమ-గుంపులనెడు; ధేనుకా-ఆఁడేనుఁగులతోడ, 'కరిణీధేనుకా వశా" యనియమరుఁడు,రిరంసా-(రంతుమ్ + ఇచ్ఛా; సన్నంతము)క్రీడింపవలయునని యిచ్ఛగలిగిన,మదోత్కట-మదాతిరేకముగల,వారణేంద్రము-గజేంద్ర మగువాఁడును, అనఁగన్- అనునట్లు, కృష్ణుఁడు-, అఖిలా .... డగుచున్—అఖిల-ఎల్లవారిని, అవన-రక్షించుటయందు, ఏక - ముఖ్యముగా, వర్తిష్ణుఁడగుచున్-వర్తించుస్వభావము కలవాఁడై; సౌఖ్యాంబునిధిన్ - సుఖసాగరమునందు; ఓలలాడుచుండెన్ - తెలియాడుచుండెను, వినోదముగా విహరించుచుండెను. అనఁగా నిరవధి కానందమును బొందుచుండె నని భావము

అలంకారము రూపకాంతర్గతరూపకము
వర్తిష్ణు వనుటకు నుదాహరణము—
నిరాకరిష్ణూ వర్తిష్ణూ వర్ధిష్ణూ పరితోరణమ్
ఉత్పతిష్ణూ సహిష్ణూచ చేరతుః ఖరదూషణౌ
—అని భట్టికావ్యము-సర్గము ౫.

సీ. కౌశికగోత్రవిఖ్యాతుఁ డాపస్తంబ
సూత్రుఁ డార్వేలపవిత్రకులుఁడు
నందిసింగామాత్యునకును దిమ్మాంబకుఁ
దనయుండు సకలవిద్యావివేక
చతురుఁడు మలయమారుతకవీంద్రునకు మే
నల్లుండు కృష్ణరాయక్షితీశ
కరుణాసమాలబ్ధఘనచతురంతయా
నమహాగ్రహారసన్మానయుతుఁడు
తే. తిమ్మయార్యుండు శివపరాధీనమతి య
ఘోరశివగురుశిష్యుండు పారిజాత
హరణ మనుకావ్య మొనరించె నంధ్రభాష
నాదివాకరతారసుధాకరముగ. 106

(వ్యా) మలయమారుతకవీంద్రునకున్-మలయమారుతుఁ డను కవివరునకు; మేనల్లుఁడు-భాగినేయుఁడు, కృష్ణరాయ .... యుతుఁడు — కృష్ణరాయక్షితీశ-కృష్ణరాయమహీపతియొక్క, కరుణా-దయవలన, సమాలబ్ధ-పొందఁబడిన, ఘన-గొప్పవియగు, చతురంతయాన-పల్లకీలు, మహాగ్రహార-గొప్పయగ్రహారములు, (అనెడు) సన్మాన-బహుమతులతోఁ; యుతుఁడు-కూడినవాఁడు; అగ్రహారశబ్దమునకు వ్యుత్పత్తి— అగ్ర-బ్రాహ్మణభోజనమునకై, హార-రాజులు తమభూములనుండి హరించిన (అనఁగా వేర్పఱచిన) భూమి

ఈ యగ్రహారనామ మెద్దియో మనకుఁ దెలియరాకున్నది

తిమ్మయార్యుండు-తిమ్మయ యనుపేరుగల పూజ్యుఁడు, శివపరాధీనమతి-శివుని యందు వశమైనమనస్సు గలవాఁడు, (శివభక్తుఁ డనుట), 'శివపదాధీనమతి'యనిపాఠాంతరము. దానికి పరమశివునిచరణములయం దధీనమైన మనస్సు కలవాఁడని యర్థము

అఘోరశివగురుశిష్యుఁడు - అఘోరశివాచార్యులనెడివారికి శిష్యుఁడు, ఆదివాకరతారాసుధాకరముగన్-సూర్యుఁడు చంద్రుఁడు నక్షత్రములును నున్నంతకాలము, శాశ్వతముగా నుండునట్లు, ఆంధ్రభాషన్-తెలుఁగుబాసయందు, పారిజాతహరణ మను కావ్య మొనరించెన్, అని అన్వయము

శా. ఏకచ్ఛత్త్రితసర్వభూతల నృసింహేంద్రక్షమాభృత్తపః
పాకద్యోతితరూప మౌక్తికతులాభారప్రదానోన్నతా

కోకస్తన్యః సమాస్త్రసన్నిభ హరిత్కూలంకషోద్యద్యశ
శ్శ్రీః కర్ణాటమహీశ వైరికరిరాట్సింహ ప్రతాపోదయా 107

(వ్యా) ఏకచ్ఛత్రిత-ఏకచ్ఛత్రము గలదిగాఁ జేయఁబడిన—అనఁగా నేకచ్ఛత్రాధిపత్యమునకు లోఁబడిన, సర్వభూతల-సమస్త భూమండలములు గలవాఁడా; ఏకచ్ఛత్రాధిపతియనుట), నృసింహ రూప—నృసింహేంద్రక్ష్మాభృత్ - నరసింహరాజుయొక్క, తపః పాక - తపంబుటచే, ద్యోతిత - ప్రకాశించుచున్న, రూప - రూపము గలవాఁడా, (నరసింహయొక్క కుమారుఁడనుట) మౌక్తిక ..ప్రదానోన్నతా—మౌక్తిక - ముత్యములయొక్క, తులాభార ప్రదాన - తులాభారమును దానము చేయుటచే, ఉన్నతా-మహనీయుండా, కోక - సన్నిభ — కోకస్తనీ - వనితలకు; (చక్రవాకములవంటి గుబ్బలుగు స్తనములు గలది), అసమాస్త్రసన్నిభ-మన్మథునితో సమానమైనవాఁడా, హరిత్—మహీశ - హరిత్ - దిక్కులందు, కూలంకష - ఒరయుచున్న, (వ్యాపించుచున్న), ఉద్యత్ - అతిశయించుచున్న, యశశ్శ్రీ-కీర్తి సంపదలు కల్గిన; కర్ణాటమహీశ - కర్ణాటదేశాధిపతి; వైరి దయా—వైరి - శత్రువులనెడు; కరిరాట్ - గజశ్రేష్ఠములకు, సింహపరాక్రమస్ఫూర్తి కలవాఁడా

ఈ పద్యమునందు స్ఫురించు ధ్వనులు వివరింపఁబడుచున్నవి:—

"మౌక్తికతులాభార ప్రదానోన్నతా' - అనుటచే సత్యభామ పుణ్యకవ్రతము నాచరించినపుడు కృష్ణసహితంబుగాఁ గల్పద్రుమమును నారదమహర్షికి దానమిచ్చిన కథ స్ఫురించెడు.

'వైరికరిరాట్సింహప్రతాపోదయా'-అనుటచేఁ గృష్ణుఁడు శత్రుత్వముంబూటించునఁ దనతో యుద్ధముచేసిన దేవేంద్రుని జయించి విజయముఁ గాంచిన విషయము స్ఫురించెడు

క. భువనవిజయాఖ్యసంస
న్నవరత్నవిభాప్రభాతనలినాప్త రమా
ధవచరణకమలసేవా
ప్రవణమతీ వీరరుద్రపర్వతవజ్రీ 108

(వ్యా) భువన నలినాప్త—భువనవిజయమను పేరుగల; సంసత్-సభయందలి, నవరత్నవిభా - నవరత్నములయొక్క కాంతులకు, ప్రభాతనలినాప్త - బాలసూర్యుఁడా, బాలసూర్యాతపము మణులను శోభింపఁజేయు స్వభావము గలది కావున

రత్నపరీక్ష చేయువారు సూర్యోదయసమయమునందు రత్నగుణములఁ బరీక్షింతురు.

అనఁగా బాలసూర్యుఁడు రత్నమును ప్రకాశింపఁజేయునట్లు కృష్ణరాయమహారాజు భువనవిజయ మను పేరుగల తనకొలువుకూటమునందలి సభాసదుల మనంబులను వికసింపఁజేయువాఁడని భావము,రమా ..మతీ—రమాధవ-విష్ణువుయొక్క,చరణకమల-పాదారవిందములను,సేవా-భజించుటయందు, ప్రవణ-చతురమైన; మతీ-బుద్ధి గలవాఁడా; విష్ణుభక్తుఁడని భావము), వీర ....వజ్రీ—వీరరుద్ర—వీరరుద్రుఁ డనెడు, పర్వత-కొండకు, వజ్రీ-దేవేంద్రుఁడగువాఁడా,

'భువనవిజయాఖ్యసంసత్"-అనుటచేఁ గృష్ణుఁడు సర్వలోకములను జయించి సర్వోత్కృష్టుఁడై వర్తించుట సూచితము.

మంగళమహాశ్రీవృత్తము.

చిత్తజభిదంఘ్రియుగచింతనకళాధిగతజిష్ణుసమవైభవవిశేషా
విత్తరమణామరగవీతరణిభూజలదవిశ్రుతకరాంబురుహ గోష్ఠీ
నృత్తమణిరంగతల నీతిమనురాజనిభ నిర్భరదయారసపయోధీ
మత్తగజయూథమదమగ్నసుఖితాళిరవమాన్యగృహమంగళమహాశ్రీ

(వ్యా) చిత్తజ విశేషా — చిత్తజభిత్ - పరమశివునియొక్క;అంఘ్రియుగ - పాదద్వంద్వములను,చింతనకళా - ధ్యానించువిద్యచేత,అధిగత - పొందఁబడిన,జిష్ణుసమ - ఇంద్రునికి సమానమైన,వైభవవిశేషా-భోగాతిశయము గలవాఁడా,విత్త ...కరాంబురుహ—విత్తరమణ - కుబేరుఁడు,అమరగవీ - కామధేనువు,తరణిభూ-(సూర్యునికొడుకగు)కర్ణుఁడు,జలద - మేఘము,(వీరివలె);విశ్రుత - ప్రసిద్ధమైన,కరాంబురుహ - కరకమలములు గలవాఁడా,అనఁగా వారివలె హెచ్చుగ దానముచేయువాఁడాయని భావము;గోష్ఠీ - .రంగతల—గోష్ఠీ - సభలయొక్క (విద్వాంసుల సభలయొక్క),నృత్త-నర్తనమునకు,మణిరంగతల-రత్నమయమైన నాట్యస్థలమైనవాఁడా,అనఁగా విద్వాంసు లితని నాశ్రయించి యితనితో సరససల్లాపక్రీడలు గావించుచుందురని భావము;నీతిమనురాజనిభ — నీతి - ధర్మములవిషమై,మనురాజనిభ - మనురాజుతో సమానమైనవాండా,నిర్భరద యారసపయోధీ—నిర్భర - అధికమగు;దయారస - కరుణారసమునకు,పయోధీ - సముద్రమువంటివాఁడా,మత్త ... మంగళమహాశ్రీ—మత్తగజయూథ - మదపుటేనుఁగుల గుంపులయొక్క,మద - మదజలమునందు,మగ్న-మునిఁగినవై,సుఖిత - సుఖించుచున్న,అళి - తుమ్మెదలయొక్క,రవ - శబ్దములచేత,మాన్య - పొగడఁదగిన,గృహ - ధననముయొక్క,మంగళ-శుభమైన మహాశ్రీ-గొప్పసంపదగలవాఁడా,

అనఁగాఁ గృష్ణదేవరాయల గృహమునందు మదపుటేనుఁగులు కట్టఁబడియున్న వనియు వానిమదజలమునకై మధుకరనికరములు ముసరుచు సొంపుగ ఝుంకారములు సేయుచు సొగియుచుండుననియు నది సకలసంపదలచే విలసిల్లుచు నెప్పుడును మంగళములతోఁ దెలువారుచుండు ననియు భావము.

ఇందలి ధ్వనులు వివరింపఁబడుచున్నవి.—

'చిత్త జలధిదంభ్రియుగచింతనకళాధిగతజిష్ణుసమవైభవవిశేషా" — అనుటచేఁ బరమశివచరణస్మరణంబుచేయు భక్తులకు వాసవసమభోగములు చేకూరు నని ధ్వని స్ఫురించెడు

'నిర్భరదయారసపయోధీ"-అనుటచేఁ గృష్ణస్వామి శరణాగతుఁడైన యింద్రుని తప్పులుమన్నించి కల్పవృక్షమును దీసికొనుమనిచెప్పి తన యపారకృపారసంబును బ్రకటీకరించెనను ధ్వని స్ఫురించెడు,

"మత్త గజయూథమదమగ్న సుభితాళిరవమాన్య గృహమంగళమహాశ్రీ'-అనుటచే సత్యభామయుఁ గృష్ణుఁడును గృతకృత్యులై యవాప్తసకలకాములై వారును నెల్లవారును దమ గృహంబులు సకలమంగళములతో నెల్లసిరులతో నొప్పార నిరంతర సుభాన భవంబులఁ దొక్కుచు నలరారుచుండిరని ధ్వని స్ఫురించుచున్నది.

(ఎ) 'చిత్త జలధిదంభ్రియుగ. . . విశేషా"—

దీనిచేఁ గృష్ణరాయమహారాజు వైష్ణవమతావలంబియైనను శివద్వేషము బొత్తిగా లేనివాఁ డగుటయేకాక శంభుసేవాతత్పరుఁడనియుఁ దెలియవచ్చెడు కావుననే య మ్మహిపాలుఁడు విరూపాక్షము, శ్రీకాళహస్తి, చిదంబరము, రామేశ్వరము మున్నగు సుప్రసిద్ధ మహాశైవక్షేత్రములలోని దేవాలయములలో గోపురనిర్మాణము నైవేద్య దీపారాధనాదికైంకర్యములు నిరంతముగా జరుగుటకై భూదానములు మొదలగు ననేక కైంకర్యములుచేసెను ఆ వృత్తాంతము లందందుఁ గానంబడు శిలాశాసనములవలనను దామ్రశాసనములవలనను దెలియవచ్చుచున్నవి

ఈవృత్తము మంగళమహాశ్రీ యను పేరు కలది. ప్రతిపాదమునకు భ జ స న భ జ స న గ గ గణములును దొమ్మిది పదు నేడవయక్షరములు యతిస్థానములును గలది, ఈవృత్తము పేరును దీనికడపటఁ గవి పొందుపఱచియుండుట చమత్కారము.

ఇదియుంగాక గ్రంథాంతమునందును మంగళము సేయుట శుభప్రదము కావున మంగళమహాశ్రీయను పదముఁ బ్రయోగించి యిచట సరసకవికులతిలకుం డగు తిమ్మ

నార్యుఁడు తనకును గృతీశ్వరునకును జదువరులకును శుభంబు లొదవునటుల మంగళము చేసియున్నాఁడు.

దీనికిఁ బ్రమాణము.—

'అంతేకావ్యస్య నిత్యర్వాత్కుర్యా దాశిషముత్తమామ్
సర్వత్ర వ్యాప్తయే విద్వా న్నాయకేచ్ఛానురూపిణీమ్'

—అని సారస్వతాలంకారము

"మంగళాదీని మంగళమధ్యాని మంగళాంతాని శాస్త్రాణి ప్రథంతే
వీరపురుషా ణ్యాయుష్మత్పురుషాణిచభవంతి అధ్యేతారశ్చ ప్రవక్తారోభవంతి'

—అని పాతంజలమహాభాష్యము.

ఈ కావ్యమునందు మొదటను గడపటను శ్రీకారము నెలకొలుపఁబడియుండుటచే నిది శ్రీకారసంపుటిత మనఁబడును. సర్వశుభప్రదము

శ్రీ కృష్ణార్పణ మస్తు

ఓం త త్సత్.

గ ద్య ము

ఇది శ్రీమదుమామహేశ్వరవరప్రసాదలబ్ధ సారసారస్వతాభినంది
నందిసింగయామాత్యపుత్త్రి కౌశికగోత్రపవిత్ర సుజనవిధేయ
తిమ్మయనామధేయ ప్రణీతం బైన పారిజాతాపహరణం
బను మహాప్రబంధంబునందుఁ
బంచమాశ్వాసము
సంపూర్ణము

ఆ. ధరణిఁ బారిజాతహరణంబుచేఁ గల్గు
సహృదయులకుఁ జాలసంతసంబు
కరముసరసమైన పరిమళో ల్లాసంబు
గదుర మదులు సొగియుఁగాదె మిగుల.

క. కృతికర్తను గృతిపతినిం
గృతినిం గృతివివృతికరుని గృతిపారకులం
గృతివివృతిని గృతసుకృతులఁ
గృతకృత్యులఁజేసి మనుపు కృపతోఁ గృష్ణా.

క. శ్రీపద్మాసత్యాధవ
నీపాదయుగంబుఁ గొలుతు నిచ్చలు నన్నుం
జేపట్టి కరుణఁ బ్రోవుము
నాపాలిటి పారిజాతనగమయి కృష్ణా

వ్యాఖ్యాతృగద్యము

ఇది శ్రీపరమేశ్వరీసనాథ నిరంతరభజన నాగపూడిగ్రామాభిజన
భారద్వాజగోత్ర సామగద్రాహ్యాయణసూత్ర పవిత్రచరిత్ర
యజ్ఞేశ్వరార్యపుత్త్రి సూక్తిపరితోషితార్య కుప్పుస్వా
మ్యార్యప్రణీతం బైన పారిజాతాపహరణ
మహాకావ్యవ్యాఖ్యావికాసం బగు
పరిమళోల్లాసంబునందుఁ
బంచమాశ్వాసము

శ్రీ

పారిజాతాపహరణకావ్యమునందలి

పద్యముల యకారాద్యనుక్రమణిక

క్షితిరుహంబు నిచ్చె శ్రీపతికిఁ గృష్ణుఁడు గా నిటఁ దెచ్చె నంచు సం
స్తుతు లొనరించి గాంధారులతో సపరు ల్పాడియాడి వేపురుస్, 51

కు॥ మము

సీ. విరివిగా నొకవేళఁ బెరిగి పీఠికి నెల్ల
నిజశీతలచ్ఛాయ నిగుడఁ జేయుఁ
చిన్నగా నొకవేళఁ జెన్నువేలియంత యై
చూడ్కుల కెంతయు వేడ్క సేయు
వింతగా నొకవేళ వివిధభూరుహపుష్ప
సురభిగంధంబుల సోఁడుముట్టు
వేర్వేఱ నొకవేళ వికచకాంచనరత్న
పరిపక్వఫలములఁ బరిణమించు

తే. నభిలషించినరూపంబు నభినయించు
నుల్లమునఁ గోరుకోరిక లెల్ల నొసఁగు
సత్యభామాగృహారామ నిత్యమైన
పారిజాతంబు విస్మయాపాది యగుచు.

(వ్యా) సోఁడుముట్టు=బ్రహ్మరంధ్రమును దాఁకును

నా ర దా గ మ న ము

వ. ఇవ్విధంబున నభీష్టఫలసిద్ధిసంతోషితస్వాంతులును నిఖిలలోకైకసం
స్తూయమానమహామహిమోదాత్తులునై నిరంతరసౌఖ్యవర్ధిష్ణులగు నా సత్యా
కృష్ణులను జూచువేడుకం దగమ్మెఱ నొక్కనాఁడు నిజ తనుప్రభాప్రభావా
పహసిత శారదనీరదుం డగు నారదుం డరుగుదెంచి యాదంపతులు సేయు
సత్కారంబుల బరితుష్టి నొంది సుఖోపవిష్టుం డై యిష్టాలాపసమయంబున
నుల్లసితముఖారవిందుం డగుచు నయ్యిందువదనం గనుంగొని 58

(వ్యా) ఉదాత్తులు=గొప్పవారు, నిజ.. ...దుండగు—నిజతనుప్రభా = తన
దేహకాంతి యొక్క, ప్రభావ=మహిమచేత, అపహసిత=గేలిసేయఁబడిన (తిరస్కరిం

పఁబడిన యనుట), శాకదనీరదుండగు-శరత్కాలమేఘము గంభాఁడగు, అనఁగా శరత్కాలమేఘమువలె ధవళశరీరుం డనుట.

తే. హేమనిభగాత్రి నీభాగ్య మేమి చెప్ప
జిష్ణుభూజంబు నీ పెట్టుచెట్టుఁ జేసి
సవతులన కాదు త్రిభువనేశ్వరి యనంగఁ
బొలుచు పౌలోమి గెలిచితి వలనుమహిమ. 54

(వ్యా) హేమనిభగాత్రి-బంగారుతో సమానమైన దేహకాంతి గలదానా, జిష్ణు-ఇంద్రుని, నీపెట్టుచెట్టు-నీవు నాఁటిన వృక్షముగా, పౌలోమిని-శచీదేవిని.

పుణ్యకవ్రతము

చ. అతులిత తావకీనమహిమాతిశయోచిత మైన పుణ్యక
వ్రత మొనరింపఁగావలయు వారిజలోచన నీవు నయ్యరుం
ధతియును గౌరియు న్సతియుఁ దత్పరబుద్ధి నొనర్చువేళఁ బూ
ర్వితము ను తద్విధం బెఱుఁగ జెప్పెద నే నిపు డానుపూర్విగన్. 55

(వ్యా) అతులిత. ... .యోచితమైన, అతులిత-నిరుపమానమైన, తావకీన-నీయొక్క, మహిమాతిశయ-వైభవాధిక్యమునకు, ఉచితమైన-తగిన, పుణ్యకవ్రతము-పుణ్యకమను పేరుగలవ్రతము, వ్రతము-చేయఁదగిన కార్యమునందు నియత సంకల్పము. నీ వొనరింపఁగావలయునని యన్వయము; తత్పర బుద్ధి-శ్రద్ధతో, ఆనుపూర్విగన్-క్రమముగా; పతివ్రతలగు నుత్తమసతులకుఁ బుణ్యఫలము గలుగుటచే నిదిపుణ్యకవ్రత మనంబడును,

'కర్మణా మనసా వాచా పతిం నాతిచరంతి యాః
తాసాం పుణ్యఫలం సౌమ్యే పుణ్యకైః సముదాహృతమ్'
అని హరివంశము అధ్యాయము 137

చ. వెలవెలఁబాఱు మోసనియుతి స్ఫటికం బని తీర్థ మాడి ని
ర్మలవసనంబు గట్టి సపరర్చ్య విభూషణము ల్ధరించి మైఁ
గలప మలంది క్రొమ్ముడిని గప్పురవీడు లుపరించి యుత్తమా
మ్లకుసు నాత్మభర్తను నమస్కృతి సేసి రమేశునిన్ మతిన్. 56